91
K75

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ

В СЕМИ ТОМАХ

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ
В СЕМИ
ТОМАХ

«НАУКОВА ДУМКА»

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТОМ 3

ОПОВІДАННЯ

ПОВІСТІ

(1908—1913)

КИЇВ—1974

У1
К75

Редакційна колегія:
М. С. ГРИЦЮТА, Н. Й. ЖУК, О. Є. ЗАСЕНКО (голова),
Н. Л. КАЛЕНИЧЕНКО, П. Й. КОЛЕСНИК,
С. А. КРИЖАНІВСЬКИЙ, Ф. П. ПОГРЕБЕННИК

Редактор тому
П. Й. КОЛЕСНИК

Упорядкування та примітки
О. І. ГОНЧАРА і С. П. ШМАГЛІЙ

Редакція художньої літератури

К $\frac{70303-003}{M221(04)-74}$ 1 — 74

© Видавництво «Наукова думка», 1974 р.

М. М. Коцюбинський. *Фото початку 900-х років.*

ПОВІСТІ
ОПОВІДАННЯ

ЯК МИ ЇЗДИЛИ ДО КРИНИЦІ

Чи пригадуєте собі, панно Юлю, і ви, панно Галю, як ми, кожний зокрема або всі разом, під проводом «пана» ходили до барометра, що висів на стінці коло вмивальника, і намагалися витрясти з нього погоду? Барометр уперто показував «дощ», хоч в той день не капало навіть і сонце блищало часом крізь хмари. Ми дуже гнівались. Старий, непотрібний струмент, він і на крихітку не хоче посунутись на сухеньке, хоч нам дуже потрібна година. Ах, як досадно, що від тої тоненької стрілки залежить, де й як ми стрінемо під десяту п'ятницю ніч: звичайно, прозаїчно, на ліжку, чи серед співу, людей і вогнищ на ярмарку у Криниці.

Їхать — не їхать. Їхать — не їхать. За годину відходить поїзд. Коли їхать — пора збиратись. Хотілось підійти до струмента і зігнати на ньому злість, хоч вина його лиш у тому, що він об'єктивний. Дві перспективи вагались: а) холодна ніч, дощ заливає вогні, одежа мокра... бр-р... б) цікаве свято, народна містерія, якої ніколи не бачив — і хто знає — чи вдруге побачу.

На щастя, в кожній людині є трошки авантюриста. А може?

— Їхати! Їхать! — Сказала панна Юля. Сказала панна Галя. Застукали двері і каблучки по помості, забігали слуги, заторохтіли колеса. В одну хвилину.

Сидимо у вагоні. Звичайно, коли дощ буде, то там, де лишився барометр, а не в Криниці. У вікна дивиться степ, і все спливає, як безконечне море. Куди ж, властиво, ми їдемо?

Ах, там будуть гори, високі і прехороші гори...

Приємно послухати казку про гори, коли мчиш отак степом, рівним, наче долоня, і нічого більше перед собою не бачиш.

Там будуть ліси — густі, великі ліси...

Де ж вони візьмуться тут, серед степу, де люди насадили гайків хіба на те тільки, щоб мали де жити граки?..

Ми зліземо на роз'їзді, а звідти верстви чотири, не більше, так що підемо пішки. Панна Юля чудесно знає дорогу...

Ну, що ж...

Кошик з шинкою й хлібом будемо нести по черзі. Але мені, прихильникові рівноправності по́лів, все-таки жалко вгашати лицарський дух, і в душі присягаюся нишком, що сам понесу кошик. Погано тільки, що в другій руці доведеться нести калоші, бо, здається, дощу таки не буде. Тоді мені починає здаватись, що рівноправність все-таки краща.

Тим часом ми їдемо й їдем, а сонце котиться вниз і розганяє хмари. Вже вони залягли на виднокрузі, як розбійники по ровах,— і не знаєш, що буде далі, як сонце щезне.

Машина свистить, і ми товпимось до вікна. Се наш роз'їзд, треба вилазити. Навкруги поле, розрізане шляхом й столітніми деревами. Де ж гори? Ах, боже, чого я турбуюсь, панна Юля вже знає до них дорогу... отут десь... повинна бути... десь недалеко... Блукаєм поміж дерева, широким шляхом, взад і вперед. Отут десь... десь завернути... повинна ж бути дорога...

Я несу кошик, *поки що*, звісно, *й поки що* ступаю в калошах. Минає так щось з півгодини. Могли б вже бути на півдорозі. На наше щастя, щось торохтить. Візок міцний, коник кругленький, дядько статечний, як на загад. Він може завезти в Криницю. Ми щиро дякуємо: не варто трудитись, підемо пішки... тут тільки чотири верстви... дорога повинна бути отут десь... десь недалеко...

Але дядько, хоч і тутешній, нічого, певно, не знає, бо уперся, що до Криниці найменше десять верстов. Ми іронічно хитаємо головами і, щоб зламати, нарешті, упертість дядька найбільш педагогічним способом, способом очевидності, наймаємо підводу. В душі я нишком радію, що конфлікт між рівноправністю по́лів й лицарськими обов'язками розв'язався для мене щасливо, і пакую в під-

воду кошик й калоші. Вмент маленький візок виповняється тілами вздовж і впоперек, причім мужчини викидають ноги за полудрабки, не через те, щоб їм було тісно, а так, з властивої мужчинам фантазії. Візок починає трусити, коняка біжить і якось зразу знаходить потрібну дорогу.

Тепер ми їдемо пшеничним полем. Хмари залягли на крайнебі, як розбійники по ровах, але ми дивимось не на них, а на блакитне. Нам дуже весело. Хто каже, що буде дощ? Се той песиміст-барометр тримав нас все у тривозі, але він вже од нас далеко. В хлібах ховаються села, близькі й далекі, одні ми бачимо, про другі догадуємось по різах коноплі, чорних, як запаска в старої баби, по картоплях. Ранні гречки біліють, як клапті снігу, пізні — тільки вилазять, і на листочках в них мокра земля, яку вони ледве пробили. Подиха холодок. В одно плече мені тепло, його гріє дядькова спина. Така близькість до народу піддає мені гадку покористуватись нею, але поки я роздумую, з чого почати розмову, дядько почав: «Яка тепер Дума?» — «Панська».— «То слава богу».— «Чому?» — «Не буде дбати про саму тільки голоту».— «Ого! Хитрий чи «заспокоєний»? Звідки решпект до пана?» З дальшої бесіди випливає правда. Ося кругленька конячка ще має двох подруг, не менше ситих, бо паші стане не тільки коням, а і коровам, телятам, овечкам. Хвалити бога — повна обора. До того, є щось там поля десятин з тридцять. От Дума й має чого глядіти, щоб було ціле. До першої вибрали «развратного» члена, от тепер і сидить у тюрмі...

Я почав міркувати: коли б він знав, що я так само «развратний», завіз би він мене на ярмарок чи кудись інше?

Признаюсь, мені більше хотілось на ярмарок. Розмова урвалась. Стало холодніше. Дядькова спина не гріє вже мого плеча.

Озираюсь. Де ж гори? Я хочу побачити обіцяні гори! Та їх немає, скрізь рівно. Тоді мені приходить до голови думка, що я міг би сам поставити гори. Я міг би покористуватись, наприклад, хмарами як матеріалом. Починаю будувати скелі, високі хребти, шпилі у снігах і чорні провалля. Виходить гарно. Я міг би, врешті, створити під ними й людей, весь ярмарок, але під руками нема нічого, довелося б все брати з себе самого, а се матеріал негодящий.

Настрічу нам попадаються хури, наладновані діжечками, горшками, жінками, скринями і іншим домашнім скарбом. Ззаду упирається на мотузці корова, а спереду суворий мужик заніс над кіньми батіг. Се ярмаркова проза спішить на ніч додому. Все поетичне лишилось на місці. Тим краще. Значить, ми будемо у вибраному товаристві.

Тим часом, коли я так тішуся, жіноча рука торкає мене і палець показує вниз. Дивлюсь спочатку на палець, потому в долину і ледве стримуюсь, щоб не скрикнути: ах! І перше, що почуваю,— досада, нащо турбував хмари, які справді облягались вже спати.

Внизу під нами глибока зелена долина, кругла, наче макітра, з крутими, м'якими од кучерів лісу стінами. Дене-де, по кутках, стоять ясні безлісні гори, наче копиці зеленого сіна,— і вся ся краса, несподівана й пишна, сміється щастям просто в лице. Ще за хвилину нічого не було видно — і от: «Сезам, одчинись!»

Денце макітри облипли мухи, наче насіли на щось солодке. То чорнів ярмарок.

Поки ми спускались в долину, червоне сонце котилось краєм макітри і хмари зовсім поснули.

Внизу гуде. Між рядняних наметів і яток пруть валом люди, коні і поліцейські. Тут треба берегти ноги. Нас мало обходить увесь сей гвалт. Краще напитись чаю. Ще маємо час. Заходимо в перший намет — на столах польові квітки. Прегарні букети. Се дуже мило. Сядьмо отут, у кутку, під полотняними стінами, що дихають, неначе груди. Ми скоро одрізняємо хазяїв од гостей. В кутку, між самоварів й посуди, крекче старенька баба — се, певно, хазяйка. Між нею й гостями все біга бліде і босе дівча. Хазяїна ми пізнаємо по тому, що серед радісних криків він переходить з рук в руки, з усіма цілується і випиває. Язик ще нічого, а ноги зовсім погані. Якийсь вродливий парубок помагає нам дістати зелений, наче з помпейського музею, самовар і такі легкі ложечки, що будуть плавати у чаю. Скоро хазяїн попадає до нас, і хоч ми горілки не п'ємо, зате готова приємна розмова, і ми зав'язуємо вузлик нашої знайомості. Кількома фразами він вводить нас в курс свого життя, і ми вже знаємо, хто він, звідки, який, що має, і ще інші цікаві деталі.

Нам треба коней на ранок? Добре. Його син звощик. І кличе вродливого парубка. Той до послуг, дуже галант-

пий, але сам везти не може і обіцяє знайти підводу. Я помічаю, що на моїх дам він робить враження. Ну, добре. Властиво, ми могли б вже покинути намет. На порозі вислухуєм ще трохи стогнання самої хазяйки — і тепер певні, що наша знайомість з наметом міцна: ми посіяли в людях свій образ, нехай тільки тепер росте...

Хоч ми й засапались, але з гори усе видніше. Тепер ми бачимо в центрі, на самому дні чаші, маленьку капличку. Чорний дерев'яний зруб тихо сяє рожевим світлом крізь одчинені двері. Там, над криницею, попи весь час співають або гугнявлять темні слова і тонкі високі свічки тануть в теплій та густій атмосфері.

Чорне озеро ярмарку вливається струмочком в каплицю; одні йдуть, другі виходять. Се та знаменита криниця, до якої з'їздяться люди з далеких сіл навіть і стають табором в ніч під десяту п'ятницю. Я думаю про тих мудрих людей, що ставлять церкви, монастирі й каплиці в найкращих диких місцях: вони знають, що роблять,— вони промовляють не стільки до нас, як до живих в нас пращурів наших, що віками справляли священні грища по гаях і дібровах та палили там жертви.

Смеркає. В нас горить нетерплячка: коли ж почнеться? В долині полотняні намети налились жовтавим світлом, по ятках заблищали вогні, і чорна маса людей почала танути і розтікатись. Ми бачимо або ловимо вухом, як люди цілими гуртами розлазяться по горах і по долинах, по всіх затишках і закамарках. Щось десь тріщить, ламається, гупають чоботи, чується шепіт, дихання, присутність теплого тіла, і в чаші, сповненій мороком, наче тривожно калатає велике серце.

Он показався димок, десь блиснув вогонь. Ми жадібно стежимо за кожним новим. Ось там знову дим в'ється, а онде виткнулись з темряви ясно-зелені галузки, і кожний листочок можна б перелічити. По чорній землі скрізь розцвітають, як маки, вогняні квітки. Скоро уся долина і гори блищать вогнями, і разом з димом з землі здіймається вгору і пісня. Не правда ж, є наче щось спільне між вогнями і співом? Як окремі вогні вгорі змішали свій дим, так і окремі хори, як поломінь, сильні й яскраві, зіллялись в нестройну хвилю, в мозаїку згуків. Є в сьому якась дика принадність. Щось воно будить. Я сам хочу співати, своє щось, окреме, аби співати. Розкласти священний вогонь і видобуть з грудей дрімаючий предківський голос.

Ми навіть робим подібну спробу, але нам не вдається. Сидимо під кущем й тремтимо злегка од зворушення й холоду. Зовсім стемніло. Вогні і співи стали яркіші, видно, як полумінь лиже чорне повітря, чутно, як його крає гострий жіночий голос. Нема спокою глибокій чаші, вона наче пекельний казан, де киплять разом вогні і співи, де сплітається тісно в любовних чарах голос двох пóлів, на честь богині кохання. І се п'янить. Тільки капличка лагідно сяє рожевим світлом на мочарі, мов неземне щось і вікове.

Ах, ах! Яка досада, що сей рік, наперекір звичаям, не світять свічок на волячих рогах! Мої дами чуються винні передо мною. Але я прошу не турбуватись, бо щодо мене, то легко можу собі зарадить. Ось зараз збираю волів, одних розставляю по горах, других лишаю лежати в долині і ліплю на роги усім свічки. Моя фантазія позволить на таку розкіш. Тепер вже готово, свічки палають, як зорі, картина справді розкішна!

Чи не пора нам спуститись в долину?

По дорозі нас вабить кожний гурточок, кожне багаття. Несподівано натикаємось на ряд ясних облич або на баб, з головою завинених у білі рядна, що рядками сидять, наче пухнаті гаги на скелях північних. До нас говорять, прохають сідати — і голос здається теплим, немов загрітим біля вогню. Але ми не спиняємось, нам хочеться більше побачити, більше почути. В одному місці хором співають, а в другім не клеїться. Онде співає дівчина в синім — наче волошка, руки великі, червоні і неодмиті. Співає сама. Старанно і сумлінно витягує голос, важко, у поті чола працюють груди і робить горло. Ні одна нота не пропадає. Так вона, певно, копає в городі, поле картоплю або сапає. Все по-хазяйськи. В другому місці картина: баба і дівка сидять під рядном, між ними свічка. Світиться профіль старої воском, а молодої — листком троянди. Тло чорне. Наче камея. Нижче — якісь клунки чи лантухи з хлібом. То знов баби у білих рядинах здрімнули долі під співи. Ще далі — хори, сидячі й стоячі. Кожне село дало свій хор, і границя між двома хорами на три ступені — міцна границя. Тут уже тісно. Безперестанку чий-небудь лікоть однихає тебе назад або хтось ззаду кладе на плечі руки. Як кому вигідніше. Так чудно, коли в одно ухо влітає весела пісня, а в друге сумна. Ловиш на мент чиєсь обличчя, профіль, ніс або очі, а ніч все те стирає, як губ-

ка крейду. Чуєш тільки людське дихання та ще щось чудне: немов шелестять миші.

В долині — каша. Вози, худоба і люди збилися в купу, од якої йде пара і пахне потом і лайнаком. Баби у рядних обляглись рядом з волами, щоб було тепліше. Усе біліє і все сопе, і ми, натикаючись на білі купи, не знаємо, в кого прохаєм пробачення. По возах дядьки гудуть свої пісні густо, немов джмелі. Ми забираємо вище, де хоч можна ходити, але тут темно, аж чорно. І тут мені сталась пригода. Лечу стрімголов кудись униз, і тільки тоді мені краще, коли врешті лежу. Намацую шапку і зводжусь. Ну, добре. Ми, здається, хотіли побачить капличку?

По дорозі нас знов вражає той чудний згук: щось шелестить — уперто, одноманітно, і всі хори не можуть того покрити.

Над мочаром знявся туман, і ясна капличка пливе на ньому, як корабель. На помості я помічаю, що щось мої ноги... якась дисгармонія в них: одна ступає тихо, а друга стука. Обмацую ноги — ну, так і є, згубив калошу. І я страждаю не стільки фізично, як естетично. Чи не скинути другу? Але око моє вже впало на чорні обличчя святих, а поруч з ними не менше чорні — мужичі,— і потіха готова: коли одні стільки прийняли муки за християнство, а другі од християнства, то що значить у порівнянні мої страждання, тим паче, що таки краще, коли тепло хоч в одну ногу, ніж зимно в обидві.

Капличка така проста, що можна її розкласти на дватри елементи. Чорна вода у зрубі, в якій купають блиск свій воскові свічі, святі, що пахнуть олійною фарбою, липкий чорний поміст, а на ньому босі червоні ноги з розчепіреними десятьма пальцями.

Здалеку — краще.

Посередині ярмарку народ тече, як в берегах річка. Знов шелестить. Що ж се таке? Додивляюсь, прислухаюсь — і врешті знаходжу: лузають насіння! Сотні ротів, цілі армії білих зубів безперестану роблять: хрум-хрум... і вкривають лушпинням землю. Хрум-хрум... хрусь-хрусь... Лунають хори, дзвенить аж в грудях якийсь окремий голос, бухає бубон, а навколо чуєм — хрум-хрум... хрусь-хрусь... наче сама вічність гризе. Купуєм насіння й самі завзято лузаєм.

А тут, знаєте, гарно. Полотняні намети, налиті світлом, рожево-прозорі, наче живі, гудуть народом. По ятках

усякий крам, і ті, що підходять до нього, спереду сяють, а ззаду чорні. А саме найкраще — то лимонад: скляний великий кухоль, а в ньому палає цілий Везувій. Подумати тільки: вода, трошечки цукру, манійки і замість рефлектора — свічка в відрі, а скільки ефекту!

Ідемо далі поміж ятки. Багатші з нас купують плахти і рушники, бідніших кортить теж щось набути. Ми вибираєм собі по солодкій коняці — і платимо разом аж дві копійки. Коли мати хорошу уяву, то коні можуть бути чудесні. Вони зроблені були... Ні, краще ніколи не роздивлятись, з чого зроблене те, що нам до вподоби.

Тріщать далекі вогні, розсипаються іскри, дими і співи, як хмари, пливуть горою. Хрумтить насіння. Між народом походжають інгуші або поліцейська шинеля. Чутно різкий свисток. Якийсь гурт молоді ходить між яток й співає. Тут тісно, його штовхають і розбивають — йому байдуже: дійде до краю, поверне і знову співає. Таким робом, окрім сидячих й стоячих, є ще й ходячі хори. Серед вулиці — танці. Круг них парубки й чоловіки, як частокіл. Долі — жовтий ліхтар, і обличчя осяяні знизу. Як тільки ми стали, я зараз чую на своїх плечах чуже мені тіло, а коло вуха тепле дихання. Два парубки — я їх помітив, як вони зараз пили лимонад,— розпихають народ і входять в круг. Загупав бубон, запхикала скрипка — і парубки зараз пустили тулуб і голови в стовбур. Тільки ноги працюють. Рівно і точно б'ють ноги в землю, але голову се не обходить ні кришки — вона так само байдужна й холодна. Часом посунеться тулуб, так що замість обличчя потилицю видно, а ноги все одбивають сильно той самий такт, одлічують точно, немов годинник хвилини. Народ захоплений танцем і все звужує коло, так що танцюри мов у криниці. Стогне під ними земля, каблуки вибили ямки, і пил заслоняє світло ліхтарні. Я теж захоплююсь танцем все більше і більше. Чудові робітники! Яка в них сила! Коли б я займався сільським хазяйством, я б зараз найняв їх, ну, хоч на гарман. Заглядаю до кола, чи є яка переміна? Нема. Так само холодні й байдужні до того, що роблять ноги. Я маю доволі часу і починаю розв'язувати довге, складне завдання: скільки кіп могли б змолотить ті ноги за день. Результат надзвичайний! Тоді я знову зазираю до кола: чи є переміна? Нема. Ноги, немов металеві пружини, безупинно і рівно стукають в землю. Парубки трохи збіліли, але цілковито втратили інтерес до своїх ніг.

Тоді мене за них починають боліти ноги. Я готов крикнуть музиці: годі! Я більше не встою на місці. Але на мене ніхто не зважає, гупає бубон, пхикає скрипка, і ноги молотять землю. Я обливаюсь потом. Таки нарешті... Парубки розпихають народ, підходять до ятки, п'ють лимонад і вертають на місце. Музика заграла, і ноги затупали знову. Мені робиться страшно. А що, як після сього вони втретє нап'ються лимонаду і почнуть танці?

Я одходжу од кола.

Вже пізно, друга година. Небо чорне, високе, в долині холод. Вогні наче пригасли, в'ються тільки сині дими, по деяких горах замовкли хори. Долі, де сонне царство з возів, волів і баб у рядках,— храп, і сопіння, і важкий дух. Намети ще світяться. Ми заходимо погрітись у свій.

Деякі лампи погасли. Біля дверей при свічці дрімає й стогне крізь сон хазяйка, над самоваром світиться прозоре обличчя наймички. Гостей сливе нема. Тільки хазяйський син з кимсь розмовляє в кутку, і гарні очі його здалеку грають. Побачивши нас, він зараз до нас підходить. Він хоче нас трошки розважити розмовою і підсідає. Баришні потомились? Може, ми змерзли? Хочемо чаю? Ні, він рішуче має до нас симпатію, що видко з його обличчя, і хоч він трохи напідпитку, але се ніскільки не вадить, а помагає навіть взяти одразу теплий, сердечний тон. Він радить дамам спочити, заснути. Відтак нахиляється до мене, повний ймовіри, і потішає, що йому добре живеться на світі. Просто сказати — таки нічого. Має два фаетони і четверо коней. Звощик на три повіти. Сьогодні тут, а завтра там. Схоче їхати — їде, не схоче — наймит за нього в дорозі, а він має іншу роботу. За неї бере на місяць двадцять вісім рублів. «Яка ж то робота?» — «Так... служба така собі...» Він таємничо всміхається, мнеться, але видко, що його кортить. Ну, що тут довго: він тайний агент. Служить в поліції... Се «тайний агент» б'є йому в голову, наче горілка, він стає важним, гугнявить, розсовує ноги і руки, займає більше місця на лаві. Ото! Скажіть на милість! Як же він робить свою роботу?

Тепер, коли нам стало відомо, що він «особа», одвертість з нього аж пре. Він добре знає свою роботу... З жидами він жид, бо знає жидівську мову, з мужиками — мужик. Встряне в компанію,— скрізь він своя людина,— і вже знає, хто чим займається, хто про що думає, хто чого хоче. «Чого ж хоче мужик»?

Він нахиляє лице до мене так, що я чую горілчаний дух, ставить очі у стовбур і аж співає:

— Зе-мель-ки-и!..

Опріч того, «він» проти правительства. Просто ненавидить. Навіть... Тут він починає хихикати стиха, гойдається з боку на бік, сміх його душить і не дає говорити. Нарешті видушує з себе: «Дів-ча-та... ха-ха! Навіть дівчата... проміж собою... про політику гомонять... Хі-хі-ха-ха!..»

Але все те пусте. От недавно він мав одно діло. Серйозне. Екс-про-прі-а-ція. Може, чули? Пристав до компанії. Сім хлопців, молоді ще, несміливі. Самі нічого не можуть зробити — бояться. Вже що він намучився з ними, поки підмовив. Він сміливий, жвавий, вогонь,— може, ми самі се помічаємо,— йому й повірили, за ним пішли. Пішли грабувати пошту, а поліція знала про все і всіх накрила, наче курчат. «Усіх накрила?» — «Усіх накрила. Ловко!..» З того часу йому й набавили десять карбованців в місяць, а перше він брав лиш вісімнадцять...

Він страшенно гордий своїми вчинками, випинає груди, хрустить пальцями; гарні очі його дивляться гостро й нахабно й шукають нашого співчуття.

Він ще довго й охоче ділиться з нами подробицями свого ремесла.

В сусіднім наметі крики і суперечки.

— Се наші гуляють... Стражники і інгуші...— мотає він головою у бік намету, і радісна, добра усмішка осяває його обличчя.

Нам сього всього уже доволі. Тут немає чим дихать, спішимо на свіже повітря.

Надворі різкий передранішній холод. Збита купа людей і худоби густіше укрила землю, і сопе, і хропить на всякі тони. Над нею легенька пара. Десь здалеку чутно втомлену пісню. Поміж чорних закритих яток ліниво бродять окремі гурточки та пари, і милі прилюдно гріють за корсетками в милих закляклі руки. Над краями чорної ями зеленіє вже небо, дим од погаслих вогнів стелиться од гори до гори синіми смугами.

Чаша, що процвітала вночі, як пишна квітка, під ранок зів'яла й зчорніла.

Пора рушати додому...

Листопад 1908 р.

ДЕБЮТ

Найбільш турбувала мене одежа. Шоколадна, в рогіжку, перероблена з старої панської, купленої на товчку. Вона мала цілком порядний вигляд, тільки на ліктях трохи протерлась. Я чув свої лікті: ось-ось там трісне і вони вилізуть. Я почув навіть прикрий холодок в лікті, коли виліз з вагона і побачив на станції якийсь шарабан. Я відгадав. Се були коні, вислані з економії, і голений хурман в широкій бурці, в шкуряному картузі взяв з рук моїх чемодан і навіть підсадив «пана навчителя».

Сірий осінній ранок курився дрібною мжичкою, а в ній пливли, наче напівзабута казка, дерева, поле, оселі.

Щоб зовсім прогнати сон і підбадьоритись трохи, я почав уявлять собі нових хазяїв. Себто творити, бо я їх ніколи не бачив. Усі вонй, наче живі, вставали поволі в моїй уяві — хазяїн, хазяйка і їхні діти, такі ласкаві, добрі, а я був в центрі, і все круг мене тільки вертілось.

Я пережив чимало гарних моментів, упивався владою, мені було тепло у тому гнізді. Але поволі, коли ми минаєм верству за верствою й холодна мжичка проймає тіло та стікає з лиця за комір, якось втрачаю свою позицію, і центр займає ворожа, чужа родина. Коли ж з-за горба показалось нарешті солом'яне царство панського току, з стіжками, скиртами та ожередами, з безконечно довгими стодолами та воловнями,— я чую, як моє тіло стає холодним і задубілим, і намагаюсь не цокотіти зубами.

Новий жовтий високий дім. Я нерівно переставляю закляклі ноги в високих сінях, і мої кроки гудуть десь аж

під стелею. Двері в столову одчинені; дивлюсь на голі соснові стіни, переступаю поріг і йду вздовж столу, довгого й білого, наче санна дорога. З другої хати, назустріч, виходить хазяїн. Я знаю, що він бачить моє червоне, змерзле лице, а я дивлюсь на його бороду, по мокрому забороновану гребнем направо й наліво. На рідкому волоссі теж блищить борозна. Стискаємо руки й схиляємо голови, але я чую, як його очі лізуть десь поза мене, назад, і чую, що там коло дверей щось ворушиться.

— Моя дочка Анеля,— говорить пан Адам.— Пан Віктор, навчитель Стася...

Вертаюсь назад і стискаю суху холодну руку.

Ми сіли за білий стіл, але перед очима в мене стоїть суха чорна фігурка з похилим станом, і довгий ніс, і якісь риски коло холодних уст. Найбільше займає місця тепла кортова куртка, цупка і неестетична. Пан Адам кладе руки на стіл і проганяє ними той образ. На руці в нього грубий перстень-печатка, від якого рука ще важча. Нам дають чаю, гарячого, міцного, що блищить в склянці, як стигла вишня. На столі масло, жовте, тверде, наче щоки сільської молодиці, густа сметанка і чорний хліб. Мене наповняють пахощі чаю, кмину у хлібі й соснових стін, лице горить, і очима, вогкими од гарячої пари, я стежу за дугами волосків з бороди пана Адама. Він мені починає подобатись. З четверокутного виду, з сірих очей, з важкого тіла — віють солідність і спокій. Тим часом я знову чую, що мені заважає чорна вугласта фігурка, там, за плечима, десь в кутку. Той «трупик» з блідим лицем. Притискаю міцніше до себе лікті і нізащо не обернусь назад, хоч мене щось так і тягне.

Зате пан Адам поверта туди голову і говорить поважно:

— Powiedź, moje serce...[1] Анелько!.. Анелько!..

Я теж озираюсь — нема нікого. Панна Анеля десь щезла.

Мій учень іще не вставав. Пан Адам спокійним тоном викладає свої педагогічні теорії, сірий день так само спокійно дивиться у всі чотири вікна, стиха шумить самовар у куточку, а мені тепло, не хочеться встати, і думка лінивo питає: невже ціла родина тільки з трьох душ?

---

[1] Powiedź, moje serce... *(польськ.)* — Скажи, моє серце.— *Ред.*

* * *

Стасик чудова дитина. Коли він спинивсь на порозі в столову на худих ніжках і я побачив його широкі, готові світ весь поглинуть очі, він був як квітка на тоненькій стеблині, що пнеться до сонця. Ми дуже скоро зійшлися. Він помагав мені розкласти речі в призначеній для мене кімнаті; робив се з великим запалом, розчервонівся і весь час не вгавав. Тепер я дізнався, що в родині є ще й четвертий — мама. «Мама Костуся». Вона хотіла, щоб татко найняв до нього бонну, а татко найняв пана навчителя. Така стара дивачка! Правда? Бо вчитель краще. Правда? Нащо йому бонна, коли йому вже — постійте — скільки?..— сім років, дев'ятий... ах, ні, він помилився: сім, восьмий. У Тадзя з Підгаєць є бонна... пан навчитель не знає? — така дурна гуска! Він в неї питає: «Нащо сотворені бідні?» — вона не знає. Він в неї питає: «Нащо сотворив бог «moskalów», що Польщу забрали? Чому бог не встидався, як творив людей голих, а людям сором ходить без сорочки?» Вона нічого не знає. Вона тільки кричить. Така дурна гуска. Не правда ж?

Весь час усякі питання стрибали по хаті, вертілись круг мене, і нахилялось близько до мене тепле обличчя разом з парою променисто-цікавих очей.

Врешті ми все розклали і прибрали мою хатинку. Я був наче у себе. Тільки дві речі стояли в хаті чужі і навіть наче ворожі: біла дубова шафа, наглухо закрита, і довга незграбна скриня, застелена зверху сільським, домашньої роботи, килимком.

* * *

До обіду «мама Костуся» не вийшла. Ми розмовляли тільки з паном Адамом. Стасик часто блискав очима і щось питав. Панна Анеля мовчала, держалась сухо і наче осторонь. Вона керувала обідом, набирала нам страви, одсилала обід у хату «старої пані», але з нами не вступала в ближчі стосунки, так що я раз тільки стрівся з нею очима. Скільки їй літ? Літ двадцять п'ять, двадцять сім. Когось вона мені нагадала — похила, в чорній одежі, з блідим, змарнілим лицем. Вона куталась в хустку — їй холодно. За десертом я знов зиркнув на неї.

— Пан позволить ще кави?

— Красненько дякую, досить.

Може, се чиста фантазія, але я бачу на обличчі у неї тінь од ксьондза, в лініях носа і уст — костьольну архітектуру, чую в складках одежі затхлий дух ризниці.

Врешті — що мене має обходити якась панна Анеля?

Увечері Стасик повів мене на мамину половину. Там було так душно, що грудям бракувало повітря. В кутку на канапі, при лампі, сиділа пані Констанція і розкладала пасьянс. Біле хвилясте волосся світилось від лампи сріблом. Не поклавши навіть колоди, «мама Костуся» привіталась зо мною і знов нахилилась над картами. Минуло у мовчанці довгих кілька хвилин, коли врешті пані згорнула карти, обернулась до мене й зітхнула:

— Не вийшло!

І я побачив такі добрі засмучені очі, що й мене обняв жаль.

— Задумала таке важне... таке важне для мене — й не вийшло...

Вона питала мене про родину, трохи про мене... Такий молодий! Коли б не помер її хлопець, йому б тепер було так само літ дев'ятнадцять... Потому звеліла подати чаю, замовкла, задумалась і знов розклала пасьянс. Що вона думала, про що ворожила?

Скрізь попід стінами тулились канапки, кушетки, м'які фотелі з подушками й подушечками і мліли в гарячій густій атмосфері. На меблях і долі валялись книжки. Стурбоване чоло сивої жінки схилялось над столиком, і тривога блукала обличчям, коли рука підносила карту і, вагаючись, клала на місце. Мені хотілось, щоб на сей раз вже вийшло.

Однак не вийшло.

— Ви знаєте, що я задумала? Тільки не смійтесь з старої дивачки. Я хтіла знати, чи скоро настане між людьми рівність? Чи скоро згине неправда? Не вий-шло!

Резигнація й сум.

Потім мені ворожили. Мені випало скоре багатство, лист і дорога.

Ну, значить, треба прощатись.

* * *

Погода змінилась, настала посуха, земля висохла так, що під ногами дзвеніла. Небо було безхмарне й блискучо-синє. Ми з Стасиком часто ходили гуляти. Дім наш стояв

на горбку, над самим ставом, за ставом збилися в купу череп'яні дахи містечка, вліво від нього тяглись безконечні панські лани, а за домом ріс парк, який, властиво, тільки й робив нам осінь. Ми любили блукати по ньому, між жовтими деревами, під синім небом. Сонце світило, як літом. Осінь горіла на сонці, як сильна рудоволоса жінка в блакитній шовковій сукні. Молоді липи вже роздяглись й стояли голі, мов діти у своїй безсоромності. Зате під ними скакав вогняними язичками скручений лист і поривався кудись летіти. Особливо гарні були клени, тепер такі легкі. У своїй прозорій жовтизні вони нагадували рум'янець сухотниці. Щось світилось в них ніжне, сумне і безнадійне. А між галузок ховалось таке неймовірно блакитне небо, що ми переводили очі на чисті простори й рівняли.

По зруділих стернях, затканих бабиним літом, ми збирали останні квітки — карловаті волошки на кривих ніжках, напівзсохлі гвоздички, запорошені скабіози. Напивались різким осіннім повітрям, яке грало на сонці, наче шампан, і, коли повертали додому, заставали пустісінькі хати. Пан Адам молотив на току, пані Констанція не вилазила з свого кутка, а панна Анеля вічно тепер сиділа в пекарні або в коморі. Часом тільки вона діловито проходила з кухні через столову й назад, в білому фартушку, з злегка закачаними рукавами, і за нею йшов міцний запах маринованого оцту або кислого молока. Ключі при боці дзвеніли.

За вечерею ми сходились ненадовго. Пан Адам був стомлений і мусив рано вставати; панна Анеля куталась в хустку, позіхала в кулак і на мене не звертала уваги. Я був увічливий, але платив їй тим самим. Її довгий ніс, що мав звичку на кінчику червоніти, її похила пісна фігура, яку вона наче зумисне ховала в хустку,— мене дратували. І я нетерпляче чекав, коли вона нарешті встане, підійде до батька і поцілує в чоло, а в одповідь дістане м'яким баритоном:

— Спи добре, moje kochane dziecko... [1]

Лампа в столовій гасилась — усі розходились, і вечірнє життя починалось по окремих хатах.

---

[1] Moje kochane dziecko... *(польськ.)* — Моя кохана дитино,— *Ред.*

* * *

І так минав нам час. Осінь танула, як воскова свічка, ставала все прозорішою й легшою. Жадна земля випила за літо сонце, і воно стало бліде, анемічне. А земля мусила вмирати од голоду й спраги, бо чаша сонця стала порожня. Вже блакитний шовк неба покрився мереживом чорних гіллячок, наче ажурною мантильєю. Потому почалися дощі і вітри. Природа довго боролась, шуміла, протестувала і не хотіла скоритись. А таки мусила. В покорі нижче спустилось сіре та обважніле небо і придушило дахи домів у містечку та вершечки дерев. В покорі прилипивсь до землі мокрий, зруділий лист або жалко тріпавсь між чорних галузок. Далина дивилась з-поміж дерев помутнілим оком. В покорі плазували дорогами, немов сірі вужі, блискучі болотяні колії. Ще далі — лице неба стало суворим, його уста дихнули холодом. І побігли по стежках перед лицем вітру скручені листя, наче купа мишей. Потому несподівано зразу труснуло сніжком, і земля здавалась аркушем паперу, на якім дитина пробувала фарби — зелені, руді і сірі.

Тепер вечори стали довгими, і ми засиджуємось. Топимо коминок. Пан Адам оповідає свої пригоди, коли, по повстанні, ще малим хлопцем, мусив тікати за кордон з батьком. Панна Анеля плете якусь хустку і не підводить очей од спиць, а я дратуюсь. Чого вона мене ігнорує, наче мене нема у хаті? Що вона собі думає? Я починаю чути зненависть до неї, до тих вічно спущених очей, до німих губ, до дерев'яних спиць, які займають цілу її увагу.

Раптом клубок летить їй з колін і котиться просто мені під ноги. Я підіймаю клубок і несподівано кажу:

— Панна Анеля позволить мені держати клубок?

Вона здіймає на мене очі, і в їх сірій безодні прискають на всі боки промінчики здивування і глуму.

— Панові буде незручно.

— О, навпаки!..

Знов спущені очі і холодне обличчя, але то вже нічого. То вже нічого. Тепер від мене до тебе йде отся нитка і нас єднає. Ось кладу на клубок руку, і тепло моєї руки кожен раз проходити буде між твої пальці. І ти будеш мене почувать.

Пан Адам ходить по хаті, оповідає. Тепер він саме блукає по Бельгії і шукає роботи. Ось він найнявся на фермі і вже молотить, а я рішаюсь уперто дивитись на панну Анелю. Се грубо, я розумію, але я хочу, се вихід для злості, що кипить в мені. І я дивлюся. Ані зморгну.

Вона чує мій погляд. Її повіки злегка тремтять, голова опускається нижче і піднімається знову, під тонкою шкурою на лиці блукають тіні.

Врешті вона зводить на мене очі — і ми хвилинку дивимось, як два вороги. Потому вона гасне і никне над спицями, ще більше холодна, ніж завжди.

А за хвилину бере від мене клубок, кида сухе «спасибі» і підходить до батька.

— Ти йдеш вже до себе? Spij dobrze, moje kochane dziecko...[1]

Я стежу за нею до самих дверей, і щось сміється в мені:

— Ага!

* * *

«Мама Костуся» мала свої «великі дні».

Звичайно ми рідко коли бачили її, але в такі дні вже з самого ранку в домі панувала тривога. Ще перед ранішнім чаєм в столовій з'являлась пані Констанція, незвичайно рухлива і енергічна. Її в'яле обличчя стягнулось, погляд твердий, і в кожній закрутці срібного волосся — рішучість. Одсува покоївку і сама хоче мити посуду. Так, так, моє серце, хто хоче їсти, мусить заробити на хліб. Склянки бряжчали, дзвеніли та скреготали в її руках, вода хлюпала з миски. Покоївка стояла ні в сих ні в тих.

— Чи ти пила вже чай? Ти рано встала, вже наробилась, напийся, серце, раніше за нас...

Летить додолу склянка, і в брязк розбитого скла влилось налякане «ах!»...

«Мама Костуся» вже під столом.

— Ні, ні, не турбуйся. Сама наробила, сама і зберу.

Збира черепки і ріже палець.

---

[1] Spij dobrze, moje kochane dziecko... *(польськ.)* — Спи добре, моя кохана дитино.— *Ред.*

Кров наче ще більше підіймала настрій. Зав'язувала палець і, держачи його перед себе, бігла з столової в кухню, налягаючи трохи на ліву ногу.

— Де куховарка? Мелашко! Мелашко! Що людям на обід вариш? Покажи зараз... Осе такий борщ? Не могла більше сала узяти? Як ти годуєш трудящих людей? Ах, боже мій... Ах, боже мій!.. Таке безладдя! Де панна Анелька? Ключі! Зараз ключі!..

Панна Анеля бігла з затиснутими устами, ключі дзвеніли в неї при боці, а пані Констанція мало не рвала їх звідти.

Вона тягла до комори з собою Мелашку і в якійсь нестямі, уся червона, хапала всяку провізію.

— На!.. на! на!

Потому бігла у хати робити лад. Перевертала усе в буфеті, висувала шухляди комоди і так їх лишала, бралась за щітку, щоб замітати підлоги, і коли за нею бігли збентежені слуги, вона їх відсувала рішуче:

— Ні, ні, спочиньте трохи. У вас і так багато діла.

В обідню пору настрій пані Констанції підносивсь до найвищого пункту.

Ми сідали за стіл — «мама Костуся» в голові столу, і як тільки приносили страву, вона зверталась до покоївки:

— Поклич мені прачку.

Входила прачка, висока, немолода вже, Устя й ставала біля порога. Заголені по лікоть руки, вогкі й червоні, звисали по обох боках.

Пані Констанція присувала до себе стілець і прохала:

— Сідайте, Усте, пообідайте з нами.

Устя, звісно, не хтіла і уперто стояла біля порога.

Але хазяйка вставала з-за столу, обіймала Устю за стан і садовила рядом з собою.

Потому сама виповняла тарілку, і коли пан Адам, що звичці, простягав руку по страву, вона казала:

— Перепрашаю. Перший і кращий шматок трудящим рукам.

Ставила страву поперед Устю, відтак брала її червоні, зморщені від окропу і мила руки і підносила вгору.

— Осі руки, панове, всіх нас годують.

Устя сиділа, як на кілочках, чужа й непотрібна, пан

Адам добродушно всміхався, а панна Анеля тісніше затискала уста.

Тільки Стасик жер маму блискучим оком.

За другою стравою настрій хазяйки раптом згасав. Вона несподівано в'яла і, не доївши страви, вставала від столу. Покоївка подавала їй руку, і ми дивились, як вона сунулась вздовж столу, припадаючи на ліву ногу і звісивши втомлену голову.

Тепер вже не скоро побачиш її в столовій. Вона надовго засяде у своїй хаті і там, за поміччю пасьянса, розв'язувать буде соціальні питання.

* * *

Ай! Певно, вже шоста! Де сірнички? Засвічую свічку — ну, так і є: доходить шоста. Ще вікна чорніють, а я вже мушу вставати. Не хочу! Чорти б її взяли, навіщо вона тобі? Навіщо, скажи на милість?.. Сон м'яко здушує груди, кладе на лице лапу і тягне назад у ліжко. Сплю. Солодко, міцно, і навіть сон бачу. Раптом зскакую з ліжка і з переляком дивлюсь на годинник: спав дві хвилини. Ще трохи є часу. Рівно о пів до сьомої панна Анеля пройде через столову у кухню. І ти для того товчешся по ранках, не спиш і робиш всякі комедії? Осел ти — і більше нічого. Дурень останній. Щоб першим в домі стиснути її холодну руку і почути в долоні кістяк... щоб зазирнути в ті очі, що, може, ще бачать образ святого, до якого ось тільки молились...

Дуже потрібно! Комедіант!.. Чого, властиво, ти хочеш?.. Ай, швидше... Той сурдут має постійну звичку за щось зачіплятись. Лишилось тільки десять хвилин. Де щітка? Де щітка, лихий би забрав її разом з... Поставлю свічку на бюрко і вийму з шухляди щоденник... Тепер вже можна одчинить двері в столову. Готово. Ще п'ять хвилин. Беру перо в руки... Гм... гм... Я люблю вставати рано і сідать до роботи, коли голова свіжа... Тоді думки пливуть так вільно і фантазія... ах, дідько б узяв тебе разом з усім осим!.. Скручую в'язи і дивлюся в чорну столову з сірим вікном. Здається, скрипить. Стукає серце. Ціла вічність минає. Ну, от... нарешті.

Одхилились вглибині двері, і панна Анеля в білім капоті, свічка в руках, як євангельська діва, сунеться тихо

повз довгий стіл. Я підпускаю її до своїх дверей і лиш тоді голосно кажу:

— День добрий панні Анелі!

Й біжу до неї з пером в руці.

— Пан Віктор уже не спить?

— О! Я люблю вставати рано й сідать до роботи, коли голова...

Ах, чортовиння! В тих очах таки сидить якийсь святий: святий Антоній чи святий Рох... Я його вижену звідти...

Але він втік вже разом з Анелькою в кухню.

Осе і все?

Ні, вона ще буде вертатись через столову. Я почекаю. Згортаю руки на грудях і ходжу по хаті од стінки до стінки, наче на чатах. Ранок сіріє у вікнах, полум'я свічки гнеться од вітру. А я прислухаюсь: чи рипнуть двері?

Коли вона входить, я обшираюсь плечима в одвірок і приковую погляд до її шиї. Вона несе той погляд через столову, похилена трохи, і гострі дужки худих плечей підіймають її капот. Не озирнулась ні разу. Ах ти, осел перистий... До чого гра?

Підходжу до свого щоденника, що вишкіряє до мене білі сторінки, і — бац! бац! ним об стіл.

Гайда в шухляду!..

Надовго? Чи не до завтра?

* * *

Зимою ми небагато мали розривок. Часом, в неділю, до пана Адама з'їздились гості. В залі світили світло, здіймали з меблів покровці, і хоч велика кімната тоді менше ставала подібна до шпихліра, холод стояв у ній такий, що при розмові йшла з рота пара.

Мене прохали до товариства, але я йшов неохоче; хіба надія, що панна Анеля часом заскочить до зали і що мені вдасться раз зайвий скаламутить її холодний спокій своїм упертим зором, мирила мене з мало цікавим для мене товариством. Там засідали сусідні дідичі, гречкосії, що світили білими лобами при смаглих обличчях, з яких не встигла зійти ще літня смага, кругленький, рожевий і лисий директор сахарні, фабричний лікар і затабачений ксьондз. Всі вони мали велику шанобу до пана Адама за його рівний характер, солідність і гуманізм.

— Наш пан Адам — апостол!..

І «апостол» розбирав сварки та суперечки, мирив сусідів, давав усякі ради.

Вся компанія почувала себе чудесно, ксьондз сипав «віци» і чхав од табаки, знов чхав, лякливо озирався, чи не входить панна Анеля, і шептав такі анекдоти, що білі лоби червоніли од сміху і навіть солідний директор трусив своїм животом. Але пан директор не мирився з успіхом отця каноніка. Він часто їздив в столицю, знався із самим «графом Тишкевичем» і морозив публіку такою тонкою політикою, що всім аж очі лізли на лоб.

Я нишком хукав на пальці і од зануди водив очима по стінах, по великій гравюрі з Яном Собеським під Віднем, по портрету Костюшка. Відтак роздивлявся альбоми або заглублявся в «Mohorta» Вінцента Поля з малюнками Андріоллі, з якого фантазія ілюстратора перла, як тельбухи з розпоротого живота.

Ні, на половині «мами Костусі» мені далеко краще! Особливо ранніми вечорами, коли зимове сонце вже сіло, а по хатах не світять ще світла. Пані Констанція має свої фантазії — в неї топлять соломою.

Долі лежить околот, слизький, морозний і з житнім духом. В грубі повно вогню, аж гуготить, а Стасик тримає в руках довгу солому, немов натягає золоті віжки і здержує ними огненних коней, що мчаться осліп і б'ють в нестямі сірими крилами диму. Світло од груби золотить протилежну стіну, і круг Стасикової голови сіяє німб. Пані Констанція в задумі сперлась на руку, в тихій задумі завмер в кімнатах присмерк, і гасне в вікнах вечірнє світло.

Коли ж нарешті вносять в кімнати лампи, за вікнами буденний світ стає одразу таким прозоро-синім, глибоким і нереальним, наче приснився.

* * *

Мої відносини до панни Анелі тривожать мене. Уже всі помічають, що за обідом я не спускаю з неї очей. Я знаю, що в моїх очах закоханий вираз, я хочу, щоб той вираз розуміла панна Анеля, а тим часом я її ненавиджу. Мені противний той пісний вид, і довгий ніс, і вся її пласка фігура з гострими дужками плеч. А нарешті, той клерикальний дух. І разом з тим я буваю щасливий, коли

вона звертає на мене увагу, дозволить зробить їй дрібну послугу, скаже прихильне слово. Варто було тільки поглянуть на мене в той вечір, як панна Анеля запрохала мене кататься! Я садовлю її в сани, наче пакую дороге скло, кутаю ноги, оті противні ноги в високих теплих калошах, у домашніх панчохах, мощу під плечі, а від того, чи надіне вона на вуха хустинку,— залежить доля цілого мого життя. Ах, панно Анельо, ну про-ошу! блага-аю! Чи тепер добре? Чи не завіє?

Щастя переповнює так мене всього, що витискає з мене навіть слова. Я сиджу мовчки коло панни Анелі, чую ззаду високу спинку саней, а в грудях запертий віддих. Вона так само мовчить. Коні мечуть копитами сніг, сани пірнають в вибоях. Стає незручно. Треба почати. З чого почати? Де мої думки? Мовчу.

— Скажіть же що-небудь. Сьогодні пан Віктор зовсім не цікавий.

Туманію ще більше. Ні сліду думки. І ні словечка... ні півсловечка. Починаю кипіти. Дурень. Нездара. Закипаю нарешті до споду і кричу в собі: ну, що ж із того? Чим дурніше, тим краще! Набираю в груди повітря і випалюю раптом:

— Я викрав вас з дому й везу до вінця.

— Ха-ха! Що ви сказали? Яка дурниця!..

Я теж сміюся і разом з сміхом знаходжу думки і рівновагу.

Тепер навпаки — нема і хвилини антракту.

Я розмовляю, жартую, в мене вселилось наче молоде цапеня. Як гарно було б перекинутись раптом і пірнути лицем в молодий сніг! Вона мені каже: а справді! Але надії нема — дорога рівна. Щоб зробити панні Анелі приємність, готов помогти їй і викинуть з саней. Побільшено жваво накидаюсь на неї, обіймаю за стан і під рукою чую ребро.

Вона налякалась, кричить, в голосі чутно сердиту нотку:

— Пан збожеволів!.. Дайте ж бо спокій!..

Ну, як би там, врешті, не було, відлегліть між нами стала зразу коротша, і я все чую на кінчиках пальців її ребро.

Вона трохи надута, але то ще нічого.

Додому привозим з катання морозні щоки і гру вогнів в оці. Якийсь фермент. Панна Анеля жвавіше ходить по

хаті, розмовляє зо мною і ні з того ні з сього аж двічі цілує пана Адама в чоло. Я був невимовно щасливий і в думці собі говорив: ага! ага!..

Ми знов всі троє сиділи в той вечір перед каміном. Я примостився до панни Анелі найближче, наскільки позволяла пристойність, і стежив, як вона шила. А коли в неї впала з колін робота, підняв шитво, і, подаючи, поклав свою руку на її руку, і так продержав пару секунд.

Панна Анеля уперла в мене здивовані очі з холодним блиском, а я почув одразу на кінчиках пальців її ребро. Фу, як противно!

На другий день панна Анеля не вийшла з своєї кімнати.

* * *

Тепер дні потяглися для мене, як синій чад. Зо мною холодні, од мене видимо тікають, а я втрачаю помалу дар слова і всю вимовність слова вкладаю в очі, у вираз обличчя. Я зв'язав свої очі з життям панни Анелі, з її найменшим рухом. Мої очі кричали, пекли, штурмували, щоб у них глянуть, щоб прочитати в них муку, кохання, бажання. Щоб тільки звернути на себе увагу, перестав їсти. Мені було легше, коли панна Анеля за обідом мене прохала. Проте я уперто зрікався, і терпів голод, і терпів муки, коли любимі страви пересувались безнадійно повз мене і зникали у кухні. Мене дратувало, що я маю занадто рожеве обличчя. Я зжену з тебе всі фарби! Я тебе зроблю жовтим, прозорим! Я зумисне не спав по ночах, щипав собі руки, коли морив мене сон, і бігав по хаті. Вранці на панну Анелю дивились змучені очі, змарніле обличчя. По неділях почав ходить до костьолу, слідком за нею. Так, так. Я — до костьолу. Між гудінням органів і димом кадильниць я бачив тільки вузькі похилі плечі та кінчик носа, що упирався в побожно складені руки. Зненависть до тої фігури гострила мою уяву. Я смакував її хиби, дефекти тіла, маленьку душу, безсилий розум. Чого ж я чіпляюсь до неї, мов реп'ях до подолку спідниці, і так само, як він, волочусь по землі у поросі й бруді? Чого мені треба? Яка сила пхає мене в безодню і каже: грай ролю — іменно, іменно, я розумію, що се лиш гра! — і дає мені певність, що не покину гри і не обірву ролі, аж поки не доведу їх до самого краю, які б результати не були; що

так само, як досі, я буду втискати в душу чужої людини свою істоту, накидати свої бажання, засівать своє «я». З повним завзяттям, всякими способами!

Справді! Я не раз думав над сим. Хіба своє «я» ми не сіем так само уперто, як смітниковий бур'ян насіння? Як всі ті кульбаби, реп'ях, кропива і т[аке] інше, що окриляють насіння і кажуть: лети! що спускають його по талих водах, наче човни, мішають з болотом, аби тільки прилипло до людської підошви. Що гачками, щетиною та колючками влазять в одежу, в звірячу лапу, в собачий хвіст, аби тільки зайняти більші простори. Чи не те ж саме в сфері нашої психіки? Хіба не так само сліпо й завзято, всякими способами сіємо «я», шпурляєм направо, наліво, де тільки можна, готові до всього вчепити, хоч би навіть в собачий хвіст. Бодай навіть в собачий хвіст...

Але од сього не легше.

Ну, я наважився. Як грати то грати. По цілих годинах сиджу у себе на скрині, біля дверей, і все чигаю на панну Анелю. Вона тепер рідко проходить через столову або робить се нишком. Але раз сталось. Я її переймаю і, вітаючись з нею, раптом цілую руку. Вона з жахом тікає од мене, а я вже сиджу на скрині і нічого перед собою не бачу. Нарешті, нарешті, коли серце своє оддзвонило, я чую противний запах кислого молока од руки панни Анелі і брязк ключів при її боці. Який же я дурень, ах, який дурень!

* * *

Весь час я страшенно напружений, зморений і розстроєний. Коли б не траплялись часом події, що розбивали мій настрій і силоміць забирали увагу, я не знаю, що б було зо мною.

Сим разом героєм був Стасик.

Раз в сірий вечір в столову спішно вносили світло, бо до двору прибув становий. Пана Адама збудили, і він пускав у столовій басові нотки од пообіднього сну. Мені видко було крізь одхилені двері обидві фігури, що сиділи край столу одна проти одної, гамалик станового, його круглі високі плечі, широко розставлені ноги в блискучих чоботях. Під ліктем у нього лежав портфель. Покоївка дзвонила склянками. Я думав меланхолічно, що коли він скоро не скінчить справ, я не побачу сьогодні панни Ане-

лі. А справи таки затягались, в столовій все бубоніли, шелестіли папером, крекгали.

Раптом щось сталось. Я аж підскочив. Стріляють. Я бачу, як в станового зняпися руки і впали на голову. Він хилиться вбік, одкида ліву ногу і ось-ось впаде. Біжу в столову і бачу круглі налякані очі пана Адама.

Становий вже стоїть.

— Що з вами? — поспішно питає пан Адам.

Становий здіймає з голови руки і, блідий, з жахом огляда пальці. Ще раз мацає голову, роздивляється руки — ні, крові нема.

Звідки стріляли?

Пан Адам мовчки простяга руку в напрямку внутрішніх хат, де глибоким отвором чорніють двері.

Біжу туди — і на порозі мене опікають дві жаринки Стасевих очей, і дві худенькі ручки притискають до грудей пукалку з бузини.

— Що робиш, Стасик?

— Б'ю москаля.

Я хапаю його за руки і тягну в глиб хати, коли надбігає пан Адам і все розуміє.

— Ах, ти!

Він лютий — і я рятую дитину.

Пан Адам вертає в столову. Мені байдуже, як він залагодить справу.

Як тільки можна, я забираю Стася до себе. Мені радісно чути на грудях біг його серця, на лиці — чисте, гаряче дихання. Він весь — порив, бажання, свіже, пекуче, аж до фізичного болю.

Отся подія збирає всіх нас докупи. Навіть «мама Костуся» покидає свою половину. Ми розбираєм учинок Стася, ведем суперечки, сміємось разом, і се нас мирить — панну Анелю й мене.

За кілька днів — знову історія. Серед ночі мене будить якийсь гармидер, чужі голоси. Що таке? Де? Сідаю на ліжку, прислухаюсь тривожно і бачу, як попід двері, у шпарку, прокрався до мене червоний промінь. Чи не пожежа? Зскакую з ліжка, заглядаю в столову — звідти тягне свіжим морозним повітрям. Двері у передпокій нарозтіж, в тіснім коридорі повно людей. Економ Сава світить; в одній руці ліхтарня, в другій канчук. Перед паном Адамом — зв'язаний хлоп, сильний, плечистий, голова гордо сидить на плечах. Видко роздертий в боротьбі

комір і туго скручені позаду руки; мотузка аж в'їлась у кожушанку.

Лиця пана Адама не бачу, лиш помічаю, що він у венгерці, у високих чоботях і в шапці. Важкі червоні руки висять по боках, на них падає світло.

Пан Адам говорить спокійно, густо й глибоко:

— ...Лайдак, давно стережу... Давно думав на тебе. Скільки раз бачив сліди од воза коло цегельні. Вже тепер знаю, чия то справа. Признавайся, скільки накрав? Мовчиш? Ну, кажи мені сам, що маю з тобою зробити? Посадить у тюрму? Щоб все село знало, що ти єси злодій?

Пауза. Тупо дивиться зв'язаний, тупо сяє ліхтар, і наче застигли люди.

— Згниєш, моє серце, в тюрмі. Пропадеш. Не хазяїн вже будеш, а злодій. Жалко тебе. Хіба да-ать тобі добре, щоб пам'ятав. Як вмієшся юшкою, не схочеш красти. Ну, кажи зараз: в тюрму волієш чи бити?

Мовчить хлоп, важко сопе і врешті глухо говорить:

— Бийте.

Пан Адам стоїть, наче ще дума.

Та ось тіпнулась в нього права рука, наче вкоротилася трохи, на мить завмерла — і раптом злетіла, як ціп на току!

— Ах!

Пан Адам кричить:

— Ще бити чи досить?

— Бийте.

І знов той рух.

— Розв'язать і пустити... А цеглу... назад у цегельню...

Пан Адам засапався. Обернувся назад — і побачив мене.

Змішався.

— З тим людом... знаєте... краще...

З мене вилітає хриплий смішок.

— Ха-ха! О, з пана Адама відомий апостол...

І ляснув дверима під самим носом.

Наші відносини з паном Адамом — холодні.

* * *

День особливо тривожний. Приходить весна, але ще сіра, ще каламутна, і б'є об землю крилом, наче великий кажан. Цілий день вітер гуде надворі; надвечір скресає річка й ламає кригу.

Я теж тривожний, хисткий, змінливий, неначе тінь. Стою на похилості наче і хочу зсунутись вниз, що б там мене не чекало. Я вже більше не можу. Вона! Вона! Моя іржа — а я залізо. Вона мене всього сточила. Не лишила живого місця. Я її чую у всіх кліточках мозку, у грудях, в очах, на кінчиках пальців. Вона обіймає мою істоту, наче туман. Густий, важкий, липкий. Як одігнати? Анелька, Анелька, Анелька... Мила і ненависна. Замилував би і розтоптав би ногами. Мрія й упир. Ти в мені — вся. Я тільки форма для тебе. Як тебе викинуть з себе? Вниз, вниз, у безодню! Хоч би довелося навіть розбитись.

Вона ж од мене тікає. За обідом мовчить, а потому іде до себе і не виходить до чаю. Чи вона знає, як я кохаю її?

Вітер розбива собі груди і стогне. На річці скрегоче крига, сірий весняний присмерк весь у тривозі.

А в хатах пусто і сумно.

Ось порожня столова, як соснова труна, а білий стіл серед неї — неначе мрець. За нею блакитна вітальня, де ми сиділи зимою біля каміна. Покинута сіра, самотня. В холоднім каміні заводить вітер.

Анелька, Анелька, Анелька...

Ще далі — зала. Вже на порозі я бачу Костюшка в червоній шапці. Ян Собеський і досі під Віднем. Вікна повні сірого неба. Скриплю ногами по холоднім помості — і раптом здригаюсь: панна Анеля сидить в куточку канапи.

Вона теж мене бачить і наче на очах сохне, робиться меншою.

Підходжу і сідаю напроти.

— Панно Анельо!

Властиво, я зважився. Хоч весь тремчу. Кров в мені буха, глушить, я сам погано чую свої слова.

— Я дуже радий, панно Анельо, що ви... се дуже щасливо, що я вас... я давно хотів поговорити з вами на самоті... Ви, певно, самі помічаєте, панно Анельо... Скажу відразу: я вас кохаю... кохаю щиро, без краю, цілим серцем кохаю... Якби ви знали, панно Анельо, як я довго стра-ажда-ав...

Мовкну. Не можу. Спазма перещепнула голос. Коло ока б'ють живчики. Я зараз заплачу.

Очі в панни Анелі великі і повні жаху. Вона їх втупила в мене з благанням і не одірве. Вона приймає все се серйозно.

Тоді я раптом холону і кажу до себе:

«Нащо говориш неправду? Ти її зовсім не любиш. Ти зовсім байдужий до неї».

— Панно Анельо, моя дорога ви, моя кохана... Я змучився... у мене душа зболіла... Я не зможу жити без вас...

А до себе знов кажу:

«Ти граєш? Граю чи гра мене пхає — хіба я знаю?.. і не можу спинитись...»

Так, так, се правда, без неї жити не зможу. Я молодий. Молодість, сили, життя — їй оддам, моїй коханій, моїй єдиній панні Анелі...

Мовкну й тремчу, весь зворушений глибоким чуттям.

Панна Анеля закриває долонями очі і вибігає з кімнати.

Що ж се таке?

За хвилину вертає і тиче щось в руки.

Дві фотографії. Роздивляюсь при тьмяному світлі. На одній сильний чорноволосий мужчина, на другій — дитина скрутила голі пухнаті ніжки і витріщає на мене круглі очиці.

Дивлюсь на панну Анелю. Бліда, зігнулась і винувата. Білі губи насилу рухнулись:

— Ось вам моя одповідь.

Стискає долонями скроні і лишає мене самого.

Хочу кричати: панно Анельо! Се нічого не значить. Яке мені діло, що було з вами... Я вас буду ще більше кохати...

Але нема вже до кого кричать.

Повертаюсь до себе через морок довгих кімнат і хитаюсь, як п'яний.

У себе в хаті кидаюсь в крісло і кажу наголос:

— Кінець!

І чую полегкість.

Потому спокійно роздивляюся скручені ніжки, голенькі ручки і кумедно поважні очиці. Трохи подібне до неї. В мужчини неприємні уста і грубий волос. Все се стоїть у мене перед очима, і навіть панна Анеля ось тут стискає долонями голову та повертає до мене гострі дужки плечей.

Вітер стукає в вікна і ходить по залізній покрівлі. В темряві ночі шумить воскресла річка. В столовій дзвенять ложечки у склянках.

До мене приносять лампу і прохають на чай.

Я чаю не буду пити.

Моя вся увага на причинених дверях: чи прийде в столову панна Анеля? Як тільки зачую чиюсь ходу, зараз колотиться серце. Але се надаремно: чай пили без панни Анелі.

Вона десь, певно, лежить у себе з компресом на голові, мені ж ні кришки її не жалко; і навіть легше од того, що вона терпить.

Приходить Стасик оддать на добраніч.

Пан навчитель смутний сьогодні? Пан навчитель нещасний?

Так, Стасику, так, пан навчитель дуже нещасний, але від чого — тобі рано ще знати. На добраніч, дитино.

Я чую, що в мене похоронне лице.

Зачинилися двері, в столовій помалу затихає життя. Тоді починаю ходити по хаті. З одного кутка у другий. Наче в темниці... Раз, два, три... чотирнадцять ступнів. Раз, два, три, чотири... назад чотирнадцять... од дубової шафи під умивальник.

Значить — кінець. Лишається вмерти. Жити без неї — ха-ха! Яка дурниця. Ні, ні, не можу, адже мене не кохають. Вона, певно, не уявляє собі, як я її кохаю. Довести силу мого чуття могла б лиш смерть. Мій труп. Та було б запізно, запізно, пакно Анельо. Надаремні були б ваші жалі, бо мертвий з гробу не встане. Ти не вміла оцінить моє серце. А воно тобі вірне і, навіть стікаючи кров'ю, пам'ятало б про тебе. Ти, може, спиш зараз, тобі байдуже, що я тут мучусь. Тобі байдуже, що перерветься так рано чиєсь життя. Що тобі, справді, чуже життя! Але я хочу, щоб ти почула, як я мечусь по хаті, щоб кожний ступінь мій відбивався луною у твоїм серці, не дав спокою...

Раз, два, три... чотирнадцять... раз, два, три, чотири... знов чотирнадцять.

Стукаю каблуками і прислухаюсь, як порожні кімнати розносять кроки по всьому дому.

Вже пізно. Надворі бушує холодна ніч, аж себе роздирає. Що, якби вийти отак настрічу вітру, і підставить розхристані груди, і брести по коліна у мокрім снігу, в льодовій воді. Щоб пройняв холод і звалив в ліжко. Тоді б у гарячці я кликав: Анелько, Анелько! — і простягав би до неї долоні. А вона б клала холодну руку на гаряче чоло і слухала б ніжні слова... Анелько, Анелько!..

Мої кроки жвавіші і легші.

Вона ходила б за мною, тремтіла б за кожну хвилю мого життя, і я бачив би в неї заплакані очі. А коли б я одужав, вона водила б мене по хаті, а я б цілував її руки. І нарешті...

Дурниця. Нічого того не буде. Я повинен думать про інше. Се буде просто. Я вийду на поле, туди десь за парк, приставлю рушницю до серця й надушу ногою цингель...

Раптом мою увагу приковує шафа. Спиняюсь. Досі наглухо замкнена, вона одхиляє сьогодні одну половинку дверей, і в чорнім отворі біліють полиці, як зуби. Що там всередині?

На верхніх поличках знаходжу в слоїках саго і макарони, сушені груші й халву у круглих дерев'яних коробках: нижче — мішок жовтих волоських оріхів, які міняють від дотику позу і гарчать, як собаки.

Одчиняю коробку з халвою і разом з віком одриваю шматок білого волокна. Кладу його в рот і ходжу далі.

Мене знайдуть на полі і привезуть до двору блідий холодний труп. Як його стріне панна Анеля? Хотів би я бачить. Її замучить сумління. От тільки — кров... Не люблю крові. Потече за сорочку, замаже одежу і запечеться... Найкращий спосіб — отрута. Наприклад, морфій.

Підходжу до шафи і виймаю пару оріхів.

Наприклад, морфій. І не трудно дістати. В сільській аптеці пана Адама напевно знайдеться. Або роздобуду в містечку. Лягти заснути і більше не встати. Кажуть, отруєний морфієм терпить страшенні муки — але що значать короткі, хоч би найбільші, страждання! Життя без неї далеко страшніше. Хіба мені жалко такого життя? К чорту!..

Ще два оріхи і трохи халви.

Хоч пережиті од морфію муки мусять одбитись в лиці. Будеш страшним. Та коли сього боятись, то довелось би одкинуть такий, властиво, найлегший, найбільш приємний спосіб, як мотузок. Заклав шию у зашморг — й готово. От утопитись я, здається, нізащо не зміг би. Кинутись в воду і довго летіти кудись униз, коли холодне й мокре тече за сорочку і у халяви, а смерть поволі вливається в горло, і в очі, і в вуха,— і знати, що там є п'явки, риби, вужі і слизьке баговиння,— ні, я би не зважився ніколи на се... Одно з двох: або отрута, або мотузка.

Мені ще трудно зробити вибір, мій мозок працює, розбирає усякі деталі, рівняє, я енергічно ношусь по хаті, лущу горіхи і повен рот маю халви.

Під ранок в мені виріс план самогубства, а на столі — купа лушпиння з горіхів.

Збираю його в хустинку і виношу нишком далеко за тік.

* * *

Верби та дами з містечка наділи зелені вуалі — і ті, і другі роблять весну. Вітер хитає верби й вуалі і робить їх схожими.

Весна вже настала, а я ще живий. Правда, я ходжу як тінь, блідий, похмурий, з глибокою складкою поміж бровами. Я ношу у собі смерть, і так приємно, що її бачить панна Анеля. Вона її бачить щодня — вранці за чаєм, в обід, при кожній стрічі. Хоч я й мовчу, мої очі невідступні від панни Анелі, вони нас невидимо єднають, вони, наче сівач, що ходить по полю і все сіє та й сіє... Вони в'яжуть панну Анелю, її думки, волю і навіть рухи. Я певний, що вона чує їх навіть тоді, коли від мене далеко.

Мені співчувають. Пан Адам часом мовчки обійме мене за стан і сумно покива головою: «Бідний ти, бідний... Отак загине марно життя, не давши пагонів навіть». Я читаю сю думку в його очах. Догадуюсь, що він знає усе. «Мама Костуся» теж кличе мене до себе, ласкаво кладе для мене пасьянси, які завше виходять, і запевняє, що я буду надзвичайно щасливий. Щодо панни Анелі то я певний, що вона плаче десь по кутках. А мені її ані кришки не жалко. Навпаки. Зненависть до неї зростає в мені, стає така гостра, така яскрава часом, що я не знаю — чи се не кохання? І чи кохання у мене не є тільки зненависть?

Чого ж я мучусь? Чому не вмираю? Бо смерть — моя остання ставка у грі. Свідомість сього, як камінь, покритий намулом, лежить десь глибоко в мені, на самому споді. А тим часом гра йде своєю чергою, жорстока, болюча і запальна. До чого? Нащо? Я протестую! Не хочу! Геть з нею!

Та що з протестів, коли якась сила, чужа, незрозуміла навіть, керує грою. Покірний тій силі, я веду роль, невміло, може, як дебютант, мучу себе і других і не можу

спинитись. І разом з жахом од своїх вчинків зростає запал, завзяття у грі. Зростає сила. Вперед! В безодню! По саму смерть!

Я таки ходив у грабовий гайок, туди, за поле. Блукав поміж сірі плямисті дерева з м'яким ще листом. Все назирав, чи не побачу похилого стовбура або вигідної гілки. Ставав і думав: «А може, тут?»

Я ще не вибрав.

Панна Анеля так само тікає від мене. Вона так часто пробуває в костьолі, що коли я стрічаю її потому, у мене в вухах гудуть органи. Kyrie, elèjson...[1] гу-гу-гу-гу... Święta panno... Wieżo z kośći słoniowej...[2] гу-гу-гу-гу... Вона уникає стрічі з моїми очима. Не розумію. Не розумію. Вона негарна, худа, нещасна, у неї тепер на виду ластовиння. А я молодий, сильний, вродливий... Не розумію...

Врешті — побачимо.

Вода теж притягала мою увагу, хоч се був би найгірший спосіб. Старий, запущений став зеленів за горо́дом. Коли він весною ламав кайдани — моя доля рішалась. Що ж дивного буде, коли наші долі з'єднаєм востаннє й навіки?

У саму спеку, опівдні, сідаю в човен. Шорсткий холодний комиш як стіна з обох боків. Між ними березка витріщає на мене великі білі баньки. На воді ряска, немов руда кора, по ній стрибають довгоногі павуки, перебираючись через уламки листу та комишу. Човен ледве-ледве пролазить. Скрізь брудно. Я розумію чистьоху-німфу, що підстелила перше широке блискуче листя, як килимок, а тоді вже поклала своє біле воскове тіло. Фіолетовий паслін звісив над нею свої ягідки. Татарське зілля витика поруч з води ясно-зелені гострі мечі. Я спиняюсь, кладу весло і дивлюся. Я хочу познайомитись з тим, що, може, стане скоро моєю довічною оселею. Як тут тихо. Я бачу, як дихає комиш, як дихає вода і ледве здіймає, неначе груди, руду кору ряски. Я бачу, як ту кору пробивають зелені голови жаб, розкривають широкі рожеві роти, а відтак плямкають мокрими губами, немов старі ласуни. Парно. Пурхне очеретянка понад водою, сяде на комишину

[1] Kyrie, eléjson... *(грецьк.)* — Господи, помилуй.— *Ред.*
[2] Święta panno... Wieżo z kośći słoniowej... *(польськ.)* — Матір божа... башта з кості слонової. Католицька молитва.— *Ред.*

і гойдається разом із нею. Безхвоста, короткотіла лиска пролетіла над ставом, а он пливе у небі сухий, як кістяк у своїй довгості, чорногуз. І знов те саме тихе дихання води й очерету, і знов, як корали, роти зелених жаб, те саме старече жування слинявих губ, тонкі тремтячі ноги водяних павуків.

Тихо і парно.

Посуваюся далі, на чисту воду. Вода сміється і так невинно одбиває в собі блакитне небо з білими хмарками, що мене зліть пориває. Запускаю весло у ту невинність і тягну звідти, наче потвору за коси, важке баговиння, чорне й тремтяче на сонці.

Ні, таки не втоплюся.

* * *

Починаю свій день погано.

Вже з самого ранку я проклинаю, лютую і німим криком кричу до себе:

«Ти! Чи ти скінчиш нарешті, нещасний комедіанте! Коли перестанеш брехати бодай собі самому? Скинь з себе тенета, в яких заплутавсь. Хоч раз будь щирий. Скажи собі і другим правду. Ну, чуєш, Вікторе, чуєш. Сміливий будь. Не бійся. Інакше згинеш. Побачиш».

Ах, правда, се правда, я чую потребу все те зробити і разом чую в столовій кроки. Біжу в столову і простягаю руки:

— Панно Анельо!

Чую, як мої очі, ось тільки холодні й сердиті, раптом заграли від почуття, голос м'який став і теплий, простягнені руки виявляють благання.

— Панно Анельо!

Вона біжить поперед мене, наче не чує, і має вигляд миші, що хоче шуснути в шпарку. Врешті вскочила в двері і замкнула їх за собою.

А я стою під дверима і простягаю руки.

Комедіант!..

Ну, добре, тепер вже знаю, що маю робити. Біжу в свою хату і починаю складатись. Поспішно, наче від сього багато залежить, скидаю речі у чемодан, одну на другу, жужмом. Одсуваю комоду, виймаю хустя, шпурляю книжки, подушку.

Не кінчаю роботи. Навіщо?

Чемодан лежить серед хати, як розшарпаний звір, а я сідаю за стіл. Треба ж все написати.

Одриваю шматок паперу і старанно, без вагання виводжу: «У моїй смерті ніхто не винен».

Деру. Занадто каліграфічно.

Пишу те саме удруге — ну, тепер добре. Се треба покласти на видному місці. Тепер ще додому і до панни Анелі. Що їй писати? Вона все знає. Доволі і кількох слів. Пишучи «смерть», я зовсім холодний і несвідомий. Се тільки слово, коротеньке, в шість літер,— і більше нічого. Воно навіть гарно гучить.

Тоді я згадую, що не маю мотузки. Прохати у когось не хочу. Міркую трохи — і пробую ремінь од чемодана. Нічого. Можна.

Ремінь в кишені, записка на видному місці, двері в столову одхилені трохи — тепер можна вже йти.

Ліниво минаю подвір'я і виходжу на поле.

От і кінець. За півгодини погасне сонце, згинуть поля, світ весь, панна Анеля... Як то я прийму все те... Як дивно! Моє життя стало зараз таке коротке, що я кроками можу зміряти його. Раз, два, три, чотири... Тут вже ніколи не ступить більше моя нога... Я йду, а, може, саме у сю хвилину весь дім вже знає страшну новину — і панна Анеля в істериці б'ється, читаючи лист. «Я вас кохав...»

Запрягать коні!.. розіслать верхових!.. біжіть над став!.. А сама мчиться тим часом за браму і за сльозами нічого не бачить... Ага, аж тепер зрозуміла...

Раптом стаю. Ну, а як вона взнає, куди я подався? Мене почнуть шукати по різних місцях, а тим часом я буду висіти в гайку. Ніхто не бачив, куди я йшов.

Стою на дорозі і безпомічно дивлюся.

Коли щось їде.

— Грицько! До двору?

— Плуг обломився.

На хвилину спиняю, одриваю шматочок старої газети, що завалялась в кишені, й пишу на коліні: «По дорозі у вічність останнє прощай».

— Зараз оддайте панні Анелі.

Рушаю далі — тепер бадьоріше.

Тепер є певність. Я скоро побачу панну Анелю. Вона кохає, вона кохає мене. Я певний. Зараз щось буде. Стовпом зніметься порох... коні будуть рвати з копита... бричка — як п'яна, з боку на бік, а панна Анеля здіймає руки:

— Стійте! На бога, стійте... Не треба...

Намацую ремінь в кишені і ніжно гладжу. Він мені робить приємність.

Ось вже й гайок.

Спиняюсь і обертаюсь назад.

Бачу, дорога побігла поміж нивами, скотилась в долинку і вже знову плазує під парком, до самих воріт. Ніхто не їде. Скрізь пусто. Дім стоїть тихий, неначе мертвий.

Не розумію.

Виймаю годинник. Минуло двадцять хвилин.

Ну, ще трохи можна заждати.

Стою й чекаю. Дорога як на долоні, рівна й безлюдна.

Щохвилини виймаю годинник, нижу плечима і ховаю назад. Мене бере нетерплячка. Не може бути... Не може того ніколи бути...

Вже півгодини... Така байдужість, така жорстокість... вже тридцять п'ять. Невже нічого не буде?

В голові моїй просто не міститься. Я холодію і говорю наголос:

— Значить — не буде. Ти дурень.

Повертаюсь і, ступаючи важко, іду в гайок.

Як тільки входжу поміж дерева, рябенькі пні, що так услужно простягають до мене свої галузки, мов кожна рада мене гойдати, злість вилітає з мене коротким смішком.

Сміюся з себе і з панни Анелі. Виймаю ремінь і роблю зашморг. Ось так вам, так. Міцно чіпляю до сучка ремінь. Ось так вам, так... Просовую голову в зашморг і сам не тямлю: се справжнє чи тільки гра...

Але чим се скінчиться?

* * *

Сиджу на бігунках; на вибоях мене підкидає. З-за спини пана Адама дивлюсь на кінський зад, мокрий од поту. Дзвоню зубами, бо мені зимно. Куди ми їдемо, я сам не знаю. Згадую тільки, що пан Адам звертався до мене на «ти». «Що робиш, нещасний хлопче! Ти мусиш жить для людей і для себе». Так, так, його рука обіймала мене за стан, а моя голова лежала на його грудях і гудзик душив мене в лоб...

Ось він говорить до мене, і мої груди приємно лоскоче низький його голос. Пил вилітає з-під бігунків, як з котла

пара,— і се цікавить мене. Куди ми їдемо — я сам не знаю. Може, пан Адам мені говорив, а може, й ні.

Дедалі мені стає тепліше, я розумію окремі слова і вже помічаю залізну дорогу, будки. Чи не на станцію їдемо? Певно, на станцію. От і вокзал. Пан Адам припоручає комусь коняку, а мене бере за плече.

— Бо тобі, хлопче, не треба вертатись до нас, ятрить своє серце. Поїдемо в город... я хочу тебе розважить...

Підходить до каси і все назад озирається, не спуска з мене очей.

Несе два білети.

Тоді я приходжу до себе і протестую.

Нізащо! Я їду сам. Ніколи не згоджусь, щоб він турбувався для мене. Пан Адам уперся навіть, але я бачу, що він зовсім не має охоти їхати зо мною.

На пероні дзвінок, зараз підходить поїзд. Пан Адам починає потроху здаватись.

Коли б він був іще певний, що нічого такого більше не буде... Ніяких думок і таке інше... Але краще поїхать. З буланим, мабуть, нічого не станеться...

Я запевняю.

— Но?! Слово?

— Слово!

— А може, краще поїхать?

— Ні.

Цілуємось тричі, і я сідаю в вагон.

— Прощай же, хлопче! — кричить пан Адам в вікно.— Речі пришлю тобі завтра...

Кидаюсь на лавку і довго сиджу у куточку напівпритомний, втомлений дуже. Нічого не чую.

Нарешті глибоко зітхаю. Неначе легше мені тепер.

Миготять в вікнах вершечки дерев, синій дим з тютюну снує у вагоні основу, з правого боку б'є в вікна сонце. Роздивляюсь навколо — пасажирів багато. Гвалт неможливий. З-за синього диму, в сусіднім одділі, блищить на сонці злотисте жіноче волосся. Мусить бути гарна блондинка.

Приємно простягти ноги, вони в мене чогось болять. Входить кондуктор, штемпелює білети, я даю свій.

У неї сірі, а не блакитні очі.

Я, певно, неможливо десь виглядаю після дороги. Виймаю хустку і обтираю лице. Таки трохи є пилу.

Сідаю так, щоб було видніше, і дивлюся на неї. Погляне чи ні?

Сусід мій, грубий, короткошиїй купець, одщібає комірчик, бо йому душно, і починає ходить по вагоні. Я серджусь на нього, коли він заступає мені блондинку. Зате коли очі наші стрічаються знову і знову, я в них читаю лукаву цікавість.

На станції сходимо разом. Я поспішаю за нею, наче не можу ще вийти із її сфери. Вона наймає фіакра, а я нотую високу ногу і лінію тіла.

На прощання я дістаю од неї в дар сірі очі, а їй даю чорні — і ми розстаємся.

* * *

Вже третій день я п'ю життя на повне горло. Де треба переступити — я там стрибаю, голосніше сказати — я вже кричу. Я навчився співати: «Тра-ля-ля... тра-ля-ля...». Се мені вулиця подарувала. Купаюсь в людському морі, в гармидері, в сонці. Придивляюсь до всього, і все таке добре, ласкаве і гарне. Ні, таки справді, коли придивитись добре навіть до пилу, як він клубочиться м'яко на сонці, то й в ньому помітиш багато зичливості.

В мене нема тут знайомих. Але нащо вони? Я бачу людей, всіх однаково знаю і збираю з кожного щось, як бджола з квітки. Вони теплі, живі — і я теплий, живий. Сміються — і я сміюся; ходять, говорять, співають — я теж. Я крапля у річці й блищу на сонці так само, як ціла хвиля.

Цілий день вулиця, люди, фіакри... Я гладжу дітей по головці і ляскаю пальцями до кожного пса: «Цю-цю!..»

А коли пан директор, пан директор сахарні, здійма циліндр і сміється до мене, як стиглий кавун, я підходжу до нього і щасливий стиснуть його руку.

— Ну, як ся маєте? Як там пан Адам? Панна Анеля?..

Я механічно говорю:

— Спасибі, спасибі... добре, аякже...— А тим часом в голові в мене неясно. Панна Анеля... панна Анеля... Ага! Се та... наче тінь біла кудись од мене тікає, наче туман, а я хочу зловити, вернуть — і не можу... Що було? І коли було? Давно? Панна Анеля... панна Анеля... Нема нічого. Навіть тінь щезла... Пусто.

Пан директор сміється, сміється сонце, сміюсь і я...

Лютий 1909 р.

FATA MORGANA

(З СІЛЬСЬКИХ НАСТРОЇВ)

ЧАСТИНА ПЕРША

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, зі стін руїни з галасом знялось ворон-ня, а всередину з лускотом посипались тиньк і цегла. Хоч сахарня давно вже закинена, розсипалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз у раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, напівприкриті молодими бур'янами, гнилі трухляві жолоби і чорні діри-вікна, з яких немов щось виглядало,— Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики, і він бачив себе коло вагонеток із цукром або біля апарата. Тоді він брав тринадцять карбованців на місяць!..

— То були часи, пане добродзею! — казав він уголос до себе і гладив білого вуса.

Андрій прямував до старого береста, що ріс на вершечку горба. Звідти злазили униз фабричні будинки.

Вліво від Андрія грав на сонці срібними брижами ставок, немов риби купались у ньому, а за ним, на другому горбі, ховалася поміж деревами церква. За берестом лежала долі широка й зелена лука, порізана закрутами синьої річки. Верби й верболози сіро-зеленим туманом котилися по луці і закривали подекуди воду. На виднокрузі, в далеких околишніх селах, біліли дзвіниці.

Був сонячний ранок провідної неділі. По церквах дзво-

нили. Далекі дзвони гуділи в ясному повітрі тихо й мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця.

Андрій поглядав на розвалені кам'яниці і радісно хитав головою.

— Га! Вже воно так довго не буде!.. Вони як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару!

«Вони» — були німці чи чехи, а може, й жиди, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч потому ніхто вже не цікавився руїнами, Андрій не покидав надії, що ось-ось не видко як наїдуть пани, усе полагодять і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому ту новину. Хома хоч ходить біля товару, а все ж ближче до панів, бо треться коло них. Буде фабрика, буде!..

Бо то, пане добродзею, чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Та! Велике щастя — латочка землі!.. Крутиться оден із одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має... Хазяї!..

Андрій з презирством чвиркнув крізь зуби.

От фабрика, то вже щось інше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін — бери гроші...

І він тоді пив пиво... На готові. Чисте, золоте, холодне пиво... Тьфу! Аж слина котиться...

Думка була: підросте Гафійка, найметься на фабрику. Де вона заробила б стільки?! І швидше віддалася б.

Авжеж... Таже то гурт,— знайшовся б такий, щоб посватав. Апаратчик або й слюсар... Нехай стара не дурить голови ні собі, ні дівці; хазяйський син не візьме убогої — не такий світ тепер. Авжеж...

Його думки плили далі. Такі легкі, такі прозорі, як весняне повітря...

Нема руїн. Скрізь нові будинки. Гук машин, сичання пари, тиск людей, ціле пекло роботи. Все рушається, все живе, все таке принадне. І він чує силу у своїх руках, а в роті має смак холодного пива...

Останні дзвони завмерли в повітрі. З церкви виходять. З гори аж до греблі суне поволі хмара народу. Гупають сільські чоботи, лопотять підтички, і тріпотять на вітрі стрічки в дівчат.

Он йде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в старенькій свитці. Андрій не бачить її обличчя, але знає, що у неї спущені додолу очі й затиснені губи. Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з пучок, а проте й для нас є місце в церкві. Коло неї Гафійка. Наче молода щепа з панського саду. У Андрія під вусом блукає усмішка. Він знає, що в селі немає кращої дівчини. Сімнадцятий рік пішов із пилипівки.

— Га-га-га! Ось де він править службу божу. Здоров!..

Грубий голос йде знизу, й старий безвусий вид панського пастуха Хоми Гудзя виглядає з-за похилого баркану.

— А ви ж думали де? Дай, боже...

— На дідька б лисого сидів я тут — уже краще у Менделя... Цапин син привіз свіже пиво, коли не бреше... Я таки казав йому — бодай тобі, кажу, така болячка у печінки, і твоїй Сурі, і всьому кодлу твому...

— От купіть, тоді й розкушаємо, яке воно...

— Бодай ви всі повиздихали по такій правді, як держите свіже пиво... А що, думаєте, не куплю? Ходім, випʼємо, бий його трясця...

— Але купите? А з волами ж як? Сам пан догляне?

— Хай вони виздихають йому до ноги... Він думає, сто сот крот, що я й у проводи пожену товар на пашу? Луснеш, а не діждеш... Щось маю казати вам...

— Ну, ну?

— Приходьте з полудня до Менделя, тоді скажу...

— Ну, ну!

— Побалакаємо, напʼємось пива, стонадцять...— Кінець фрази згинув за тином.

* * *

Андрій поспішавсь додому. Перед ним лежав шлях, курний уже, хоч була рання весна. Над шляхом біліла його хатинка, мов йшла кудись із села і зупинилась спочити. По дорозі тяглись люди з ціпками, з клунками. Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють. Знов надходить купка... Ще рядок... Проходять та й проходять. А той стоїть. Еге-ге! Та ж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію або на Кубань. От тобі й хазяйські сини, хлібороби... Своя земля просить рук, а він знявся та й... А що ж робитиме один із другим на

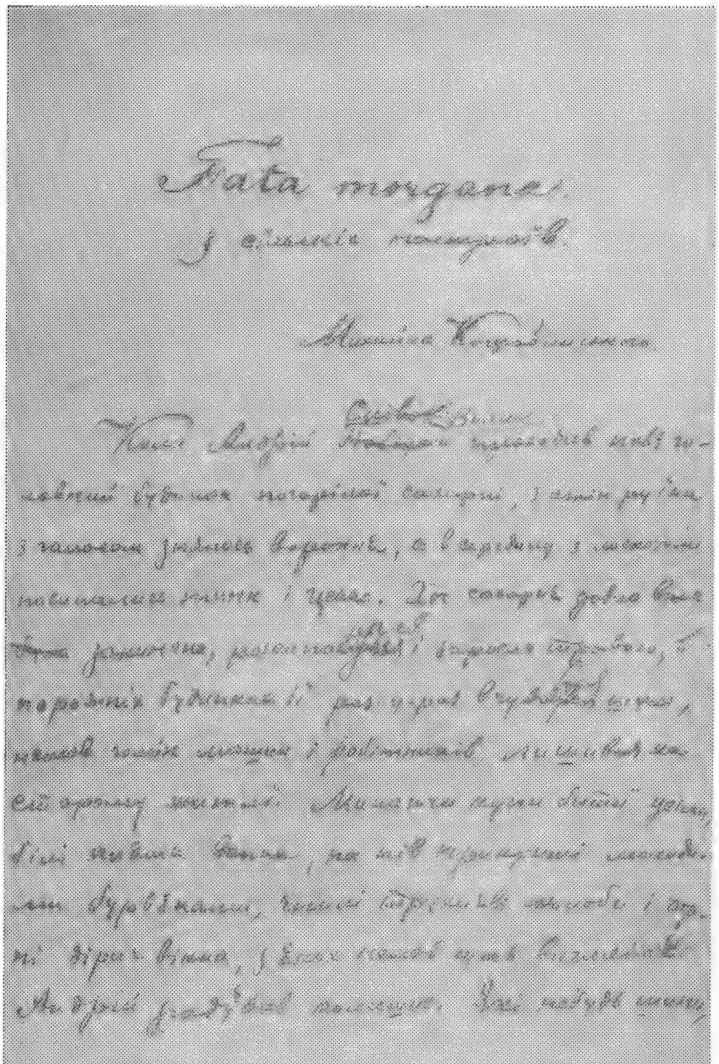

«Fata morgana». Сторінка автографа

своїй латочці? Намножилося вас. Нема на вас війни або холери. Одні з села, а другі в село, як отой Марко Гуща, що недавно привели як арештанта... Брав, пане добродзею, на фабриці сімнадцять карбованців у місяць і почав бунтувати. Плату йому давай більшу, роботи йому багато, бач. Начальство йому одно, а він йому друге... Ну, не хочеш, то маєш: попарили нагаями та й гайда додому під калавуром... Та я б такому бунтареві...

А той стоїть. З ким це вона забалакалась? Либонь, Прокіп Кандзюба? Таки він. Он вийшла на поріг Маланка та й сховалась назад... Хай дівка постоїть із хазяйським сином... Гляди, щоб не засватав. Ха!.. Аякже!..

Андрій підійшов до хати. Крива, похилена хатинка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих, із забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців. Біля хати сіріли скопані грядки, від воріт до порога вела стежечка.

Зате сусідні городчики були повні сміття і грузу; необроблена земля їжилась торішнім бадиллям, і на чорних руїнах завжди сиділо вороння.

Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завсіди по службі божій. Значить, вона лаятиме його сьогодні не так, як у будень, а з солодкою усмішкою і ніжними словами. Поглядаючи скоса на щільно стулені жінчині вуста, він із побільшеною жвавістю скинув із себе свиту і розсівся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господар у своїй хаті! Проте Андрій плекав таємну надію, що все минеться якось і жінка не зачепить.

Та саме в той мент, здіймаючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком.

— Найнявся?

«О! Таки починається!» — подумав він, але удав невинного:

— Що?

— Чи найнявся в економії, питаю?

«Ач, невірна баба: і знає, що не був я там, а питає».

— Ат, дай ти мені спокій з тою економією... не те у мене на мислі тепер. Он, казав Гудзь, швидко сахарню будуватимуть.

— Слухай, серце, Гудзя, слухай, Андрійку... якраз почепиш торби, та й мені доведеться...

Вона стулила сухі губи і зняла очі до стелі. Що ж!

Вона мовчить, бо у свято гріх лаятись, але коли б усім тим, що плещуть про фабрику, покорчило язики, то це було б дуже добре. Фабрика, фабрика, а де вона? Ну, була фабрика, а хто мав користь із неї? Мендель. Може, неправда? Може, не в Менделя лишав він заробок? Що вони мають, чим живі? У неї вже руки посохли від праці, вона вже жили висотала з себе, аби не здохнути, прости господи, з голоду...

І вона совала йому перед очі сухі і чорні, немов залізні, руки, голі до самого ліктя.

— Бо чоловік не заробить, ой не заробить, серце моє. Він думає про пиво, а про те ні гадки, що...

І пішло. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю, по службі божій, а він, червоний, немов варений рак, спочатку відмовчувався, а далі й собі почав верещати тонким і надірваним голосом.

Таки переміг.

— Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю! Хай вона тобі западеться! Не наймуся я й не буду в землі ритися. Вона витягла з мене усі сили та й пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї...

Тоді Маланка стала, як стовп, і зняла руки до неба:

— Що ти кажеш, непритомний! Та ти ставай на коліна та цілуй її... їж її, землю святу, вона тебе годує... вона тебе й сховає, чоловіче...

Вона стояла біла, як біль, і справді налякана.

Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оте чисте, виплекане, немов вилизане матір'ю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка — вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осміхнулись, голуб перед образами крутнувсь на нитці і козаки з червоного паперу, наліплені на стінах, узялися в боки.

— Мамо, давати обідати?

— Давай, давай, Гафійко...

Маланка зразу відійшла.

— Та чого ти крутишся по хаті мов дзига? Так і миски поб'єш. І в церкві усе крутилася та оглядалася...

— Та його не було в церкві.

— Кого — «його»?

— Та то я так...

— Що тобі, дівко, сьогодні: мало борщу не перекипула.

— Страх, розказує, яке діялось: народу, каже, як на війні, сила-силенна... а кінні наступають, душать. «Розходьтесь!» — гукають. А ті: «Не підемо, давай нам наше... ми за правду».

— Та хто розказує?

— Марко... недавно прийшов із Адесу...

— Це Гущин? Кажуть — піймавсь на злодійстві, посидів у тюрмі та й привели сюди на втіху старому батькові.

Гафійка спалахнула:

— Брехня! То люди брешуть. Він нічого не крав, от їй же богу!

— Та цитьте ж бо! — гукнув Андрій.— Яке там злодійство! Мені урядник розказував, як я ходив на пошту. Він, Гуща отой, не крав, а народ бунтував. Такому б, врядник каже, у тюрмі гнити, а не на волі бути...

— Та їх там, тату, кривдили.

— Що ти тямиш!.. От нехай лиш побачу, що він тут ману пускає та книжки людям читає,— зараз руки назад та й до врядника.

— Оце напалися... не знають самі, за віщо...

— А тобі що? Ти мені з ним — гляди, не приставай, бо як побачу, пане добродзею, то...

Але він не скінчив: саме в той мент, як Гафійка нагнулася, щоб вийняти з печі горщик, з-за пазухи висунулась у неї книжка і впала додолу. Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і, вся червона, з очима, повними сліз, прожогом вибігла в сіни. Андрій перевів здивований погляд на Маланку.

Але Маланка була вже не свята й не божа. Вона зразу забула, що в неділю не можна лаятись, і світила до чоловіка зеленими очима.

Андрій мав гарну присмаку до недільного обіду, тим більш, що скільки не кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла вже до хати.

* * *

Ну, дав бог неділю, можна спочити. Маланка сіла на призьбу і поклала на коліна руки. Андрій кудись подався; Гафійка на музиках, а в хаті сумно.

Сонце стоїть низько, так у три чоловіка до землі; порожні й обдерті хатинки кидають кострубаті тіні. Курна дорога з-під Маланчиних ніг біжить у поле. Навкруги пусто. Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під воротьми, а в Маланки звичайні гості — думи.

Ох, боже, боже, трошки того віку, а як його важко прожити. Андрій знов не найнявся. Отак щороку. Легкого хліба шукає. Всю, каже, силу віддав землі, більше не хочу. Знов буде рибку ловити... на пошту побіжить, як пан попле, зайця підстрелить. Люди жнуть або косять, а її Андрій іде стежкою, ремінна торба через плече, бриль на потилиці, і ціпком вимахує...

Курить щось по дорозі. Що воно біжить так прудко? Ага, либонь панич Льольо з сусідньої економії у гості їдуть до двору. Авжеж. Он і панна Тося... і горбата панна Ганна, і панич Петрусь. Рябі коні рвуть із копита, в хмарі куряви сміються молоді обличчя, кивають до неї. Маланка встає, низько вклоняється, немов образам, і дивиться услід, як клубочиться за бричкою позолочений сонцем пил.

Всі вони зросли при ній, на її очах. І раптом дух смачного, ситого борщу війнув на неї звідкись. Вона їла такий борщ, як служила у панів. Давно це було, а тепер згадалося, живучи на картоплі. Маланка сідає і знов кладе чорні руки на коліна. Он де вони почорніли, оті руки: на роботі в панів. Як їй було вісім років, помер батько, а на дванадцятому вона вже нікого не мала, опріч хазяїв. Після матері лишилася стара скриня, двітри дранки і латаний кожух. Та й тільки.

Спочатку вона пам'ятає себе чорною, вічно в сажі, коло панських свиней. Потому вона була в горницях, раз у раз била посуд, а її била пані і зачіпали паничі. Потому звеліли їй варити їсти челяді, і вона варила, аж стала старою дівкою. Тиха, покірлива, всіх слухала і плакала по закутках. Плакала, що робить на чужих, що сохне, втрачає силу і ніхто не сватає її. Плакала, бо любила землю, город, поле, а мусила варити їсти цілому табунові ненажерливої челяді. Навкруги була земля, така чорна, пухка, родюча, повесні пишна, восени багата, а ніхто не кликав її на ту землю, ніхто з хазяйських синів не схотів зробити її господинею. Потому віддалася за Андрія. Як це сталося, що вона пішла за нього, вічного наймита, старого парубка, бурлаку, що не мав

навіть власної хати, не то що землі,— і досі не знає. Прийшли злидні до злиднів, а з них виросла біда. Наче знала, бо так плакала на весіллі.

З одного боку співають свашки, з другого дружки, в хаті, мов в улику, у вікна дивиться челядь...

Імберу, матінко, імберу.
Вивини рубочок з паперу...

А їй підкотилося щось під горло, душить її, і вона б'ється головою об стіл, голосить і миє сльозами тоді вже чорні руки.

То доля її плакала тоді.

Пішли літа марне з світа, як лист по Дунаю...

— Агуш, трекляті... Агуш-ша!

Маланка скочила з призьби і пожбурнула грудкою. Квочка з курчатами кублилась на грядках і, сколошкана, сердито квоктала та стовбурчила пір'я. Жовті курчата розкотились по грядках, як горох. Налякане заколотом, знялось із сусідньої стріхи гайвороння і било крилами над обсипаною стріхою.

Маланка заспокоїлась і знов сіла на призьбу. Сонце спустилось іще нижче.

Еге, десь Гафійка забарилась на музиках. Хай погуляє дитина. Тільки їй волі, поки в мами та в тата. Та й те людям, мов сіль в оці. Казала ковалиха: «Водять Гафійку, немов панянку, у службу не дають — багатирі знайшлись...» Бодай тобі, прости господи гріха, стільки болячок, як у нас злиднів. Добре тобі казати, як у тебе повна хата дівок, а у мене одна, як душа. Тільки й потіхи на старість. Виняньчила, виплекала, мила й вичісувала, а тепер віддай людям. Мало ще мною люди поневірялися, всю силу забрали, всю кров виссали, а тепер іще дитину віддай їм... Не дочекають!..

Не таку вона їй долю готує, вона віддасть її заміж за хазяйського сина. Дівка здорова, чиста, хоч води напийся. Недурно парубки зззираються на неї. Посватає Прокіп, таж він пішов у Таврію, щоб було чим весілля відбути... Восени старостів зашле, вона вже бачить, що, куди й до чого.

Перед очима в Маланки встала левада — зелена, весела, над річкою... Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодиця з Гафійки. Голова пов'язана хусткою. Бере вона плоскінь і виспівує. У колисці дитина

спить. Прокіп привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело, старій, так легко, наче вона помолодшала... Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звивається. Квасоля вже пожовкла, вітер шумить поміж маківками, гарбузи розляглись, як годовані кабани, а картопля зародила, аж гич сплітається. То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожну цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере, як дасть господь діждати. Тепер вона господиня. Не на свому — так на доччиному. Хоч на старість діждалась... І вона справить собі червоні чоботи, м'які, козлові, з китицями, як у ковалихи. Відколи вона віддалася — от уже чи не вісімнадцять років минуло,— не перестає вона мріяти про такі чоботи, щороку складає гроші, але гроші розтечуться на щось інше — і чобіт немає. Узути такі чоботи і білу намітку та піти до церкви. І щоб так поховали.

— Сидите собі? З неділею будьте.

Маланка здригнулася. Ага! То ковалиха.

— Атож! І ви будьте здорові... Дав бог святечко — святкуй його. Не роби, не працюй. Бог сказав: маєш будень — роби, а в неділю й з-під пазурчика не виколупай, бо й то робота. Лежи, сиди і не кивнись.

Маланка була солодка. Вона мала таку усмішку, мов розмовляла з панами у дворі.

— А я оце з музик. Тільки вже й нашого — що хоч подивишся на молодь. А там ваша Гафійка усе гуляє та й гуляє з тим одеським паничем — не скажу, чи правду про нього люди розказують,— із Марком Гущею... Все в парі та й у парі, немов голуб'ята... Сказано, молодощі. Бувайте ж здорові...

Маланка все солодко осміхалася, хоч душа в неї сичала.

«Ач, гладуха,— трясе салом, розносить поговір!» — проводила вона ковалиху неприязною думкою. І їй чогось згадалась ранішня сцена з Гафійкою.

На вулиці тим часом росли тіні.

Попід тинами грались дівчатка у посмітюхи: малі босі ноженята підкидали порох — три рази в оден бік, три рази в другий. І здавалося, що у поросі грається табун горобців. Далекі поля рожевіли. З низин летіли в село бусли і поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи.

«Яка ти розкішна, земле,— думала Маланка.— Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, заквітчати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму... Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, земле, ой поділять... І моєму дадуть... Годі тоді рибку ловити... Хоч-нехоч, а йди, пане добродзею, до плуга... Ох, боже, боже, хоч на старість зазнати того щастя — дитину свою вивести в люди...»

А на вулиці починався рух. Бігли дівчата, молодиці, діти, з ціпками, з хворостинами. Лопотали підтички, гупали босі ноги, брехали сколошкані собаки. «Степа-ане! Біжи вівці вилучати!..» — «Біжи сама-а!..» — «Мати казали тобі, бодай-бись луснув!..» — «Тато казали тобі, щоб ти скрутилася-а-а!..» — «Наших шестеро, гляди, Марійко!..» — «Не розгуби ягнят, як учора, бо на гамуз поб'ю!..» — «Що-о? Де-е? Тю-у-га-а!..»

Сонце сідало червоно. Вікна горіли, як печі, стіни хаток стали рожевими, по білих сорочках розлилось червоне світло. Здалеку йшла на село хмара куряви. Вона все наближалась, росла, здіймалась до неба, врешті сонце пірнуло в неї і розсипалось рожевою млою. Звідти доходили якісь тривожні згуки, немов діти плакали або десь ціпи гупали на току,— і раптом овеча отара залляла вулицю і сколихнула повітря нескладним беканням. Жива маса овечих тіл терлась вовною, тремтіла і колихалася, як драглі; цілий ліс тонких ніжок замигтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої куряви і плакали: «Бе-е-е... ме-е-е...». В рожевому тумані, мов тіні, сновигали люди, з'являлись і щезали неясні обриси хат, у морі овечого лементу гинули всякі згуки, весь цей гармидер нагадував сон. Ззаду отари йшов чорний чабан, високий, ще більший від непевного світла, немов міфічний бог, ляскав пугою і кричав диким, грубим голосом, що покривав усе:

— Гар'я!.. Триш-триш!.. Гей!..

Вже нічого нема на вулиці, все щезло, як сон, пил поволі сідає на землю, а вечірнє повітря все ще тремтить живим акордом завмираючих згуків.

На землю глянули тихі зорі.

* * *

Сині стіни, в кутку бебехи, залитий пивом стіл. Тісний ванькирчик у Менделя.

— Не морочте мені, Хомо, голови — кажіть зараз: буде фабрика? Кажіть — буде?

Пиво пінилося у зелених скляньках і шуміло в голові.

— Так сказав, що буде.

— О! О! А нащо ж ви радите віддати Гафійку в пайми?

— Раджу. Однаково пропаде дівка. Наїсть, нап'є вдома, тобі ж гірше буде. А їй одна доля: найми. Думаєш — возьме хто бідну? Посивіє дівкою. Наймай, коли люди трапляються. Завтра ж відведеш в Ямища до економа; добрий панок, щоб йому черви язик сточили. Що ж, будемо сватами? Того тебе й кликав до Менделя.

— Не кажіть мені про те — не люблю. Я й в мислі не мав такого.

— Наймай, Андрію.

— Облишіть, Хомо. Краще пиймо.

— Чого ти чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно принидиться... Кажу, наймай, каятимешся потім.

— Е, я такого не люблю. Нащо робити з писка халяву.

Андрій почервонів і встав із-за столу.

— Сиди. Може, неправда? Ти думаєш, що ти людина? Собака ти, та й вже. Яке наше життя? Собаче. Та ти сиди.

Гудзь поклав Андрієві на плечі свої здоровенні руки і посадив. Потому наблизив до нього свій безвусий, червоний від пива вид, від якого пашіло жаром.

— Ти не крути. Ти мені кажи: скільки літ прожив? П'ятдесят? Доживаєш віку? А де ж твої молоді літа, де твоя сила, покажи свою працю. Мозолі показуєш? Покажеш іще й горб. Цілий вік із тебе луску шкребли, а ти, воле, у плузі йди. Наша доля така — робім і грудьми, та не будемо людьми. Ти глянь на мене: гадаєш — Хома перед тобою? Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досі. Цілий вік із худобою, сам худобиною став. Ціле життя хвости бачив замість людей, бабрався у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною й здохну. Я забув, як його у хаті й сплять, стонадцять

чортів йому у хвіст! Сорочка на тобі зашкарубла, як кора на дереві, штани умазані в волячу мазку, бо кров волам пускаю, рук не можу відмити з гною. Сяду з челяддю обідати, кожне від мене ніс верне — смердить. А ти гадаєш — пахне? Тікаю від людей — до волів тікаю. З волами розмовляю. Я до них говорю, журбу свою виливаю, а вони ремигають, та ревуть, та хвости відвертають. Тільки в мене й розваги. А ти думав — жінка до мене заговорить та ще й пригорне... діти защебечуть... своя хата зогріє. Ха! За тими волами я посивів парубком, побила б їх морока. Тепер тішся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поверх дерева, на безголов'я! Щоб він головою наложив, нужда б тя побила!.. Сто сот крот його ма... Бодай...

— Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєшся?

— Га? Лаюся чого? На душі легше... Як нахмариться там, вилаюсь — і легше... якби не лаявсь — згорів би. Таку злість у собі почуваю, аж душа пашить... Як запече, як запече — так узяв би в руки довбню та й перебив би усіх. Ходив би від хати до хати — та й по голові, та й по голові. Одного за те, що п'є людську кров, а другого — що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишились гола земля та ясне сонце...

Хома стояв у хаті високий, аж під стелю; очі його дивились кудись поза стіни; безвусий, зморщений, як у баби, вид скривився. Він аж тремтів. Потому раптом зів'яв, опустився на лаву і душком випив пиво.

Андрія взяло за живе. Він теж хотів, щоб його слухали, почули все його життя, як воно стало перед ним отут, у тісному жидівському ванькирчику. Дожив до сивого волосся, а добра не зазнав, ой ні...

— Я так міркую, Хомо, коли чоловік працює...

Але Хома знов сердився:

— Пропади ти пропадом. Одному все, другому нічого. Хіба я не бачив, як стара пані...

— Коли чоловік працює, він мусить за те щось мати. А як земля мені нічого не дає...

— ...стара пані цілу зиму топила в грубах полотном, що лишилось іще від панщини...

— ...Ну, як земля нічого не дає — на чорта вона мені? Однаково мені, чи я наймит на своїй землі, чи на чужій. А все наймит. Правду ви...

— ...Злежалось полотно в коморах. Люди прохають: дайте хоч на сорочку — хай праця людська не гине марно. Та ти слухай же бо.

— Слухаю, слухаю. Гей, чуєте, правду ви мовите: таки собаче життя маємо. Таж то висотали з мене всі жили. Таж то цілий вік свій напихав я чужу пельку. Ще як була фабрика, жив якось, а як згоріла...

— Авжеж, погоріло, усе полотно згоріло.

— Яке полотно?

— Як — яке? Таж розказував.

— А, так-так... Ну, пиймо краще. За ваше...

— А як же з Гафійкою? Наймаєш?

— Та годі вам. Пиймо.

— Ну, чорт із тобою, не хочеш — як схочеш.— Хома випив душком пиво і кинув склянкою об землю.

На бренькіт скла прибіг наляканий Мендель.

* * *

Було якесь свято. Гафійка сиділа на призьбі за хатою. Біля ніг її шпорталися кури і сокотали, допоминаючись їжі. На призьбі лежала розгорнена книжка.

— Агуш, агуша, йдіть собі порпатися попід тином...— проганяла їх Гафійка.— Ну, чого сокочете, дурні? А ти чого, зозуляста, витягаєш шию та заглядаєш до рук? Я вже тобі давала їсти. Вам тільки аби їсти, дурні. Сердишся, що таке кажу? А от поспитай Марка, послухай, що розумні люди скажуть. Він вам сказав би: дурні, зроду-звіку дурні. Вам дають жменьку пшона, а забирають усі ваші яйця або ріжуть вас на юшку. А ти, півню, по-дурному тріпаєш крилами, храбруєш. Коли б ти був такий сміливий, як Марко, ти не дав би своїх дітей продавати панам на печеню. А може, ні? Ну, та ти півень, а Марко орел. Ти послухав би, що він каже... Він каже... Та що ти тямиш? Ти нічого не розбереш. Бо коли б ти був розумніший, то побачив би, що й люди такі, як кури... Ну, чого кудкудачеш, біленька? Чого сміешся? Думаєш, я не знаю, що у вас добре? Думаєш собі, що ти кохаєш, кого сама схочеш, а я мушу віддатися за Прокопа, бо мати його за мене сватають? Дурна, дурна... Та нехай мене печуть, нехай ріжуть... нехай краще закопають мене в землю! Чуєш ти, зозулястенька? Ну, пішла геть, коли головою крутиш, невірна! Не бійсь,

Марко нікому мене не дасть... бо він орел... а над ним, знаєте, кури, ворожня того, ворожня... мало не заклюють... Коли й люди на його, і староста, і навіть тато нападаються... а він добра хоче людям. Не тато, а Марко... Чуєте ж, кури, який він добрий, Марко мій... за те його парубки й дівчата страх люблять... і слухають... А ти куди, проклятий? Агуш! Бач — наслідив на книжці! Що мені Марко скаже, як побачить на ній півнячі сліди? Скаже: півень більше начитав, ніж ти. Ну, тепер усі гетьте, агуша, бо мені треба читати. Присунуся ближче до сонечка, хай і воно загляда в книжку, хай і воно читає... Ну, разом!..

* * *

З погодою щось діялося. Весна стояла суха і вітряна. По городах усе сохло, хліба на полі не росли, по шляхах носились цілі хмари куряви. Люди прохали дощу, бо все віщувало голод. Ціна на хліб раптом підскочила, і це так стурбувало Маланку, що вона щоночі бачила погані сни. Зате чим гірше було навкруги, чим більше надії хліборобів в'яли, тим більш Андрія опановували мрії про фабрику. Як Маланці дороге борошно, так Андрієві снилась фабрика. Часом він схоплювавсь серед ночі і спросоння, з якимсь жахом у голосі, питав Маланку:

— Був свисток?

— Який свисток?

— Ну, фабрика свистала? — сердився він.

— Опам'ятайся... то тобі в голові свище, по ночах товчешся,— бурчала сколошкана Маланка, позіхала, зітхала і не могла заснути до рання.

Андрія жерла нетерплячка. Він раз у раз бігав на руїни, щось обмірковував, прикидав, вираховував. Потім бігав по людях, розпитував, пускав поголоски, і коли вони знов доходили до його, значно змінені і більш рішучі, він радів, хвалився Маланці і вірив. Навіть до своїх звичайних заробітків відносився він тепер ізлегка і не шукав їх.

Маланка нарікала. Дедалі все трудніше і трудніше ставало знайти якусь роботу. Трави погоріли, по економіях більш не наймали. Приступаючи до печі, вона просто дуріла, бо не знала, що варити. Приварку не було,

вічні позики докучили всім, і навіть Маланці. Найдужче серце боліло в неї за Гафійкою — таке молоде, єдина дитина, і мусить голодом моритись. Якимсь чудом вона роздобувала для неї і приносила під фартухом мисочку ягід або свіжу паляницю. Андрій рідко звертав увагу на страву — голова його була запрятана фабрикою,— але часом і він відсовував нізчимну юшку і починав бурчати. Маланка чатувала на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурляла йому в лице всю отруту, все шумовиння свого серця.

В одній хаті жили два вороги, і хоч кожен із них поринав у власні думки і навіть тікав від другого, проте доволі було якоїсь дрібнички — і злість тіпала обома, немов пропасниця.

Одно їх єднало — це згадка про те, що Гудзь радив найняти Гафійку.

— А ти ж що, плюнув йому межи очі? — допитувалась Маланка, а сама, осміхаючись, думала: «Чекай, чекай, ось прийде осінь, тоді побачимо...»

— А я так розсердився, що мало не побив Хому! Їй-богу! — хвалився Андрій.— Таке вигадав!..

* * *

— Ти що тут робиш?

Маланка витріщила очі і зупинилась на порозі. На припічку горів трусок і кипіло горнятко. Андрій дивився на вогонь, увесь червоний і захоплений. Маланка несподівано заскочила його, і він усміхався непевним, придуркуватим усміхом. Маланка приступила до печі, відсунула горнятко і зазирнула в нього.

— Ти рибу вариш? — поспитала вона наляканим голосом і вся пополотніла.

Андрій метнувся на місці, засунув знов горнятко, обкидав його жаром і мовчки усміхався.

— Чуєш, Гафійко, він рибу варить!..— скрикнула Маланка.

В голосі її чувся такий жах, наче в горнятку щонайменше варилось людське м'ясо.

— Здурів! Здурів! Їй-богу, здурів! — кричала Маланка, бігаючи по хаті, як на пожежі.

Відтак зупинилась перед Андрієм, сплеснула руками і, не розтуляючи їх, видивлялась на його здивованими, повними обурення і жаху очима.

Він рибу варить! Лина, що спіймав уранці! Що важив найменше чотири хунти! Не відніс у двір, не спродав панові! Ой, світ кінчається. Такого ще й не було, відколи Андрій рибу ловить. Вони ніколи не з'їли ще більшої риби, яку вживають пани. За такого линка можна б узяти зо два злота, а він його зварив!

Усе це з плачем викрикнула Маланка Андрієві в спину при булькоті горнятка та потріскуванні сухого труску.

Андрій намагався обернути все в жарт:

— Не скигли, стара, сідай та попоїж рибки. Нема м'яса, як свинина, нема риби, як...

І він відніс горнятко на стіл та насипав в миску юшки.

— Тріскай сам, бодай ти не видихав! Ми пухнемо з голоду, в хаті ні кришки хліба, а він рибу варить!

Андрієві було ніяково; Маланка казала правду, але йому так хотілось риби, вона так принадно пахла, що ніздрі його тремтіли і роздувались.

Сопучи і надувшись, він засів за рибу, і плямкав губами, і сьорбав юшку так голосно, наче хотів заглушити жінчине голосіння.

А Маланка лютувала. Опріч того, що її живий жаль брав за знівеченою рибою, вона була голодна. Вона зіхляла з голоду, їй так хотілось чогось гарячого, смачного, незвичайного, а запах свіжої линини лоскотав ніздрі, спирав віддих; її аж нудило від сильного бажання попоїсти. Проте вона розуміла, що не може приступити до страви, і ще сильніше кляла.

— Не журись, жінко, ось поставлять фабрику, тоді зароблю дещо...

— Бодай ти так жив, як та фабрика буде!

Андрій підняв очі. І вони на мить зупинились і кинули далекий погляд кудись у простір, поза стіни, поза хату,— і зразу стало ясно йому, що справді фабрики не буде, що то дурні надії, що краще б він не варив риби, яку можна було продати та купити хліба. І враз риба втратила свій смак, охота до їжі відлетіла геть, і йому раптом схотілось покинути хату.

Андрій взяв шапку і вийшов.

Недоїдки риби вистигали на столі, а Маланка з дочкою сиділи мовчки по кутках та снували гіркі думи в мороці погаслого дня. Сум стояв у хаті, обнявшись із тишею.

Потім вони разом встали, підійшли, немов змовились, до стола і мовчки взялись за рибу. Вони поїли все до крихти, висмоктали кісточки, висьорбали юшку і, мов голодні коти, вилизали навіть миску.

* * *

Андрій збирався на пошту: почепив на плече шкіряну торбу, взяв у руки ціпок. Коли вбігла Маланка. На ній лиця не було. Бліда, засапана, очі горять, і вся тремтить.

— Іди... міряють...

Андрій видивився на неї.

Вона не могла говорити, притискала рукою серце і важко дихала. Другою рукою, умазаною в землі, бо тільки що полола, вона махала перед його очима і показувала на двері:

— Іди ж, міряють-бо...

— Хто міряє? Що?

— Пани, ох!.. Наїхали, будуть землю ділити...

— Яку землю? Що ти мелеш!

— Всяку... поміж людьми... Іди доглянь, щоб нам відрізали недалеко, ближче від села. Бо ще припадь дістанеш...

— Свят, свят, свят! Опам'ятайся. Мені на пошту треба йти.

Маланка позеленіла.

— Ти підеш мені?

Вона прискочила до його, страшна, як дика кицька, з перекошеним ротом, із пекучим поглядом, бліда, як мара.

— Ти підеш мені зараз! — вищала вона тонким голосом.— Тобі, може, байдуже, дак мені не байдуже. Ти маєш дитину! Ти хочеш зарізати її! Ти всіх нас ріжеш. Зараз мені йди. Люди заберуть краще. Чуєш? Ну!

І, бачачи, що він стоїть ні в сих ні в тих і дивиться на неї, вона вхопила з припічка рубель і замірилась на його:

— Іди, бо тут тобі смерть буде!..

Вона ладна була його забити — Андрій це бачив.

— Тю, дурна! — знизав він плечима.— Таже бачиш — іду.— Він сопів, як ковальський міх, і ледве поспішав за Маланкою.

Увечері повернулась Маланка додому весела, сливе щаслива. Вона бігала по хаті немов молодими ногами, а думки її літали, як білі голуби на сонці. Вона усміхалась. Такі чудні пани. Ходять по полю та й міряють. Вона їм у ноги: пани мої, лебедоньки, згляньтесь на мене, бідну, відріжте ближче, там, де пшениця родить, а вони регочуть. Іди, кажуть, бабко, додому, ми не те міряємо. А самі регочуть, бодай би вас бог мав у своїй ласці. Вони думають, що як вона дурна баба, то вже нічого не тямить... Стійте, стійте, може, і в неї голова недурно на в'язах. Хіба вона не зміркувала, що вони її дурять. Адже скажи людям зразу, що то для них землю ділять, то тут така б содома знялась, що живцем пожерли б один одного... Кожен за краще бився б. Ну, але вони пам'ятатимуть бідну бабу, вони її не скривдять. Ще коли б Андрій прохав, а то став як пень, бодай би...

Не скінчила прокльону — не могла лаятись нині. Вона була такою доброю сьогодні, їй було так весело, так жалко всіх. Лагодячи вечерю, вона навіть приспівувала, а тріскуче полум'я сухого ломаччя немов раділо разом із нею. Андрієві вона подала вечерю з повагою, як до господаря, що має власний грунт і хазяйство, сама ж не могла їсти — не була голодна. Все, за що б не бралася, робила поважно, немов у церкві правила, а сама усміхалася до себе. На ніч змила Гафійці голову лугом, розчесала густим гребенем волосся, що аж вилискувалось; сама заплела дрібушки і кісники. Щоб голова в доньки була як сонечко. Щоб дівка була не гірш за людські.

— Може б ти, новий лейбик надів, бо старий чисто розлізся? — питала вона Андрія і дістала із скрині єдину його святочну одежу.— Закропи душу ягідками, ковалиха дала...

Андрій давно вже бачив її такою ласкавою. А в неї серце розм'якло, в ній все співало. Співала колосом власна нива, співали жайворонки над нею, співав пісню серп, підрізуючи стебло, лунали співи по сінокосах, співало, врешті, серце, повне надій. Усміхалась доля. Не тільки власна, але й Гафійчина. В ногах чулась міць, у руках сила. Чорні жилаві руки були наче з заліза.

З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивитись, як міряють пани. Вони ще блукали полями зо два дні, потім поїхали. Але Маланка добре знала, до чого воно йдеться.

Вона почала готуватись. Полючи на городі в багатого мужика, вона не хотіла брати грошей, а прохала відсипати пшеничним зерном, щоб мати гарний гатунок пшениці. Це на насіння, на розвід. Коли їла яблуко, обережно вибирала зернятко і сушила на вікні. Воно здасться. Ніщо не могло зробити їй більше приємності, як горсточка насіння, випрохана в путящої хазяйки або зароблена на поденному. Вона дійшла до того, що, опинившись на чужому городі, стежила очима, що можна б узяти на насіння, і, оглядаючись, потай ламала кращу маківку або зривала жовтий огірок і ховала за пазуху. У неї в хаті завелось багато всяких вузликів із насінням — великих і малих — і раз у раз щось сушилося на вікнах.

— Куди ти його подінеш? — дивувався Андрій.— Адже у нас усього тільки дві грядочки.

Вона таємниче осміхалась і поблажливо хитала головою:

— Не журись... То вже моя голова в тім...

В неділю вона ходила у ліс, де стояли готові зруби, оглядала їх, вибирала кращий матеріал, розмірковувала і розпитувала про ціни в лісників.

Вертала додому задумана, з очима, втупленими кудись у простір, гладила Гафійку по голові і часом усміхалась сама до себе.

Вона якось ходила навіть на ярмарок, а потому судили Маланку на селі: певно, баба має гроші, та лише таїться з тим, бо все вешталась по ярмарку та торгувала підсвинка...

* * *

Якось надвечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку, що стояла притулена до відвірка.

— Ти що тут робиш? — поспитала вона її, але, глянувши на Гафійку, Маланка так і зомліла.— А що тобі таке?

Гафійка не одповідала. Вона стояла зігнута, бліда, аж чорна, і тремтіла.

— Що з тобою? — допитувалась Маланка і взяла Гафійку за холодні руки.

Гафійка мовчала і тіпалась, як у пропасниці. Маланка завела її до хати і кинулась світити світло. Бліде

світло ще чорніші тіні поклало на її виду; широко відкриті жахом очі заблищали, як скляні. Маланка зовсім перелякалась. Посадила Гафійку на піл і почала тремтячими руками обмацувати її лице, голову.

— Що тобі? Налякалася? Болить що?

Відповіді не було. Тільки під руками в Маланки тіпалось холодне тіло.

Маланка почала гукати Андрія. Та Андрія десь не було.

Маланці заходило в голову, що сталося з Гафійкою. Наврочив хто? Налякав? Підвіяло? Куди вона ходила? Де була? Що ж це, господи, подіялось дівчині! Коли б хоч сказала, коли б промовила, а то мовчить, як нежива...

Скляні очі і чорний, схудлий зразу вид лякав Маланку, і вона почала сама труситись над Гафійкою, хрестячи її всю дрібними хрестами.

На щастя, надходив Андрій. Він був веселий чи напідпитку, бо говорив голосно і зворушено:

— Ну, так і є... я ще тоді казав... Наїхали і забрали...

Маланка зашипіла на його:

— Де ти волочишся?

— Де ж? На вулиці. Дивився, як вели Марка Гущу... Наїхали й забрали. Догрався. Я б такого, пане добродзею, за шию та на галузку. Коротка справа...

З полу почувся стогін.

— Цить! — накинулась на Андрія Маланка.— Бачиш, заслабла. Біжи зараз по Мар'яну... може, відшепче, підкурить чи переполох викачає... не знати, що їй таке. Ну, біжи ж швидше...

Андрій подався до шептухи.

Мар'яна, мабуть, помогла, бо за два дні Гафійка підвелась. Худа, жовта, аж чорна, немов удовиця, сумна і мовчазна. Вона все тікала з хати, щоб не бути вкупі зі старими. Найбільше уникала батька, немов боялась його. На самоті плакала. І думала, думала, аж їй тіспо ставало від думок...

* * *

Не все горе, бували й радощі.

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на

бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, злото-рожеве повітря приймає віддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими,— Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня. Вони несуть додому спечене, як і земля, тіло, а в складках одежі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють. Йдуть мовчки, помахують серпами. Розігнута врешті спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча від цілоденного напруження, м'який пил під ногами замість стерні здаються тепер щастям. А вдома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний лист до рани. Коли б швидше додому... Не вечеряти, не сидіти, не розмовляти, а впасти на лаву, як камінь у воду,— і вмить склепити очі.

Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієві вечерю. Вогонь палає і гуготить, а вона заплющує очі, хитається, і їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу. Ой, як душно, як сонце пряжить. Ба ні, таж вогонь пече, бо близько стала. Ось вона нажала сніп і крутить перевесло... так болить спина, трудно зігнутись. Ага! То вона тісто місить на галушки. Жни, Гафійко, жни... трудно, серце, заробляти, за дванадцятий сніп жавши, а треба. Що, пучку врізала, сичиш із болю? Ай, ні, таж то окріп збігає.

Сьорбає юшку Андрій... здається, говорить щось... у хаті чи надворі?..

— Чом не вечеряєш?

— Га?

— Вечеряти йди...

— Вечеряй сам... я потому.

Ложки треба по... а-а-а! — помити. Такі ноги важкі, мов у чоботях... а голова ж... голова, ледве на в'язах здержиш...

Ну, врешті... На призьбі краще. Ти спиш, Гафійко?.. Подушку взяла б... ну, спи й так, дитино, коли заснула. Ой кісточки ж мої, кісточки болючі. Ой мої рученьки, ніженьки мої... Іже єси на небеси. Хліб наш насущний... А-а-а!.. Зорі дивляться з неба. Жаби крякають до сну. Блакитна баня спускається все нижче і нижче... налягає на тіло, гнітить повіки. Так солодко, спокійно... Не встав

би й на суд страшний, не звівся б і до долі... А небо все нижче та й нижче... пестить, обіймає... зорі лоскочуть, немов цілують. Душа розпустилась у блакиті, тіло прилипло до призьби і тане, як віск на вогні. Нема нічого... небуття... повне небуття!..

Хіба ж не радощі!

* * *

Аж по жнивах показалося, що зима буде голодна. Посуха та й посуха. Жита запалило, хліб уродився рідкий та безсилий. Сміх і горе було дивитись на те, що зажали Маланка з Гафійкою, а настріляних Андрієм качок та зайців поїли пани. Ще трудніше заробити буде сеї зими, ніж торік, а ті, що міряли землю, як щезли, так і слід їх пропав. Ані чутки. Андрій теж мовчить щось про фабрику.

По селу йшли розмови про Гудзя. Оповідали, що він у гніву забив ломакою вола. Ударив попід вухо і розколов голову. За те пан прогнав його з двору, і тепер Гудзь вештається без служби, пропиває останню одежу і хвалиться, що й панові таке буде, як волові. Колись він заскочив і до Андрія.

— Ловиш рибку, пане добродзею? — привітав він його з п'яним сміхом.— Лови, лови, може, нею подавляться ті, що їдять її. Фабрикант! Він думає, що для нього фабрику збудують. Аякже, чорта пухлого дочекаєшся!.. Сови та ворони там житимуть, поки не завалиться ік лихій матері. Кажи — наймеш Гафійку? Ні? Волієш із голоду згинути, як руда миша зимою? Ну, здихай, враг тебе бери з усім кодлом, хіба мені що? Знайдемо й другу!..

Він розсердився, гримнув дверима і вийшов з хати, але за хвилину знов просунув у двері червоне й завзяте обличчя:

— Гей, ви, фабриканти! Пам'ятай одно з другим, що ще прийде коза до воза та скаже «ме»... Але Гудзь дасть дулю — о!..

Андрій не витримав:

— Ах ти, п'янюго, котолупе якийсь, а тобі яке діло до мене! — кинувся він до дверей, та Маланка не пустила.

— Облиш!..— завищала вона пронизуватим голосом і засвітила до нього зеленими, повними злорадної втіхи

очима.— Не займай,— скалічить. Тоді як на фабрику ходитимеш?

— На фабрику?

— Атож...

— На фабрику, кажеш?

— Таже чув... збудують для тебе...

Вона цідила слова, немов отруту.

Андрія душила злість:

— Свербиш, болячко? Сверби, сверби, поки не почухаю. Краще кажи — засіяли лани свої? Багато тобі наміряли? Де ж ті пани, що ти їм руки лизала?..

— А де ж? Фабрику тобі будують...

— Ти знов своє?

Андрій побив Маланку. Вона лежала на лаві і голосно стогнала, а він блукав по оголених сірих ланах, байдужно, без цілі, аби далі від дому.

Гафійка плакала. Вона краще пішла б у найми.

* * *

На покрову повернув Прокіп. Йшла чутка, що йому не пощастило. Зразу не міг найнятися, бо народу найшло більше, ніж треба, і ціни впали; відтак заслаб у Каховці і пролежав місяць, далі подавсь у Таврію, а звідти опинився аж у Чорноморії. Повернувся обідраний, слабий і без грошей. Маланка не дуже няла віри тому. Чого люди не сплещуть. І вона потай від своїх побігла, немов за ділом, до Кандзюбихи. Показалося — правда. Прокіп блідий, аж зчорнілий, від вітру валиться та все вилежується, а стара Кандзюбиха мало не плаче, розказуючи, як ледве-ледве очистила сина від нужі. Куди вже йому женитися? Була думка — заробити хоч на весілля, а тим часом такий рік випав, що й хліба не стане...

Сумна повернула додому Маланка й нікому не похвалилась, що бачила й чула. Нехай вже воно присхне на ній, як на собаці.

* * *

Чим ближче було до пилипівки, тим більше Маланка втрачала спокій. Не давала спокою й Гафійці. Дух охайності, чепуріння опанував її цілком — і вона товклась по цілих днях: двічі побілила хату знадвору і всередині,

щодня підмазувала комин та підводила червоним глеєм припічок.

Гафійка мусила нарізати з паперу нових козаків та квіток і обліпити ними стіни від божника аж до дверей. Крила голубків, що гойдались перед образами на нитці, замінені були новими, ще більш яскравими, а на те, щоб набути шматок шпалеру з червоними рожами під образи, пішли усі яйця, які збирались одно до одного.

— Чого ходиш чорна! — гримала Маланка на Гафійку і змушувала її мало не щодня міняти сорочку, сама чесала їй голову і вплітала в коси нові кісники. Осінніми вечорами вона рано світила світло, чепурилась, немов у свято, і, сидячи у своїй охайній хатинці, часто поглядала на двері, тривожно прислухаючись до гавкання собак, і хвилювалась, немов на щось чекала.

Часом удень, покинувши роботу, вона висовувала з кутка Гафійчину скриню і переглядала її убоге шуплаття, розгортала вишивані рушники і переводила задуманий погляд на дочку. Відтак поправляла на ній намисто, обсмикувала сорочку, укладала складки спідниці і жалібно похитувала головою, змигнувши крадькома сльози.

Але чого вона не могла байдужно чути — так се бубна. Як тільки з далекого кутка села під хмарним осіннім небом розлягалось його глухе дудніння, вона вискакувала надвір, прислухалась, намагалась угадати, в якому дворі справляють весілля, і виявляла таку цікавість до того, хто кого посватав, немов сама мала надію незабаром віддатись. Вона жила у вічному напруженні, її рухи зробились жвавими, нервовими, а малі чорні очі неспокійно поблискували.

А бубон гудів. Починаючи з середини тижня, ходили по вулицях молоді з розпущеними косами і падали в ноги, прохаючи на весілля, або місила болото весільна перезва, сповняючи холодне повітря піснями. Маланка в одній сорочці вискакувала на поріг хати, підпирала голову долонями і жадібно стежила оком за весільною процесією, мерзла і не помічала того. Вона несказанно дратувалась.

Кожен засватаний парубок, кожна дівчина, що подала рушники, втрачали раптом в її очах ціну, не варті були доброго слова.

— Посватав! Узяв добро! — шипіла вона з кривим усміхом.— Буде годувати чужі діти і жінку-нетіпаху...

Хіба ніхто не знає, що вона й хліба спекти не годна, їй тільки до хлопців іржати...

— Зав'язала собі світ за тим ледащом... Рябий, гугнявий та ще й злодій: украв торік лантух жита з току...

Зате, стрічаючись із жінками, що мали дорослих синів, вона ставала солодкою і хвалилась дочкою: слава тобі, господи, таке воно в неї роботяще, таке добре, покірливе, немов телятко...

Час тягся.

Вечір за вечором просиджували вони з Гафійкою у прибраній, як на великдень, хаті, в чистій одежі, немов чекали дорогого гостя, що от-от не видко як затупає перед хатою, сколошкає собак і відхилить двері. У Маланки захована навіть була в комірчині, під старим манаттям, пляшка горілки, про яку, крім неї, ніхто не знав.

А навкруги лунали музики, дудніли бубни і полошили нічну тишу п'яні пісні. Ніхто не з'являвся. Криві стіни хатинки, вип'явши боки, моргали по кутках зморшками-тінями, паперові козаки, узявшись у боки, стояли в ряд і мовчки дивились на тьмяне світло лампки, а чепурні голубки крутились перед образами, пересуваючи довгі тіні крил по низькій стелі. Нудна тривога, мов дерево з насіння, росла в Маланчиній душі. Невже не прийдуть? Невже ніхто не посватає? Вона перебирала в пам'яті усіх парубків села — і багатих, і середніх, і навіть бідних, хоч довше зупинялась на багатих. Міркувала, прикидала і все сподівалася. Часом вона думала, що Гафійка сама винна.

— Гей, ти, вайло! — гукала вона на неї, коли Гафійці ненароком вилітало з рук веретено або коли вона зачіпляла що по дорозі.— Яка з тебе хазяйка буде, що ні ступити, ні зробити до ладу не годна?

— Кара божа, не дівка,— сердилась вона знову.— Ти як голову вичесала? Хто тебе візьме, таку нечупару?.. Чого мовчиш? Говорити не вмієш?.. Побачите... вона й долю свою промовчить... Усе не так, як людські діти...

Але, помітивши сльози в Гафійчиних очах, вона замовкала, жаль сповняв її серце і вилітав довгим зітханням... Вона вже знала, яка доля чигала на її дитину. Доведеться їй топтати материну стежку... Ой доведеться...

З пониклою, обваженою гіркими думами головою вона прислухалася до останніх згуків затихаючої в селі весільної музики, з якими гинули її останні надії, останні сподівання...

* * *

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темнії ночі. Де небо? Де сонце? Міріади дрібних крапель, мов умерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додолу і пливуть, змішані з землею, брудними потоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над умерлим...

Маленьке сіре, заплакане віконце. Крізь його видко обом — і Андрієві, і Маланці, як брудною, розгрузлою дорогою йдуть заробітчани. Йдуть та й йдуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі, що відбились від свого ключа, немов осінній дощ. Йдуть і зникають у сірі безвісті...

Тьмяно в хатинці. Цідять морок маленькі вікна, хмуряться вогкі кутки, гнітить низька стеля, і плаче зажурене серце. З цим безконечним рухом, із цим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі сі — упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

Немов так і треба...

А дощ іде... Горбатими тінями у хатнім присмерку сидять старі, немов рішають загадане Гудзем завдання: чи прийде коза до воза?

А мабуть, прийде...

ЧАСТИНА ДРУГА

Сніги впали великі, і Андрій радо прокидає од порога до воріт стежку. Воно усе ж робота, та й не мусить чоловік вічно стирчати в хаті, де світить порожнім оком

голод та нужда товчеться по вогких кутках. Бо то, пане добродзею, приходять останні часи: і рад би щось заробити, та нема де. Не знаєш, як перебути зиму. Маланка чорна, зсохлась уся на шабатурку, тільки оком пече та колить, та бухика по хаті, аж шибки деренчать. Весільну пам'ятку маєш, Маласю. Аякже... Як брав панич Льольо, той, з сусідньої економії, в нашого дідича дочку, стара наче здуріла: чим стріну, як будуть од вінця їхать,— ячмінним хлібом? Вона в них служила, на її очах і панич виріс... Бігала по селу, змокла, на качан змерзла, поки не випрохала десь паляниці. Либонь, в ковалихи. Правда, дав панич Льольо два злоти, та один бабі Мар'яні оддала, бо як схопила колька, то мало душа не втекла з тіла. А тепер маєш — бухикай, серце... панську ласку викидай з грудей.

Андрій розігнув спину і застромив лопату. Він загрівся, димів парою, неначе комин, вуси і брови стали в нього молочні.

Село було засипане снігом до половини. Низенькі хати осіли під синьою банею неба, немов баби в намітках на коліна стали у церкві; за коловоротом по полю око м'яко бігло снігами аж до крайнеба і не мало на чому спинитись.

Андрій взявсь за лопату і знов зловив загублену думку. Бо він собі так покладає: як піде чоловікові з якого дня, то так воно вже і йдеться... Стара каже, що знала, а він не сподівався навіть. Де-де? Щоб син хазяйський та узяв убогу? Щоб Прокіп засватав Гафійку? Ну, що ж, таки було. Різдво із хати, а старости в хату, та нічого з того не вийшло. Затялась дівка і ані руш. Йому нічого, а Маланці горе велике. Не спала, а снилось за хазяйським сином бачити дочку, поле орати, в городі садити... Ха-ха! Оближи губки, Маласю... Дівка не хоче. Гляди, чи не Марко в голові в неї... Може, вже й кісточки його згнили, може, помер десь в тюрмі... Була дівка як огірочок, а стала немов черниця. Схудла, мовчить і до батька жаль має. А він чим винен? Хіба він завдав Гущу в тюрму? Бо що, пане добродзею, бунтар, то таки правда, знали, що з ним зробити...

Хе, от вже й втомився. Геть-чисто захляв за зиму, захарчувався. Ще літом нічого: бурячок там, цибулька, рибки наловиш.

Ну, Прокіп не мав чого ждати. Іншу засватав. Аякже... Маланка аж плакала з злос...

— Га! Фабрикант! Бач, як старається, щоб жінка піжок не замочила, болячка б... Здоров!

— Ху!.. Бодай вас, Хомо, як налякали... Дай, боже... Я, знаєте, тепер такий полохливий, що й тіні своєї боюся.

— Хіба в тебе душа? От заячий дух...

Хома видимо глузує. В зморшках старого, безвусого виду глибоко залягла злість.

Андрій звик вже до того. Він знає, що, відколи пан прогнав Гудзя, злидні ще гірше його обсіли, а проте каже:

— Добре вам, Хомо, що ви самі, а у мене три пельки в хаті.

— Ха-ха... Мені? А добре, бодай йому так легко здихати, як мені жити... Став пиво, скажу новину.

— Де-де! Я вже забув, яке воно на смак... Про фабрику? Ет, багато вже говорили...

— Не віриш? Панич Льольо ставить гуральню.

— Та ну?

— Не ну, а справді. З старої сахарні зроблять гуральню, ще й дім для себе збудує Льольо, щоб він тобі луснув на радість.

— Та що ви кажете? Звідки?

— Не вірить, чортове зілля... Кидай лопату, ходім.

— Куди?

— Не питай, а ходім.

Андрій крутив лопату в руках і неймовірно дивився на Гудзя. Врешті встромив лопату в сніг і опинився за воротьми.

— Нащо лопату покинув, ще хтось потягне, ти! — почув він голос Маланчин, але навіть не озирнувся.

Брів у снігу, поспішав за Хомою. Хома ставив ноги рішучо, злісно, як говорив, а сніг розкидав, наче коняка. Андрій голосно сапав, його очі бігли кудись папереду, назустріч мурованим стінам, що, здавалось, уже тремтіли від живого робочого руху, уже бухали з коминів димом.

«На сей раз Хома не дурить»,— калатало серце в Андрія.

Ішли безлюдним селом, засипаним снігом, мов глухим лісом, який швидше хотілось минути, щоб побачить простори,

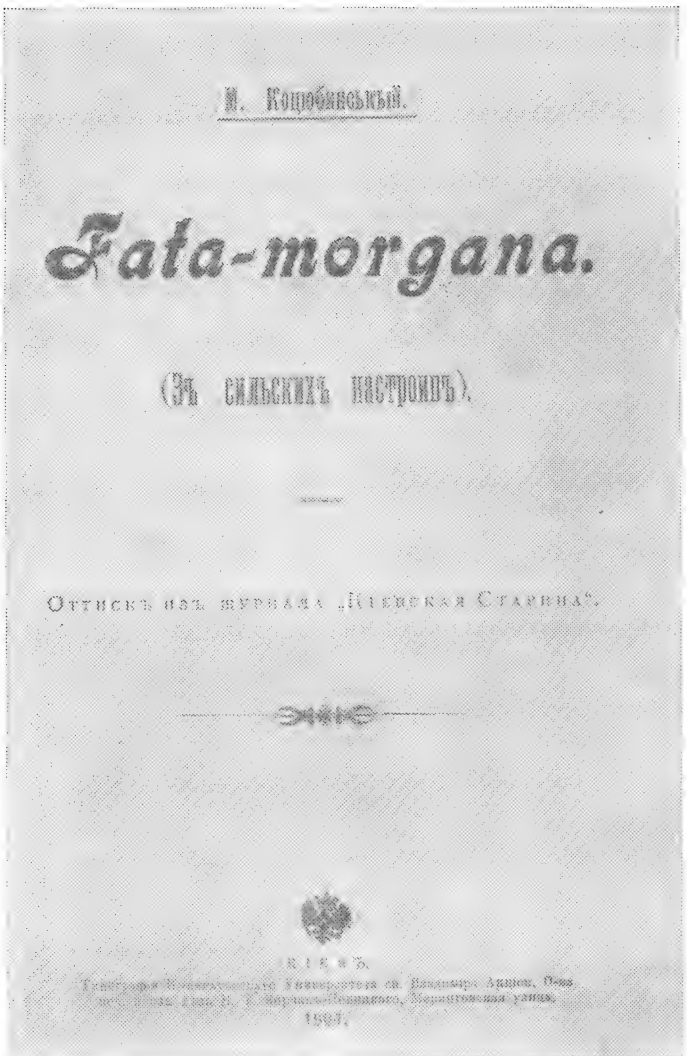
М. Коцюбинський.

Fata-morgana.

(Зъ силъскихъ настроинъ).

Оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина".

КІЕВЪ.

1903.

«Fata morgana». Перше видання

Коли ж нарешті на горбку перед ними зачорніли руїни сахарні, Андрій виразно на мить побачив дими, почув знайомий гомін. Правда, дими враз щезли, зате біля сахарні роїлась купа людей і чорніли підводи.

— Куди біжиш? Постигнеш...

Андрій одмахнувся рукою. Ет, що там тепер Хома... Він бачив уже валку саней з колодами, брусами, повні лубки червоної цегли, немов миски ягід, волохатих коней, закутаних у власну пару, зігнуті спини, підняті пуги... Ньо... Вйо! Соб-соб!..

На подвір'ї стояв прикажчик і серед криків та зойку приймав матеріал.

Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі, заглядав кожному в очі, немов питався: чи правда? Перед прикажчиком зняв шапку і довго мовчки стояв.

Підійшов до Хоми і осміхнувся.

— Буде?

— А буде...

— Гуральня?

— Таже казав.

Сполові, зеленкуваті очі Андрія блищали, як лід, що тане на сонці. Вони пестили чорні, задимлені стіни сахарні, круглі жовті колоди на білім снігу, сміялись до стосів цегли, до прикажчикової бороди, сивої од морозу. Тепер, пане добродзею, вже пустять пару... Не буде чоловік з голоду гинуть, аякже... прийде термін — бери готові гроші. Так, так, Маласю, от тобі й «фабрикант»...

— Що, Хомо, буде? А бач, а бач...

Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки:

— Чого радієш? Гадаєш, вони горілку гнать будуть? Кров з тебе гнатимуть, а не горілку. Хліба схотів? А горба не заробиш? Гляди! Кому черево наросте аж вище носа, а тобі жили тягтиме, пропади воно прахом...

— Чекайте, Хомо...

— ...Бодай би взялось вогнем та розвіялось попелом разом з людською кривдою...

— Чекайте ж бо, Хомо...

— Чого чекати? Він дума — гуральня. Домовину тобі готують — чотири дошки та яму. Та й вже.

— А, які ж бо ви, Хомо...

Але Гудзя годі було спинити. Він гнав, наче з горба:

— От взяв би — р-раз, р-раз, розвалив би к бісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вішні...

Хома махав руками і тупав ногою. Кожна зморшка на безвусому виду скакала у нього, і видко було, як під старою свиткою корчилось тіло, наче пружина.

Андрій з ляком дивився на Гудзя. Він навіть язика забув у роті.

Що се з Хомою? І що він каже? Треба ж із чогось жити... Хіба краще отим, що крутяться на латочці поля і не зберуть, буває, навіть насіння? Або тому, що закопає силу у панські лани, а прийде слабість, каліцтво чи старість, то здохне, як пес, під плотом? І що-бо він каже, господи боже...

Але Хома помалу одходив. Злість і прокльони розсипались раптом в хриплий, застуджений сміх...

— Ха-ха! Ну, ставиш пиво? Твій могорич. Гайда до Менделя.

Андрій посміхнувся винувато. Чому б не поставить? Ой, як би охоче він сам напився на радощах пива, та...

— Вірите, Хомо...

— Ну, ну... не маєш? Чорт із тобою... теж «фабрикант»! Я йду...

Андрій дивився у спину Хомі, але перше ніж зникла похила фігура, затихло шипіння зелених гадючок, погасли пекучі слова, і одно тільки дзвеніло в Андрієвих грудях — гуральня!

Він хотів ще раз почути те слово. Стояв перед прикажчиком і м'яв шапку в руках.

— Гуральня буде?

— Гуральня.

От. Тепер вже напевно. Він почув гордість, самоповагу, наче не панич Льольо, а сам він оживить мертві стіни сахарні, пустить в рух колеса, паси, машини і людську силу.

Село, хлібороби, земля...

Яке все бідне, злиденне...

Кроти! Залізли на зиму у білі нори, а прийде весна, почнуть мучити землю, різати груди. Дай, земле, покорму! А земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замість покорму дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуйся!..

А тим часом голодний зростає, множиться, корчиться, як гадюка, порубана на шматочки.

Намножилось вас. Хоч би милосердний господь порідив вас війною або мором яким. Може б, легше було на світі...

Ну, а йому що? Він не має землі. Гуральня дасть йому хліб... Хома каже дурниці.

І ти, Маласю, дурно сміялась. Казав Андрій Волик — буде гуральня,— і буде...

* * *

Гафійка увійшла в хату і притулила до печі замерзлі руки.

— Забула, що піч холодна,— винувато посміхнулась вона.

Маланка обернула до неї червоні очі.

— З ким розмовляла в сінях?

— Прокіп приходив.

Прокіп! З того часу, як він оженився, Маланка не могла чути його наймення.

— Чого йому треба?

— До мене приходив.

— До тебе? Чого?

— Книжки приносив.

— Нехай носить жінці своїй, а не тобі...

Їй хотілось вразить поглядом дочку, але не вдалось. Набігла сльоза, загризла, довелось кулаками закрити очі.

Тепер Маланчині очі вже самі плачуть. За осінь та зиму стільки вилляли сліз, що уже звикли. Бо настав холод, сльота та негода не тільки в природі, а й в серці. Облетіли надії, розметались безслідно, і там тепер голо, як в лісі. Сніги тепер в серці і вовки виють. Господь не схотів показать свою правду; як була панська земля, так і лишилась панська. Дурно Маланка збирала насіння, дурно плекала надії. Вузлики з зерном так довго висіли під образами в хаті, аж намулили очі. Нарешті зняла та винесла в хижу. Годі себе дурити. «Нащо знімаєш? Настане весна — лани засієш». Се Андрій так впік у живе.

Сухі губи Маланки стиснулись од болю на саму згадку. Їх троє — а всім судилась однакова доля. Холод, і голод, і безнадія. Днями сиділи в нетопленій хаті і не

варили страви. Світили ненависним оком, кусались кривавим словом. Як звірі. Щоб не замерзнуть, Андрій нишком по ночах рубав по шляху верби або розбирав стріху в сусідніх порожніх будинках. Якби не совість — крав би. Потому залізла колька у груди, вчепився капшель. Печінки вивертало, по ночах ніхто спати не міг. Навкруги порожньо, сумно. Гафійка ходить немов черниця. Мовчить, нічого не каже. Хіба Маланка і так не знає?

— Бач, книжки носить... Якби пішла за нього, читали б разом.

— Облиште, мамо.

— На кого чекаєш? На Гущу? Бачиш, біда. Батько небагато заробить, я немічна, зчорніла од праці — та що із того? А Прокіп...

Ах, як се нудно, як нудно все одно чути!..

— Ви не журіться, мамо. Я піду в найми.

Маланка прикусила язика.

— До двору наймуся. Або до Підпари, він, кажуть, шукає дівки.

Очі в Маланки стали налякані, круглі. Щось промайнуло на мить перед ними, давне, напівзабуте.

Вона підняла руки, наче хотіла його одігнати.

— Мовчи вже краще.

— Їй-богу...

Тоді Маланка раптом розм'якла. Що там журитись, коли все йде на краще. От перебудуть зиму, весна не за горами. Андрій напевне найметься до пана, почнуть люди городи копати, підуть заробітки.

Голос Маланчин став теплішим, немов нагрівався од сонця, що тихо сідало перед самою хатою. Золотий обрій зробив з вікна вівтар, комин червонів жаром, неначе в печі палало, мова стелилась лагідно, як останнє проміння, і гасла поволі в вечірніх тінях. До Гафійки лиш часом долітали окремі слова. Той лагідний тон будив у неї згадки, навівав думи.

«Коли б знала — куди, пішла б пішки до нього. Нехай би не думав, що одцуралась. Сказала б: «Я не забула, Марку, твоєї науки: ти кинув слово, а з нього вродилось десять... Тебе зачинили за грати, а твоє слово ходить по світу...»

— ...Настануть жнива, будемо жати, заробимо хліба, а восени...

«Хто любить вірно, той хтів би весь світ засіять милого словом... Знущаються з тебе, а я хіба мало прийняла муки? Гляди, яка стала. Щодня тобою журюся, щодня моя думка круг тебе в'ється...»

— ...Посватає хтось... ще твоя доля за дверима у бога...

«Чекаю на тебе і виглядаю. Як не за тобою, то ні за ким. Одна в мене потіха, що розмовляю з тобою, хоч ти й не чуєш...»

Вікно поволі гасло.

Земля повечеряла сонцем і облягалась на ніч. Блакитні тіні розкривали свою глибінь і приймали, як в м'яке ложе, Гафійчині думи, сподівання Маланки...

* * *

Маланка не хотіла вірити. Ат, знов наплів Гудзь. Андрій аж мінився, так сердився. Він бачив на власні очі. Не сам Хома, прикажчик казав. Вуси ще білішими стали на червонім виду, і очі лізли наверх. Маланка низала плечима, але вдягла кожушанку і побігла до двору. Тепер се вже її справа. Панич Льольо мусить найняти Андрія, вона ж в них служила, вона робила на них. Маланка довго кашляла в кухні, поки нарешті вийшов панич. Ну, панич як панич, пожартував трохи з старої, але Андрія найняв. До прикажчика в поміч.

Се була велика радість. Тепер вже щодня палав у печі веселий вогонь, смачно пахло борщем або галушками, і коли Андрій смерком вертався до хати, свіжий од вітру, з духом морозу у всіх складках одежі, Маланка старалась догодити йому і повага хазяйки була у всіх її рухах.

По вечері Андрій присувався до печі і виймав люльку. Червоний жар кліпав до нього синявим оком, моргав, стріляв зірками і загортався, нарешті, на ніч в кожух сірого попелу. Гафійка гриміла ложками, хлюпала літеплом, а Маланка, заклавши руки, побожно слухала оповідання про те, скільки привезено цегли, яке й чому забраковано дерево, що прикажчик нічого не розуміє і, коли б не Андрій, не було б діла.

З весною, коли розпочались справжні роботи, розмови ставали більш різнобарвні і розрослись. Андрій був як у гарячці. Йому здавалось, що все йде дуже помалу, що будуванню кінця не буде. Се була його гуральня, се

він ставив її, і навіть Маланка, заметившись його настроєм, часто бігла дивитись, як посувалась робота. Вона навіть забувала свої мрії про землю і жила з Андрієм одним життям.

Нарешті одного дня, так щось по зелених святках, високий комин гуральні дихнув клубами диму і з колишніх руїн сахарні розлігся понад селом свисток.

Андрій зірвався з місця. Він нахилився вперед, витягнув шию і ловив вухом той клик машини довго, уважно, наче боявся пропустити з нього хоч одну мить. Потому обернувся до жінки, весь сяючий, з впрілим одразу чолом:

— Чуєш, Маланко?

Маланка чула.

— Се тобі не земля, що буцім мають ділити... Се тобі, пане добродзею, не жарт, а гуральня...

Маланка зітхнула. Вона тільки глянула на свої чорні та сухі руки, що просили іншої праці, і почула, як її мрії впали глибоко, аж на дно серця.

Того ж таки вечора Андрій пішов на нічну зміну.

* * *

Хоч од м'ясниць, як оженився Прокіп, небагато часу минуло, але Гафійці здавалось, що Прокіп виріс і навіть постарів. Він стояв перед нею і говорив, а вона оглядала його широкі плечі, спокійне лице, на якому несподівано якось виросла борода і осіла чоловіча повага. Їй здавалось, що його сірі, трохи холодні очі дивились не так на неї, а всередину, в себе, і через те слова були міцні та повні, наче добре зерно. Вона теж чула, що багачі сердиті на нього.

— Найбільше лютує на мене Підпара. В неділю кричав на сході: «Таких, як Кандзюба, в Сибір. Завів газети, книжки голоті читає, бунтує народ. Бомажки розкидає». А сам, як стріне, зараз питає: а що там чувати? Що про війну нового пишуть? Мати теж дорікають: світите світло, а воно дороге.

— Ну, а Марія?

Прокіп зирнув на неї допитливим оком. Гафійка стояла міцна, запалена сонцем, з тонким пушком на руках і ногах, мов золота бджілка. Спустила очі додолу і уважно ловила між два пальці ноги якесь стебло.

— Марія? Що ж, молодиця як молодиця... Їй аби люди, аби послухать та свого докинуть. Не так склалось, як думав. Мені б товариша треба, та ти не схотіла.

Стебло не давалось, тікало з-під пальців.

— Облиш, Прокопе, годі.

— Та я нічого. Не кличеш жалю, сам часом прийде до тебе. Все сподіваєшся Гущі?

Гафійка підняла на Прокопа очі.

— Сеї ночі Марко мені снився.

— Ага! Я і забув. Дядько Панас стрів мене вранці: прийду до вас, каже, послухать, про що там мудрі радять...

— Сниться мені, тільки я ніби скінчила розносить листочки і вже останній виймаю, щоб застромити Петрові в повітку,— хтось мене ляп по руці. Я так і захолола уся. Дивлюся — Марко. Такий сердитий. «Я, каже, сиджу за вас у тюрмі, а ти так слова мої сієш? Покажи руки». А мені соромно — страх, що руки порожні, очей звести не смію, не смію показать йому руки. І хочеться похвалитись, і не добуду голосу з грудей... Чуєш, Прокопе, коли нових даси? У мене більше нема.

— Нема і в мене. Піду на тижні в город, то принесу. А ти заходь.

Прокіп обіймав оком Гафійку. Туга, здорова, чиста — вона світилась на сонці, як добра рілля, як повний колос, а очі мала глибокі та темні, як колодязне дно.

Ті очі його чарували. Прокіп зітхнув.

Але зітхай не зітхай — інакше не буде.

Він хтів принаймні словом полегшить свою душу, як хмара чує потребу вилить свою вагу, і говорив. Бо що свої болі — пусте. Світове горе велике. Він надивився на нього. І вдома, і по світах. Скрізь бідні сподом, багаті зверху. Долиною сльози, верхами глум. У поросі люди, як той шпориш придорожній, затолочені сильним, багатим. І нікому крикнуть: «Зведись, народе, простягни руки по свою правду». Як сам не возьмеш, ніхто не дасть. Не народився, видко, ще той, кого почують. Треба мати великий голос. А що можемо ми? І де наш голос? Тільки пошепки скажеш: «Вставай, Іване, обмий лице. Зведися, Петре, нас більше буде». Коли б спромога хоч се зробити, кількох збудити, а ті вже інших. Запеклась кривда у кожного в серці, торкнись до болячки — і запече.

Щось було тихе, покірне в тих скаргах, наче річка журлива дзвеніла по дрібних камінцях.

Ні, Марко не такий. Він, як бурчак, рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева. Його слухали б всі.

* * *

Тепер для Маланки настали кращі часи. Андрій був при роботі і хоч не весь заробіток приносив додому, а все ж голодні вони не сиділи. З Андрієм вона рідко й стрічалась, бо він ходив лиш на нічну зміну, а удень спав або блукав десь удвох з Хомою. Маланка з Гафійкою теж заробляли, і дні їм минали на чужій ниві. Проте Маланка не мала спокою. Чутки про землю ожили з весною, наче посходили з зіллям укупі і з ним розрослись. Дарма, що разом з клунками насіння вона кинула в порох свої колишні надії; вони тепер знову прохались до її серця. Із уст в уста, од хати в хату, з села в село котилась радість: будуть землю ділити. Хто сказав перший і хто останній — ніхто не питав. Чутки пливли, як хмари, самі собою, носились в повітрі, мов пил з квіток в час красування ниви.

— Чули? Будуть землю ділити.

— Обдарують людей. Минуться злидні.

— Земля вже наша. Скоро почнуть ділити.

— Навіть пани гомонять: оддаймо землю.

— Пани? Не вірте.

— Аякже!

— Звісно, бояться.

В Маланки очі блищали.

А тут — сама земля подає голос.

Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси, кличуть городи синім сочистим листом, тучна земля диха на неї теплом, як колись мамині груди.

А на той голос подає голос Маланчине серце, обзиваються руки, сухі і чорні, що силу віддали землі і в себе взяли від неї силу.

Часом, серед роботи, вона ставала і оглядала землю.

Котились низом ниви, стелились горбами, повні, свіжі, багаті, та все чужі. Скільки оком захопиш, кінця-краю немає. А все чужі. І навіть не людські, а панські. Нащо йому? Куди все подіне?

Серце боліло дивитись, а вже поле потиху шептало і потішало:

«Не журися... поділять... поділять...»

Думи про землю будили Маланку по ночах.

Вона прокидалась, вся зрошена потом, тривожна. Їй раптом здавалось, що се неможливе. Не оддасть свого добра багач мужикові ніколи. У нього гроші, у нього сила, а що в мужика? Чотири кінці — руки та ноги. Нічого з того не вийде, все буде, як було; довіку буде убогий на чужім марнувать свою силу, до домовини не зазнає Маланка кращої долі, зносить Гафійка красу і літа по наймах, зчорніє, зів'яне на чужій праці, як її мати. Тільки й землі твоєї буде, що лопатою згорнуть на груди.

Холодним потом обливалась Маланка, вся терпла і гострим оком вдивлялась у пітьму, наче питала: як буде? Але ніч темна, сліпа і глуха: вона вміє тільки мовчати. Тим часом сподом, потай од холодної думки, ворушилася тепла, маленька і добра. Вона щось шепотіла Маланці і вела за собою на поле.

Хвилює на сонці нива, та божа постіль, льон процвітає синьо, сказав би — небо задивилось в озерце, на сіножаті — віз. Гафійка годує дитину, а друге біля Маланки: «Бабо!..» І все те — родюча нива, віз, коні, кубло,— все те своє, рідне, з серцем зрослося. «Що ж се я вбралась сьогодні у сап'янці червоні, наче у свято... бач, процвітають на ниві, неначе мак...»

Вранці Маланка — кого стріла — питала:

— Не знати: будуть землю ділити?

Ковалиху — і ту зачепила:

— Чули, серце, скоро землю нам мають давати...

— Аякже, Маласю, чула. Аякже. Тільки в людей і розмови, одним тільки живуть, одним і дишуть. Мій ще з зими купив у пана одну десятину; завдаток дав, а далі не хоче платити. «Нащо, каже, маю викидать гроші, коли однаково земля буде моя. Нехай пропадає завдаток». А мені шкода й завдатку. Осе! Щоб за своє та ще й платити. І копійки не дам. Нападаюсь на свого, щоб одібрав, а він не хоче. «Що з воза впало, те, каже, пропало». Будуть, будуть ділити. Вам більше прийдеться, бо ви безземельні. Коли б тільки справедливо ділили, щоб люди не бились поміж собою...

— Ой коли б то дав милосердний... Звісно, люди — божі собаки, гризуться. Спасибі вам, серце, за добре сло-

во. Хай вам господь помагає, де тільки лицем обернетесь...

Маланчине серце топилось як віск. Їй навіть чудно, що з ковалихою вони часто в сварці.

* * *

Марія сплеснула в долоні.

— Глядіть, і дядько Панас прийшли послухать!

— Хіба не можна? Може, тут що погане говорять?

Низька, корячкувата постать спинилась на хатнім порозі, переставила довгий ціпок з корою у хату і, спершись на нього, щулила очі. Здавалось, вербовий пень витяг з землі своє коріння та причвалав між люди, цупкий, битий негодою, з духом землі, на якій ріс. Стара Кандзюбиха кликала брата:

— Заходь, заходь у хату.

Всі повернули до Панаса обличчя, а чужий раптом замовк, поклав руки на стіл і закліпав очима.

Панас все ще роздивлявся по хаті.

— Щось у вас світло погано горить, не розберу я зразу...

Але він вже пізнав. Коло Гафійки сидів Олекса Безик, якого на селі звали Півтора Лиха. Він мав дітей, як маку, і ані клаптика поля. В кутку підпирав стіни високий Семен Мажуга, з запалими грудьми та довгорукий, весь як складаний ножик. Він тільки й жив з того, що на клишоногій кобилі возив жидів на вокзал. Були тут Іван Короткий і Іван Редька, Олександр Дейнека та Сава Гурчин — всі безземельні або такі, що їх земля не могла згодувати.

Тоді Панас переставив через поріг свої чоботища, в яких, певно, більше було онуччя, ніж ніг, і примостився біля Марії.

— А хто ж той чорнявий, що за столом?

— Се чоловік з Ямищ,— пояснила Марія і обернула до чужого зацікавлений вид.

— Розказуйте далі,— попрохала вона.

Той перестав кліпать очима. І всі обернулись до нього.

— Ну, значить, зібрались ми зараз на зборню, староста з нами, так і так, пишіть приговор. Ми, ямищани, пристали на те, що ніхто з нас не буде робити в пана

по давній ціні. Тепер піший робочий — рубель, а кінний — два. Робочий день має бути коротший на четвертину...

— Ого!

— Цитьте! Нехай говорить...

— Жати за шостий, а не десятий сніп, молотити за восьму, а не тринадцяту мірку...

Осе так добре! Голови по кутках закивали, а довгорукий Мажуга, на знак повної згоди, складався і розкладався, неначе ножик.

— А як пан не пристане?

Стара Кандзюбиха пропхалась крізь натовп і обережно зменшила у лампі світло.

Справді, що буде, як пан не пристане?

Чоловік з Ямищ помовчав хвилинку, глянув навколо і одрубав:

— А не пристане, то забастовка.

Марія сплеснула в долоні.

— Забас-тов-ка! Господи милосердний!

Панас Кандзюба хитнувся вперед, немов верба од вітру.

— Забастовка? Як саме?

— А так. Пан кличе косити — добре, карбованця в день. Не хочеш — коси собі сам. Ніхто на роботу не вийде. Настали жнива — давай нашу ціну; незгода — назувай сам постоли та й гайда з серпом на поле.

— Ха-ха! От ловко!

Сміх розкотився по хаті, з кутка в куток. Цілі ряди коливались од нього. Сміх косив наче та клав людей в покоси. Пан в постолах! Ха-ха!

Півтора Лиха впрів навіть од тої уяви; його лисина, зрошена потом, ловила й переливала блиск лампи. Пан в постолах!..

Чоловік з Ямищ все говорив.

Перед очима в Панаса невідступно стояла кумедна постать гладкого пана у постолах, сама серед поля, невміла і безпорадна. І не легка веселість грала в Панасовім серці, а давня мужича зненависть, що нарешті знайшла своє слово.

Озуть пана у постоли!

У сьому слові була ціла картина, розкішний план, справедливість людська й небесна.

Озуть пана у постоли!..

Але як се зробити?

Ба, як се зробити? Пан не дурний. Свої не схочуть — чужих покличе. Панське все зверху.

На саму думку, що чужі стали б на перешкоді, пішли б проти громади, засвітилися очі.

Заговорили всі разом.

Мажуга підняв догори руку, наче голоблю.

— Чужих не нускати! Розігнати! Кілками!

Го-го! Такий не пустить.

Марія сплеснула в долоні.

— Авжеж. Як не послуха — бити.

Бо вже нікуди далі, все одно пропадати.— Хоч в яму, гірше не буде.— Народ зголоднів, а ніхто не подбає, їсти ніхто не дасть.— А не дасть. Як хочеш їсти — пий воду...— З'їв півбіди та й напийся води...— Один розкошує, а другий... Старша біда, як розкіш.— Озуть пана у постоли...

Однак поволі уява Панасова в'яла, наче хробак точив її. Де-де? Хіба так легко змагатись з паном!

Пан не хотів вже взувать постоли, не хтів сам жати. Він знов був сильний та хитрий ворог, з яким трудно було боротись, який все переможе. Краще далі од пана і од гріха. Хіба йому земський не вибив зуба?

Панаса ніхто не слухав.

Тоді він почав стукать ціпком.

Чого йому треба?

Ні, пана не налякаєш. Він має силу. Нажене тобі повне село, і в кого ззаду було гладеньке — мережане зроблять. Тепер кричать, а тоді що? В гурті і беззубий собака лютує. Схотів один з другим голіруч їжака вбити. Не вб'єш, бо вколить.

Стара хазяйка знов прикрутила лампу. Коли там що буде, а гас дорогий.

Іван Короткий хтів знати, чи всі підписались.

Чоловік з Ямищ за криком не міг нічого сказати.

— Цитьте, цитьте, нехай говорить...

Звісно, не всі. Багаті одреклися.

— Схотіли! Один біс, що пан, що багатий мужик.

Проте до них пристали села — Піски, Береза, Веселий Бір...

— О! Чуєте? Чуєте, скільки пристало... Тепер за нами черга. Стіймо за них, вони за нас постоять.

— Підписать! Підписать!

В хаті ставало душно. Дим слався по хаті, як низькі хмари, і сині хвилі, змішані з криком, тягло в одчинені вікна.

Хіба присилує хто робити в пана? Не хочеш — не йди. Нехай побачить, що не в багатстві сила, а в чорних руках. Треба пристати. Усім.

Панас Кандзюба йшов проти громади.

А він не згоден. Се буде бунт.

— Тю! Який бунт?

— Такий, що бунт. За се не похвалять. Краще чекати прирізки.

— Чекай, діждешся.

— Скоро будуть землю ділити.

Марія сплеснула в долоні.

Хіба ж вона не казала!

На Панаса насіли. Хто буде ділити? Може, пани?

Але Панас міцно стояв на свому. Твердий і сірий, як грудка землі, важкий в своїх чоботищах, він знав тільки одно:

— Будуть землю ділити.

— Та добре, добре, а поки що...

— Се буде бунт.

Ще там загнати коні у спаш на панське, вивезти нишком деревину із лісу, закинути вершу у панський ставок, але бунтувать проти пана цілим селом — на се нема згоди. Буде з нього і одного зуба, що вибив земський.

— Ось, бачиш... ось!

Роззявив рота і тикав пальцем, грубим і негнучким, як цурпалок з корою, у чорну дірку на блідих яслах.

— Бачите... ось...

Так Панаса і облишили.

* * *

Грім все гуркоче, і руда хмара лівим крилом обійма небо. Бульбашки скачуть од крапель скрізь по воді, а рівчаками пливуть потоки і підмивають сіно. Пропало сіно! Маланка закасалась та лізе в воду, і тоді саме Гафійка говорить:

— Мамо, хтось стука в вікно.

Вікно? Яке там вікно?

Справді, щось стука.

Маланка злазить із лави, мацає стіни, а у вікно хтось гатить.

— Що там? Хто стука?

Маланка одчиняє вікно.

— Йдіть на гуральню. Нещастя. Андрій скалічив руку.

— Нещастя...— повторяє за ним Маланка.

— Дуже скалічив?

— Не знаю. Одні кажуть — відтяло руку, а другі — пальці.

— Боже мій, боже...

Маланка товчеться у пітьмі, як миша у пастці, а що хотіла зробити — не знає. Нарешті Гафійка подає їй спідницю.

От тобі й грім!

Яке безконечно довге село. Там, на гуральні, нещастя, Андрій вмер, може, он лежить, довгий і нерухомий, а тут ті хати, сонні і тихі, одну минеш, друга встає на дорозі, як безконечник. За тином тин, за воротями ворота... Чутно, як худоба в оборах важко сопе та Гафійка нерівно дихає поруч Маланки. А гуральня далеко.

Тільки тепер помічає Маланка, що за нею поспіша хлопець з гуральні.

— Ти бачив Андрія?

Хтось чужий поспитав, а хлопець зараз говорить.

Ні, він не бачив, його послали. Оповідає щось нудно і довго, але Маланка не слуха.

Ось вже дихнула нічна вогкість ставка, і раптом, за поворотом, рядок осяяних вікон різнув їй серце. Гуральня бухає димом і вся тремтить, ясна, велика, жива серед мертвої ночі.

На подвір'ї купка народу, а серед неї світло. Андрій помер. Вона кричить і всіх розпихає.

— Мовчи там, бабо!..

Сердитий голос її спиняє, вона раптом змовкає і лиш покірно, як битий песик, водить очима по людях.

Їй поясняють:

— Він, бачите, був в апаратній...

— Біля машини, значить...

— Біля машини,— каже Маланка.

— Держав маслянку, а шестерня раптом і того... і повернулась...

— І повернулась,— повторяє Маланка.

— Він тоді правою лап, щоб схопити маслянку, а йому чотири пальці так і відтяло.

— При самій долоні.

— Живий? — питає Маланка.

— Живий... там фершал.

Долі світиться світло, а що там роблять, який Андрій — Маланка не знає. Тільки тепер почула, що стогне. Значить, живий.

Врешті той самий сердитий голос гукає:

— Тут жінка? Ну, бабо, йди...

Робочі дають їй дорогу. Вона бачить щось біле, наче подушку, і тільки зблизька помічає жовте як віск обличчя, якесь зсохле, маленьке, чорне, скривлений рот.

— Андрійку, що ти зробив з собою?

Мовчить і стогне.

— Що з тобою, Андрію?

— Хіба я знаю?.. Калікою став... Збери мої пальці...

— Що ти кажеш, Андрійку?

— Збери мої пальці, закопай в землю... Я ними хліб заробляв... Ой... боже мій, боже...

Підійшли двоє робочих і забрали Андрія. Не дали Маланці поголосити.

В апаратній Маланка шукала Андрійових пальців. Три жовтих, в олії, цурпалки валялись долі біля машини, четвертого так і не знайшла. Вона загорнула знахідку в хустинку і взяла з собою.

Вранці Андрія одвезли в лікарню, в город, а Маланку покликав сам панич Льольо. Він довго сердився, кричав на неї, як на Андрія, але, спасибі, дав п'ять рублів.

За три тижні Андрій повернувся. Худий, жовтий, посивів, рука в черезплічнику.

— Болять в мене пальці,— жалівся Маланці.

— Та де ті пальці?

— Як ворухну ними — а все кортить,— так і болять. Ти їх поховала?

— Авжеж. На кроді.

— Що ж будем робити? — журилась Маланка.

— Як що? Піду на гуральню, нехай поставлять на іншу роботу.

Але в конторі сказали, що калік не приймають. До панича Льольо і не пустили.

— Се добра справа,— кричав Андрій.— Робив, пане добродзею, на сахарні дванадцять літ — не чужа ж вона була, а твого тестя,— тепер у тебе руку при машині скалічив, а ти мене викидаєш як щось непотрібне...

Тоді ходила Маланка. Просила, благала — не помоглося. І так, кажуть, великі втрати: за лікарню платили, п'ять рублів дали, а скільки мороки...

— От і маєш, Андрійку, гуральню! — шипіла Маланка, зганяючи злість.

* * *

— Мамо... що я вам скажу...

— А що там, Гафійко?

Гафійка нерішуче мовчала.

— Та кажи вже, кажи.

— Піду я в найми.

Маланка підняла руки. Вона знов за своє!

Всі її сердять, дратують, хоч забирайся з світа.

— Ви не журіться, мамо. Так було б краще. Тато не зможуть вже заробляти — куди їм? А настане зима...

— Мовчи! Чого ти вчепилась душі моєї! Я вже й так стала неначе тінь.

Гафійка замовкла. Їй було досадно. От мати хлипа, а хто зна чого.

Довго Маланка сякала носа та утирала сльози.

Гафійка подумала вголос:

— Якраз Підпара шукає дівки.

Маланка уперто мовчала.

Так воно і розпливлося, як завжди.

А Андрій лютував. Голос став в нього ще більше пискливий, жіночий. Коли він сердився, краска заливала йому лице, від чого вуси біліли, наче молочні.

— Багачі! Фабриканти! Зробили з мене каліку, а тоді і нагнали. Забрали силу, випили кров, та й став непотрібний.

Кожному стрічному Андрій тицяв скалічену руку.

— Ось подивіться, що з мене зробили. Дванадцять літ сотали жили, дванадцять літ паслися мною... То така має бути правда на світі? А, сто сот крот...

Андрій від Хоми перейняв лайку.

Він нахвалявся:

— Се їм так не минеться, чужа кривда вилізе боком.

Нахвалки ті дійшли до пана, і він перестав посилати Андрія на пошту. Тепер на пошту ходив вже інший.

«Що ти зробиш йому, гладкому? — думав Андрій.— У кого сила, у того й правда. Ми як худоба в пана. Та де! Він худобу пожалує швидше, бо оддав гроші за неї. Правду казав той Гуща...»

Гафійка позирнула на батька прихильним оком. Аж ось коли згадав про Гущу...

Про наймі не було більше розмови, проте нишком всі знали, що доведеться Гафійці служити. Маланка була недужа, осунулась зразу і не щодня виходила з хати. Гафійка ходила на роботу сама. Давня біда знов повернулась. Гірко було Маланці.

От, зростила дитину, берегла, доглядала, рада була неба їй прихилити та зорями вкрити, а тепер оддай між люди на поневіряння.

Вона знала, що значить служити. Се добре знали її спрацьовані руки, її душа, заглушена в наймах, як бур'янами квітка.

Одно тільки потішало Маланку: ось-ось не видко — будуть ділити землю. Тоді Гафійка покине службу і знов поверне додому.

А як прийшлося одводить до Підпари Гафійку, Маланка була мов з хреста знята. Кланялась і прохала, щоб не робили кривди дитині.

У Підпари Гафійку ждала цілоденна робота. Хазяйка була слаба, немічна жінка, що все стогнала і ледве човгала по помості шкарбунами на босу ногу. Уся хатня робота припала Гафійці, а найбільше мороки завдавали їй свині. Кабани лежали по сажах, а кнурці, льохи і поросята рили подвір'я. Вранці, поки Гафійка готувала їм їжу, все се вищало, кувікало, хрюкало і товкло мордами в двері. А над головою докучливо стогнала хазяйка, рипів її голос, і човгали шкарбуни по помості. Гафійка рада була, що попадала нарешті між свині. Свинячий гурт, уїдливий і пажерливий, зразу накидався на неї, рвав з рук, глушив її криком і мало не валив з ніг. Вона не могла дати собі ради і тільки дивилась, як свині перекидали пійло, місили ногами їжу та гидили. Сажові поводились краще. Чисті, важкі, вони не хотіли турбувати свій зад і ставали лиш на передні ноги. Їх треба було прохати їсти. Вони не хотіли. Жмурили сонні маленькі очі, здіймали вгору чисті кругленькі рийки і так ніжно стог-

нали: ох! о-ох!.. неначе хазяйка. Гафійка чухала їм животи, такі рожеві, повні; тоді вони одставляли ще задню ногу, а закуцьорблений хвостик, наче живий калачик, весь час тремтів... Ох! О-ох!..

Сюди любив заходить і сам Підпара. Коли його висока постать з'являлась у дверях, а на сажі падала тінь, Гафійка здригалась. Вона боялась Підпари. Він був неласкавий, суворий; вічна турбота ховалась у нього під волохаті брови, блищала сріблом в чорних волоссях. Він штурхав ціпком кабанів, здіймав їх на ноги і мацав хребти. Не дивлячись на Гафійку, говорив до неї суворо:

— Гляди мені, дівко, щоб чисто ходила біля свиней... Божа тварина любить, щоб дбали за неї.

Опріч Гафійки, було ще два наймити. Підпара варив з челяді воду. Йому все було мало роботи. Він сам робив за двох. Коли наймити їли, голодні, багато, він бурчав жінці: «Як їсть, то вприє, а як робить, то змерзне... Стук-грюк, аби з рук...» Коли ж страва була недобра і наймит клав ложку, Підпара сердився: «Злидні! Що воно їло удома? Юшку з картоплі».

Гафійці здавалось, що то він про неї говорить.

Особливо Підпара ненавидів бідних. Зсував густі брови і з презирством цідив крізь зуби: «Голота! Що воно має... Якби робив, ледащо, то мав би. А воно на чуже зазіхає...»

Хоч те було добре, що хазяїн рідко сидів у хаті. Він вічно був в полі, на сіножаті, в клуні, біля свиней. Скрізь од високої постаті падала тінь — і там, де вона впала, робота, здавалось, йшла швидше.

Часом, в неділю, Підпара здіймав з жердки жупан і надягав на себе широкий пояс.

По відході Підпари хазяйка мліла, наче вмирала:

— Пішов на сход... ох, ох... щось колить у грудях... Мого люди слухають дуже... що скаже, так вже і буде... Страх поважають. Хотіли за старшину обрати, та мій не хоче. Щоб не розтеклося добро без хазяйського ока... Ох, моє лишенько... ох!..

Але щось воно було так та не так.

Підпара повертався сердитий.

— Чорт його знає, що сталось з народом,— жалівся жінці.— Перше, що скажеш, всяк тебе слуха, а тепер хоч мовчи... така розпуста. Вже мені ті верховоди... Голота! Тьху!..

Під бровами у нього лягала тінь.

Часом збирались гості. Холодком, в свято, приходив Скоробагатько Максим, староста сільський, якого дражнили Вовчком, і тесть Підпарин Гаврило. Вони сідали надворі, на вільнім повітрі, а Гафійка виносила з хати сало та рибу. Хазяйка, хоч було тепло, напинала на плечі кожух і теж приставала до гурту.

Вони їли і міркували, де що вигодніше продати, хто скільки чого зібрав, хто кого й як піддурив. Рудий Максим мав звичку згортати з столу всі кришки у жменю та кидати в рот, а після сала облизував пальці. І не тому, що був голодний, а щоб не пропало. Він неспокійно кліпав очима, вічно сміявся і повертав на всі боки широкий вид з густим ластовинням. Він завжди на слизьке зводив спокійну розмову:

— От скоро почне голота землю ділити... Ха-ха... Нащо багатим стільки землі? Щоб, значить, «усім по сім»... Ха-ха! Ти скільки маєш? Тридцять? От двадцять три і одріжуть. Ха-ха!..

Підпара не любив жартів. Але Максима не легко було спинити. Він вже моргав до Гаврила:

— А вам, куме, не гріх і більше оддати. Нащо вам, справді, ви вже старі, нехай голота у палки вб'ється, покушає папки.

— Атож! Що громаді, те й бабі,— посміхався криво Гаврило.— Ще доведеться на старість за сніп заробляти.

— Ой-ой! Ще й як! Хіба забули вже жати?

Підпара сердився.

Чорта лисого візьмуть. Він і упруга не дасть. Що діди та батьки кров'ю здобули, те нерушиме. А що надбав — то його праця, і всяким неробам зась.

— Поклав би на місці, як пса, нехай би зважився котрий, не побоявся б гріха!

Підпариха загорталась в кожух і стогнала:

— Ти хоч би кращу рушницю купив... Ох, ох, боже мій милий!.. Твоя негодяща, мотузком зв'язуєш...

— Буде й така... нащо гроші втрачати...

«Ну, цей і клаптя не випустить з рук, поки живий»,— хитала головою Гафійка.

По тих розмовах Підпара ставав ще похмурнішим. Облягаючись на ніч, він поправляв на стіні рушницю і клав біля себе сокиру.

Гафійці робилось страшно.

* * *

Небо сіє дрібненький дощик на густе сито, а Мажуга накрив плечі мішком і ходить селом. Згинається і розгинається, як складаний ножик.

— Чули, пан не хоче набавить ціну.

— Звідки ти знаєш?

— Тільки що Прокіп з людьми був в пана.

— Що ж пан?

— Як було досі, так, каже, буде й надалі. Дорожче не дасть.

— Так. Що ж нам тепер?

Мажуга підіймає руку, наче голоблю, стискає кулак і викидає з запалих грудей, наче з безодні:

— Бастувать будем...

— Не схочемо ми — наймуть ямищан.

— Ямищани не підуть. Вони теж підняли ціну.

Олекса Безик виходить з свого подвір'я, за ним по болоті скаче дітвора, як циганчата.

Він на все згоден. Як забастовка, то забастовка. Гірше не буде.

Мажуга йде далі. Його постать у сітці дощу то стає довша, то знов коротша, наче риба в неводі б'ється.

Маланка сховала руки під фартухом і злісно блиска очима.

— Так, людоньки, так. Лізьте в ярмо, жніть за тринадцятий сніп. Послужіть панові.

І затиснула сухі, зів'ялі губи.

— Не діжде. Хай сам собі жне.

— Коли ж стерня коле...

Олександр Дейнека погано лає. Важкі лайки гупають скрізь, як ціп на току.

Він мокне, а в хату не йде. В гурті йому легше.

— Затявся пан, держімось і ми.

— Проти громади нічого не зробить.

— Не присилує жати.

— Авжеж.

— Бастуймо — і край,— рішає Півтора Лиха.

А Мажуга вже на другім кутку підіймає людей:

— Чули?

— Та чули.

— Ну, що ж?

— Як люди.

— Бастують.

— Коли бастують, то й ми пристанем.

А панська нива дрімає, як море, у сіро-зеленій мряці, і сниться їй серп.

* * *

Хома сидить на горбку, Андрій біля нього. Сонце пече. Котиться марево понад селом та нивами, і танцюють у ньому — ліворуч гуральня, праворуч — двір.

Голос в Андрія тонкий, плаксивий. Наче милостині просить з очей Хоми.

— Бачите, Хомо, що з мене зробили.

Але Хомині очі каламутні, як вода з милом. Вперлись кудись в простори, і тільки зрідка, як на миляній баньці, мигне в них зелено-червоний вогник.

— Куди я тепер? До чого, як нема рук?

— Х-ха!

— Їм такі не потрібні. Мають здорових.

Хома мовчить.

— Що ж мені — пропадати?

— А пропадеш!

— Де ж правда на світі?

— Мовчи, Андрію. Мовчи та гинь.

— Живий не хоче гинуть.

— Тепер він плаче, а перше радів: гуральня! Диво яке!.. Щоб тому очі грали та танцювали зуби, хто її ставив.

Андрій гасне відразу і вже більше до себе говорить:

— З'їли мене, пане добродзею... Взяли та й з'їли...

— А ти думав — вони пожаліють? Гляди сюди! — Хома торкає Андрія в плече і повертає наліво.— Бачиш отих, що там! — Потому повертає його направо: — І тих, що там, багачів, дуків... Вони на людей капкани ставлять, як на вовка. Сніймавсь — здеруть із тебе шкуру, оббілують дочиста, а те, що їм не потрібне, викинуть в гній.

— Правду ви кажете, Хомо, ой правду...

— Ти собі думаєш — фабрику ставлять, фільварок будують. А вони пута кують на людей, ставлять сильце, щоб людську силу спіймати в нього, кров людську сточити, бодай вас сточило, як шашіль сволок...

Андрієві душно. Старі слова говорить Гудзь, а вони

крають сьогодні, як нагострений ніж, наче більма з очей стинають. На хвилину очі пробили мури гуральні, стіни панського двору і дивляться вглиб, по-новому...

— Запоганили землю, наче короста,— чує Андрій.— Скільки їх — жмінька, а гляди, як насіли землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми ланами, наче зашморгом шию, загнали в шпарку — бач, он лежать села, як купи гною на панському полі, а над ними димлять сахарні й гуральні та людську силу переганяють на гроші...

Андрієві дивно, що він вперше сьогодні побачив, які справді маленькі, загублені села. Наче хто розтрусив по майдані трошки соломи з воза. І теж йому дивно, що панський пастух наче виріс одразу отут перед ним. Сидить попліч, наче дуб вріс у землю, а під ноги йому покірно котять жовті хвилі лани, і навіть сонце в покорі стелиться долом.

Андрій забув жалітись. Він тільки дивиться й слуха.

— Поглянь на мене, а я на тебе. Ти мені сивий волос покажеш, своє каліцтво, а я тобі що? Може, душу свою, що закопав у гної, як глядів панську худобу! Я там все закопав, чим горіла душа, а ти один з другим дививсь та мовчав, бодай ви поніміли навіки всі догола, кроти сліпі...

Овва! А що зміг би Андрій? Чим винні люди?

Хома встромляє в Андрієві очі свої, каламутні. Гострий, колючий сміх креше з них іскри, а насподі сірожовтої гущі почина вже кипіти.

Андрій не може змигнути, йому моторошно.

Хома мовчить, та Андрій чує, що сміх клекоче в Хомі, як вода в казані.

Сміх вирвався врешті, і прижмурилось сонце.

І раптом велике, гаряче обличчя присунулось близько, до самого вуха Андрія, війнуло жаром. Слова полетіли так швидко, що він їх ледве ловив:

— Не міг? Ні, брешеш, міг. Бачиш — лани... пшениця, як море... панське багатство... А ти узяв сірник — один з коробки сірник — і полетіли в небо дими, а на землі лишився сам попілець... Бачиш — будинки, палаци, повно худоби, добра... А ти прийшов, маленький, сірий, як мишача тінь,— і за тобою тільки вугілля...

Хома говорить все швидше і швидше, рве слово, свистить і клекоче.

— Од пана до пана... з гуральні в сахарню... з кубла в кубло. Скрізь, де людська кривда гніздо собі звила, аж поки не стане гола земля...

Андрійові очі лізуть на лоба, а за плечима — мурахи.

— Чуєш? — свистить Хома.— Тільки гола земля та сонце...

Хома божевільний. Що він говорить?

Андрієві треба щось одповісти, та язик, полохливий, мов заєць, тіка кудись в горло.

Повернувся нарешті, але виходить зовсім не те, що треба.

— Бог з вами, Хомо. Хіба таке можна робити?

Хома дивиться мовчки, потому цідить до нього згори вдолину, наче межи очі плює:

— Хам ти... Червак... Гний, пропадай, щоб і слід твій загинув, так наче ніколи тебе не було...

— Овва! Які ж бо ви, Хомо...

Але Хома не слуха. Встає, високий, лютий, і йде в пшеницю, як в воду, а Андрій прилип до землі, неначе торішній зогнилий листок.

* * *

Економ світить до пана чолом, а на бронзовім обличчі, де завжди блукало сонце, пан бачить якийсь неспокій.

— А що там, Яне?

— Прошу пана, сьогодні не можна почати жнива.

— А то чому? Хіба Ян не загадував вчора?

— Ціле село оббігав, прошу ласкавого пана, та ніхто на роботу не вийшов. Не хочуть жати по нашій ціні.

— Як то не хочуть?

Пан стрепенувся. Забастовка? У нього?

Пан чує образу. Він знає, що по селах були забастовки, але щоб в нього, коли він завжди був добрий для хлопа, не раз дарував спаш, а його жінка ніколи не одмовляла хорим в порошках хіни, олійку і арніковій примочці... Він ще раз хоче почути:

— Ян каже — не хочуть?

— Так, прошу пана.

Звичайна справа. Масти хлопа хоч медом, він вкусить, наче гадюка.

Пан зазирає в вікно. Сонце тільки що встало.

— Ну, добре. От що... зараз мені на коня і духом до Ямищ. Нанять ямищан. Коли не схочуть, набав ціну.

— Слухаю пана.

— Лайдаки!

Але не встигла ранішня тиша ковтнути ще тупіт кінських копит, як знадвору влітає в хату приглушений гомін, і тільки високий жіночий голос ріже його, як поломінь дим.

Що там?

Пан одчиняє вікно.

Вся челядь на дворі. Пастухи навіть. Наймички з кухні на бігу лопотять спідницями... Якісь чужі люди.

Що там за крик? Які там люди?

Пан загортає розхристані груди і хоче щось зрозуміти, але на нього не звертають уваги.

— Максиме! Ей, хто там? Максиме!

Максим врешті біжить, якийсь непевний, налякані очі, а за ним другі.

— Це, прошу пана, не наша вина... Життя миліше за службу... Скалічать, що тоді діти будуть робити...

— Що таке?! Ну! Говори!

В одповідь челядь кричить гуртом:

— Як що? Забастовка. Не покинем роботи — поб'ють... Чого тут, ходім... Гей, хлопці, гайда... Це, пане, не наша воля...

Кров заливає панові мозок.

— Куди ви! Сто-ять!

Скрегнув розлючений голос, як залізо об камінь, і раптом зірвався. Пан чує, що впав його голос, розбився, і несила підняти. Даремне. Челядь вже біля брами, збилась в воротях, як сіра отара, яку женуть вранці на пашу. З будинків вибігають дівчата і тільки мигтять червоним до сонця. Від обори, спізнившись, поспішає один серед пустки маленький гусій. Підняв руками поли, картуз насунув, батіг в'ється за ним по землі, наче гадючка, і лиша за собою кривулькою слід.

— Куди ти? Гунцвот! — тупа ногою пан.— Назад!..

Гусій тільки піддає ходу. Стоїть пан хвилину і дивиться в пустку.

— Бестії! Хлопи!..

Натягає спішно штани і вибіга на подвір'я.

Пусто.

Йде вздовж будинків. Чудно. Не його двір. Наче чужий.

Заходить у чорну пекарню, пхає ногою двері й кричить:

— Марино!

Нікого.

— Олено!

Тихо.

В чорній пекарні, як в кузні. Закопчені стіни, долівка в ямах, а кислий дух поту й розчини, як кіт лінивий на печі, міцно заліг в пекарні. Оберемок дров біля печі, розчато чистить картоплю. І все покинуто жужмом.

Пан іде далі. По подвір'ї розтеклись гуси; гусенята коливають з ноги на ногу, наче вітер муріжком гонить жовті пушинки. Не вигнав, значить, на пашу. Пан хита головою. Корови так і лишились в оборі. Двері в возовню стоять отвором, і чорна пустка вигляда звідти, як з беззубого рота. Бричка стоїть надворі, а коло неї валяються шори. Ах ти, скотина, бидло! Пан бере шори, щоб занести на місце, але зараз і кида. Невже нікого і біля коней?

— Мусію! Гей!

Знову тихо.

— Мусію! Ти там?

Чудно падає голос в околишню пустку і без одповіді гине.

Пан згортає на череві руки і озирає подвір'я...

Що ж се таке?

Сниться чи справді?

Ось тільки двір був як серце, що б'ється і розганяє по тілі кров, а тепер все завмерло, спинилось, і кожні зачинені двері, кожна чорна діра отвору — наче загадка.

Пси побачили пана і вже скиглять йому під ноги, скачуть на груди.

— Геть!

«А, бестії, хлопи!»

Вертає в дім. І там скрізь пустка. Жінка ще спить. Він проходить через порожні кімнати, зазирає в столову, шука покоївки — ані душі. Злість його душить. Гримає дверима, перекидає стільці і хоче так крикнуть, щоб по всіх хатах заскакала стаєнна лайка.

«А, бестії, бидло!»

«Де Ян?»

Стає і слуха.

Ян! Через те слово враз зашуміли круг його лани, захвилювалась стигла пшениця. А жати не можна!

«Де Ян?»

От тобі маєш. Він сам послав Яна до Ямищ женців наймати. Ямищани, звісно, прибудуть, і все скінчиться. Але ті хлопи!

Пан не може сидіти в хаті. Його тягне на двір. В тім дворі-трупі якась принада. Він ще раз проходить його од кінця до кінця, самотній і безпомічний, повз замкнені брами стодол, чорні отвори стаєнь, вогкі й блискучі очі корів.

А Ян, стікаючи потом, весь в хмарі пилу, жене назад. Кінь сапа, і сапа економ, трясучись на стременах.

Його стрічають криком:

— Що, панський приплічнику, найняв ямищан?

— Маєш женців доволі? Ха-ха!

Ян скаче, не озирнувшись, і тільки здіймає з нагаєм руку та мовчки кива позад себе.

Село замкнулось, чекає. Очі у всіх видющі, вуха чуйні. Двір — наче мрець у селі, хоч тихий і нерухомий, а будить тривогу.

Звістка, що ямищани не хочуть наймthemes, мчить селом, швидше, ніж економів кінь.

Хоч день робочий, а усі вдома. Під ворітьми купками люди, по хатах двері отвором. На городах спинилась робота. Стоять між грядками, заклавши руки, і розмовляють через сусідські плоти:

— Чули? Хоч би душечка в дворі. Покинули всі.

— Вони давно вже пристали, чекали тільки, аж люди почнуть.

— Що ж воно буде?

— Почне сипатись зерно — набавить ціну.

— Глядіть, ще щоб не найняв сторонніх.

— Де там, не пустять. Наші не пустять чужих.

Прокіп вмовляє:

— Держіться. Як будемо разом стояти, наш буде верх.

Йому ловлять слова із рота.

— Аякже. Гуртом, мовляв, і батька бить добре.

Багатші бурчать. Вони по коліна загрузли у землю, їм важко.

— Забастовка! Буде вам забастовка... не один ззаду почуха... ет, чорт зна що.

Але не дуже бояться.

Молодь сміється.

— Ловко?

— А ловко.

У полудне діти розносять: пан пішов на гуральню. Крізь шибки вікон, з городів і з-за плотів йдуть вслід за паном сотні очей. Пан йде між очима, як під зоряним небом.

— Пішов на гуральню до зятя.

— Обідать подався, бо дома нічим.

— Не наварилось.

Навіть Панас Кандзюба смачно чмока губами:

— Озуть би тебе у постоли...

Незабаром знов новина: панич Льольо послав до двору робочих з гуральні.

— Наші побили робочих.

— Брехня. Ніхто їх не бив. Не пустили, та й годі.

— Хай пан сам біля худоби походить.

— Ми йому не боронимо.

Прокіп просить Дейнеку та двох парубків стати на варті і не пускати до двору.

Згодом виїздить пані з двору на конях, що вислав з гуральні Льольо.

День тягнеться довго, неначе рік. Здається, що пшениця сиплеться в полі, що пан не видержить більше, ось-ось покличе жати, пристане на те, чого бажають люди.

Пополудні знов скаче селом економ як навіжений. Періщить коня і плигає в стременах, немов хоче коня обігнати.

Ледве встигнеш побачити зад кінський та економову спину.

— Понесло десь у Піски.

— Не поживиться там. Не наймуться.

— А що?

— Бастують.

Вечір вже близько, а змін ніяких. Тільки на панському дворі ревуть корови.

Тихо сідає сонце на зеленому небі, певно, на вітер. Щось гнітюче, тривожне росте непомітно. Жевріють вікна по хатах, та ревіння худоби боре густе повітря.

— Хоч би нагодував хто скотину.

— Що ж вона винна. Стоїть, бідна, не ївши, не пивши...

На небо виходить вечірня зірка, як всевидюче око.

Панський двір все голосніше реве. Корови не мукають вже, а хриплим, скрипучим риком, повним одчаю і муки, кличуть рятунку. Коні сердито іржуть. Вони десь бунтують у стайні, б'ють землю ногами і роздувають од гніву ніздрі.

Жінки з нудьгою вибігають із хат.

— Ой, чути не можу, як плаче худоба.

— Їй-богу, сама побіжу годувати...

— Сумно як, господи... Мої діти аж плачуть.

Смеркає. Тіні вилазять з своїх закамарків і нишком, підло налягають землі на груди.

А з панського двору упе́рто і нестерпуче б'ють в село хвилі дикого ревища, наче корабель гине на морі і в останній розпуці розриває горла сирен.

Тоді Прокіп посилає хлопців на панський двір.

Худоба нічого не винна.

* * *

Пан сидів мовчки — і люди нічого. Ходили в поле, жали свій хліб і посміхались злорадо, коли панський економ з нічим повертався з сусідніх сіл. Сонце пекло, пшениця сохла, от-от буде текти. Прибігав становий. Поштові дзвінки, валування собак, грубі лайки і крики — все се проплило, як хмара на літнім небі. Так і поїха́в ні з чим. Тільки Хому забрали, бо станового налаяв.

А пшениця текла.

Тоді економ пом'якшав. Ставив горілку та все вмовляв. Інший налає, а інший вип'є. Пили горілку — чому не пити? А на роботу не йшли. Може, кому й кортіло, та боявся громади. А пшениця текла.

Маланка пішла на поле. Припала ́вухом до безбережної ниви, як чайка грудьми до моря, і слуха, як стиха лущиться зерно з перестиглого колоса, м'яко капа на землю, як плаче нива золотими сльозами. Їй жалко, немов дитину, хоч воно й панське. Стає на коліна, розгортає стебло і збирає червоні зерна так обережно, ніжно, любовно, наче немовлятко виймає з купелі. Хлібець святий!..

Дехто з місячних повернулись до пана. А жнива не починались. Нарешті за тиждень пан набавив ціну. Не таку, як люди хотіли, а все ж далеко кращу, ніж була.

— Ставати?

— Ставаймо.

Прокіп теж радив:

— Дійшли до краю.

Люди зразу припали до панського поля, як до води у спеку, понагортали копи, стіжки.

А Хому Гудзя скоро пустили. Він вертався якраз повз панське поле. Зирнув на женців і тільки криво всміхнувся.

* * *

Низько стеляться хмари, ростуть, збираються в купу і опадають. Вітер наче покоси громадить на нічнім небі, складає в копиці.

На луці важко дрімають чорні стоги, наче ситі воли на паші. Вони розпливлися і гинуть у пітьмі, а Хома чує їх скрізь: отут, з правого боку, ззаду і зліва, над головою. Сіно таке слизьке, гладеньке, так гарно пахне, що кортить застромити всередину руку, зворушити мертве стебло і пустити з неволі придушений там дух материнки, горошку та буркун-зілля.

Гострий, колючий сміпок ворушиться в Хоминих грудях, підступає під горло. Ха-ха!..

Попрацювали руки і походили ноги, поки зібрали таке багатство.

А ось одна мить...

І не кінчає. Він наче бачить — громадять сіно. Пан походжає, як чорногуз. Нагнувся, ткнув в покіс носом. «Добре сінце?» — «Як золото чисте...» — «Складайте ж, люди, складайте, щоб дощ не заскочив»,— і позирає на небо. Заклав руки в кишені, штани на ньому чорні, а куртка біла,— і знов зацибав по луці, як чорногуз.

А сміх танцює в Хоминих грудях.

Хома ліниво засуває руку в кишеню і не виймає.

Чого хапатись? Встигне.

Вітер шумить поміж стогами, п'яний од духу сіна, хмари лягають в покоси, ніч — наче озеро в берегах неба, а Хома знов бачить: стоїть перед паном економ,

нагайка при боці. «Сей рік більше маємо сіна».— «Так, прошу пана, стане на зиму, стане й продати».

«Стане й продати»,— говорить до себе Хома.

Він обережно насмикав сіна і потрусив. Потому вийняв з кишені сірник.

Вітер гасить вогонь, але Хома нагнувся, поставив дашком долоні й задивився, як пелюстками троянди заворожевіли у нього руки.

Сіно не хоче горіти. Тріщить і скаче до очей димом. Се сердить Хому. Однак вогонь робить своє.

Тоді Хома відходить під другий стіг, спокійно і діловито. Блимне на мить і знову щезне.

Скінчив нарешті.

Тепер він хоче дивитись.

Ляга животом на отаву, кладе голову на долоні й чекає.

Стоги виразно чорніють, навіть заплющивши очі, Хома їх бачить; потому вкриваються димом і стають легкі й рухливі.

Дрібні вогні починають гратись під ними, як діти в червоних спідничках. Вони скачуть по боках і лізуть нагору, а чорна маса то гнеться під ними, то виросте раптом, немов намагається зірватись і полетіти.

Голова Хоми важко лежить на долонях. Дивний спокій сповня його тіло, тільки глибоко десь, на самому споді у грудях, хробачком корчиться сміх.

Стоги тим часом ростуть. Дим розгортає крила і поривається з собою вогонь. Се вже не діти в червоних спідничках. Се щось велике, завзяте, сердитий звір, що хоче скинуть з грудей вагу, що простягає спідсподу лаби з синіми жилами, душить й підгортає під себе. Роззявляє криваву пащу й жере. Рве зубом й лютує.

Ворог скорився, а він все ще пирска зірками, як слиною кіт, все диха синім вогнем та хлюпає полум'ям в береги чорної ночі.

Хома тихенько сміється. Смішок добувсь йому з горла та покотився по зморшках обличчя, і наче легше від того зробилось, наче випік вогонь у грудях болюче місце.

Вогонь! Червоний, веселий, чистий.

Ще недавно лежав він у темній коробці, холодний і непомітний, паче Хома на світі, а тепер мститься за людську кривду.

Гори, гори...

Хомині очі теж мечуть іскри. Якби могли, вони б усе спалили, все спопелили — сіно, хліб панський, будинки, саму землю обняли б вогнем.

Бо воно грішне... Все грішне на проклятій землі... Все грішне, тільки вогонь святий. Тільки один вогонь. Сам бог у гніву кида вогонь на землю.

Ти збираєш добро з поту та сліз, з людської кривди, а вогонь впав — і де те все? Шукай у хмарі, порпайся в попелі... Ха-ха!..

Лиха радість наливає Хомине серце. Йому хочеться встати, крикнуть, зареготатись, зілляти регіт з вогнем. Але щось його держить, щось в'яже з вогнем — і здається, що, коли встане або не буде дивитись, стоги погаснуть і не будуть горіти.

Стоги нарешті в'януть. Покірні, тихі, вони рівно палають, як свічі у церкві. Низькі хмари рожевіють на небі, далечінь тріпа чорним крилом, наче кажан.

Тіні копиць полохливо тремтять на осяяній луці.

Сіно дотліває поволі. Часом бухне з тріском сніп іскор або вітер зірве напівзотлілий віхоть та розмече зірками.

Од села чутно далекий гомін. «Се, певно, йдуть рятувати,— дума Хома важко й байдуже. Йому не хочеться встати.— Спіймають? Ну, що ж, нехай...»

Все ближче і ближче гомін. Вже чутно, як гейкають люди, як сапають коні і одкидають землю позад себе копита.

Хома нарешті встає. Розминає залежане тіло і лініво, поволі, весь кострубатий і чорний, відходить у пітьму.

* * *

Збирали пізні гречки, коли вернувся Гуща. Його не зразу впізнали. Він обріс бородою, став старший і наче трохи чужий. Гущу прийняли добре. Міцно і довго парубки трясли йому руку, якось по-новому дивились в очі. Навіть Андрій вже був не той. Потріпав по плечах, підморгнув хитро і засміявся.

— Що, попосидів?

Знаєм, мовляв, за що.

Його питали — як? що? Що чути про землю, що по світах говорять. Він мусить все знати.

Гафійка почула про Марка від Підпари. Він сердито жалівся: і так од голоти життя не стало, а тут ще Гущу пустили.

Гущу?

В Гафійки спинилось серце. Чи вона добре розчула?

Ледве діждалась, аж смеркне, і побігла додому.

Але по дорозі наткнулась на Гущу.

— Марко!

Не тямила, що простягає до нього руки.

Вони щиро обнялись.

Так все сталося несподівано й просто, немов тільки вчора розстались.

Гафійка сміялась дзвінким уриваним сміхом, наче намисто низала. Вона сама не знала, чого сміється. Рука Маркова тепло лежала на її стані. Борода лоскотала чоло.

— Дивіться, а він з бородою, як дід...

Вони одійшли попід верби.

Марко роздивлявся Гафійку. Вона була якась нова, прозора, старша.

— Ти мене не забула?

— Ні, не забула.

— Ждала?

— Ждала.

— А тим часом розкидала листочки?

Голос у нього тремтів, теплий і тихий, як повесні вітер, коли дерева цвітуть.

— Ти звідки знаєш? Авжеж, підкидала. Знаєш, Марку, не ті тепер люди, що перше. І в нас була забастовка.

— Ов!

Гафійка страшенно горда.

— Аякже. Багачі так налякались, так налякались. Мій хазяїн ходив як ніч, навіть їсти покинув. Покладе ложку — не можу, каже. І все боїться.

— А батькові твому і досі досадно, що я не в Сибірі?

Гафійка вся стрепенулась.

— Де там! Як сталось з татом нещастя — змінилися зовсім. Правду, кажуть, говорив Гуща... Добре, що ти вже прийшов. Тепер нам легше буде...

— Кому се нам?

Тоді Гафійка розказала Маркові, як вони цілу зиму збирались, як Прокіп приносив з міста книжки і листочки, скільки до них пристало народу. Навіть Прокопів дядько, Панас. Розкажіть, каже, про тих демократів...

Гафійка розсипалась сміхом на згадку про дядька Панаса.

— Такий кумедний!

Марко взяв її руку в свою.

— Хороша ти.

Гафійка зашарілась вся, навіть поночі видко було.

— Що — я...

Коло Гущі скоро скупчилась молодь. Од нього вперше почули, що села скрізь гуртуються в спілки. Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки. В своїм невеличкім гурточку він завів новину — гуртову працю. Разом орали і молотили — і все виходило краще та швидше у них, ніж у людей. Якось сама собою перевелась на селі п'яна парубоча сваволя, бійки та нічний галас. Ті, що недавно робили бешкет, втяглись в роботу, у гуртове читання. Навіть старі хвалили Гущу. Вони ходили розпитать в нього, чи скоро буде нарізка. Він, певно, знає. Марко сміявся. Ніхто з доброї волі землі не дасть. Як! Не будуть землю ділити? Що ж тоді буде? Що їм робити?

Тільки панський пастух Хома мав завжди готову одповідь:

— Як, що робити? Бити. Не лишити і на насіння...

Андрій з-за плечей Хоми здіймав скалічену руку, сварився нею й верещав:

— Бити й палити. Як хочеш, пане добродзею, покушать меду, викури бджіл...

Кого їм слухать?

Гуща говорить про спілку, Прокіп про волю, а Хома радить бити й палити.

Панас Кандзюба, важкий і сірий у своїй свиті, як скиба, одвалена плугом, сіяв очима нудьгу питання: кудою йти? де правди шукати?

Він нікому не вірив:

— Хіба мужик знає?

Якби прийшов хтось інший, видющий, простягнув руку, показав шлях.

А мужик? Що знає мужик? Одна на йому шкура, та й та в латках.

* * *

Щоночі тепер пожежі. Як тільки смеркне і чорне небо щільно укриє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом і до самого рання осінні хмари наче троянди. Інколи сяйво далеке, ледве помітне, чуже, наче місяць там сходить, а часом спахне під самим селом, аж хати рожевіють і жевріють вікна.

Вийде Маланка з хати, сховає руки під фартушину й задивиться на пожежу. Що горить? Де? Люди не сплять, хоч пора б вже їм спати. Стоять під ворітьми, читають небесні знаки. Пливуть голоси з пітьми, хто знає — чиї, і гинуть у пітьмі.

— Пан в Переорках горить.

— Де там! Десь ближче — так, у Млинищах або у Рудці.

— Підпалено, видко...

Собаки виють скрізь по дворах, і сумно, і моторошно осінньої ночі.

— Вчора горіла економія в Гуті.

— А позавчора клуні хтось підпалив...

— Згоріли, кажуть, дощенту — сам попілець.

Траплялось, вогонь подавав звістку вогневі. Як тільки займеться десь небо — з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила. Тоді чорне село, як острів на вогняному морі. Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, тривогу.

Що діється, господи боже!.. Горять все пани, генерали, великі «члени», що й доступиться до них не можна було, і ніхто спинити не може...

Блукали поночі люди як тіні, плакали діти, і худоба обзивалась в хлівах. А вогонь то здіймався, то падав, неначе дихали груди, розкидався снопом, розпливався туманом, і цвіли хмари на небі, немов троянди.

Маланка тремтіла.

— Йди спати,— сердивсь Андрій.

— Страшно, Андрію...

— Чого там страшно. Так їм і треба.

Але Маланка не могла спати. Ще довго тупали ноги попідвіконню, літали чиїсь слова, світились маленькі вікна і сумно вили собаки.

Уранці дими снувались понад селом і лоскотали ніздрі. Люди нюхали чад і позирали на панський двір.

Лук'ян Підпара аж почорнів. Щоночі здіймає з стіни рушницю та йде на поле, під клуні. Ходить страшний, високий, волочить тінь за собою, що одділили від нього вогні пожежі, і все наслухає. З-під волохатих брів кидають очі далекий погляд, а вуха чуйно вбирають в себе найменший згук. Ось обійшов він навкруги клуні і раптом стає: щось чорніє на полі.

— Хто там?

Поле німує, знесилене літом, спить мертвим сном, руде, обдерте.

Підпара знов ходить. Звідти, з вогняного моря, ідуть на нього всі страхи і всі турботи, а він міцніше стискає рушницю і кида у пащу ночі:

— Хто йде? Буду стріляти! — Стоїть міцний, як з криці, і цілиться в пітьму.

Нема нікого чи причаїлось?

Стріляє.

«Ох-ох-ох!..» — стогне пітьма над полем, і голосніше завивають собаки в селі...

А Підпара знов ходить, стереже клуні, суворий, безстрашний, готовий оборонити своє не рушницею тільки, а і зубами.

* * *

Дощі випадали щоденно. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу, і знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари. Якісь жовті і каламутні дні родились по неспокійних ночах, а люди ховались під свити та рядна, вивертали шапки наверх козячим хутром і все місили болото. Перше негода заганяла їх в хату, тепер щось гнало їх звідти між люди. Кожний хотів бачити людське обличчя і чути голос. Мало спали по ночах. Одні не могли одірвати очей од далеких пожарів, другі виганяли худобу на панське поле і не спали, щоб бути напоготові. Правда, після того як економ ледве втік з поля в подертій одежі, ніхто вже не важився займати коні, і вони смачно гризли молоде руно, змите дощами.

Люди наче забули свою щоденну роботу. Своє поле цікавило мало. Воно здавалось таким маленьким, мізерним, не вартим уваги і лежало облогом несіяне, неоране навіть.

На зборні вже було повно: свити так тісно тулились до свит, що мокра одежа аж парувала. Чутки і поголоски, невідомо звідки узяті, місилися вкупі, росли на очах, як тісто в діжі. Сухі безсонні очі дивилися кожному в рот, вухо уважно ловило кинуте слово. Що буде? Як буде? Скрізь встав народ, бунтує, хоче чогось, робочі бастують, покидають заводи, чагунка не ходить. Що ж їм сидіти, згорнувши руки, чекати, щоб за них хто подбав?

Біля зборні товпились ті, що надійшли пізніше, і пхались у двері.

— Про що вони там гомонять? Треба, щоб усі чули.

— Бачите ж — тісно. Не потовпляться всі...

Коли проходив котрийсь з багачів, Мандрика або Підпара, ті, що мокли під ганком зборні, брали його на зуби:

— Заходь, почуєш, як твою землю там ділять.

— Не слухай, бо сало потонша з досади.

— Нічого йому не буде. Бідний з праці аж рветься, а багатому черево дметься...

— Бідний розкидає, а багатий збирає.

— Нічого. Минеться. Доведеться і свині глянуть на небо...

— Як будуть смалити.

Мандрика сміявся на кутні і дрібно перебирав ногами, минаючи зборню. Забував наче, що він староста сільський. Підпара насував брови на очі і лаявсь.

Гуща часто десь пропадав. Повертався заболочений весь, мокрий, але веселий. Гафійка стрічала його за городом Підпари.

— На станції був. Бастують. Вже другий день машина не ходить. Робочі зібрались і радять. Ну, і народ. Треба і нам скликати людей.

— Скликайте. І Прокіп радить.

— Не можна гаяти часу.

— А де?

— Може, у лісі, по той бік балки.

— Ямищан кличте.

— Покличемо всіх.

Марко хотів одійти.

— Постій, я щось покажу...

Гафійка раптом почервоніла і нерішуче стояла.

— Що там? Показуй.

Гафійка одвернулась од Гущі і витягла щось з-під корсетки.

— Держи.

Він взяв кінець, а вона розгорнула червону китайку.

— «Земля і во...»

— Ще не дошила...

Вона засоромилась вся, аж сльози заблищали на очах.

— Я так... Може, здасться коли... Марійка подерла нову спідницю і вишила другу, ще кращу.

І раптом замовкла.

Винуваті очі несміливо шукали Маркових.

* * *

Неспокійно було в селі. З тої ночі, як сходились в лісі і поклали забрати панову землю, минув цілий тиждень, а люди вагались. Всі напружено ждали, а чого саме — ніхто добре не знав. Одні одно говорили, а другі друге — і з тих розмов спліталась сітка, в якій ні кінця, ні початку. Бастувала чагунка, бастували робочі, скрізь було глухо, каламутно, самотньо якось, і тільки граки чорним ланцюгом крил в'язали з світом село.

Щось діялось навкруги. Мов наближалась градова хмара, а звідки прийде, де впаде і що зачепить — незвісно. Важко, тривожно дихалось всім у ті похмурі дні, і неспокійно минали довгі осінні ночі. Якби хто крикнув на пробі, бовкнув несподівано дзвін або розрізав густе повітря постріл рушниці, люди вибігли б з хат та кинулись осліп одні на одних!

Гафійка не могла спати по ночах. Як тільки смеркало, Підпара засував сінешні двері, пробував довго, чи добре замкнені, і, перше ніж облягатись, здіймав рушницю, мостив біля себе сокиру. Гасилося світло, але Гафійка знала, що хазяїн не спить. Чула, як він неспокійно ворушився на лаві, важко сопів, сідав і наслухав. Потому знову вкладався і лежав причаївшись, але раптом зривався і шарив по долівці рукою, поки не знаходив сокири. Знов тихо ставало на кілька хвилин, під лавками пищали миші, що вже перебирались на зиму до хати, та таргани шаруділи у миснику. Але Підпара не спав. Гафійці здавалось, що вона бачить його розплющені очі, втуплені в пітьму.

Нарешті Підпара вставав і виходив. В Гафійки ка-

латало серце, і в такт його перебоям гупали Підпарині ноги коло стодоли, біля стіжків, хрустіли на підмерзлих калюжах під стінами хати.

Часом хазяїн вибирався на ніч на поле, під клуні. Тоді знов хазяйка товклася цілісіньку ніч, боялась, стогнала, охала і човгала шкарбунами од вікна до вікна.

Гафійці часом ставало так важко, що вона прохалась на ніч додому.

Маланка обляталась нерано. Андрій вічно був десь на людях і повертався пізно, а Маланка весь вечір снувала мрії. Щось буде. Прийде щось гарне і перемінить життя. Щось станеться раптом, не сьогодні, то завтра. Чудо якесь. Їй не хотілось нічого робити і, склавши руки, як у неділю, вона гаптувала словами хитрі мережки. З Гафійкою вдвох вони ставали на порозі у сінях і довго дивились, як світяться вікна скрізь по селі. Там, в кожній хаті, чогось чекають, готові, як сухий трусок, що жде підпалу. У кожній хаті цвіте надія, ростуть сподівання.

І, певно, ніколи ще стільки не сходило світла, як у сі довгі, тривожні осінні ночі.

* * *

Вітер скакав з розгону, рвав голоси і дим, а сонце, бліде й зубожіле, висипало з-за хмар на землю своє останнє золото.

Гафійка ловила хустя, розметане вітром по дворі, як стадо білих гусей. Хазяйська сорочка, надувшись, котилась, кругла, мов вагітна жінка, і рукавами ловила землю. Вітер свистів Гафійці у вуха, а їй здавалось, що її кличуть.

Ні, таки кличуть. Вона озирнулась.

Од воріт махав на неї Прокіп.

— Чого ти?

Вона не чула, що він говорить.

— Що там таке?

— Неси твій прапор.

За воротями було повно народу. Тут і Маланка з своїми сухими руками, важкий Панас Кандзюба, і діти, що скакали під плотом, як горобці.

— Швидше винось!

Що сталось?

Гафійка метнулась до хати.

Кілька рук простяглись до Гафійки, але Прокіп взяв сам.

Він в'язав вже червону китайку до держака.

Народ нетерпляче гудів. Таки діждались. Прийшов маніфест.

Підпара стояв на хатнім порозі, чорний, як тінь, підпер плечима одвірок і мовчки дивився.

Нарешті прапор підняли. Червона китайка залопотіла на вітрі, і заскакали на ній слова, наче живі.

«Земля і воля!»

Всі зняли догори очі, і щось пройшло по юрмі, немов зітхання.

І рушили далі. Гафійка забула за своє хустя. Вона йшла в юрмі, наче у сні. Щось сталось. Сподіване, правда, бажане, але неясне. Якийсь маніфест.

Біля неї був Прокіп, і їй здавалося, що він одразу виріс. Його великі запрацьовані руки спокійно лежали на держаку, ноги ступали твердо.

З сірого гомону юрми виривались окремі слова.

— Хвалити бога, діждались люди...

— Всім буде, всім стане,— дзвеніла Меланка. Вітер рвав ті слова і кидав назад:

— Всім стане, наша земля...

— Тепер, пане добродзею, оділлються вовкові овечі сльози.

На червонім обличчі Андрія молочні вуси сиділи, як два голуби.

Панас Кандзюба світився.

— Озуєм, Андрію, пана у постоли!..

— Аякже!

Під плотами червоні дитячі ноги одкидали болото.

Діти забігали вперед і пискливо кричали:

— Земля і воля! Земля і воля!

Прапор мотався, наче палав на вітрі.

З хат висипали люди. Вони здіймали шапки, хрестились і приставали. Стрічні завертали назад.

— На зборню! Там маніфест.

Було нове щось в людях. Глибокі очі горіли на сірих обличчях, наче світло по сутінках в церкві. Гафійці здавалось, що ясна для неї кожна душа і кожна думка, як своя власна. Щось урочисте було в трепеті корогви, в тихому сумі осіннього сонця, в тривожно-ясних облич-

чях. Наче в темну весняну ніч топились воскові свічі в руках і хором пливло аж під зорі «Христос воскрес».

Раптом передні спинились.

З-за вугла виплив другий потік і перерізав дорогу. Там теж червоний прапор був попереду.

Прокіп високо підняв свою корогву.

— Земля і воля!

— Земля і воля! Будьте здорові з святом.

— Будьте і ви...

Усі змішались.

Маланка обіймала вже ковалиху.

— Кумочко, кумо...

Не могла говорити.

Вони цілувались. Сухі Маланчині руки тряслись на гладких ковалишиних боках.

— Слава богові, слава...

Вітер зірвав в ковалихи з кінчика носа сльозу.

Рушили далі. Тепер дві корогви, з'єднавшись, попливли разом. Вони хвилювали і вигинались, як окрилені вітром вогні.

Народ обліпив зборню так густо, що свити злились в одну суцільну лаву і не було чим дихать. На рундуці читав щось Гуща. Він вже втомився, захрип, але ті, що надійшли, теж хтіли чути. Дальні повитягали шиї, приклали долоні до вух. Передні не хотіли нікого пускати, щоб ще раз почути. А люди все йшли і одні другим налягали грудьми на плечі.

— Що він читає — воля, свобода, а де ж земля?

— Хіба не чуєш? Він тільки про землю й читає.

Низьку Маланку зовсім затерли. В теплі людського тіла, в випарах поту — їй зовсім добре. Вона не слуха. Що там! І так відомо. Се вже всі знають, що землю оддали людям. Краще б, ніж тут стояти, піти гуртом на панське поле, пустить по ньому плуг. Побачити швидше, як він крає незміряні ниви, одверта скибу, ділить людей. Осе твоє, а се моє... Щоб порівну всім. А вони тут стоять! Дивіться! Навіть Андрій зняв перед миром скалічену руку, щоб не забули за нього. А давно проклинав землю? Ну, та минулось. Тепер вона добра, не пам'ятлива, у неї немає серця проти Андрія. Сама земля сміється до неї, подає голос. Он! Як грає проти сонця рудою стернею...

Біля зборні зібрався весь мир.

Село спустіло. Самотою повзли між хатами брудні дороги, наче плазували чорні гадюки, вітер скуб соломи по стріхах, а на розриті городи спускались хмари ворон.

Якась баба, вилізши з хати, трималась за стіни і сердито кричала в пустку:

— Де люди? Горить що? Га?

Ніхто не обізвався до неї. Тільки вітер стукав дверима по покинутих хатах, корови блукали по дворах та гризлись собаки поміж роями сухого листу.

Помалу народ вертався з зборні.

Двоє ідуть.

— Чув? Свобода, воля, а яка воля?

— Хіба я знаю? Бити панів.

— Я розібрав одразу. Дадено волю, щоб чорний народ стребив панів. Котрий, значить, живе з людської праці...

Баби:

— Як будуть розбирати економію в пана, я візьму тільки руду корову.

— А мені коли б пару гусей на розплід. Такі хороші гуси...

— Буде що взяти. Не заберемо ми, візьмуть чужі, а пан таки ж наш...

— Звісно. Не даваймо нікому свого.

Парубки раптом сповнили вулицю співом.

Під хатами багатих вони спинялись, підіймали догори корогву і на весь голос гукали:

— Земля і воля!

Коли поховались, нехай хоч чують. Се їм, як перець собаці...

Гущу та Прокопа мало не розривали.— Як воно буде? Чи скоро ділитимуть землю? А куплену землю — чи заберуть?

Марко хрипів на всі боки, ледве встигав одповісти, а Прокіп спокійний, як завжди.

Маланка ловила його за поли.

— Прокопе, слухай мене... се я, Маланка. Почекайте ж бо, люди, дайте сказати. Чуєш-но, Прокопе, чуєш... щоб мені одрізали ближче, там, де пшениця родить... Гляди, щоб не забув... Чуєш, Прокопе, га?

Вона згиналась, суха і маленька, захоплена вся одним непереможним бажанням.

* * *

Кожний день ніс якусь новину. Там економію розібрали дощенту, там спалили гуральню або сахарню, в іншому місці рубали панські ліси, орали землю. І нічого за се не було. Пани тікали, никли перед лицем народу, як солома в огні. Щодня вітер приносив свіжі дими, а люди — свіжі оповідання, і ніхто більше не дивувався. Вчора се була казка, сьогодні дійсність, що ж дивного тут? Правда, гуральня панича Льольо, економія пана — мулили очі. Чого ще ждуть?

— Хіба ми за людей гірші? Уже ж рішили.

Невдоволені були, але верх брали Гуща та Прокіп.

Проте вечорами дехто запрягав коні і порожнем вимикався на ніч з села. Ходили і піші. Застромляли сокиру за пояс, мішок під плече і тягли через поле в сусідні села по панське добро. Ночами по розгрузлих дорогах безперестанку котились наладновані хури мішками зерна, картоплі, цукру. Ті, що виходили піші, вертались кінно, на панських конях, або гнали перед себе корову. На другий день висиплялись до півдня, і лиш по колесах, умазаних в кал, сусіди знали, що той чи інший їздив вночі на здобич. Часом діти грались новими цяцьками, уламками пляшечок, ручками од дверей або молодиця шила, на заздрість другим, розкішний очіпок з шматини, якою пани оббивають стільці.

Ходила й Маланка.

Вона ледве приперла мішечок муки, засапалась і стогнала.

Андрій уминав смачні паляниці та все хвалив, але Маланка не їла.

— Чому не їси? — дивувався Андрій.

— Не можу. Чуже воно.

— Нащо ж ти брала?

— Всі брали, взяла і я.

Мука заважала Маланці, як мрець у хаті, вона не знала, куди її діти.

Багачі причаїлись. Їх наче не було в селі.

— Щось наших верховодів не чути, полякались, сидять по хатах,— сміялись люди.

Але там, де їх було багато, вони не мовчали.

Панас Кандзюба, вернувшись од сестри з Пісок, оповідав:

— Приходжу в село, день будній, а люди до церкви. Спинили й питають — хто і чого, за чим прийшов, до кого. Оглядають, наче я злодій. Ну, добре. Швагер теж в церкві. Глянув я на сестру, а вона ледве на ногах встоїть, очі червоні та каламутні.— Ах, боже... Що тобі, кажу, слаба? А вона в плач.— Не слаба, каже, боюся. Од безсоння звелась. П'яту ніч не спимо, не гасимо світла, пильнуєм, щоб не здрімати. Ждемо паліїв.— Кого ждете? — Голоти. Переказали: ждіть нас, будем палити. Щоб не було ні бідних, ані багатих, самі середні. Страх боре людей. Ще вдень — нічого, видко, хто йде, хто їде, а прийде ніч — стережемся. Вчора вийшов мій на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив в дзвони. У мене так серце і впало. Ніхто, як палії. Збіглися люди, постягали тих з коней, зв'язали і повезли на зборню.— Палити хочете нас? Бий їх! — Ті в крик: — Ми самі їдемо, кажуть, за паліями, що повтікали.— Ніхто не вірить. Та вже церковний староста, каже, урятував. Якби не пізнав, було б вже по їх.

Розповідає сестра, а сама аж трясеться. Ах боже...

А тут швагер прийшов із церкви. Круги під очима, видко, зморився. Ну, добре. Яке у вас свято сьогодні? — питаю.

— Свята нема, а люди молебень найняли, щоб одвернув бог од лиха. Одна надія — на бога...

— Сидимо, розмовляєм про се, про те, а швагер й кивне головою — куняє. Сестра теж ледве продере очі, щоб кинути слово. Ну, добре. Вже смеркло — який тепер день,— повечеряли ми,. світло горить. Пора б і спати — не сплять. Вийшов я з хати — на селі світиться скрізь, ніхто не лягає... Ах, боже... Так якось моторошно, лячно мені. А наші сидять. Шеберхне під лавкою миша, а вони вже наставлять вуха. Нерано, вже й пізні ляги минули,— не сплять. Чуємо — півні співають, а в вікно видко, як серед ночі блимає світло скрізь по селі. Коли раптом щось — лусь! Стрельнув хтось з рушниці. Так по селу й покотилось. Ну, добре. Сестра прикипіла до місця, тільки руками вхопилась за груди, а швагер зірвався — і в сіни. Вхопив залізні вила — і далі. А я за ним. Біжу і бачу, як з хат вибігає народ, в руках — хто що попав... Ах, боже... Куди бігти? Де? Хто стріляв? Вибігли за село — якісь люди стоять. Не питали, а кину-

лись бити. Били на смерть, куди попало, аж поки не одігнали. До самого світу ніхто вже не спав, а вранці пішли оглядати. Вісім лежало готових, один був ще теплий, стогнав...

* * *

Призначено було зійтись на майдані, до зборні. Гуща прийшов раніше. Він тривожно блукав під ганком і все виглядав. Прокіп був уже тут.

— Не сходяться щось,— турбувався Марко.

— Ще рано, надійдуть.

Однак і Прокіп був неспокійний. Нелегко було утихомирить народ. Навкруги були погроми, пожежі, що пронеслись по селах палючим вітром і все захопили у свому вихрі. Люди не хотіли одрізнятись од інших, своїх сусідів, і багато треба було роботи, щоб спинить рух. Але Гуща і Прокіп перемогли. Вони довели людям, що не треба палити та руйнувати народне добро. Не пан ставив будинки. Мужичі руки складали до бруса брус, до балки балку, і все те мусить тепер служити на користь людям. Сьогодні мало рішитись, за ким перемога, за ними чи за Хомою, який підбивав нищити все і все палити.

Народ поволі стягався. Он показався Семен Мажуга на чолі цілої юрми. Панас Кандзюба теж вів хазяїв. Майдан виповнявся і починав шуміти. Марко стискав всім руки. Щось душило його у грудях, підкотилось під горло, і коли він почув свій голос, то не пізнав.

— А корогву принесли?

— Ось вона! Є! — Обізвався Мажуга і, розгорнувши, підняв.

— Більше не прийдуть?

— Мабуть, усі.

Можна було рушати. Але не рушали.

Тільки коли прапор хитнувся і тихо поплив у повітрі, зрушились з місця й пішли. Ноги шаруділи в болоті, немов шептали раки в мішку, і кривобокі халупки, бідні й обдерті, якось неймовірно дивились на той похід.

Панське подвір'я дрімало, сонне і порожнє. Там наче нікого не було. Тільки пси погарчали і поховались. Народ ввіллявся через ворота у двір, наче вода крізь шийку

пляшки. На стаєннім порозі з'явився хурман. Гуща звелів покликати пана.

— Пана нема.

— А де ж він?

— Втік уночі.

Хвиля пройшла народом.

— Утік? Ну, добре. Нехай вийде прикажчик.

Ян вийшов з контори блідий і без шапки. Його холодні очі неспокійно заметались по людях. Він несвідомо подався назад. Але Гуща спинив, витяг з кишені папір і почав розгортати. Серед великої тиші чулося тільки, як шелестіли листочки. Здавалось, що Гуща занадто довго се робить. Нарешті він кашлянув, підтягнувся і високим, чужим трохи голосом почав читати. Всі уже знали той приговор, але тепер він здався новим, поважним, наче те слово, що вони чули у церкві. Так, так. Вони вже знали, що від сьогодні земля не панська, а людська, що народ одбирає її назад, у свою власність. Ниву, освячену працею рук дідів та унуків.

Всі слухали мовчки і затаївши дух.

Гуща скінчив і обізвався до Яна:

— Ти нам не потрібний. Складайся і забирайся звідси.

Ян хотів щось сказати, але не міг, і тільки безгучно ворушились його збілілі губи та шукали чогось тремтячі руки.

Він заточився і, як п'яний, подавсь до контори.

Але там не сидів. За хвилину вискочив звідти, налякано глянув на юрму і хрипло крикнув:

— Мусію! Запрягай бричку!

Панаса Кандзюбу наче вкололо.

— Бричку! А на возі з-під гною не хочеш? Чуєте, люди, він хоче брички...

Народ збудився наче. Почувся сміх.

— Ач, пан. Чого схотів. Минулося панство...

— Не давать брички.

— Лагодь, Мусію, воза.

— З-під гною.

Мусій кинувсь до воза.

Але Ян не схотів:

— Не треба коней. Пустіть, я піду пішки.

— З богом!..

Економ насунув шапку і якось боком просунувсь

крізь юрму. Його очі, мов заскочені миші, жахливо оглядали кожне обличчя, руки були напоготові, щоб боронитись, але ніхто не зайняв. Нарешті, коли Ян опинився за воротями, всім стало легше, наче порошинка випала з ока.

Треба було приймать економію.

— Як будем приймати?

— Оберім трьох. Нехай хазяйнують. Там буде видко.

— Доволі трьох. Прокопа, Гущу та Безика, може...

— Ні, краще Мажугу...

— Пишіть приговор.

Олекса Безик виніс насеред двору стіл. Гуща за ним примостився.

Стояв сірий осінній ранок. Все було сіре. Небо, далеке поле, голий вишник за домом, будинки і люди. Дух кінського гною і свіжих яблук міцно тримався в повітрі.

Стелився гомін. Маланка нікому не давала спокою. Треба б списати, щоб швидше ділили землю. Чого чекати? І так доволі ждали. Нехай би кожний вже знав, що його й де. Вона світила очима і всім докучала. Дух яблук лоскотав ніздрі. Чому б не покушать? Хоч воно і народне добро, як каже Гуща, але в домі, певно, багато цікавих речей. Наливок, м'яких подушок, посуди та всяких чудних витребеньків, яких мужикові і бачить не довелося. Так воно й лишиться там? Молодиці заглядали у вікна. Ключниця немов догадалась — винесла з льоху два кошики яблук і всіх частувала.

Тим часом Гуща скінчив. Народ підходив довго, і довго важкі робучі руки грамузляли кривульки або ставили хрест, щоб було міцно.

Прокіп скликав всю двірську челядь, одняв ключі.

— Хто не хоче служити громаді, може йти з двору.

Не схотіли ключниця й хурман. Їх не тримали.

Двір помалу пустів. Лишились тільки обрані — Прокіп, Гуща й Мажуга.

Панський маєток перейшов до народу.

Ніхто так щиро не дбав про народне добро, як Прокіп. По цілих днях він вештався од стодоли до стайні, од обори на тік, видавав челяді харч, коням обрік та зерно птиці. Скрізь сам доглядав, скрізь робив лад. І все записував в книжку, щоб знали, що, куди й скільки пішло. Хитав головою і дивувався: який нелад. Ні, таки з пана поганий господар. Пропадало добро без хазяйського ока,

Треба хліб молотити, а машина і досі стоїть без направи. Плуги поржавіли, без лемешів, на конях подерті шлеї. Все потребує праці і грошей, а грошей не було. Тоді порадились разом, і Прокіп повіз продавати пшеницю.

Всі троє оселились в конторі, у тих кімнатках, де жив економ. Жінка намагалась, щоб Прокіп ночував вдома, їй було чудно без хазяїна в хаті, але він й слухати не хотів: його обрали, і тут його місце.

По ночах йому не спалось. Виходив з контори, пірнав у гущу осінньої ночі і прислухався, як калатав стукач навкруг подвір'я. Було чудно і радісно разом. Що недавно бачив у мріях, тепер здійснилось. Життя до людей повернулось лицем. Справедливість глянула в вічі. Не буде більше бідних й багатих, земля всіх нагодує. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали. Осі будинки, покої, по яких перше блукала одна несита і загребуща людина, тепер підуть під школи. Тут будуть збиратись люди, там будуть читання. Уява малювала інше життя, ніч розступалась, сяяли вікна вогнями, гомін розпирав стіни, підіймав груди...

Ще не світало, а Прокіп будив наймитів, дзвонив ключами.

В руках у нього вічно біліла книжка. Він заводив у неї кожну народну копійку, кожне стебло.

З села приходили люди.

— Ну як там економія наша?

Всім було цікаво, як ведеться хазяйство, що управителі роблять; що вигідніше — чи поділити землю, чи, може, гуртом оброблять поле і тоді вже ділити хліб. Маланка мало не пробі кричала, щоб швидше ділили. Їм поясняли, водили на тік, на обори, радились, на що ужити будинки.

— Тут би варто школу зробити,— говорив Прокіп.

Але Гуща йшов далі:

— Школу маємо вже, зробім краще народний університет.

Люди приставали на все — на школу й на університет. Нехай навчаються люди, не все ж панам.

Панас Кандзюба дивився на поле, що простяглось од воріт і уперлося в небо, і все зітхав. Йому було досадно, що пан утік, що він не побачить «пана у постолах».

А по полю вічно блукали якісь фігури і чорніли на сірому небі. То нетерплячі міряли поле, щоб дізнатись, скільки прийдеться на душу.

Маланка, закасавши спідницю та вся зігнувшись, мов чапля, переставляла ноги по глеюватій ріллі.

* * *

Хома сміявся і погано сміявся.

— Стережете панське добро? Ха-ха! Пильнуйте, пильнуйте, щоб не пропало. Подякує пан, як поверне назад. Аякже...

Зеленкуваті очі скакали в нього, як жаби понад болотом.

— Він дума один із другим, що як пан втік, то вже й пропав. Якраз! Такий не згине. Нажене козаків повне село та й шусть у теплу хату. Спасибі вам, люди, що зберегли. На твоїй спині запише подяку... Ні, коли хочеш робити, то роби так, щоб він не мав охоти вертати, щоб йому пустка смерділа. Викури димом й вогнем... Зрівняй усе з землею, щоб було голе, наче долоня...— Хома тицяв грубим пальцем в долоню.— О!.. Як долоня.

Ті, що їм снились панські корови, завідські гуси та інше добро, ловили Хомине слово.

Бо таки правда. Коли б не вигадував Гуща, в них усе було б так само, як у людей. Ще чи ділитимуть землю, чи ні, хто його знає, а тим часом яка користь людям?

Андрій здіймав скалічену руку:

— Де ж правда? Нам таке роблять, а ми ж що їм за те?

І поглядав на гуральню. Його дратувало, що вона ще стоїть, гордо підійма комин і буха безжурно димом, наче сміється.

— Пан втік, а панича Льольо на насіння лишили. Нехай курить, пане добродзею, горілку. Хе-хе!

Хома сердито сапав:

— Атож. Так і буде стояти, що з нею зробиш?

Ну, Хома знав, що зробити. В нього справа коротка:

— Спалити.

І те «спалити», як вітер, свистіло у нього в зубах.

Се було чудо, що гуральня досі стояла. Тільки мулила очі. Скрізь по селах покінчили з панами, скрізь димились руїни, а тут — гуральня. Куди не глянеш — вона. То комин упаде в око, то дим, як чорний кудлатий

змій, тріпоче в повітрі. По ночах гуде свисток та горять вікна, як вовчі очі, і все так само, як досі, наче нічого не сталось. Що за мара? Тепер мужиче право, не панське. Скрізь погромили панів, та й так минулось. Навіть сторонні сміються. Коли б не Прокіп, не Гуща — давно зробили б кінець. А панич Льольо? Яка користь од нього? Як ссав народну кров, так буде і далі ссати. Андрія скривдив, невже чекати, поки і другим так само буде?

Андрій, як і перше, жалівся, але тепер його рука зробилась гаслом:

— Дивіться, що роблять з нами в гуральні!

Його брали за руку і уважно роздивлялись безпальчий цурпалок, наче бачили вперше.

Панський пастух вештався скрізь, і скрізь, де він з'являвся, його зелені очі ворушили народ.

Навіть прихильників Гущі.

— Хіба ми гірші за других?

* * *

В середу знали, що се буде в четвер. Хома ходив од хати до хати:

— Як вдарять у дзвони — виходь. Хто не вийде, буду палити.

Він був рішучий; видко було, що він не жартує.

Пізно світилось проти п'ятниці світло, як в великодну ніч. Люди мовчки готували сокири, кілки, залізні лопати. Дитячі очі стежили з печі за кожним рухом старших.

Часом, коли лопата задзвеніла, зачеплена кимсь, або впав лом, усі жахались. Що, вже? Серед напруження й тиші часом раптом здригалось повітря, немов од дзвонів.

— Тс! Тихо!

Прислухались і, не вірячи самі собі, одхиляли сінешні двері або висували голови за поріг. Холодна дрібненька мряка сіялась з неба. Було вогко, непривітно і тихо. Здавалось — кінця сьому не буде. Нехай би вже, врешті, подали знак, коли воно неминуче. А може, Хома збрехав, налякався і нічого не буде? Вертались в хати, блукали з кутка в куток і ще раз обдивлялись наготовлену зброю.

Однак дзвони несподівано впали. Мідь струснула осінню мряку і розсипалась по всіх кутках. Нарешті! Всім стало легше. Виходили з хат, збивались в купи і поспішали. Збуджені раптом з холодного сну, дзвони хрипло кричали і гнали вперед вузлуваті фігури, покручені непомірною працею, сю в одно злиту з пітьмою масу важких лантухуватих тіл, скривлених ніг, твердих, як довбні, рук.

Перед гуральнею юрма спинилась. Великий мурований дім, де жив панич Льольо та містилась контора, важко сірів на чорному небі, холодний, погаслий, і тільки одно віконце тьмяно світилось, як око напіводкрите. Зате гуральня нахабно сміялась рядом червоних вікон і гордо пахкала димом.

Хома ходив між людьми, ще нерішучий, наче не знав, з чого почати. А біля дому був уже рух. Хтось біг під стіною, злазив на сходи, і чутно було, як гримнули двері. Потому вікно погасло і знов засвітилось. Дзвони хилитали дрібненьку мряку, бились і розривались, а в пітьмі драгліла юрма. Раптом одчинилися двері, і звідти почулось тривожне:

— Хто там? Чого вам треба?

Се панич Льольо... се Льольо...

— Чого вам треба?

Хома одділився од юрми.

— Ага! Се ти? Нам тебе й треба. Ходи сюди! — І погано налаявсь.

Маленька, самотня на сірій стіні фігура Льольо подалась назад.

— Не підходь. Буду стріляти.

І зараз під будинком блиснув, наче сірник, вогонь, сухо тріснуло щось і розкололо важким розкотом ніч.

Юрма завмерла й осіла. Сполоханий дух заколотився на мент в порожніх грудях. Але Хома його підняв:

— Го-го! Він ще стріляє! Бий його... бий!..

Те «бий» опекло тіло, як пуга, підняло ноги і погнало без тями вперед, в рухові тіл, у віддиху грудей, в натиску сили, що раптом збудилась з дрімоти, як під кригою будиться річка.

Темні сіни застогнали од тупоту ніг, і під вагою тіла, збитого в купу, двигтіли сходи.

Де Льольо? Ніхто не знав. Чи він ще тут, чи, може, втік, чи його б'ють, чи тільки ловлять. Тіло налягало на тіло і ззаду чуло на собі гарячий віддих, що гнав наперед. Перед дверима зробився тиск, а знизу все напирали. Двері були замкнені. Хома бив в них плечем, і в густій пітьмі, де не видко було лиця сусіда, глухо гупали плечі, тріщали сухі дошки. Раптом двері подались, і щось війнуло звідти, як із безодні. Люди хитнулись вперед, у чорну пустку.

— Постійте, зараз! — крикнув Хома.

Минула хвилина.

І сталось чудо, короткий сон, од якого усі посліпли. Електричне світло раптом залляло велику світлицю, наче махнуло срібним крилом, і відбилось в помості, в ряді великих дзеркал, в золоті рам. Білі серпанки, як хмари на весняному небі, злегка гойдались на вікнах, зелені дерева схилялись над шовком меблів, етажерки з цяцьками блищали, як царські врата, а триногий рояль, мов чорний казковий звір, одкрив широку пащу і скалив до світла білі здорові зуби. Ся зміна була така раптовна, що схвильована юрма застигла, і лиця залляли усі дзеркала, ледве містячись в рамах.

Але Хома одним махом замазав картину.

Він вхопив кіл, замахнувсь і спустив на рояль. А-ах!..

Триногий звір хряснув і дикою гамою струн, од жалібних до грізних, ревнув під стелю. А високі кімнати підхопили той рик і рознесли по всьому дому. Люди збудились зі сну, ожили, заворушились. Хвиля бухнула через двері у хату і вдарила в стіни. Тоді раптом впали коли на тихі води дзеркал, і бризнули з дзвоном на поміст скалками обличчя, що там містились.

А дім все сповнявся новими. Осліплені світлом, заглушені дзвоном битого скла, вони налазили з сіней, як оси з гнізд, і накидались осліп на все, що попадало під руки. Якесь шаленство всіх обхопило.

Бий все!

І накидались на все. Намагались роздерти стільці за ноги, а коли не вдавалось, били ними об землю і насідали грудьми, як на живу істоту. Мовчки, зціпивши зуби. Кілки змітали скло з етажерок дощем черепків, шибки під молотками осипалися з вікоп, як з дерева цвіт. П'яніли все більше. Хотілося чути лиш брязк, стук,

тріск, передсмертне хрипіння кожної речі, яка так само тяжко конала, як і жива істота.

Про Льольо забули.

А рояль Хомі не давався. Чорні блискучі боки його кололись і западались за кожним махом кілка, але він все ще тримавсь на ногах, тільки вив дико, як звір, стікаючий кров'ю.

Потривожений пил, що досі тихо спочивав в меблях, тепер курився димом та крутився в повітрі, роблячи світло жовтим і каламутним. Все злилось в однім божевіллі. Люди пили його один в одного з очей, з передсмертного жаху скалічених речей, криків скла і металу, з стогнання струн. Всі ті одламані ніжки, покручені спинки, черепки під ногами, шматки паперу, пустка руїни — будили ще більшу жадобу нищить, ламати, бити, і ноги без тями топтали знищене вже, а руки шукали нового.

Андрій одною рукою ламав галузки живих рослин, розсипав землю з вазонів. Ага! Ти ростеш! І упивався хрустінням горшків під каблуками.

Хома, з перекривленим ротом, весь мокрий, блищав од поту.

— Гуляйте, діти. Прийшов наш день.

Панас Кандзюба силкувавсь до натуги підняти велику шафу, але не зважив сил. Вона навалилась на нього і придушила. Він крутився під нею, кректав, волік до вікна. Йому помогли другі. Шафа лягла на вікно, задерла ніжки й білий спід, хитнулась і щезла. Панас висунувсь у вікно, щоб бачити, як вона хрясне грудьми об землю.

На подвір'ї, у безпросвітній мряці, кишіли люди, як гусінь.

— Чого стоїте? Йдіть помагати. Тепер нам воля.

Світлиця зароїлась од нового народу, що насилу пролазив через купи уламків. Люди розсипались скрізь, по всьому домі, і кожну кімнату сповнили ґвалтом. Гупали кілля і молотки, наче в великій кузні, тріщали меблі і двері, скреготало залізо, а скло дзвеніло й дзвеніло безперестанку і сипалось долі, як груші з дерева в бурю.

Весь дім трясся од зойку, кричав на пробі в порожні отвори вікон до чорної мряки, що його оточала.

Одсувались комоди, і звідти викидались тонкі сорочки, такі чудні і легкі, наче пушинки, з свистом дерлися рядна, літали, мов павутиння, мережки.

В ковалихи очі горіли, вона трясла гладкими боками, порпалась в купах і все кричала:

— Не деріть всього! Лишіть мені...

І здирала з поламаних меблів шовк, жовтий, червоний, блискучий.

Панас Кандзюба бігав по хатах як навіжений. З-за пазухи виглядала у нього тонка жіноча сорочка без рукавів, а руки обережно тримали і притискали до грудей коробку з старим іржавим залізом. Він сам не знав, куди її діти.

Олекса Безик сяв. Він врятував од погрому слоїк з солодким і притулив до серця, наче дитину.

Хати вже були обдерті, розбиті, переповнені пилом, як димом, що простягав руки за вікна, на холод. На вікнах хилитались од вітру подерті білі завіси, як перебиті крила. Тільки лампи та канделябри лишились цілими і завзято заливали цілу руїну світлом, до нестерпучості ясним.

Брудні, наче на лахміття подерті люди спинились і роздивлялись, що б знищити ще. Але нічого не було. Голі стіни конали останнім диханням оддертих шпалерів.

В кутку Хома старанно трощив ще простий кухняний ослончик, брудний, у помиях, наполовину згнилий.

Андрій торкнув Хому за плече.

— Ну, а гуральня?

Хома підняв на нього безтямні очі.

— Як бити, то бити все.

І далі трощив недобитий ослончик.

— Годі, покиньте! — кричав Андрій.— Пора палити.

Хома опритомнів. Палити? Його очі на мить спинились, і в них мигнув наче далекий відблиск пожежі.

— Палити? Давай.

Вони склали на купу під сходи уламки меблів, ніжки стільців, шматки паперу і підпалили.

— Тікайте з дому, горить! — кричав Андрій.

Люди, як миші, покидали покої і серед диму скакали по сходах.

Андрій зняв з канделябра свічку і підпалив завіси. Вогонь охоче поліз по серпанках, і чорні отвори вікон ще глибшими стали в червоних рухливих рамах. Дві

Андрієві тіні заметались на прощання по стінах і разом з ним зникли.

Андрій шукав Хому.

— Тепер гуральня. Чуєте, Хомо? Гуральня, кажу.

Вони останні вибігли з дому.

Ніч стояла глуха, ще чорніша по світлі. Але сподом вона ворушилась, жила, двигтіла і хвилювалась хвилями чорного люду, невидимим припливом тіл.

Тільки гуральня блищала рядом освітлених вікон та тремтіла од руху машин, немов у великих кам'яних грудях, ждучи чогось, тривожно калатало серце.

Робочі покинули працю і чорніли вздовж стін та біля дверей. Світло з вікон грало в калюжах разками золотого намиста.

Юрма й гуральня стояли напроти себе, немов міряли сили, немов ще рішали, хто переможе.

Між ними раптом з'явилась важка, кострубата постать Хоми.

— Чого ждете? Паліть!

Вікна панічевого дому курились димом. Вогонь ліз по завісах, в'юнкий, веселий, і вже облизував лутки знадвору.

Безлиця у пітьмі юрма здригнулась і пішла на гуральню. Андрій біг попереду. У лівій руці тримав залізо, а права, без пальців, високо здіймалась над головою, наче комусь грозила.

Ось апаратна. Тепла, вся завита в залізні труби, колеса, машини, наче нутро живота, вона тряслась, як в трясці, і блискавично мигтіла широким пасом. На мить Андрієві ніздрі вхопили знайомий запах олії, пари, сухого жару вогняної печі — і перед ним встало його робоче життя, його каліцтво. Ось як зійшлися вони — машина і її жертва. Андрій почув на руці одрізані пальці, і злість туманом піднялась йому до мозку. Він кинувсь на пас і збив одразу. Захитавшись, пас упав з свистом плавким лінивим рухом, як мертва гадюка. Апаратна востаннє здригнулась і стала, а махове коло закрутилось в такому шаленому льоті, що, здавалось, підхопить з собою й машину. Паровик тепло і важко дихнув, сповнений сили. Чорні блискучі боки його дратували Андрія. Йому хотілось бити сю ситу, гладку скотину, почути, як застогне, крикне, скопає, віддасть останнє дихання. Він збив манометр і ударив залізом

по боці. Потому пустив пару в свисток. І коли паровик скрикнув тим самим криком, яким будив Андрія мало не ціле життя, криком, що зблизька видавався гострим й блискучим, як шило, лютість одняла у нього тяму, свідомість і розуміння. Він бив машину що було сили, помагав правою лівій руці, крутив головки гайкам і ламав все, що вдавалось зламати. Забув навіть про небезпеку. Він не бачив, що діялось навкруги, всіх тих свиток, жовтих кожушків, борід і волосся, зліплених потом, гарячих очей, напівбожевільних, поранених рук, не чув того кування заліза в залізо, пекельної кузні, що все перекувати хотіла в ніщо, що працювала, як невгаваючий дух руйнування, і сповняла луною тисячі згуків високі стіни гуральні.

Хома був всюди. Він, здавалось, забув людську мову і лиш, як жуліль од горіння душі, викидав з себе:

— Бити! Палити!..

Де тільки з'являлось його обличчя старої баби, глибоко зоране плугом життя, де падав лиш погляд зелених очей, владний і невблаганний, там дух руйнування напружував жили і зміцняв сили в нелюдські.

Хома не чув утоми. Його руки, наче залізні кліщі, крутили мідяні труби, і чим твердіші вони були, тим більшу розпаляли охоту перемогти. Обдерті, у ранах, його руки давно обливалися кров'ю, але він навіть не помічав. Знав тільки, що мусить розбити і підпалити.

Нарешті! Покришки з брязком впали з цистерн, вогонь торкнувся спирту, і легка блакитна хмарка захилиталась над ним. З цілої гуральні збіглись дивитись. Синявий вогонь, такий легкий й невинний, що, здавалось, пекти не може, м'яко згинався і розгинався, наче плавав на спирті, і тільки часом здіймалась хвиля з червоним гребнем.

Невдоволений шепіт пройшов по юрмі.

Се ж горить спирт! Ніщо інше, а спирт! Було досадно. На саму згадку пекло у горлі, розливалось тепло у грудях. Нащо було палити, не давши навіть покушать! Тепер ні паничеві, ні людям. Вогонь жере.

Олекса Безик мало не плакав. Невже пропаде?

Він хотів рятувати. Йому прийшло на думку, чи не можна зачерпнути спідсподу. Адже горіло лиш зверху. Він знайшов корячок і протиснувся крізь натовп.

— Куди ти?

І. С. Їжакевич. Ілюстрація до повісті М. Коцюбинського «Fata morgana». Сцена самосуду. *Папір, олія. 1938 р.*

Його хотіли спинити.

Але Безик вже розігнався і сунув руку просто в вогонь.

Синє полум'я стиха хитнулось, хлюпнуло в чорні криси цистерни і впало додолу кількома вогняними клубками.

— Ой братці, пече! — скрикнув Олекса.

У нього горів рукав.

Се була спроба, невдатна, правда, але, здавалось, можлива. Вогонь лиш зверху; під сподом чистий, здоровий спирт, треба тільки дістати.

Натовп захвилювався.

Тц! Тц! Скільки добра загибає... скільки горілки...

У роті сохло, душа просила хоч закропитись, хоч раз ковтнути, хоч умочити уста, сухі од смаги. Розбити посуду? Пробити збоку? Дух спирту лоскотав ніздрі, і спазматичним рухом горло ковтало слину.

Гарячі очі мацали боки цистерни, готові втягнути в себе, висушить повну посуду, міцну, недоступну, накриту вогнем. Юрма навіть затихла од божевілля згаги, злита в одно бажання і в одну думку. А перед нею все вище й повніше палали чаші, повні вогню, як жертви невідомому богові.

Раптом ззаду почувся крик:

— Розступіться! Дайте дорогу!

І не встигли ще розступитись, коли крізь юрму пролетіло щось мокре, все у рідкому болоті, забризкало всіх і просто кинулось до вогню. На мент тільки мигнула перед очима чорна фігура, піднята рука і вже простягла людям шаплик вогню, що курився, як серце, тільки що вирване з грудей.

— Пийте!

Але як пити?

— Лий воду! Дайте води...

Хтось приніс воду і хлюпнув нею в шаплик.

Вогонь притих, зігнувся, дихнув востаннє й сконав.

— Ура! Горілка!

Руки здіймались і простягались — тремтячі, напрасні, з одним непереможним бажанням швидше дістати, вхопити і одірвати од чужих уст тепле противне пійло.

— Давай! Сюди! Лишіть мені! Буде, нам дайте...

Ті, що стояли ближче до дверей, не мали надії дістати горілки. Їм треба було самим роздобути. Вони бігли

в подвір'я, скакали в калюжу, як були в одежі, й качалися там в якійсь гарячковій нестямі, щоб краще змокнуть і не боятись скакати в вогонь.

З густої осінньої мряки безперестанку вривались в гуральню і лізли в вогонь, наче нетля на світло, дикі, напівлюдські фігури, мокрі, покриті корою рідкого болота, з-під якого блищали лиш очі.

Блакитні вогні все розростались і вже цвіли на вершечках червоним, як хмари при сході сонця. По обличчях розлились мертві синяві тони. А серед тіней од поламаних труб і машин, що з жахом бились по стінах, чорні заболочені люди скакали у дикім танці й черпали вогонь з палаючих чаш:

— Хто хоче? Пийте!

Дім, де жив Льольо, вже догорав. Падали балки у прірву отворів і розсипались снопами тріскучих іскор. Гуральня рівно палала, вся налита вогнем, стікаюча полум'ям в вікна і двері, як рана кров'ю.

Широкі крила осінніх хмар жевріли тихо над нею, простерті в безодні ночі.

* * *

Другого дня скрізь було тихо. Люди ходили в'ялі, спорожнені наче, ліниві. Чорний задимлений комин стирчав на горбку замість гуральні; мимохіть він притягував очі, і було чудно, що око не упиралось, як досі, в стіни, а йшло кудись далі, в порожняву поля, рудих горбків.

Андрій пішов оглядати руїни. На пожарищі, яке ще курилось, попадались цікаві. Білий димок ліниво здіймався над грузом завалених стін, наче пара у холод з ніздрів худоби. В широких отворах вікон біліли кахльові печі, немов зуби в щелепах кістяка. Купки босих дітей порпались в теплій землі, знаходячи всякі уламки та дрібні речі, напівзотлілі. Вони сварились і бились, як горобці.

Андрій ввійшов у гуральню. В тьмяному світлі сірого дня, що лилось крізь діри вікон та через стелю, все здавалось чужим, чудним, не подібним до того, що було вчора. Вчора тут були машини, теплі, живі, міцні апарати, що упирались і не давались, коли їх били. Сьогодні вони лежали худі, спорожнілі, скорчені вдвоє, з

пробитим боком, руді й облізлі. Мідяні труби простягали безвладно покручені кінці, сплющені, зм'яклі, наче стоптані кишки, і червона іржа од вогню виступала на них кривавим потом.

Андрій дивувався. Невже се він одною рукою мав силу завдати залізу такі глибокі рани? Він переводив очі од своїх рук на машини і тільки здвигав плечима. Невже се він? Не чув уже злості, як досі, вона десь щезла за одну ніч. Йому навіть жаль стало тих апаратів; він так довго ходив коло них, наче нянька біля дитини.

Андрій стиха зітхнув і почув зараз, що коло нього щось ворушиться.

Панас Кандзюба стояв серед грузу, важкий і сірий, як купа перетлілої цегли.

— Геть все сплюндрували,— обізвався Андрій.

— Хіба то ми?

Андрій здивувався:

— Як то не ми? А хто ж?

— Нечиста сила.

В очах Кандзюби були така певність і такий жах, що Андрія мороз обняв.

— Ніхто, тільки нечиста сила.

До гуральні під'їздили підводи і від'їздили, повні заліза, цегли, обсмалених балок.

— Розберім все, зрівняймо з землею,— говорили один одному люди, але вже оглядались, якісь непевні, і в занесених пугах над кіньми, і в поспішнім гуркотанні коліс чулась тривога.

Під вечір по селу розійшлося, що йдуть козаки. Хто пустив поголоску, звідки вона узялась — ніхто добре не знав. Оповідали тільки, що будуть трусити, а в кого знайдуть — той не мине розстрілу.

Видимо, се справа панича Льольо. Пустили живим, а тепер людям біда. Треба було зразу забити, а тоді вже палити. Та пізно. Ради нема.

Що діять? Як рятуватись?

Лихо так зненацька підкралось і так несподівано впало, що ніхто навіть не важився думать, чим запобігти. Звістку приймали як сподіване щось, як щось неминуче, мов по хоробі смерть.

Деякі мали надію обрятуватись. Вони нишком скидали в став забрате залізо або ховали в землю,

що в кого лишилось. Та хіба се поможе? Хіба, як що до чого, не викажуть люди?

Проте ніч минула спокійно, а ясний холодний день і зовсім заспокоїв село.

Хтось вигадав, видко. За що б мали карати, коли навкруги було те саме. Скрізь попалили і розбили панів, бо таке право настало.

Минало з полудня, а в селі тихо, нема нічого.

Прокіп хазяйнував на панському полі, орав на зяб, кінчав пізню сівбу. Робота ішла своєю чергою — пан не вертався одбирать землю, панич Льольо теж, видко, не мав охоти дивитись на пожарище. Скрізь було спокійно, і поголоски гасли. Ніхто їм більше не вірив.

Минула і друга ніч. Ті, що повкидали у став добро, тепер жалкували.

Однак новина впала, як грім з ясного неба. Тепер вже напевно. Олекса Безик їздив в містечко, але з дороги вернувся. В село Тернівку прибуло військо. Зігнали людей, кого постріляли, кого порубали, інших забрали в город. Трусять, в'яжуть і б'ють.

— Ждіть і до нас. Тепер неминуче.

Тепер неминуче. Се було ясне.

Панас Кандзюба довго уперто чухав за вухом.

— То се і нас постріляють?

Його налякані очі, повні нерозуміння, надаремне шукали підмоги.

Олекса Безик наче нічого не знав. Він здвигнув плечима:

— Я не палив, мені нічого не буде.

— Хіба ти з нами не був?

— Я? Борони боже. Я сидів вдома.

— Отак. Я ж тебе бачив на власні очі.

— Кого? Мене? Хай тому повилазять, хто мене бачив. Сам підпалив, а каже на других.

— Я підпалив? А ти докажеш?

— А докажу.

Винуватих не було. Одні скидали вину на других, а ті на інших. Виходило так, що всі були вдома, а коли хто й забіг на гуральню, то тільки на те, щоб подивитись. Кому ж не вдавалось затятись, той всіх винуватив. Село винувато, село буде і одвічати. Але село не хотіло. Докори і сварки підіймали стару ворожнечу, наверх

спливали забуті кривди й гріхи. Спокійніші всіх гамували: «Цитьте. Нічого не буде. Тепер наша сила і наше право».

В полудне од переїжджих почули про Осьмаки. Там козаки підпалили село, бо люди не схотіли виказать винуватих. Село горить.

Тоді пішли нарікання. За що всім гинуть? Хіба не Хома підмовляв? Не він скликав громаду? Хома і Андрій. Не мине лихо, видко, й за панську землю. Поки не було Гущі, в селі був спокій. Що тут казати. Гуща і Прокіп збунтували народ, вони у всьому винні. Казали — народне право, наша земля, а тепер — козаки.

Панас Кандзюба хвилювався найбільше.

— А що? На моє вийшло. Озуть пана у постоли... от і озули.

Підвечір на селі появився Підпара. З того часу, як прийшов маніфест, його ніхто не бачив, він наче щез. Тепер ішов спокійний, високий, похмурий, немов трохи пристарів. Його не займали. Навпаки, йому заздро дивились услід:

— Такому нічого не буде. Він сидів тихо.

Його уважали хитрим, розумним і обережним.

Що ж тепер діять?

Тривога обіймала село. Переказам не було кінця. Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й діти. Що недобитих складали на віз, як снопи, і так везли в тюрму. Крізь щаблі воза цілу дорогу капала кров. Що жінки голосили так сильно, аж чутно було на далекім шляху. Що од підпалу погоріла худоба і хліб. Жах малював усе страшніші й страшніші картини. Од неспокою люди не могли всидіти в хаті. Що треба робити? Як рятуватись? Хто знає? Біда неминуча. Уявлялись вогні, руїна і кров. Діти сторожили шлях за селом, найменший галас будив тривогу.

Звісно, такий Хома або Андрій не мали чого боятись. Що ти з них візьмеш? Ні кола ні двора. Харпаки, злидні, призвели до біди та й поховались. Сьогодні спалили гуральню, а завтра підпалять у когось хліб. Недурно каже Підпара: не жди добра од палія.

Олекса Безик радив вернути панові землю. Все ж буде менша вина.

— Ну, а гуральня?

Правда, її не збудуєш наново. Чорні руїни гнітили, як нечисте сумління.

Одні питали, чи не краще б вийти назустріч війську з хлібом та сіллю, упасти в ноги, скоритись.

Другі радили битись, не пустить козаків.

Але все се було не те.

Один тільки Підпара спокійно ходив між людьми і прислухався, а його очі, глибокі й суворі, щось замикали під наметами брів.

Усім здавалось, що Підпара щось знає.

Але Підпара мовчав.

* * *

Від кого пішла та думка, хто перший її подав, трудно було сказати. Може, Підпара посіяв своїм суворим зором, а може, вона сама зродилась і осіла глибоко в серці, як камінь на дно. Доволі, що люди мовчки її прийняли, як останню надію, як єдиний рятунок. Нехай краще загине кілька людей, аніж ціле село. Важка таємна згода запанувала між людьми. На мить одчинився тайник, щось пропустив і зачинився знову. А в ньому, як сім'я в жіночому лоні, росло щось, і стигло, і падало тінню на замкнені обличчя.

В осінній пустці, що облягала село, чулось зловісне дихання якогось лиха, щось невблаганне, неминуче, жорстоке, і вимагало жертви.

У Підпари під образами горіла лампадка. Святочний настрій спливав з богів і ліг на обличчя Підпари. Він говорив поволі, важко, наче одраховував гроші, і перед людьми знов був давній Підпара. Народ товпився в хаті і в сінях. До нього прийшли, він знов був потрібний. Тоді як іншим страх одняв розум, заслінив очі, Підпара не боявся нічого. Він був як скеля серед розхитаних хвиль, що мали надію спинити на ній свій біг та знайти рівновагу. Він знав, що радить.

Панас Кандзюба хитав головою. Так, так. Нехай приходить військо, коли вже буде по всьому. Винуватих нема. Сама громада їх покарала. Тоді не буде за що карати всіх. Не село бунтувало, а тільки привидці. Коли б не вони, було б спокійно. Хто зробив забастовку? Вони. Хто забрав економію в пана? Вони. Хто гуральню

спалив? Таки вони. А усім гинуть за них? Рішитись хати — та що там хати,— може, й життя!..

Він хвилювався.

Підпара насував брови.

— Тепер він панське бере, а пождіть трохи — візьме і ваше. У тебе, скаже, є десятинка зайва,— оддай. Той склав яку сотню — рішайся грошей. Забере в мене, в тебе, Максиме, а тоді і в бідніших. Від них життя не буде.

Гаврило, Підпарин тесть, вплів в сиву бороду жовтий кістяк руки.

— Що там! Постріляти, та й вже.

Жорстоке слово, кинуте вперше, забряжчало, як ніж серед тиші.

Світлиця важко замовкла. У мовчанці згоди, що затулила уста, страх родив підлість.

Коли б не було чого за се?

Тоді рудий Максим, староста сільський, витяг з кишені знак і почепив на груди.

— Я одвічаю. Ось тут бомага. Приказ стреблять всіх бунтарів. За се нічого не буде.

Одною рукою він бив себе по кишені, другою поправляв знак.

І все блищало на ньому: руде волосся, густе ластовиння, чищена цеглою мідь.

А коли так, то чого ждати. Скликайте сход. Нехай розсудять...

* * *

Гола земля, бита крилами вітру, безнадійно сіріла під олив'яним небом. Рядами заморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що неохоче збирались до зборні. Ішли ліниві, сірі, важкі, наче груддя ялової землі, яка їх зродила. Несли свою зброю — одвічні рушниці, зв'язані мотузками, важкі іржаві обухи, люшні, дрючки. Всіх їх гнав страх, звичка слухать начальство. На сход скликали всю «мужеську плоть», а хто не прийде, того чекала смерть. Жінки виряджали своїх чоловіків з плачем, з голосінням, як на той світ. Хто знає, що буде?

Маланка не пускала Андрія:

— Не ходи. Щоб ще чого, боронь боже, не сталось.

Андрій не слухав:

— Я, пане добродзею, маю одзнаку од пана, мені своїх не страшно.

— Хвались, хвались, Андрійку, каліцтвом, комусь воно дуже потрібне,— шипіла Маланка, але й сама пішла за ним.

І знов майдан зачорнів од народу. Всередині чоловіки, кругом, аж до калюжі, жінки.

Змішаний гомін глушив слова Підпари. Видко лиш було, як він, високий, в святному жупані, махав рукою та зводив острішки брів. Кінець рушниці стирчав у нього при боці.

— Ой боже, щось буде! — лякалась Маланка.

— Погромників будуть судити...

— А кого саме?

— Виказують люди на Хому Гудзя, на Гурчина Саву... Глядіть, щоб не було чого і Андрію...

— Господь із вами,— жахнулась Маланка.— Мій так само був на гуральні, як ваш. Тоді півсела довелось би судити.

А сама озиралась: де той Андрій?

Максим Мандрика, з значком на грудях, ходив між народом.

— Усі прийшли?

— Всі.

— Не прийшов Безик Олекса.

— Я тут...

— Треба всіх записати.

Але тільки наладився, коли до зборні верхи під'їхав на панському коні Семен Мажуга. Прив'язавши коня, він простягнув руку Мандриці.

— Здоров, Максиме, маю діло до тебе.

Староста глянув на нього.

— Не варт ти моєї руки. Ось тобі, маєш...

І вдарив Семена в лице.

Семен оторопів.

— За що ти вдарив? Мене громада обрала.

Мандрика не встиг одповісти, як Підпара вже встав між ними і звів рушницю.

— Розступіться там, зараз!

Народ хитнувся назад, наче хлюпнула хвиля, і рівночасно ахнули люди й рушниця.

Завитий в серпанок білого дому, Семен зігнувся і схопився за бік.

— Ой, братці, за що ж мені таке?

Він хитався і божевільним оком шукав страшної розгадки на сірих обличчях, що живим муром нахилялись з обох боків.

Там не було розгадки і не було надії. Тоді звірячий жах підняв його на ноги, і він кинувсь тікати наосліп, сходячи кров'ю, що червонила пальці і стікала здовж ногавиці на землю.

Олекса Безик догнав Семена і вдарив ззаду колом. Високе тіло зігнулось удвоє, як складаний ножик, і повалилось на землю.

Панас Кандзюба був уже тут. Безвладне тіло, ще тепле, що так покірно лягло йому під ноги, струснуло у ньому зненависть, якої не чув до живого. Його захопило непереможне бажання зробить йому шкоду, втоптати в землю і знищить. Без потреби він вистрелив в нього і націлявся важким чоботищем вдарить під груди.

— Доволі, готовий! — обізвавсь Безик.

Вони взяли за ноги тіло Семена, одтягли до баюри і вкинули в воду.

Все сталось так несподівано й швидко, що люди закаменіли.

Кров була пролита. Одна тільки хвиля одділяла минуле од того, що сталось, а здавалось, що проминула вічність, що попереднє раптом впало у прірву, що щось порвалось і увільнилось од пут.

Од юрми рішуче одділились Іван Короткий, Дейнека та ще дехто з людей і стали біля Підпари, готові на все.

Підпара витягсь у весь свій зріст.

— Хома Гудзь тут? Виходь!

Голови повернулись, і тривожно-жорстокі очі стрілись, наче мечі. Де Хома Гудзь?

— Нема. Не прийшов.

На хвилину залягла тиша і натяглася, наче струна. Кого тепер? Чия смерть вилетить з рота і впаде на тім'я, як камінь? Було чутно дихання.

— Прокіп Кандзюба!

— Як?! Прокіп Кандзюба? А сього за що? Його ж обрала громада?

Староста пояснив:

— Я по нього послав. Він зараз буде.

— Добре. А тим часом... Андрій Волик! Ведіть!

— Волик... Андрій...— прокотилось луною.— Тут... ось він...

— Ой боже, що він вам винен! — кричала Маланка.— Не руште!

Її голос заглушило тонке, гостре і невгавуче скиглін-ня, подібне до виття під ножем поросяти, і тільки зрідка його рвали окремі слова. Не хотілося вірить, що то голос людини.

Тим часом юрма двигтіла, кипіла і викидала з себе, як страва наверх шумовиння, суху, скуйовджену постать каліки.

— Йди... йди... ось він... ось тут. Не поможе.

Його штовхнули, і він впав на коліна перед Максимом, блідий, пошарпаний весь, нікчемний, як опудало з конопель, з своїм цурпалком замість руки.

На устах в нього бився ще крик:

— Змилуйтесь... люди... я нічого не винен.

Він уклонився, торкнувшись чолом землі.

Максим поставив Андрія на ноги.

— Хрестись.

Андрій зараз покірно підніс до лоба скалічену руку.

— Бийте його.

Так він і впав. З ним покінчили одразу.

І знов кривавим шляхом потягли тіло в калюжу.

Але зараз мусили кинуть. Їх спинив галас. Юрма здригнулась од глухого стогнання жаху, од шуму піднятих рук.

— Дивіться... он там... он там... встає... він ще живий... Семен... Семен...

З води баюри піднялася спина, як острівець, на мить показалась рука, наче ловила повітря, і знову впала. Ще два-три рухи, вагання — і довга фігура розігнулась поволі та захиталась на нетвердих ногах, як привид, у чорній сітці стікаючих вод. Великі Семенові руки, мов кліщі рака, надаремне шукали, за що б схопитись.

— Він вийде!.. Він зараз вийде з води!..

Ті, що тягли тіло Андрія, скочили в воду і одним махом сокири поклали Семена назад на місце.

І знов жорстока тиша здушила серце у жмені, знову болюча жага кривавого слова розтягнула хвилю у вічність. Чия тепер черга? Кого покличе смерть? Кожне нове наймення давало іншим змогу передихнути коротку хвилину пільги.

Однак напружену тишу ніщо не порушало. Підпара пошепки радився з Максимом, і тільки за плечима у юрми билось і розривалось голосіння Маланки та плач жіночий.

Раптом все стрепенулось, ожило. Юрма зітхнула великими грудьми, і наче брижі пробігли по ній, як по воді.

— Ведуть! Прокіп іде!..

Прокіп підходив спокійний і діловитий, як завжди. Так само, як завжди, охайно лежала на ньому одежа, так само поважні були його рухи, і неймовірним здавалось, що ся людина іде на смерть. От зараз підійде, стане, вийме з кишені заяложений зшиток і прочитає громаді, скільки зорав, засіяв та що продав. Інакше не може бути.

Всі очі вп'ялися в нього, а він спокійно все наближався.

Під ноги йому попалась пляма свіжої крові. Він завагався на мить, наче боявся ступити на криваву дорогу, поблід на виду і підняв очі. Вони спинились на рушницях, вилах, сокирах, на Підпарі і купці людей, що вже стояли напоготові. Він зрозумів.

Однак привітався.

Підпара махнув до нього острішками брів:

— Чому сам не прийшов? Ще посилати по тебе... Готуйся. Даси одвіт перед богом.

— Хіба ти піп? Я дам одвіт громаді. Вона настановляла мене.

— Пізно вже, братику. Зараз помреш.

— За віщо?

— Ніколи розмовляти з тобою. Сам знаєш. Швидше кажи, що маєш.

— Громада так присудила?

— Громада.

Прокіп глянув навколо. Біля Підпари стояли Олекса Безик, Іван Короткий, Олександр Дейнека, дядько Панас. Все однодумці.

— І ви проти мене? Що я зробив?

Вони мовчали.

Рятунку не було.

Дядько Панас торкнув його в плече:

— Може, покликать Марію?

Прокіп безнадійно махнув рукою:

— Покличте.

Вона ледве протиснулась крізь натовп — в новому цупкому кожусі, яким загортала дитину, і зараз уклякла на обидва коліна на мокру од крові землю.

— Помилуйте нас, пане старосто, і ви, чесна громадо... Коли б його не обрали, він би в тому не був.

Вона кланялась низько, з дитиною, в один і в другий бік.

— Годі, Маріє... вставай...— спиняв її Прокіп.— Слухай, Маріє...

І на хвилину замовк. Забув усе відразу.

— Слухай, Маріє... ось що... коня продайте... нащо він вам...

— Ой боже,— голосила Марія.

— Мовчи. З тих грошей оддай десятку Пилипу, що я позичав... хліб, як змолотиш, не продавай, своя мука буде... Мою одежу лиши для сина, як виросте — зносить...

— Швидше там! — наглив Підпара.

— Ой,— голосила Марія.

— Кланяйся мамі... нехай простять... та й вже... І ти прости...

Він тричі, як перед говінням, поцілувався з нею, приклав холодні губи до чола дитини.

— Готовий? — питав Максим.

— Ще маю гроші громадські... ключі.

Він поліз у халяву і витяг звідти ганчірку.

— Полічіть... Тридцять вісім рублів і дванадцять копійок.— Потому згадав: — Ще дві копійки.

І вийняв з кишені разом з ключами.

Максим забрав.

— Ще маєш що?

— Дозвольте скинуть жупан.

Він розщібнувся і лишився в одній сорочці.

Круг нього з співчуттям гомоніли:

— Добрий жупан.

— Шкода було б, якби умазався в кров.

Підпара набивав ще рушницю, решта чекали готові.

— Стійте,— спинив їх Панас Кандзюба,— я сам.

Він все ще біля Прокопа тупав.

— Кріпись, синашу. Служив досі громаді, послужи їй востанне. Страшно нам... військо іде... не всім бути в одвіті... тобі заплатить бог... Перехрестись.

Прокіп перехрестився.

Марія все голосила і рвала на собі кожух. Її одтягали між люди.

— Прощайся, сипашу...

Прокіп вклонився на чотири угли.

— Простіть мене, люди... Може, кому чим завинив... Прощайте...

— Хай бог простить... Прощай і нам...

Панас Кандзюба знову торкнувся небожа:

— Куди тобі стріляти?

Прокіп втупив у нього вже мертві очі. Подумав.

— Стріляйте в рот.

Білий, як сорочка на ньому, він намагався розтулить рота, але не міг. Спідні щелепи тряслися в нього, тверді і нерухомі, як дерев'яні.

Панас приклав рушницю мало не до обличчя і бахнув.

А в одповідь на постріл лице плюнуло цівкою крові і обілляло Панасові руки і груди.

Прокіп впав на коліна. Підпара добив його ззаду.

Народ п'янів од запаху крові, хрипіння смерті, порохового диму. А Гуща? А Хома Гудзь? А Іван Редька? Як! Він ще живий?

Однак ні Хоми, ні Гущі не було. Вони десь щезли. Підпара послав їх шукати.

Тих, що намагалися потай втекти за спинами юрми, забрали на зборню. Звідти їх випускали поодинці між два ряди і брали в вогні або у кілля. Так згинули Редька молодший із братом та Сава Гурчин, останній за те лиш, що побив вікна колись в Гаврила, тестя Підпари.

Трупи мокли в баюрі, наче коноплі, і червонили воду, а над народом простягалися пасма синього диму, мов упиреві руки шукали жертви.

Короткий день скінчився. Вітер розвіяв дим, розсіяв останнє тепле дихання забитих, розігнав хмари. З чорного поля він нісся далі у чорну безвість і хитав зорі, що золотили дрібним намистом криваві води калюжі...

* * *

Маланка ледве допхалась до своєї халупки. Впала у пітьмі на лаву і на коліна впустила знесилені руки. Цілий день була на ногах, цілий день вбирала в себе муки та кров і стільки людей поховала у серці, що воно

сповнене стало мерцями, як кладовище. Аж заніміло. Нема у ньому ні страху більше, ані жалю, вона вся дивно порожня, зайва на світі і непотрібна. Добре, що хоч світла нема, бо її очі не змогли б більше нічого вмістити. Вона нічого не хоче. Аби тільки поночі було, як зараз, і тихо.

Все од неї тікає, все одвернулось. Був у неї Андрій — цілий вік гризлася з ним, а тепер нема вже й Андрія. Пестила мрію про землю, а земля встала проти неї, ворожа, жорстока, збунтувалась і втекла з рук. Як марево, поманила і, як марево, щезла. Лежить холодна і ссе тепер кров...

Маланці більше нічого не треба. Аби тільки поночі було і вічно німувала ся пустка, як в домовині.

Рипнули двері.

— Хто там?

— Я.

Дивно. Прожила життя, а воно раптом впало у прірву. Хоч би слід залишило, хоч би згадку яку. Все зап'яв морок. Все чорне. Навіть нинішній день одсунувсь далеко, так далеко забіг, що видається давнім, давно забутим сном. Чи що було сьогодні, чи нічого не було? Одно тільки виразно ясніє у пітьмі: одрізані пальці Андрія. Три жовтих цурпалки, в олії, з прилиплим піском. Шукала, десь був четвертий, і не знайшла. Що б пошукати краще!..

— Де ти була?

А пальці крутились перед очима, як хробаки. Сині нігті мутно блищали, як мертве око, пожовкла шкура зібралась в зморшки, і між ними чорнів робочий бруд... Вона їх поховала, тільки забула, в якому місці. Голова в неї починала боліти од того, що не могла згадати.

— Де ти була?

— Марка рятувала.

— Утік?

— Утік.

— А батька забили...

Більше не було слів. Ніхто не будив вже чорної тиші, що наливалась крізь вікна у хату.

Важким холодним сном за хатою спала земля, а високо над нею тріпались зорі, наче в небесному акваріумі грали золоті рибки.

На світанні козаки вступили в село...

Вересень 1910, Чернігів

ЩО ЗАПИСАНО В КНИГУ ЖИТТЯ

Мусила баба злазити з печі: онука заслабла і потребувала тепла. А що не було місця на лаві у тісній хаті, послалась баба долі. І син, і невістка наче не бачили того. Там вона і лишилась.

З кутка, між дверима і мисником, де на долівці вона лежала — стара, забута смертю мати,— все видавалось чудним. Досі вона роками валялась на печі і звикла дивитись згори вдолину. Тоді синові діти здавались дрібними, сліпнуче око все спочивало на білявих головках або ловило сердиті, прибиті нуждою обличчя невістки і сина, коли пропливали повз неї од дверей до печі. І вже з-за комина чулось, як бубоніли їх голоси.

Тепер все виросло зразу. Діти, що спинились над нею до мисника і обсипали кришками з хліба та всяким сміттям, синові чоботи, старі, намерзлі, важкі, як гори, і босі ноги невістки, що ставали перед самим обличчям та закривали ввесь світ. Тепер вона бачила в печі в'юнкий вогонь, що паливо жер, а все ж вмирав з голоду, чорні кутки попід лавками, що роззявляли беззубі роти і дихали зогнилою вогкістю. Часом, коли одчинялися двері, стовп білої пари, наче туман, стелився по долівці, закриваючи все, і здавалось, що така має бути і смерть, каламутна, безока, з холодком по ногах.

Де ж вона? Чому не приходить? Не докличеться баба. Бродить навколо, а про бабу забула. Чоловіка забрала, задушила семеро дітей, ось-ось не видко як по онуку прийде. Скрізь покосила, поклала цілі покоси, а про бабу забула. І чудно, і страшно, що так трудно умерти.

Довгими днями і ще по довших ночах, коли миші товчуться по згнилій картоплі і по бабинім тілі, а таргани шарудять коло неї, як коло старої ганчірки, лежить тихенько баба і од часу до часу викидає з присохлих грудей тужливе зітхання, тонке, як скавуління сліпого щеняти:

— Ох-ох!.. Де та смерть моя ділась!..

— Нема на вас сконання! Не дають спати...— сердито бурчить невістка, і лавка скрипить під нею.

— Не-ма! — говорить баба у тон невістці і облизує ясла, де були колись зуби, і лиже зсохлі, запалі всередину губи.

Кисленького хочеться бабі, капустки або розсолу з-під огірків, а дрімота сплітає дійсність зі снами, уривки казок, отченаша і синові чоботи, важкі, як гори, що лишають по собі мокрі сліди.

Потому сон раптом щезає, як змитий водою, і баба чує своє маленьке тіло, якому твердо і зимно лежати долі, на тоненькій ряднині, у вогкім кутку.

Нащо вона? Кому потрібна? Життя виїло силу із неї і, як лушпиння з картоплі, кинуло в кут. А душа міцно вчепилась за ту шабатурку і не хоче її покинуть.

Небагато місця займає баба на світі, куток під мисником, а всім заважає. Небагато з'їсть хліба, а й те при нужді велике. І знов шелеснуть зів'ялі уста, як сухе листя:

— Ох!.. Моя смертонько... де ти?

Тіло часом прохало. З тої горсточки шкури й кісток, з присохлого живота, порожніх грудей добувалось непереможне, фантастичне бажання і заглушало розум:

— Мо-лоч-ка!..

Тоді невістку нападав сміх. Не говорила нічого, а тряслась од сміху грудьми, лицем і животом, аж кутні біліли між скривленими губами.

Бабі було так кривдно. Не дають молочка... Молочка не дають.

Вона з жалю кривилась, бурчала, їй до сліз молочка хтілось, хоч знала, що його навіть слаба дитина не бачить.

Врешті невістка хапала віник і закривала бабу хмарою пилу.

— Ноги приймiть! Викину в сіни разом з сміттям!..

Баба приймала ноги і довго невидимкою кашляла з-під мисника.

Вдень її обсідала дітвора, як п'ятеро горобців жовторотих. Цілий ряд очей дивився в рот бабі...

— Розкажіть казку.

Рот розкривався, як порожній гаман, і в ньому шипіли слова — щось про царенка, золото, дорогі страви. Але язик висувався, злизував все розпочате, і баба кінчала про інше — про кобилячу голову або рись-мати. Вона вживала старинні слова, яких діти не розуміли. Їм було скучно.

— Бабо! Коли ви помрете?

Вони розтягали зморшки на бабиній шиї, що склались рядами, як на старій халяві, розглядали дві шабатурки грудей, між якими застряг мідяний хрест, підіймали запаску і мацали ноги, сухі, чорні, у жилах, як патики з корою, якими мати розтоплює в печі.

Вони хотіли б побачить, як вилетить з баби душа.

— Бабо! Душа пташкою вилетить з вас?

Потому спиналися до мисника, толочили ніжками груди і засипали очі кришками з хліба.

Про смерть говорили і невістка із сином, голосно, злісно, як про неплачену подать:

— Помре, чим будеш ховати?

Син тільки сопів та сердито зиркав в куток, а баба боялась тоді кликати смерті: ану ж прийде, де тоді взяти на похорон грошей? Попові плати, дошки дорогі, а люди скільки з'їдять та вип'ють...

Одна була розвага в баби. Як тільки забували зачинить двері, крізь них влітала з сіней зозулястенька курка і прожогом бігла до баби. Витягала коротку шию, ставила боком кругленьке око, здіймала лапку й чекала. І лиш баба простягне суху долоню з сухими кришками хліба, зозулястенька цокає дзьобом в долоню і пощипує бабу.

Ну й доставалось курці. Її били по спині, аж вона присідала, виганяли назад у сіни і кляли:

— Бодай ти здохла, треклята.

Краще б закляли бабу. Може б, скоріше померла.

Міркувала щось баба. Днями й ночами, потай, сама. Плямкали губи, очі дивились углиб, уста складались до слова і нерішуче мліли. Часом шептала: «Сину!» — і зараз боязко мовкла та оглядалась, чи не почув. Тоді знесилені руки і ноги покривались каплями поту і до сорочки липли, а баба лежала, як нежива.

Нарешті перемоглася:

— Сину!..

Він щось латав і, певно, не чув.

— Потапе!

— Чого?

— Ходи сюди.

— Чого там?

— Сядь коло мене.

Він нехотя звівся і сів на лаві під мисником.

Великий і мокрий чобіт стояв у неї перед очима, покривши тінню обличчя.

— Пора вмирати.

— Знов кликать попа? Казали — вмру, вмру, а тільки гроші дурно оддав попові.

Потап дратувався і не дивився на неї.

— Ех, бабо... мамо,— поправився він.

Жорстока складка лягла і застигла у нього між носом та бородою, і щось несказане сховалось в ній.

— Не треба попа... Бог гріхам простить і так. А от не можу вмерти...

— Чув вже. Казали.

— Забула за мене смерть... Нема скопання... Хоч би ти допоміг.

Баба заворушилась у своїм леговищі. Він чув, як стукнула кістка ноги об кістку, як ядуха зашипіла у грудях,— і ворожа зануда грубо вирвалась з горла у нього:

— Ну?

Але баба лежала вже тихо і спокійно щось говорила до себе, наче крізь сон:

— ...Взяв син лубки, поклав старого та й одвіз у провалля...

Потап підняв брови.

— Що ви сказали?

Але баба опритомніла.

— Я так... непотрібна вже стала, та й зайва. Куток займаю... ох, ох... хліб їм, а він дітям потрібний... Всім важко зо мною, і мені важко... Одвези мене в гай...

Він ще не розумів, тільки скоса глянув на матір.

— Поможи, сину... одвези в гай... Тепер зима, швидко застигну... Хіба бабі багато треба? Раз-два дихнула, та й вже...

Щось війнуло на нього од тих чудних слів, наче згадка про давній, забутий сон, що зачепив гільки мозок крилом і далі полинув.

Не хотів слухать, а слухав.

— Гріха не буде... У гаю чисто і біло... дерева, як свічі у церкві... Засну, й прокинусь, та й скажу: «Матінко божа, не суди сина, суди пужду людську...» На те не зважай, що скажуть люди. Як біда прийде, де тоді люди?.. Нема... Загибай сам...

Мамине слово падало в нього, як зерно в зготовану ниву; він чув се, і се підіймало у ньому нещирий, чужий, роблений гнів.

Нарешті встав з лави і крикнув сердито, більше до себе, аніж до неї:

— Не верзіть казна-чого... Дав бог життя — пошле і смерть... Спали б вже краще.

А коли світло згасили і обляглись, його думки забились по хаті, ліниві, спутані, темні, як клубок хмар, і лиш інколи щось ясне їх розривало.

Бог?

Ти дивишся з неба? Дивись.

Злісні й холодні були ті проблиски думки.

Гріх?

Вся земля у гріху. Хіба його голод не гріхи ситих?

Він гнав од себе думки, особливо про те, що стара говорила. А разом з тим, наче наперекір, виринало з пам'яті напівзабуте, про що чув він од мами або од баби своєї, як колись, у давнину ще, діти вбивали батьків. Вивозили в ліс або на поле і там покидали, поки не прийде смерть. Нащо життя старому? Старе мусить вмирати, молоде жити. Так все на світі. Старе листя спадає, молоде наростає. Зима гине, як надходить весна, зерно гниє в землі, випускаючи парость. Так все ведеться, відколи світ.

Нажилась стара, а вмерти не може. Прохає смерті — не дає бог. Хіба гріх помогти?

І знову щось темне підіймалося в ньому, як пара понад гнилим болотом, стирало думки, млоїло тіло і виганяло на чоло холодний, сверблячий піт. Тьху! Тьху! Господи боже! Живу матір виволік з хати...

Глибока ніч цілою вагою налягала на груди та не давала дихать, а думки несміло знов мацали мозок, ворушились і розгортались.

Згинь! Пропади!.. Як буде, так буде... Що б люди сказали? Люди! Вони осудять. Коли з голоду гинеш з малими дітьми, коли од біди виєш, як пес, коли тебе пече і крає — людей нема. Нема на світі страшнішої пустки, як та, що зветься людьми. Люди! Ха-ха!..

Потап не міг заснути. Крутився, здіймав голову з лави і посилав вуха в куток, під мисник. Там було тихо.

І раптом йому здалося, що вже по всьому. Мати в гаю, в хаті більше простору, нема того стогнання, зайвого рота, нема вічної думки, де взяти на похорон грошей. Йому аж легше стало.

Та ось зашкрябали миші, затовклися під мисником, і звідти озвався нудний, пискливий голос:

— Ох, моя смертонько... де ти?

Встав пізно.

День був тихий, важкий. Сіре переповнене небо здушило землю, а по ній лазив туман, як неприкаяні душі.

Треба було возити гній. І він возив, важко ступаючи біля саней, сам сірий, як загуслий туман, і все дивився вглиб себе, де щось осіло за ніч і ствердло.

Чогось покинув роботу рано, завидна. Зайшов у хату, потупав мовчки і вийшов. Ще раз вернувся, став біля порога, але не дивився під ноги. Щось хтів сказати — і не знаходив слів.

Мати мовчала.

Тоді він кинув на землю важко, напівсердито:

— Опам'ятались вже?

— Що кажеш? Га?

— Забули вчорашні дурниці?

— Ох... поможи мені, сину...

— Знов за своє?

— Одвези в гай...

Тоді він раптом присів накарячки, наблизив до баби своє лице, аж на неї війнуло гаряче дихання, і зашептав швидко і з свистом:

— Кажіть, самі схотіли?

— Сама.

— Добре зміркуйте: самі?

— Сама.

Він різко звівся і сів за стіл. Хотів одрізати хліба, але не одрізав і знов поклав на місце.

Не дивився ні на кого, але чув добре, що всі вже знають.

Не здивувався, коли жінка спокійно сказала:

— Треба літепло гріти.

Значить, зараз будуть обряджати бабу на смерть.

Тоді він байдуже почав дивитись на метушню.

Бачив, як діловито засували у піч солому, як діти шептались в кутку, наче раділи, що «тато одвезуть бабу у гай», як стара простягала руку з-під мисника:

— Сорочку чисту дістаньте.

— А свічки, здається, нема в нас!..— дзвінко скрикнула жінка, і він поліз сам під образи, де звикли ховати вербну воскову свічку.

Йому не слід було дивитись, як обряджатимуть матір, і він вийшов надвір.

А коли повернувся, вона вже лежала готова на лаві, суха, маленька, як справлена курка, з хрестом на грудях,— і чисті п'яти стирчали з-під чорної вовни запаски, як в неживої.

«Скінчили?» — хотів він спитати, але не спитав, бо бачив, що тільки на нього й чекають.

Він підійшов до лави.

— А може б, ви теє...

Вона захитала сухеньким обличчям, на якому лягли нові вже тіні.

Тоді він рішуче підійшов ближче, поцілував руку і губи, а вона благословила його сухими, як осінні гілячки, руками.

Тепер підходили всі, молодиця і діти, і цілували бабу.

А баба злегенька кректала; їй було добре, що чула на губах теплі уста.

Невістка схлипнула навіть, але зараз замовкла, коли Потап поспитав про верету.

— Навіщо тобі?

— Треба б накрити...

— Гляди ж, назад привези.

Потап взяв маму на руки і виніс. Одчинилися двері, холод пішов по хаті, і в чорний морок сіней вскочив одразу дитячий рев.

На санях було сінце. Потап підмостив його бабі під боки, покрив її веретою і, беручись за віжки, спитав:

— Добре вам, бабо?

«Знов «бабо»,— подумав, але не мав зваги поправить.

— Не забудь же верети...— знов пригадала жінка, коли сідав на сани.

Коняка рушила задом — і баба поплила.

Їхати було зо три верстви полем, що починалось зараз од хати. Ніч впала зразу і проковтнула обрій. Тільки близькі сніги біліли, і туман одягав в іній на ніч дерева,

Мовчали. Що було говорити? Раз — нужда давно замкнула йому уста і промовляла тільки у серці, а друге — щось встало таємне і полохливе між живим тілом на санях і ним, чого не зважався проганять словом.

Уважно дивився, як кобила крутила покошланим задом, на якому осідав уже іній, і думав, що треба врізати січки, міркував, коли краще околоти одвезти в січкарню, чи сьогодні, як поверне додому, чи, може, завтра. Потому згадав, що забув узять рукавиці, що не помив руки од гною, і тепер вони наче в корі.

Йому здалося, що стара щось скрипить. Обернувся назад і крикнув:

— Чого хочете? Га?

Він розібрав насилу. Вона питала, чи вони їдуть Микитиним полем.

— Микитиним? Га-га! Микита давно помер. Вже й поле його продали сини.

— Кому продали?

— Тут ціла історія була.

Він оживився, обернувся назад, кричав, щоб мати чула, стукав пужалном в сани, махав руками, радий, що може криком прогнати те таємниче і полохливе, що стояло між ними.

Сани йшли у затоки, стукались копилами, а він одставляв ногу і упирався в тверді краї дороги, як звик се робити, коли вивозив гній. Хвиськав кобилу... Ньо-о! І знов обертався назад.

Вони раді були обоє, що знову живуть спільним життям, як ще тоді, коли стара могла ходити по світі.

Баба хтиво ловила ті новини. Вона нічого того не чула. Що можна почути, валяючись десь під мисником? А той Микита сватав її... Хе-хе!

Не помітили навіть, як обступив їх гай.

Потап спинив коняку.

— Не змерзли? — підійшов він до баби.

— Ні.

— Приїхали вже.

Баба зараз хотіла піднятись, але впала назад.

— Пождіть ще, полежте.

Він одійшов у гай, поринаючи глибоко в сніг і шукаючи місця. Вибрав під дубом, на гладенькім горбку, і наголос сказав:

— Тут добре буде.

Потому подивився навколо.

В глибокій тиші снували дерева біле мереживо гілок, наче збирались закинуть невід в глибокі води неба, де неясно тремтіли золотою лускою, мов рибки, зорі.

«Краще, ніж в церкві» — подумав.

Наніс сюди сіна, зробив для мами ложе і поклав стару навзнаки.

Хотів накрити веретою ноги, але вона не дала:

— Не треба.. візьми додому, в хазяйстві здасться.

«А здасться»,— подумав він і одклав набік верету.

Але зараз роздумав і покрив маму до голови.

Вона покірно витягла руки поверх верети, а він склав їх на грудях, як у мерця. Потому засвітив свічку і застромив між пальці.

«Що б ще зробити?» — подумав.

Встав на коліна, просто у сніг, і ткнувся лицем в зложені руки.

Теплий дух воску, що танув, стікаючи вниз, підняв у його грудях гірке щось і каламутне, яке не мало слів. Хотів розказати ціле життя, всі свої кривди, отут, серед тиші, де дерева стояли, як свічі у церкві, на тих твердих руках, що скоро перед богом свідчити будуть про свою працю, а тільки промовив:

— Простіть мене, мамо...

— Хай бог прощає...

— І вдруге... і втрете...

Мав уже звестись, щоб був кінець нарешті, коли почув, що мати щось шепче.

Перевів очі на її вид, що танув, здавалось, як жовтий віск свічки.

— Що, мамо?

Вона старече плямкала ротом, кривила уста, аж відкривались синяві ясла, і немов простогнала:

— Не ріжте зозулястої курки... вона буде нестися...

З напівзгаслого ока у баби стікала сльоза.

Він обіцяв. Зарізати курку!.. Хіба курка — мужицька страва?

Тепер вже все? Він встав на ноги, вклонився і побрів по снігу.

Упав з розгону на сани і вдарив коняку. Кобила махнула задом і понесла, б'ючи санями об пні дерев, підкидаючи ними на всіх вибоях.

А коли в гоні отому він озирнувся назад, свічка тихо і рівно палала поміж деревами, немов зірка разом з інеєм спустилась на землю і спочивала в снігу.

І зразу легко зробилось. Вага зсунулась раптом з плечей. Втягнув у себе морозне повітря, почув порожняву в грудях і заповнив ту пустку диким, сердитим криком:

— Ньо! Стер-во!..

Хилитався на санях, мов п'яний, мов з ярмарку їхав, помогоричивши добре, все було байдуже, нічого не страшно, і по коліна море.

Коняка винесла в поле, втомилась і почвалала ступою.

Тоді йому раптом прийшов на пам'ять один дитячий день.

Була неділя. Вся хатина сповнена сонцем. Його кортіло швидше до хлопців і страх не хотілось зміняти чорного хустя. Але мати зловила, і хоч він плакав, наділа на нього чисту і білу холодну сорочку. Розчесала волосся і вже на порозі за пазуху вклала гарячий пиріг. Пиріжок пік йому груди, але він вийняв його на вулиці тільки як був серед хлопців. Йому було приємно, що всі дивились, як він кусав пиріг і виколупував пальцем зсередини сливи.

Більше нічого не міг згадати.

Ще було гарно, як тато померли. Зібралось багато людей, їли капусту, пахло коливо медом, і чорніли на ньому, як мухи, родзинки.

Тоді він наївся.

Він їхав далі, все глибше в поле. Коняка так побіліла, що зливалася з снігом, зате небо чистим стало і чорним...

«Микитине поле... Сватав мене Микита... Хе-хе!..»

По небі плила самотня біленька хмаринка, як тінь голубиних крилець.

Одвів очі од хмарки, скулився ввесь. Щось холодне залоскотало під грудьми. Може, то не хмаринка, а душа мами пливе?

І думки побігли назад. Лежить в гаю самотня, на холоднім ложі, як підстрелений птах, дивиться в небо крізь сльози. Тільки свічка плаче над нею і капа гарячий віск на сухі, до смерті зложені руки.

Треба ж було одвозить... Послухав, сама схотіла, а могло б бути інакше. Могло б бути...

Тут він застиг. Загубив поле, небо, коняку. Один образ вхопився його уяви, покриваючи все.

...Тільки що винесли маму на кладовище, з коругвами, з попами, по-християнськи. В хаті народ. Смачно парує страва. «Випийте, свате, за душу небіжки... Хай буде царство небесне...» Пече горілка в горлі і в животі... Гомін навколо... Теплом диха чесна громада, і диха з полумиска варене м'ясо... «Випиймо ще... Добра була небіжка...» Стукають ложки об миску, ласо плямкають губи, блискучі од сала, сита душа наче парує, одкрита для інших, хочеться плакать або співати... «Та нема гі-ірш ніко-о-ому...» — «Випиймо, кумонько люба, за душі померлих...»

Йому зробилось душно.

— Половину города можна б заставить,— сказав наголос і аж здригнувся.

Хто се сказав?

Озирнувся навколо. Коняка ледве переставляла ноги, туман знов десь узявся, стирав верхами небо, долами поле і сіяв нудне щось і безпросвітне.

Треба було прогнати лукавий образ. Він намагався згадать щось з того, що піп казав у церкві, що говорилось між людьми отак, для годиться. Думав про гріх, про душу, про молитви церковні, християнські звичаї. «Шануй батька і матір твою...» Але все те було холодне і тануло враз у теплі принадних картин, які малювала уява.

«Одна у нас мати і одна смерть,— говорив він до себе і слухав разом: — Частуйтесь, кумо... пиймо за душі померлих...» Поринав в гомін, в тепло голосів, у смак масної страви, у свято і радість живого тіла.

Хати вже виднілись.

Тоді він раптом піднявся на санях, подивився вперед, озирнувсь назад себе і завернув круто коняку:

— Ньо-о, стер-во!

І понісся в туман, серед клаптів збитого снігу, що викидала на нього коняка, назад, по бабу...

Грудень 1910, Чернігів

СОН

Щодня було те саме. Ноги, немов непотрібні, самі знали звиклі дороги, і очі, теж наче зайві, байдужно приймали все до нудоти знайоме. Пливли перед ними і безслідно зникали маломістечкові доми і все ті ж самі люди, наче потерті меблі у хаті, між якими роками можна ходити, не помічаючи навіть. Бульвар серед міста з рядом голих тополь, що біліли на осінньому небі, як хребти риб, алея, по якій щодня ходив він, так добре знайома кожним вибоєм або ріжком цеглини, на якому не раз спіткнувся. І та фігура, що йшла назустріч,— чиновник із казначейства. Похитала чорним пальтом, защібнутим глухо од голови до ніг, мигнула розчосом фарбованих баків і ліниво підняла над безбарвним обличчям бриля.

Перш розмовляла при стрічі, а тепер перестала. Та й нащо? Антін наперед знав, що міг би почути. Матовий голос клекотів би в защібнутих грудях та пропускав крізь густо фарбовані баки історію клубового шлема або об'яви катарального стану кишок.

Фігура давно за плечима, а Антін помічає, що він так само розхитує тулуб, як і чиновник із казначейства.

Тепер знов пусто в алеї. Деревця, недавно посаджені, були поламані вщерть і простягали до неба свої цурпалки, тверді, колючі, обдерті, з клаптями шкури — кори. З лавок, де хтось насипав купами землю, текли на стежку брудні патьоки. Між деревами, в наметах рудого листу, щось пахло непевно, осіннє небо нудьгувало понад бульваром, і все те — сіре, слизьке, убоге — ворони вкрили сіткою крил, засіяли грубим, скрипучим криком.

Антін дійшов до краю бульвару і повернувся назад. Перед очима знов встала пустка, якою тільки пройшов. І тут він помітив, що уперто рішає настирне питання і не може рішити: що значить сон, який приснився сьогодні жінці?..

Жінка спустила з постелі ноги, голі і білі, наче застигле сало, і смачно, трохи хрипло зі сну, оповідала, що їй снилось, ніби вона доїть корову. Одтяга дійки, а що сикне в дійницю, то насподі не молоко, а чиста вода. Що воно значить? Чиста вода...

Він не знав вранці, не думав про се удень, а тепер ось рішає се непотрібне, зайве питання уперто, завзято, наче хоче смолу од підошви оддерти. Що значить чиста вода?

Се питання держить його серед дерев бульвару, білих на сірому небі, як ряд кісток з риби, в брудному кориті алеї. І здається, що коли б він вирвався звідти, воно, може б, лишилось позаду нього, засипане криком ворон...

Антін покидає бульвар і виходить на міську площу, де в самому центрі — калюжа. Йому не треба дивитись на місто. Він може глянуть в калюжу і побачити город: важкий білий собор в шапці зеленої бані, цегляний будинок управи і жовті стіни суду. Все се змістилось в одній калюжі.

На тротуарі теля. Три фігури, що мають наче одно обличчя, в синіх штанах «під студента», заганяють в калюжу теля. Теля не хоче, підійма хвіст, лупить налякані очі, а коли їм нарешті вдається і чотири тоненькі ніжки розбивають на бризки собор, управу і суд та грузнуть в болоті, дурний ображаючий сміх наче твердне у сірій мряці і важко спадає в стоячі води калюжі.

Потому вони ще плювали: хто переплюне калюжу.

Антін не чекав.

Щось каламутне осідало на серце. Воно починалося вдома, а кінчалося тут, в безбарвній міській нудоті, як довгий іржавий ланцюг. Вдома був спокій, день біг за днем. Як в калюжі весь город, так в окремому дні він бачив ціле своє життя. Вранці, ще лежачи в ліжку, він слухав жінчині сни, прозаїчні, скучні, як дійсність, пив чай нашвидку за столом, засліженим кришками, денцями мокрих склянок та посудою, що лишилась після вечері, і біг в школу на службу. Потому обідав, все в тій самій годині, з вічно захопленим: «А в нас сьогодні зелений борщ!» — і чув на-

рікання на куховарку. По обіді жінка дрімала, а він йшов в город в надії чогось нового, що кожний раз заводила марно, і знову ніс на вечірній вогник додому ту ж саму зануду, з якою виходив.

Вечорами збирались часом до жінки сусідки і грали невинно в карти, для апетиту більше. Він в карти не грав і йшов до себе, чужий тому всьому, курив і в клубах диму писав щось, чого ніколи не повинно побачить стороннє око, тільки для себе, аби задовольнити потребу.

Часом траплялось нове щось — привозили дрова і треба було приймати або заслабла дитина. Але все мало кінець — і життя знов плило спокійно в старім кориті...

Антін безцільно блукав по тихих, малолюдних вулицях міста. Липка і темна муть все осідала на серце, але з-під неї уперто, як се часто траплялось, щось добувалось та проростало. Молоде щось, свіже, не затоптане ще, жадоба нового, якоїсь краси.

По дорозі стрічались дівчата, провінціальні кози, з блиском вогкого ока, з свіжим овалом обличчя, еластичними рухами тіла. Щось лишалось од них в повітрі, як після весняного грому, будило і освіжало. Хотілось щось пережити, сильне і гарне, мов морська буря, подих весни, нову казку життя. Виспівать недоспівану пісню, що лежала у грудях, згорнувши крила. Він знайшов би нові слова, не ті, що листям осіннім шелестіли попід ногами, а повні, багаті й дзвінкі.

Але в осінній мряці усе зникало, і він йшов далі попід мокрі паркани, за якими скучно дрімали голі галузки.

Смеркалось. Антін в'яло минав квартал за кварталом. Дивився, як поволі дерева пірнали в сизий туман та рисувались на небі, як темні жилки на перламутрі. В переривах кварталів — молочна мла, за якою чулось далеке і безконечне. З неба сіяв дрібненький дощик і ніжним холодком осідав йому на обличчя. Світили вже світло. Тротуари блищали, ловлячи в себе вечірні тіні дерев. Капало з стріх. Все частіше краплі стікали з дахів, з ринв, з стін. Вони грали, співали, дзвеніли, міняли темп, силу і голос. Незабаром вулиця обернулась в симфонію крапель. Непомітно випливали з туману ліхтарники, розносячи світло. Тихими вулицями в вечірній мряці по всіх усюдах розтеклися з легким гойданням червоні вогні. Чорніли тільки в ліхтарника ноги, а над ними гойдався вогник. Оживлялась музика крапель, сумних і веселих, лінивих і жвавих, глу-

хих та дзвінких. Вдалині м'яко блимнули вікна, і чиясь невидима рука тихо зводила половинки віконниць, наче очі до сну стуляли повіки.

Потреба краси, що жила в душі Антона, викликала у нього потребу скрізь шукати її, але дійсність давала мало. Правда, колись він бачив далекі краї, де сонце і море навперейми намагались розгорнуть перед ним всі свої дива, але то було давно, і буденне життя ущерть занесло попелом згадки. Часом, у сні тільки, оживали на мить, викликаючи потім пекучу тривогу. Він любив сни. Лягаючи спати, наче пускаєшся плисти по морю ночі, невідомому, чорному. Які пригоди там стрінеш, що там побачиш, переживеш, поки темні хвилі ночі не викинуть тебе на ясні береги дня?..

Час був вертатись додому. Антін уже бачив картину, яку застане: усі кімнати спочивають у цітьмі, тільки в столовій ясно. Кипить самовар, діти п'ють чай з молоком, а жінка плете щось гачечком. На нього війнуло, як з гнилого болота улітку, тим знайомим теплом їдальні, молока з чаєм, розпареним жінчиним тілом й котом, що вічно валявсь на канапі. Леговищем людини, ситим спокоєм, який до вподоби був жінці і дратував Антона.

І справді він все те побачив...

— Добре, що ти вже прийшов...

Марта стріла його спокійно і діловито. Їй було душно од вічних турбот. Вона розпустила легеньку блузу, що позволяла бачить широку шию та голі руки.

— Приходив тут скляр, пора вікна склити, а я не знаю...

Вона налляла Антонові чаю і присувала булку.

Ах! Скільки було турбот!

Діжку конче треба купити на огірки... А може, краще замовить... Вона хотіла порадитись з ним. Хоч буде дорожче, зате надовше стане.

Він обговорював з нею докладно, що нову діжку треба вимочить добре, щоб огірки не пахли, що капусти сей рік треба наквасить менше, бо щось не їсться, що в теплі ковдри добре б додати вати...

Марта розчервонілась, розімліла уся і пашіла теплом через одкритий комір та широкі рукави.

Вона пішла за ним навіть в його кімнату, і коли він нагинався та збирав із стільців її спідниці, що ще ховали в собі повні жінчині форми і тепло тіла, вона механічно

кидала вічне «ах, вибачай» та спокійно приймала з рук чоловіка одежу.

Вона ще не скінчила. Їй хотілось порадитись добре про матеріал і фасони дитячих курток, про запас буряків, про тисячі всяких дрібниць в хазяйстві. Він неуважно слухав, дивлячися, як м'яко драгліло за кожним словом підборіддя у жінки, і думав: «Чи сподівалися ми, що за дванадцять літ по шлюбі не знайдемо інших тем до розмови, що між нас будуть падать слова, наче грузи руїни на зелену траву?»

Навкруги було тихо, лампа рівно горіла, і в молочному світлі плавав дим папіроски.

А жінка все говорила, більше для себе, аніж для нього, бо була певна, що чоловік непорадний і непрактичний, що він мало навіть до чого здатний.

А врешті все було тихо й спокійно, як завжди. Мертвий спокій калюжі не могла скаламутить сильніша хвиля, і се так дратувало Антона, що йому хтілося крикнуть, чимсь пожбурнути або вибити шибку, щоб з тріском і дзвоном впустити в хату свіже повітря.

Одного ранку Антін прокинувсь якийсь інакший, весь заслуханий в собі. В той день він не міг би сказати, чи оповідала жінка свій сон, чи біліли, як завжди, її литки, поки нога ліниво шукала капців; все се не дійшло нині до нього. В рухах, в його ході було молоде щось, тривожне й нове.

Не допив чаю, смоктав папіроску, давно погаслу, і дивився оком на все невидющим. Неспокійно бігав по хаті.

До обіду спізнився, але ввійшов кроком легким і бистрим, з молодою лінією плечей, і був як неприсутній.

Марта помітила зміну.

— Ти сьогодні якийсь чудний.

Вигляд Антона занепокоїв Марту.

— Що сталось?

Вона мусила повторити своє питання, але він сквапно закрився словом «нічого!», якому трудно було поняти віри. Зелений борщ не зробив на нього враження, він мало їв і на питання давав не до речі відповідь.

— Що ти говориш? Де ти? Прокинься...

Тоді він зробив над собою зусилля, старався бути занадто уважним, обдумував слово, перше ніж мав сказати, й порожнім оком, зверненим вглиб, зраджував скрите, затаєне в собі.

Цікавість Марти зросла, коли Антін, по прохідці, проїшов не в їдальню, а просто до себе. Вона чула розмірені кроки, що одбивались наче такт думки, часте чиркання сірника об коробку, а зачинені двері вабили більше, ніж вільний вхід. Нарешті вона одхилила двері в його кімнату.

— Можна до тебе?

Він кивнув головою.

— Що з тобою, Антоне?

Антін, очевидно, вагався. Йому не хотілось сказати і разом боляче хтілось, щоб жінка питала, щоб вирвала з нього признання, яке прохалось на волю з переповнених грудей.

— Нічого.

Але те слово, кинуте їм, було якесь легке, крихке, порожнє. Марта чула, що їй нетрудно його зламати.

— Говори вже, що там таке?

Антін спинився, глянув на жінку і по хвилині вагання в його зірвалось:

— Я бачив сон.

Марта легко зітхнула.

— Ах, тільки сон!

Вона була розчарована навіть. Однак вигідніше розсілась у кріслі і зробила гримасу ласої кітки, яка колись так була їй до лиця.

— Цікавий сон? Ну, то розказуй.

Вона любила сни.

Але він зразу замовк. Знеохота опанувала його. Чи вона зрозуміє? Для нього не було різниці між дійсністю і сном. Яка різниця, коли у сні так само бачиш, смієшся, страждаєш, переживаєш? Хіба дійсність не щезає так само безслідно, як сон? Хіба життя не бистроплинний сон, а сон не життя?

Антін ходив по хаті і чув, як хлюпає в ньому і готове розлитись все пережите за ніч.

Врешті спинився і таємничо сказав:

— Я знов був там... в далекім, теплім краю...

Жінка зробила круглі й порожні очі, а він мусив їй нагадати про край, що колись промайнув, як казка, в його житті.

— Розумієш, я стояв ранком на острові серед моря. Високому, прекрасному, гордому. За морем, у синім тумані, потопала стара земля. Мені здавалось, що в молодій гордості острів одірвався од землі і поплив в світ творити

самостійне життя, власну красу. Море було таке гладеньке і синє, наче туго натягнений екран, на якому показували небо. Скільки було блакиті! Ціле море у небі і ціле небо у морі. Од блакитних просторів на душі в мене було блакитно, тепло, просторо. Я був наче п'яний од духу дикого полину, що залляв скелі і напоїв повітря своїм диханням. Срібна сивина його ніжно світилась, немов вдень, навіть осяяна місячним світлом. Він навис над урвищем скель і тряс бородою над самим морем, неначе фавн дико скуйовдженою вовною.

Тихим морем послались біласті дороги. Я дивився і думав: «Для кого вони? Хто ними поїде? Вони списали синє полотно моря, як давні ієрогліфи, а хто прочитає те таємне письмо?» Я весь був як пісня, як акорд суму, що злився з піснею моря, сонця і скель.

Раптом ззаду я почув голос, чистий і гармонійний, наче родився з тепла блакиті:

— Не могли б ви сказати, що значить те дивне письмо?

Я озирнувся.

На скелях стояла жінка з блідим обличчям в золотій рамі волосся. Вона простягла руку на море, а полин гаптував на її чорній одежі срібні малюнки. В другій руці палали маки.

В обох нас ворушилось одно і те саме питання, і я одповів:

— То записи щастя.

Вона подивилась на мене.

— Можливо. Дихне легкий вітрець і раніше зітре записи щастя, ніж встигнеш їх прочитати.

І понесла до мене вінок золотого волосся, важке срібло полинів на одежі, маки і ще щось: очі — два озерця морської води.

— Ого! — засміялася Марта.

— Не заважай. Ми сіли, як давні знайомі, на теплу кам'яну лавку. Я не дивився на неї, а бачив, як в легкім диханні повітря тремтіли над чолом тонкі волосинки у неї, немов язички вогняні, а в озері ока переливалась тепла блакить.

Мовчки дивились на море. Тепер на море налітали білі вітрила, як рій метелів. Бог знає звідки з'являвся на морі човен, перебирав лапками весел, наче мурашка по скатертині, і враз розцвітався білим вітрилом, як з пуп'янка квітка. Лягав боком і тремтів на блакитному полі.

В лице нам тепло дихнуло повітря. Раз, другий. То вітер будився, і дороги поволі щезали. Під берегами море починало горіти.

— Вам не здається,— обізвалась сусідка,— що тепер море як синій птах щастя: занурило голову в блакитний туман і розпустило павиний хвіст під самі скелі, де кожне очко горить синьо-зеленим вогнем. Ось подивіться!

Ми нахилили наші обличчя над урвищем вниз, і коли очі наші добігли, минаючи хаос поламаних скель та диких рослин, до берега моря, ми уздріли, як воно тріпалось тихо в сітці яскравих бліків, наче зловлене в невід з синіх, зелених і рожевих мотузок, а крізь ту сітку на нас дивилась мозаїка дна: фіолетові плями густих водоростей, блакитні очі підводних пісків, стара бронза і темно-синя емаль, що зливались в один вогняний сплав.

— А ви не помічаєте,— обізвався я, глянувши в море та показавши їй рухом руки на білі вілли, залиті сонцем,— вам не помітно, що ми пливемо? Острів, як спрут, занурив у море шершаві лаби, приссався до нього, наче хоче спинитись. Але не може. Пливе. Вічно пливе, куди — не знає, в теплі і сонці, у блакитнім тумані. Розтулив пащу широким отвором півкола і вишкіряє здорові зуби, наче сміється рядами білих домів.

Антін потер чоло і говорив тихіше:

— Не знаю, чи ми розмовляли наголос, чи мовчки, але ми плили в широкім просторі рядом, плече з плечем, і вся маса морського повітря, весь запах солі, полинів, сонця — проходив крізь нас. Ми були чисті, міцні, як корабельні канати, і, певно, світились.

— До моря! На берег! Швидше!

Вона скрикнула так, наче мала владу наді мною, і плеснула в долоні, аж червоні платочки дикого маку облетіли їй на спідницю. Один холодком доторкнувся моєї руки.

Ми спускалися вниз.

Тепер скелі росли перед нами, теплі, навіть гарячі, так наче в їх кам'яних жилах текла жива кров. Серед мозаїки зморщок й заломів сяло часом золото дроку, блищав срібний полин або п'ялися мирти в своїм весільнім убранні. То знову з-під ніг стрімко здіймала скеля міцні і голі груди, на якій око скучно спочивало од фарб. Зате як радісно було, коли ми там одкривали милу блакитну квітку, що приліпилась до скелі, наче сіла на хвилину спочити.

Чим вона жила? Певно, пила щоранку блакитні тумани моря. Я не знав, як її звати,— і від того вона двічі мені миліша.

— Правда, вона виглядає, як гніздо аметистів на сірій скелі?

Правда, вона виглядала, як гніздо аметистів.

З правого боку збігала вниз з нами течійка кривавих маків, а зліва, на кожнім закруті стежки, осміхалося море. Далекі скелі, всі у заломах, м'яко убрались в зелень і виглядали, наче старий, потертий місцями оксамит.

Ставало душніше. Горіли скелі, дорога, пил під ногами, палали повітря і море. Ми теж пашіли жаром.

Ящірки раз у раз перетинали нашу дорогу. Розпечені скелі двигтіли, здавалось, од їх безупинних хвилястих рухів. Мигне тільки рябенька спинка або гострий шпичастий хвостик — і зникне. І знову звідкись вона з'являлась, приплющена жаром, на кривих ніжках. Спинилась, підняла гадючу головку і сторожко водить круглим, підкресленим оком. Видко, як під тоненькою шкуркою збоку калатає серце. Але тільки тінь впала або шеберхнуло щось — вже вона зникла у непомітній шпарці, наче влізла просто у камінь.

Не знаю, хто з нас назвав ящірку душею каміння, живчиком, що вічно б'ється в важкій і нерухомій масі.

Нарешті дихнуло море. І ми дихнули. Здається, починався сироко.

— Берег! — легко зітхнула моя сусідка, побачивши сірі піски. І коли вона бігла до нього, я любувався, як на тлі моря світився німб золотого волосся.

Море несло на собі хвилю і, докотивши, коротким навиклим рухом скидало її на берег, неначе карти здавало.

На Piccola Marina саме купались. Ми проминули той сонячний сміх, виплески тіла, зелений фосфор його в воді і примостились в безлюднім куточку. Море сліпило. Воно все розцвіталось срібними квітками. І хоч вік їх був коротенький, усього мент, але в той самий мент замість зів'ялої квітки розпускалася сотня нових. Блисне сліпуче, як срібна зірка, і згине. А на блакиті нові.

Ми бачили звідси острів од моря аж до вершків. Хвилі бились і розбивались об стрімкі скелі Монте-Соляро, об фаральони. Острів шипів, як розпечений камінь, кинутий в воду, і круг нього кипіла вода.

Ми мовчки сиділи, розпущені наче в блакиті, і слухали моря.

Врешті я поспитав:

— Про що ви думали зараз?

Вона обняла мене очима — а в них я побачив все море і ціле небо — і одповіла тихо:

— Дивлюсь на південь, на безконечне море. Сироко приносить до мене з Африки спеку і аромати Єгипту, а я мрію про край білих пісків і чорних людей, про кактуси, пальми і піраміди. Котиться з Африки хвиля і, як далекий братерський привіт, цілує скелі. І може, та хвиля, що мила ноги араба, набігає тепер на мої ноги як символ єднання...

— Як гарно!

Се скрикнула Марта і перервала оповідання.

Антін спинився, наче вперше побачивши жінку.

Вона була тут!

Світло од лампи, здивовані жінчині очі, немов вони бачили щось незвичайне, розщібнутий гудзик на її грудях, пасмо тютюнного диму поперек шафи з книжками і чорні холодні шибки, на яких дощ пальцями тарабанив свої нудні мотиви...

Антін нетерпляче струснув плечима і тим рухом наче щось скинув із себе. Забігав по хаті і знов говорив:

— Ну, ми розстались. Я не знав навіть — на час чи назавжди.

Була обідня пора. Коли я входив в столову свого готелю, перше гудіння гонга густо пливло над рядами білосніжних столів, в той час ще порожніх. Я зайняв своє місце. Між стовпи колонади, яку повернуто було в їдальню, перлося море, немов величезні марини, вправлені в рами білих колон. На виднокрузі розпускалась вітрилами яхта, як дерево цвітом. Сонце лягло на Кастельоне, що дрімав з правого боку, й закучерявило гору рядами маслин, оповило її кілька раз в чорний турецький пояс. Виноград горів між ними зеленим вогнем, як вставлене в пояс дорогоцінне каміння. Ще нікого не було в столовій, але я бачив добре знайому, застиглу в оці картину: чорний смокінг у білих штанах мовчки і методично ріже криваве м'ясо, а біля нього дама у білім уся впірнула між дві половинки червоного Бедекера. Гудуть голоси, дзвенить посуда, сиплеться сміх, булька вино, грає радісно море, а чорний смокінг в білих штанах, як машина, старанно ріже криваве

м'ясо і біла британка так само тоне в червоній оправі книжки.

Перші з'явились в столову німці. Простукали каблуками подовж столів. Дами й мужчини, рядком, як гуси. Зайняли окремий стіл і зараз забряжчали склянками. Вони обгородили стіл муром широких спин, облямували скатерть колом здорових рум'янців, змішали з дзвоном посуди свій грубий сміх і свою мову.

— Ja-ja... Ja-ja...[1] — тріщало понад столом, а під столом стукали ноги, грубі литки у панчохах з грубої вовни та в запорошених капцях. Їх дами, негарні, у ластовинні, здіймали кості плечей в погано пригнаних блузках і механічно викидали із себе, як ті ляльки, що їм треба притиснути у відповідному місці:

— Ach!.. Wunderschön![2]

— Ja-ja... Ja-ja...— рубали мужчини.

— Kolossa-al!..[3] — співали дами, кладучи собі на тарілку величезні порції страви.

За окремим столом похмуро обідав руський і боязко позирав навкруги, як загнаний вовк.

Тихо пересувались лакеї у чорних фраках, замкнувши в обличчях повагу, блищало срібло посуди, п'явсь виноград по колонах, за нами шуміли пальми, а перед нами море.

— Ach! Wunderschön!

— Kolossa-al!..

І ось раптом на тлі синього моря пропливає корона золотого волосся. Морські очі встромлені в мене, і біле обличчя привітно киває. Вона трохи спізнилась...

— Як! Знову вона? — скрикнула Марта.

Однак їй зараз стало досадно за вигук.

— Вибачай, вибачай... я вже мовчу...

Марта почервоніла. Непевний вогник блиснув їй в оці. Вона механічно схопила шитво, нахилилась над ним і нервово затикала голкою.

Але се не спинило Антона. Він був не тут.

— Дивно, що ми говорили навіть тоді, коли мовчали... Що наші думки згучали в одповідь, як інші струни, коли зачепиш одну. Що коли я дивився на хмари над морем,

---

[1] Ja-Ja... Ja-Ja... *(нім.)* — Так-так...— *Ред.*

[2] Ach! Wunderschön! *(нім.)* — Ах, чудово! — *Ред.*

[3] Kolossa-al!.. *(нім.)* — Велично! — *Ред.*

вона бачила зараз, як їх тіні купались в синій воді. Або на хмаринку на скелі — я знав одповідь: «Се поцілунок неба». А що дивніше, коли так розмовляли, панувала велика тиша, немов крім нас нікого не було на світі. І тут я вперше побачив, що в неї червоні губи...

Марта поклала шитво.

Вона сиділа рівна, наче виросла зразу, з очима, міцно вставленими в оправу повік.

— Було б тобі одружитись з блондинкою...

— Ти думаєш так? — неуважно кинув Антін, випускаючи з легких новий клуб диму.

Він вже не міг спинитись. Оповідав, як в спеку, коли скелі аж біліли од неї, а груди пили гаряче повітря, мов лаву вулкана, вони блукали по безлюдних вулицях міста, серед диких садів маслин, сірих, з зігнутими колінами, з жилавими руками-галузками, як раби, що каменіли на скривавленій маком землі. Гаряче повітря танцювало тарантелу по скелях, а в сірих маслинах цикади грали на кастаньєтах. Ішли межи стін, грубо зложених з сірого каменю, вишитих блідими перами папороті. Над нею стирчала друга стіна, з опунцій, де круглі листя так само грубо складались один над другим, як і каміння. Се було щось дике, оті опунції, незрозуміле, безладне, налякана юрма колючого листя. Вони лізли одні на других — сі краби рослинного царства,— і їжились на них колючки, наче волосся од смертельного жаху. Кричав десь осел. Крик ослюка бився поміж опунцій, такий же колючий, як і вони... Часом спинялись, щоб дати дорогу жінкам, які підіймались з водою по сходах. В казанах, наче прикипілих до голови, важко гойдала своє тіло вода та хлюпала в побіленій чаші. Вони пропускали повз себе ряд нерухомих, застиглих облич, жили на шиї, як дротяні; короткий віддих, як віддих собаки на ловах, і ноги, спечені на суху фігу, що липнули чіпко до кам'яних східців. І знов йшли далі по камінцях, що розсипались з-під підошов, серед килимів дроку, золотого і запашного, над яким чорне ріжкове дерево пускало зелені сльози стручків. Раптом ставали, осліплені морем. Воно виринало несподівано, зразу, і зворушало душу своїм радісним світлом, синьою млою, серед якої плавав на морі Везувій, наче велика блакитна медуза. А далі знов був сивий полин, акулині пащі агав, камінь і дрок, мов дротяна щітка, якою чесалось сонце, полишивши на ній пасма свого золотого волосся.

Антін бачив перед очима те, про що говорив. Красою слова, блиском уяви він оглушив Марту, скорив, водив за собою. Вона йшла з ними покірна, непотрібна, та третя, як тінь, і дивувалась силі, яка не давала їй змоги опертись. Як в чарівному сні, вона ходила за ними по вузеньких провулках з застоялим теплом, що порізали скрізь садки винограду й цитрин, то білі на сонці, то сірі у холодках. Здавалось, з гір потекла колись бистра вода і лишила по собі висхлі кам'яні ложа, на дні яких безгучно блискав хвилястий рух ящірки, сірої, немов душа каміння. А ось перешкода. Од стіни до стіни заповнила вуличку в'язка колючого сіна на голові жінки. Мигнуло на мить підборіддя, кінчик рівного носа або вогонь чорного ока — і знову так само пусто і мертво в ложі вмерлої річки. Тиха поступ селянки пропала у спертім теплі — і тільки знову безгучно мелькає, немов гадючка, гострий хвіст ящірки по мозаїці стін. А з-за мурів огорожі дихає виноград холодками і висять жовті великі цитрини, наче жіночі з пипками груди...

— Ми входили в гори, поміж дикі уламки скель, в закаменілу трагедію велетнів. Щось, певно, страшне колись сталось, коли земля була молодша і гарячіша. Одвічна непорушність двигтіла, скреготали кам'яні маси, ламався світ — і скелі в гніву одривали од материого лона непокірних дітей. З того часу стоять одірвані скелі з застиглим виразом надлюдського жаху, дивлячись все на громади порожнім застиглим оком, кричачи вічно широко одкритим ротом німим криком мертвої маски...

Ми злазили вище, на самі вершки. Ах, що там було! Там вітер віє в міжгір'ях, напоєний дроком і полинами, там молодіють кущі, як свіжі дівчата, там сонце бродить поміж камінням, міняючи бистро сум тіней на радість блиску, там бачиш, як море грає вогнями і розмовляє десь в глибині, а далі стелить шовкові поли своєї одежі до самого неба.

Я сідав на траву, вона лягала на теплий камінь, сама гаряча, наче вбирала у себе все тепло скель, що служили їй за підставу. І поки вітер грав золотом її волосся, а я в її очах дивився на небо й на море разом, ся жінка оповідала своє життя.

Вона була, здається, з Кавказу. Принаймні я зрозумів, що під час революції вона билась там з військом. Залягала у горах, робила трудні переходи, невтомима, як най-

кращий юнак, байдужна до смерті. Вночі перепливала бистру Куру на бордюках, щоб достарчить своїм набої. Вона мала навіть рану од козака. Розщібнула рукав і показала шрам, а я став перед ним на коліна і уклонився.

Ми були самі серед сього простору, під чистим високим небом, і острів плив з нами на морі, як хмара на синьому небі. Я був чистий і свіжий, ти розумієш, я був молодий, не чув своїх літ і свого тіла, того лепу брудного життя, я міг би летіти... Ти розумієш, що значить молодим бути і чистим? Ти не забула?..

Голос в Антона міцнішав, ріс, і він не помітив, що вже кричить.

Марта сиділа зів'яла і винувата. Обняла руками коліна, схилила голову вниз, і лице потопало у неї в скорботних тінях волосся.

Йому нарешті упала в око жінчина постать і знизила тон. Він став спокійнішим.

Не був навіть певний, чи все те бачив у сні, про що говорив; чув тільки потребу творити, жадібно пити з джерела, що сам, як Мойсей, висік із скелі.

Тихо, з очима, покритими мрійним туманом, він говорив їй про хід вечорів. Ще вершки скель біліли на сонці, а вже тіні од них малювали на морі фіолетові сильветки, шпичасті, як зубці башти. Вечірнє сонце скувало срібну підставку для одиноких скель в морі, легких й прозорих, наче розтоплених в спеці. А коли вечір накидав врешті на скелі фіолетовий або рожевий плащ, вони — Антін і та жінка — подавались на piazz'y [1] дивитись на захід сонця. Іскія вже золотилась, як стиглий овоч. Монте-Мікеле одяглася в червоні базальти, а Везувій наче викинув в море двобарвний прапор: блакитний з рожевим. На золотому небі м'яко сіріли перловим тоном Неаполь, Пуцолі, Прочіда і островки. Сонце спускалось все нижче. Іскія чатувала на нього і чорніла в золотому тумані, немов обличчя муринки під жовтим вуалем. Ось протяглася на землю востанне кривава рука, і зарожевіли дерева цвітом мигдалів, а виноградні кущі грізно підняли високі хвилі в зеленому морі. Криваний круг сонця уже черкався об гору. Тоді Іскія скинула з себе серпанок і чорна, голодна ковтнула сонце, як вона звикла щодня се робити, та вічна же-

[1] Piazza *(італ.)* — площа.— *Ред.*

рунка сонця! І був кінець. Земля напнула буденну одежу, сади одцвітали, а Іскія у спокої травила свою вечерю.

Сіро і сумно ставало на острові по заході сонця: всі фарби линяли, як в акварелі, що її підмочили. Здавалось, що тихий присмерк вишив злинялим шовком острів на сталевому морі, що острів простелився на морі, як старий гобелен.

А коли тіні поволі гусли, спокійна затока надівала на шию разок дорогого намиста — неаполітанських вогнів, і в тихі ночі тепло світились в сірих мурах католицькі каплички...

Вже було пізно. Заспана куховарка втретє просунула голову в двері і плаксиво жалілась на холодну вечерю.

Марта піднялась, штучно спокійна, холодна, байдужно кинувши на ходу:

— Ходім вечерять.

Лампа в їдальні прикручена була. На холодних тарілках неясно чорніла печеня. Діти вже спали.

Вони вечеряли мовчки. Механічно Марта присувала до чоловіка печеню і вибирала кращий шматок. Він їв її швидко, хоч неохоче, наче підганяв його дощ, що хльоскав батогами в холодні вікна.

Тихо було і в спальні, коли облягались. Він щось спитав у неї, але так в'яло і непотрібно, що коли вона навіть не одповіла, він не звернув уваги. Марта вдавала, що спить, а він гортав книжку, закривши нею лице, хоч видно було, що не читає.

Марта чула в серці лід. Отся людина, яку вважала найближчою в світі, сьогодні одійшла од неї далеко, і кілька кроків між їх ліжками в спальні розтяглися тепер в холодні, безконечні простори. Їй хотілось подивитись на його обличчя, прочитать там нове, але їй не вдавалось. Палітурки закривали його лице, і пальці, рожеві од свічки, нервово перебирали сторінки.

Причаївшись, Марта лежала. Вона чекала. Може, він гляне на неї, заговорить, розтопить лід. Але надаремне. Почула згодом, що шелестіння сторінок затихло, рука розігнулась і поклала книжку на постіль. Антін заснув, не погасивши світла.

Тоді вона встала і, затаївши дух, підійшла тихо до ліжка. Підняла книжку і поклала на столик. Хотіла загасить свічку, але не гасила. Мало не гола, тільки в сорочці, що як на те сповзла з плечей, вона тремтіла, щоб його

не збудити, щоб він не побачив її, і гостра цікавість прикувала погляд її до сього чужого мужчини. Сон вже наклав на його лице строгі й глибокі тіні. Може, він спить? І що він бачить у сні? Що говорить йому душа, вільна од буденних клопотів? Хіба вона знала! Почувала себе такою чужою, такою самотньою дуже, наче враз одкололась од світу цілого. Одвела очі од чоловіка і окинула зором все своє тіло, од грудей до пальців ніг. «Хіба я стара?» Але зараз подумала гірко: «Що тіло?» Їй хотілося плакать. Неприкрита нога Антона вибивалась з-під ковдри. Марта обережно старалась її закутать. «І тут я дбаю про тіло»,— згірдно осміхнулась до себе і загасила свічку.

Але думки не давали спокою і в ліжку. Вічна турбота про тіло! Щодня, роками, вона тільки й дбала про його тіло: щоб мав що їсти, щоб мав вигоди, доволі одежі, не застудився. Не жаліла для нього ні часу, ні праці. Се був її обов'язок, такий натуральний, що перестав бути навіть важким. Життя досі складалось тихо, спокійно, в неї не було причини жалітись. Вони не сварились, люди їх поважали, у них не було навіть довгів! Вона була горда, що чоловік не грає в карти, і всім хвалилась.

Аж ось сьогодні він сколотив усе, посіяв тривогу, встав перед нею незрозумілим питанням, яке конче треба було рішити. Досі Антін здавався простим і зрозумілим. Все було в нім ясне, добре відоме, укладалося в рамки, а от... Марта чула жаль до Антона: він її обдурив. Затаїв скарб, цінне щось, на що мала і вона право. Роками вони ділились лиш тілом, оддавали його один одному для грубих втіх, для радощів піклування, дрібних турбот, німуючи духом. Може, в тім була її вина? Може, в тім було прокляття життя?

Слова, які чула сьогодні, краса, яку здатна відчути тільки багата душа, будили в Марті давнє й знайоме. «Ти розумієш, що значить молодим бути і чистим? Ти не забула?» Так, вона пам'ятає, хоч, може... хоч, може, мало і не забула. Коли вони брались — і ще в перші часи по шлюбі, у них були інші слова, але життя їх потроху стирало і розвівало до того, що Антін, котрий якимсь чудом зберіг їх, здавався тепер Марті незрозумілим і загадковим.

Антін ворушився на ліжку. Марта підіймала голову од подушки і прислухалась. Якась гостра цікавість притягала її увагу до тої людини, яка, їй здавалось, навіть диха сьогодні інакше, ніж завжди. Ніч заважала бачить

Антона, але се викликало тільки яскравішу уяву. Марті здавалось, що вона все іще бачить, як він біга по хаті з помолоділим зразу обличчям. Вона хотіла, щоб швидше настав уже день, хоч невідомий, але принадний тим невідомим.

Вранці Антін стрів Марту тільки на мить, коли виходив з дому. Щось було зачіпливе й гостро-лукаве в її сухім, підкресленім оці, яким метнула на нього погляд. Але він зачіпки не підняв.

День був насуплений, сірий. Накрапав дощик. Ліниво, байдужно, без надії спинитись.

Коли в обідню пору Антін повертався додому, стрів несподівано Марту. Ішла назустріч, затягнена в синій новий костюм, що був їй так до лиця. На пері капелюха тремтіли дрібні краплини. Вона була свіжа і легша сьогодні.

— Куди ти? — здивувався Антін.

— Треба було купити дещо в крамницях.

Краска залляла її обличчя. В руках у неї нічого не було.

Видимо, вона вийшла тільки для того, щоб його стріти, бо повернула і пішла разом.

Спочатку мовчали, але потому вона обережно почала звертати його увагу, що од дощу все потекло. Текли тротуари, вулиці і доми, блискучі залізні дахи, мокрі коні і люди, текли фіакри, дерева і вікна в крамницях. Наче дощ хотів змити всі фарби й рисунки з землі. Не правда ж?

Проти них бігла білява панна під широким брилем. Ледве встигла проколивати повз них на резинових п'ятах, а вже Мартині щоки залляв густий рум'янець. Вона обізвалась наче до себе:

— Терпіти не можу білявих.

Йшли далі, то мовчки, то розмовляли, але Антін кілька разів помітив, що жінка перейма його погляд, а потому пильно роздивляється на тих, на кого він глянув.

Обід був вже готовий. Стіл у столовій парадно білів, і на ньому, у високій кришталевій підставці, червоніли свіжі троянди. Се несподіванка була — ся свіжа скатерть, а особливо квітки в таку пізню осінню пору! Антін до того не звик.

Він здивовано глянув на жінку, вона наче навмисне спустила очі, уникаючи дати одповідь, і вибігла в кухню.

Настав вечір. Антін ждав Марту до себе й не ждав. Його бажання двоїлись. Хотілось оповідати і хотілось в собі затаїти все пережите, як щось дороге, йому тільки зрозуміле й цінне.

Але Марта ввійшла. Весела, нервова трохи, і очі блищали у неї.

— Ну, ось і я.

Сіла, рівна, невигідно на кріслі і подивилась на чоловіка.

— Прийшла дослухать твій сон.

Він вагався неначе, тоді вона знов зачепила:

— Ти не сказав мені навіть, як звалась твоя блондинка.

— Моя блондинка?

— Ха-ха! Твоя блондинка.

— Я сам не знаю. Я не питав.

— Ні, не повірю. Ви ж були все вдвох.

— Що ж з того? Я не цікавився ймєнням. Коли ми стрічались, наші очі однаково пили блиск сонця і моря,— і з нас було сього доволі. Ми разом пили красу з зеленої чаші, де стигне сік винограду, цитрин і помаранчів. Се нас єднало... Що ж тобі ще розказати?..

Замовк на хвилину і знову почав:

— Звичайно ми сходились вранці, брали човен і плили в море. Небо було синіше од моря, море було синіше од неба. Мені здавалось, що вони заздрять одне одному. Вдалині тріпотіли вітрила човнів, як крила голубів в небі. Ми плили здовж сірих скель, оточених рядом кольорових молюсків. Море гойдалось. І як тільки воно одхилялось од скелі, вона одкривала червоні ясна. Але зараз м'яким любовним рухом, як поцілунком, море знов затягнуло той свіжий, здоровий рот.

Тепер, з моря, ми краще бачили острів. Сонце обертало звичайний камінь у мармур і змусило його годувати рослину. Він, здавалось, тремтів весь в напруженні творчої сили, і лиш часами, коли блукали по ньому тіні од хмар, стихала оргія сонця, блиску і фарб — і се була коротка хвилина спочинку.

Звідси нам зрозумілими стали вічні наскоки моря на острів. В якому б настрої воно не було, воно вічно штурхало камінь, вічно гризло його. Підгортало каміння під ноги і покривало водою. Ми пропливали над ними. Як скорені бестії, вони лежали на дні тихі, гладенькі, безсилі,

і покірно давали одягти себе рудою вовною водоростлів. Згризений в гальку, камінь сірів берегами, а там, де море встигло стерти його в білий пісок, воно грало над ним блакитним вогнем перемоги. Високі скелі, гордо навислі над морем, піддались, нарешті: море вигризло в них високі й глибокі гроти. Навіть не гроти, а цілі храми для культу казки. Ми заїздили туди. Лягали на дно човна і за хвилину опинялись в казковому царстві. Там були дива, яким не вірилось зразу. Там води горіли шафіром або смарагдом, там була піна, рожева, наче троянда, склепіння в містичному сяйві, зеленім, блакитнім, там вода крила сріблом човен, весла і наші руки. Переливалась веселка, блищало дорогоцінне каміння, грали брильянти, а різнобарвні молюски своїм тілом цяцькували підводні скелі.

Біля блакитної гроти море здималось і раз у раз вливало в неї срібло своїх хвиль. Наш провідник брався за ланцюг, щоб скерувати човен, ми підіймались на хребті хвилі, і море раптом вплювало човен в тісний отвір. Він летів серед бризків і піни, скрегочучи, б'ючись боками об скелі, і нарешті тихо гойдався, як заспокоєний лебідь. Перше, що я помітив, піднявшись з човна,— се білі зуби моєї сусідки. Їх одкривала радість блакиті. Може, і в мене так само світились зуби. Навіть напевно. Я не годен описати тобі блакитну гроту. Коли б ти могла створити важке склепіння з литого срібла, розпустить в рідину дорогий туркус, щоб він гойдався, і грав вогнями, і голубу кидав оксидировку на стіни, коли б тобі вдалось зібрати з неба і моря усю блакить, щоб наситити нею повітря печери, ти мала б щось слабо подібне до тої гроти. А як світилось тіло у тій воді! Воно горіло синім вогнем. Ми гойдались на човні, наче плавали в небі, зачерпали долонями воду, а висипали з неї дощ самоцвітів. Срібна хвиля безперестанку вплювала в гроту нові човни. А ми дивились, як з них підіймалися люди, і радість блакиті одкривала їм зуби...

Для одміни ми їздили в море ловити рибу. Запускали волосінь в глибину, і коли риба клювала, волосінь билась на пальці, як живчик. Ми їх витягали на сонце, тих яскравих, розмальованих рибок, більше подібних до екзотичних квітів, аніж до риб, трибарвних віоль, червоних чортів і кардиналів, собачих рибок і королівських; ми збирали з дна моря розкішні букети.

Повертались засмалені сонцем, обвіяні вітром, солоні од морської води...

Але траплялось, що сусідка не з'являлася зовсім... Тоді...

Антін урвав. Встав знову з крісла і заходив по хаті важким, виразним кроком, наче втоптував в землю затаєні згадки.

— Тоді?..— підняла Марта кинуте слово.

Їх очі стрілись на мент, як кремінь й кресало, у злій боротьбі...

— То-ді...— помалу, цідячи слово по слові, одповів їй Антін,— тоді блукав я сам... Глухий, як скрипка, коли порвались у неї струни... німий, як людина, що несподівано втратила голос... Я її кликав, ту невідому... кликав, щоб разом читати книгу краси, яка для мене закривалась без неї. Я дивився і не бачив. Я її кликав, а вона не з'являлась...

Марті здалося, що Антін навіть зітхнув.

— Звели нас знову місячні ночі. Я сидів десь на скелі. Місяць ще не зійшов. Хор цвіркунів м'яко сюрчав в сухій траві, а один з них, покриваючи все, дзвінко тягнув свою ноту, наче між землею і небом, понад застиглим морем снувалась й дзвеніла безконечна срібна струна.

— Вам сумно? — почув я знайомий голос з-за виступу скелі і тоді тільки її помітив.

— Мені теж сумно. Ми належимо з вами до самотніх, здається, як і наш острів.

Вона сіла поруч зо мною і протягла руку над морем.

— Ви подивіться, він все пливе. Вічно самотній в просторах моря, а море хлюпа в його боки. Нема од нього дороги. Хіба місяць вночі збудує золотий міст, з'єднає острів з далеким і невідомим. Але міст той такий легенький, такий тремтячий, хисткий, що тільки мрія зважитись може ступити на нього і легким, нечутним кроком помандрувати у далечінь...

Я почув її голос і перестав бути мертвим деревом скрипки. Вона вже водила смичком своєї уяви по тугих струнах. Голос мій знов обізвався у грудях і очі видющими стали. Я бачив, як сходив місяць, як море простелило йому під ноги золотий килим, а пальми, замахавши сотнями віял, вітали — «осанна!». Почув одразу, як тепла хвиля повітря, зіткана з сяйва, з запаху моря і диких трав, тихо колихалась поміж маслин і била в лице нам ароматним прибоєм. Побачив зморшки Монте-Соляро, які ніколи його не старять: все те дике каміння, що розсілось

по схилах амфітеатром, як в древнім театрі, задивившись на сцену моря, де місяць творить свою одвічну містерію.

Антін задумався. Видимо, він силкувавсь щось пригадати, напружував пам'ять і безпомічно мовчав.

— Тут в сні мойому якась перерва,— почав винувато,— якась чорна безодня. Не пам'ятаю, що було. Я наче зник раптом, стертий з землі, і зникли зо мною острів, море й вона. Все впало у прірву.

Не пригадаю, як я опинився в човні. Не я, а ми. Ми були вдвох. Місяць висів над морем. Далекі скелі ближчими стали. Фіолетові зморшки лягли на їх обличчя, і якась тепла, материнська турбота нахилила скелі над морем. Якась добрість з'єднала берег і море, згода і смуток. І поволі, поки ріс місяць і блід, росли скелі і блідли. Повитягались гострі шпилі, одділились окремі каміння, перетворились у білий мармур, одяглися в різьбу, і встав перед нами острів із моря — весь як міланський собор. А місяць вимостив злотом дорогу до нього.

Наші весла тихо плескали в морі. З-під них скакали вогні. Дрібні, маленькі, зелені, як блищаки у петрівчані ночі. Ми зумисне направляли човен на тіні, бо там ясніше горіли вогні. Здавалось, що весла вигрібали із моря скриті в ньому скарби. Вона розщібнула рукав, закасала аж до плечей і встромила у воду руку, блакитну в місячнім сяйві!

— Дивіться! — гукала і випускала з-під пальців веселі вогні, що зараз гасли.

— Тепер ми, як боги! — сміялась.— Кричіть: «Хай буде світ!»

— Хай буде світ! — повторяв я за нею і теж занурював руку.

Ми нахилялись над краєм човна, такі близькі до себе, що чули на щоках лоскотання волосся та тепло лиць, і дивились, як виринали з таємного глибу і скакали крізь наші пальці зелені іскри, одна, друга, десята...

Потому я виймав руки, з них стікала вода, а я брався за весла й плив далі, сиплючи ними дощ іскор.

Часом наш човен натикавсь на рибацький. Ліхтар на ньому кидав червоне світло на море, на снасті, канати, бік барки і добре, обсмалене вітром лице.

— Щасливого лову! — кивала вона головою рибалці.

— Щасти і вам, мадонна! — обзивався глибокий голос, і чорний бриль поважним рухом розрізував світло.

Ми заїздили в гроти. В них було темно, аж чорно. Але доволі було зворухнуть тільки той чорний сон, як він будився цілим пожаром, снопами іскор і перетворював воду в зоряну ніч.

У Гроті святих обняв нас містичний, таємний страх. Ми бачили тільки удень той морський склеп, де каміння скидалось на сонних людей. Тепер так само тихо дрімали кам'яні люди. Так само спала жінка навзнак, покрита рядном, і по колінах у неї, на покривалі, блукав місячний промінь. Білий, в глибокій дрімоті, схилився старець, поклав на долоні зажурене чоло. Вгорі, по склепіннях готицького храму, блимало світло невидимих лампад і все блукало по стінах, наче вітер гойдав лампади. Через зелену, прорізану місяцем воду видно нам було, як дрімала на дні голісінька жінка з дитям на колінах, і світло повзло у неї по повних стегнах. З чорних таємних закутків гроти безперестанку, самі собою, спливали наверх зелені зірки і тихо гасли...

Потому ми виплили в море. Далеко в ньому світились вогні рибацьких човнів. Море гойдало нас злегка, а ми сиділи попліч, і наші тремтіння зливались в одно. І коли я поглянув на неї, то близько перед собою побачив її уста, такі червоні, що навіть ніч...

Марта не дала йому скінчити.

Вона піднялась, уся збіліла й сувора.

— Ти цілував її?

В її питанні була жахлива впевненість.

Дивилась на нього, наче хтіла випить таємну отруту з його очей, і рука її важко лягла на стіл.

Антін теж скочив. Щось гаряче, шалене вдарило в мозок йому. Жорстоке і гостре, як наточений ніж, мигтячий бажанням зранить.

— Так, цілував!..— крикнув він жінці нестямно.— Цілував, чуєш? Я цілував уста, що промовляли до мого серця, що знали мову моєї душі... Хіба не маю права? Хіба вони не варті? Ти хотіла б, щоб я навік занімів, неначе камінь, неначе ти... Ні, я ще живий... чуєш, живий!.. Я цілував!

Чув, що її ранить, й жорстока радість од того солодко тріпалась в ньому.

Марта закрила лице руками. З голосним плачем вона упала в крісло, а він дивився на її плечі, що скакали в риданні, і чув полегкість.

Потому, раптом опритомнівши, кинувсь до жінки.

— Що ти? Марточко... Марто! Не треба... Ну, що ж ти... се ж тільки сон...

Але Марта одпихнулась од нього і тупнула злісно ногою.

— Геть! Не смій торкатись до мене.

— Та годі ж бо, Марто...— благав Антін і намагався одняти руки їй од лиця...— Зрозумій же, що се лиш снилось, що нічого того не було.

Але Марта тільки голосніше ридала. Вона нічого не хотіла слухать.

— Ти її цілував...

Він стояв на колінах, намагаючись заспокоїти жінку, одняти од лиця руки. Йому вже було досадно на себе.

— Не будь же дитиною, Марто. Зрозумій врешті, що ти говориш дурниці, що в снах ніхто не винен...

Вона заспокоїлась наче, витерла хусткою очі і, одіпхнувши Антонові руки, підвелась з крісла.

— Я розумію, що то був сон,— сказала зимно.— Але ти здатний зробити те, що тобі снилось...

І хотіла вийти з кімнати.

Тоді Антін загородив їй дорогу. Ні, він не пустить. Коли вже так сталось, вони мусять поговорити одверто.

Можливо... Можливо, що в сні він був собою, що він здатний на такий вчинок, але винна у тому вона...

Вона? Ха-ха!

Вона. Вона не вміла шанувати життя, оберігати його красу. Щодня закидала його тільки дрібним, непотрібним, тільки грузом життя, аж зробила з нього смітник. Поезія жити не може на смітнику, а без неї життя — злочин.

Марта горіла злістю.

А він? Хіба він не зачинявся од неї, не ховав живу воду душі, як той скупий, що боїться, аби на його скарби не впав чужий погляд? Чого ж винна тільки вона?

Ні, спочатку він був інакший, але не можна ж зростити квітку на безводному грунті. Вона зів'яне. Він розуміє, без прози трудно прожити. Нехай буде наверху піна, але під нею мусить в келиху грати чисте вино, і той, хто ллє у нього безперестанку воду, позбавить смаку вино.

За вікнами билась осіння негода, а в хаті, душній і димній, що одна тільки жила серед сонного царства дитячих ліжок, йшов бій невдоволених душ.

Вони нагадали один одному найменшу вину, гріхи проти духа святого, докоряли за байдужість, свою самотність, здичіння в болоті життя.

— Ти обросла буденним, наче корою! — кричав Антін.

— А ти був вдома тільки столовником!..

Їм було душно. Антін розщібнувся. Розтріпаний весь, він носився по хаті, наче хтів розіпхнути плечима стіни тісної кімнати, і довге волосся гналось за ним у тій біганині.

Марта розчервонілась, упріла, обтирала хустинкою шию і блищала очима.

— Ти... ти, як Цірцея, хотіла б обернути мене в свиню.

— Іди цілуйся з ким хочеш... мені байдуже!

Вони посварились.

* * *

Тепер між ними часто була незгода. Дикі, пристрасні сварки, як злива, розсікали їхнє життя, досі таке спокійне, одноманітне, «щасливе», як ще недавно думала Марта. Але доволі щоб прошуміла буря, її серце, омите сльозами, цвіло й молоділо. Яка вона була щаслива, коли між двома сварками, хоч на хвилину, їй вдавалось знайти спільну з Антоном мову!

Марта ревнувала Антона. Уперто, затаєнно, сильно, до всіх і всього. До стрічних жінок, до природи, до вечорів, коли він замикався у своїй хаті, до його думок і мрій. Їй хотілось мати його тільки для себе, неподільно, цілком. Вона не була певна у ньому. Якась небезпека вічно тримала її в тривозі, робила трохи чужою для чоловіка. Тепер Антін не бачив щоранку голих жінчиних ніг, не чув скучних і прозаїчних снів, не прибирав по всіх хатах спідниць. Щось молоде, давнє, дівоче прокинулось в Марті, якийсь фермент: він нищив спокій, ще недавно такий бажаний. Але у тім, що вона чула потребу знов здобувати давно здобуте на власність, таїлась нова принада, відгук її весни. Вона не знала, чи надовго їй стане сили, чи одшумлять коли бурі, але тепер вже частіше червоніли за їх столом троянди...

Травень 1911, Чернігів

ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

Іван був дев'ятнадцятою дитиною в гуцульській родині Палійчуків. Двадцятою і останньою була Анничка.

Не знати, чи то вічний шум Черемошу і скарги гірських потоків, що сповняли самотню хату на високій кичері [1], чи сум чорних смерекових лісів лякав дитину, тільки Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на неню таким глибоким, старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі. Не раз вона з ляком думала навіть, що то не од неї дитина. Не «сокотилася» баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки — і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня.

Туго росла дитина, а все ж підростала, і не стямились навіть, як довелося шить їй штани. Але так само була чудна. Дивиться перед себе, а бачить якесь далеке і не відоме нікому або без причини кричить. Гачі [2] на йому спадають, а воно стоїть серед хати, заплющило очі, роззявило рота і верещить.

Тоді мати виймала люльку з зубів і, замахнувшись на нього, люто гукала:

— Ігі на тебе! Ти, обмініннику. Щез би у озеро та в тріски!..

І він щезав.

Котився зеленими ца́ринками [3], маленький і білий, наче банька кульбаби, безстрашно забирався у темний ліс, де

[1] Безлісній горі.

[2] Штани.

[3] Ца́ринка — обгороджений сінокіс близько од оселі.

гаджуги[1] кивали над ним галузками, як ведмідь лабами.

Звідси дивився на гори, близькі й далекі верхи, що голубіли на небі, на смерекові чорні ліси з їх синім диханням, на ясну зелень царинок, що, мов дзеркала, блищали в рамах дерев. Під ним, в долині, кипів холодний Черемош. По далеких горбах дрімали на сонці самотні оселі. Було так тихо і сумно, чорні смереки безперестанку спускали сум свій в Черемош, а він ніс його долом й оповідав.

— Іва!.. Мо-ой! — гукали на Івана од хати, але він того не слухав, збирав малини, пукав з листочків, робив свистілку або пищав у травинку, намагаючись вдати голоси птахів та всі ті згуки, що чув у лісі. Ледве помітний в лісовім зелі, збирав квітки і косичив ними свою кресáню (бриль), а утомившись, лягав десь під сіном, що сохло на острúвах[2], і співали йому до сну та й будили його своїм дзвоном гірські потоки.

Коли Іванові минуло сім літ, він уже дивився на світ інакше. Він знав вже багато. Умів знаходити помічне зілля — одален, матриган і підойму, розумів, про що канькає каня, з чого повстала зозуля, і коли оповідав про все те вдома, мати непевно позирала на нього: може, в о н о до нього говорить? Знав, що на світі панує нечиста сила, що áрідник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржúнку[3]: оленів, зайців і серн; що там блукає веселий чугайстир, який зараз просить стрічного в танець та роздирає нявки; що живе в лісі голос сокири. Вище, по безводних далеких недеях[4], нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник. Міг би розказати і про русалок, що гарної днини виходять з води на берег, щоб співати пісень, вигадувать байки і молитви, про потопельників, які по заході сонця сушать бліде тіло своє на каменях в річці. Всякі злі духи заповнюють скелі, ліси, провалля, хати й загороди та чигають на християнина або на маржину, щоб зробити їм шкоду.

---

[1] Смереки, рід наших ялинок.

[2] О с т р и в а — суха смерека з галузками, на якій сушиться сіно.

[3] Худоба.

[4] Диких верхах гір.

Не раз, прокинувшись уночі, серед ворожої тиші, він тремтів, сповнений жахом.

Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна.

Тепер він вже мав обов'язки — його посилали пасти корови. Гнав в ліс своїх жовтаню та голубаню, і коли вони потопали в хвилях лісових трав та молодих смеречок і вже звідти обзивались до нього, як з-під води, тужливим дзвоном своїх дзвінків, він сідав десь на узбіччі гори, виймав денцівку (сопілку) і вигравав немудрі пісні, яких навчився од старших. Однак та музика не вдовольняла його. З досадою кидав денцівку і слухав інших мелодій, що жили в ньому, неясні і невловимі.

Знизу підіймавсь до Івана і затоплював гори глухий гомін ріки, а в нього капав од часу до часу прозорий дзвін колокільця. З-за галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом тіней од хмар, що все стирали бліду усмішку царинок. Гори щохвилини міняли свій настрій: коли сміялась царинка, хмурився ліс. І як трудно було вдивитись в те рухливе обличчя гір, так трудно було дитині спіймати химерну мелодію пісні, що вилась, тріпала крильцями коло самого вуха і не давалась.

Одного разу він покинув свої корови і подряпавсь на самий грунь (верх). Ледве помітною стежкою підіймавсь вище і вище, поміж густі зарослі блідої папороті, колючої ожини й малини. Легко перескакував з каміння на камінчик, перелазив через повалені дерева, продирався крізь гіллячки кущів. За ним підіймався з долини вічний шум річки, росли гори, і вже вставав на крайнебі блакитний привид Чорногори. Довгі плакучі трави крили тепер боки гори, дзвінки корів обзивались, як далеке зітхання, все частіше попадалось велике каміння, що далі, на самім вершку, творило хаос поламаних скель, списаних лишаями, здушених у гадючих обіймах корінням смерек. Під ногами в Івана кожний камінь вкривали рудаві мхи, грубі м'які, шовкові. Теплі і ніжні, вони ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, м'яко вгиналися і обіймали ногу, як пухова подушка. Кучерява зелень гогозів і а́фин [1] запустила своє коріння у глибінь моху, а зверху сипнула росою червоних та синіх ягід.

---

[1] Лісові ягоди.

Тут Іван сів одпочити.

Ніжно дзвеніла над ним хвоя смерек, змішавшись з шумом ріки, сонце налляло злотом глибоку долину, зазеленило трави, десь курився синій димок од ватри [1], з-за Ігриця оксамитовим гулом котився грім.

Іван сидів і слухав, забувши зовсім, що має доглядати корови.

І ось раптом в сій дзвінкій тиші почув він тиху музику, яка так довго і невловимо вилась круг його вуха, що навіть справляла муку! Застиглий і нерухомий, витягнув шию і з радісним напруженням ловив дивну мелодію пісні. Так люди не грали, він принаймні ніколи не чув. Але хто грав? Навкруги була пустка, самотній ліс і не видно було живої душі. Іван озирнувся назад, на скелі,— і скаменів. На камені, верхи, сидів «той», щезник, скривив гостру борідку, нагнув ріжки і, заплющивши очі, дув у флояру. «Нема моїх кіз... Нема моїх кіз...» — розливалась жалем флояра. Та ось ріжки піднялись вгору, щоки надулись і розплющились очі. «Є мої кози... Є мої кози...» — заскакали радісно згуки, і Іван з жахом побачив, як, виткнувшись з-за галузок, затрясли головами бородаті цапи.

Він хтів тікати — й не міг. Сидів прикутий на місці і німо кричав од холодного жаху, а коли врешті видобув голос, щезник звинувся і пропав раптом у скелі, а цапи обернулись в коріння дерев, повалених вітром.

Іван гнав тепер вниз, без тями, наосліп, рвав зрадливі обійми ожин, ламав сухі гіллячки, котився по слизьких мхах і з жахом чув, що за ним щось женеться. Нарешті впав. Скільки лежав, не пам'ятає.

Прийшовши до себе і вздрівши знайомі місця, він заспокоївся трохи. Здивований, наслухав якийсь час. Пісня, здавалось, бриніла вже в ньому. Він вийняв денцівку. Зразу йому не йшло, мелодія не давалась. Починав грати спочатку, напружував пам'ять, ловив якісь згуки, і коли врешті знайшов, що віддавна шукав, що не давало йому спокою, і лісом поплила чудна, не відома ще пісня, радість вступила у його серце, залляла сонцем гори, ліс і траву, заклекотіла в потоках, підняла ноги в Івана, і він, пожбурнувши денцівку в траву та взявшись у боки, закружився в танці. Перебирав ногами, ставав легко на

[1] Ватра — вогнище.

пальці, бив босими п'ятами в землю, щібав голубці, крутився і присідав. «Є мої кози... Є мої кози...» — щось співало у ньому. На сонячній плямі полянки, що закралась в похмуре царство смерек, скакав біленький хлопчик, немов метелик пурхав зі стебла на стеблину, а обидві корови — жовтаня і голубаня, просунувши голови межи галузки, привітно дивились на нього, жуючи жуйку, та зрідка дзвонили йому до танцю.

Так знайшов він у лісі те, чого шукав.

Вдома, в родині, Іван часто був свідком неспокою і горя. За його пам'яті вже двічі коло їх хати трембітала трембіта [1], оповіщаючи горам і долам про смерть: раз, коли брата Олексу роздушило дерево в лісі, а вдруге, коли браччік Василь, файний веселий легінь, загинув у бійці з ворожим родом, посічений топірцями. Се була стара ворожнеча між їхнім родом і родом Гутенюків. Хоч всі в родині кипіли злістю й завзяттям на той диявольський рід, але ніхто не міг докладно розказати Іванові, звідки пішла ворожнеча. Він теж горів бажанням помститись і хапавсь за татову бартку, важку ще для нього, готовий кинутись в бій.

То байка, що Іван був дев'ятнадцятий в батька, а Анничка двадцята. Їхня родина була невелика: старині двоє та п'ятеро дітей. Решта п'ятнадцять спочило на цвинтарі біля церковці.

Всі вони були богомільні, любили ходити до церкви, і особливо на храм. Там можна побачитись було з далеким родом, що осівся по околишніх селах, та й траплялась нагода оддячить Гутенюкам за смерть Василеву та за ту кров, що не раз чюрила з Палійчуків.

Витягалось найкраще лудіння (одежа), нові крашениці, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна та білосніжна гугля, яку мати обережно несла на ціпку через плече. Іван теж дістав нову кресаню і довгу дзьобню, що била його по ногах.

Сідлались коні, і суточками [2] зеленим верхом ішов пишний похід та закосичував плай гейби червоним маком.

По горах, долами й верхами, тяглися святочно прибрані люди. Зелена отава царинок розцвіталася раптом,

---

[1] Довга на сажень сурма з дерева і з кори.

[2] Суточки — обгороджена гірська стежка.

вздовж Черемошу плив різнобарвний потік, а десь високо, на чорному запиналі смерекових лісів, жаром горів під ранішнім сонцем червоний дашок гуцульського парасоля.

Незабаром Іван побачив стрічу ворожих родів.

Вони вже вертали з храму, тато був трохи напитий. Раптом на вузенькій дорозі, між скелею і Черемошем, зробився тиск. Вози, кінні і піші, чоловіки й жінки — спинились і збились в купу. В лютому гвалті, що звіявсь одразу, як вихор, невідомо од чого, заблищали залізні бартки та заскакали перед самим обличчям. Як кремінь і криця, стялись роди — Гутенюки з Палійчуками, і перше ніж Іван встиг розібрати, про що їм йдеться, тато розмахнув бартку і вдарив плазом комусь по чолі, з якого бризнула кров, залляла лице, сорочку та пишний кептар. Йойкнула челядь [1], кинулась одтягати, а вже людина з лицем червоним, як його гачі, тяла барткою ворога в голову, і похитнувся Іванів тато, як підтята смерека. Іван кинувся в бійку. Не пам'ятав, що робить. Щось підняло його. Але дорослі потолочили йому ноги, і він не міг протиснутись туди, де бились. Все ще гарячий, роз'юшений злістю, він наскочив з розгону на маленьке дівча, що тряслось з жаху біля самого воза. Ага! Се, певно, Гутенюкова дівка! І, не думавши довго, ударив її в лице. Вона скривилась, притулила руками до грудей сорочку і почала тікати. Іван зловив її коло ріки, шарпнув за пазуху і роздер. Звідти впали на землю нові кісники, а дівчинка з криком кинулась їх захищати. Але він видер і кинув у воду. Тоді дівчинка, зігнута вся, подивилась на нього спідлоба якимсь глибоким зором чорних матових очей і спокійно сказала:

— Нічьо... В мене є другі... май ліпші.

Вона наче його потішала.

Здивований лагідним тоном, хлопець мовчав.

— Мені неня купила нову запаску... і постоли... і мережані капчурі... і...

Він все ще не знав, що сказати.

— Я си обую файно та й буду дівка...

Тоді йому заздрісно стало.

— А я вже вмію грати в денцівку.

— Наш Федір зробив си таку файну флояру... та й як зайграє...

[1] Жінота.

Іван надувся.

— Я вже щезника бачив.

Вона неймовірно подивилась на нього.

— А нашо ж ти б'єш си?

— А ти нашо коло воза стояла?

Вона подумала трохи, не знаючи, що одповісти, і почала шукать щось за пазухою.

Витягла врешті довгий цукерок.

— Ади!

Половину вкусила, а другу поважним, повним довір'я рухом подала йому.

— На!

Він завагався, але узяв.

Тепер вони вже сиділи рядочком, забувши про вереск бійки й сердитий шум річки, а вона оповідала йому, що зветься Марічка, що пасе вже дроб'єта (вівці), що якась Марцинова — сліпа на одно око — покрала у них муку... і таке інше, обом цікаве, близьке і зрозуміле, а погляд її чорних матових очей м'яко поринав у Іванове серце...

І втретє затрембітала трембіта про смерть в самотній хаті на високій кичері: другого дня по бійці помер старий Палійчук.

Тяжкі часи настали в родині Івана по смерті газди. Загніздилось безладдя, спливали гаразди, продавались царинки одна по одній, і маржина десь танула так, як по горах весною сніги.

Але в Івановій пам'яті татова смерть не так довго жила, як знайомість з дівчам, що, скривджене ним безневинно, повним довір'я рухом подало йому половину цукерка. В його давній і безпричинний смуток влилась нова течійка. Вона несвідомо тягла його в гори, носила по сусідніх кичерах, лісах і долинах, де б він міг стріти Марічку. І він стрівся нарешті з нею: пасла ягнята.

Марічка його прийняла, як би давно сподівалась: він буде з нею пасти овечки. А й справді! Нехай жовтаня та голубаня для себе б'ють в колокільці та вирікують в лісі, а він йме пасти її ягнята.

І як вони пасли!

Білі ярки, забившись у холодок під смереку, дивились дурними очима, як качались по мхах двоє дітей, дзвонячи в тиші молодим сміхом. Втомившись, вони забирались на біле каміння і лячно зазирали звідти у прірву, з якої

стрімко підіймався у небо чорний привид гори і дихав синню, що не хтіла тануть на сонці. В щілині поміж горами летів в долину потік і тряс по каміннях сивою бородою. Так було тепло, самотньо і лячно у віковічній тиші, яку беріг ліс, що діти чули власне дихання. Але вухо уперто ловило і побільшало до найбільших розмірів усякий згук, що мусив жить в лісі, і їм часом здавалось, що вони чують чийсь хід потайний, глухе гупання барди, хекання втомлених грудей.

— Чуєш, Іва? — шепотіла Марічка.

— Чому б не мав чути? А чую.

Вони обоє знали, що то бродить по лісі невидима сокира, гупа об дерева і хека з втомлених грудей.

Ляк проганяв їх звідти в долину, де потік плив спокійніше. Вони робили собі кýрбало у потоці, глибоке місце, і, роздягшись, бовтались в нім, як двоє лісних звірят, що не знають, що таке сором. Сонце спочивало на їх яснім волоссі і било в очі, а льодова вода потоку щипала тіло.

Марічка перша змерзала і пускалася бігти.

— Стій,— гукав на неї Іван,— звідки ти?

— З Я-вор-рова,— цокотіла зубами синя Марічка.

— А чия ти?

— Ковальова.

— Бувай здорова, ковальова! — щипав її Іван і пускавсь доганяти, аж поки потомлені, але загріті, не падали на траву.

В тихім плесі потічка, над яким горів царівник сонячним світом та синів лабуштан низкою черевичків, жалібно кумкали жаби.

Іван нахилявся понад потоком і питав жабу:

— Кума-кума, шо-с варила?

— Бурак — борщ. Бурак — борщ. Бурак — борщ...— кректала Марічка...

— Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки! — верещали обоє, заплющивши очі, аж жаби здивовано мовкли.

І так вони пасли, що не раз розгубили овечки.

Коли вони старшими стали, забави були вже інші.

Тепер Іван був уже легінь, струнký і міцний, як смерічка, мастив кучері маслом, носив широкий черес і пишну кресаню. Марічка теж вже ходила в запліткáх, а се значити мало, що вона вже готова й віддатись. Не пасли більше вкупі ягнята і стрічались лиш в свято або в неділю. Сходились коло церкви або десь в лісі, щоб стариня

не знала, як кохаються діти ворожих родів. Марічка любила, коли він грав на флояру. Задуманий все, встромляв очі кудись поза гори, неначе видів, чого не бачили другі, прикладав мережану дудку до повних уст, і чудна пісня, якої ніхто не грав, тихо спадала на зелену отаву царинок, де вигідно послали свої тіні смереки. Холодно було і мороз йшов поза шкуру, коли вилітали перші свистячі згуки. Наче зими лежали по мертвих горах. Та ось з-за гори встає вже бог-сонце і вкладає свою голову в землю. Зрушились зими, збудились води, і задзвеніла земля од співу потоків. Розсипалось сонце пилом квіток, легким ходом ідуть по царинках нявки, а під ногами у них зеленіє перша трава. Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялися трави, на всьому світі тільки дві барви: в зеленій — земля, в блакитній — небо... А долом Черемош мчить, жене зелену кров гір, неспокійну й шумливу...

Трембіта!.. Туру-рай-ра... Туру-рай-ра...

Заграло серце у вівчарів, заблеяли вівці, учувши пашу... Шумить шваром полонина холодна, а з диких ломів, з гайна́, встає на задні лаби ведмідь, пробує голос і вже бачить заспаним оком свою поживу.

Б'ють пло́ви [1] весняні, ричать громом гірські верхи — і дух злого холодом віє од Чорногори... а тут раптом з'являється сонце — праве боже лице — і вже дзвенить у коси, що кладуть сіно в поліг. З гори на гору, з поточка в поточок пурха коломийка, така легенька, прозора, що чуєш, як од неї за плечима тріпають крильця...

Ой прибігла з полонинки
Білая овечка —
Люблю тебе, файна любко,
Та й твої словечка...

Тихо дзвонить хвоя смерек, тихо шепчуть ліси холодні сни літньої ночі, плачуть дзвінки коров, і гори безперестанку спускають сум свій в потоки.

З лускотом й зойком летить десь в долину зрубане дерево в лісі, аж гори одвітно зітхають,— і знову плаче трембіта. Тепер вже на смерть... Спочив хтось навіки по тяжкій праці. Закувала зозуленька та й коло Менчила... от тепер вже співаночка комусь си скінчила...

Марічка обзивалась на гру флояри, як самичка до ди-

[1] Негода, дощі.

кого голуба,— співанками. Вона їх знала безліч. Звідки вони з'являлись — не могла б розказати. Вони, здається, гойдалися з нею ще у колисці, хлюпались у купелі, родились у її грудях, як сходять квітки самосійні по сіножатях, як смереки ростуть по горах. На що б око не впало, що б не сталось на світі: чи пропала овечка, полюбив легінь, зрадила дівка, заслабла корова, зашуміла смерека — все виливалось у пісню, легку і просту, як ті гори в їх давнім, первіснім житті.

Марічка і сама вміла складати пісні. Сидячи на землі, поруч з Іваном, вона обіймала свої коліна і потиху гойдалася в такт. Її круглі литки, опалені сонцем і од колін голі до червоних онучів, чорніли під полою сорочки, а повні губи мило ламались, коли вона починала:

Зозулька ми закувала сива та маленька.
На все село іскладена пісенька новенька...

Маріччина пісня оповідала всім добре знайому подію, ще свіжу: як зчарувала Андрія Параска, як він вмирав од того та навчав не любити чужі молодиці. Або про горе матері, якої син загинув у лісі, придушений деревом. Пісні були сумні, прості і ревні, аж краяли серце. Вона їх звичайно кінчала:

Ой кувала ми зозулька та й коло потічка.
А хто ісклав співаночку? Йванкова Марічка.

Вона давно вже була Іванкова, ще з тринадцяти літ. Що ж в тому дивного було? Пасучи вівці, бачила часто, як цап пе́рчить козу або баран валує вівці,— все було так просто, природно, відколи світ світом, що жадна нечиста думка не засмітила їй серця. Правда, кози та вівці стають од того кітні, але людям помагає ворожка. Марічка не боялась нічого. За поясом, на голім тілі, вона носила часник, над яким пошептала ворожка, їй ніщо тепер не зашкодить. На згадку про се Марічка лукаво осміхалась до себе і обіймала Івана за шию.

— Любчику Іванку! Ци будемо в парі усе?

— Єк бог даст, моє солодашко.

— Ой, ні! Велику пізьму має у серці стариня наша. Не набутися нам.

Тоді його очі темніли і груз топірець в землю.

— Я не требую їхнею згодою. Най що хотє роб'є, а ти будеш моєю.

— Ой мой-мой! Шо ти говориш...

— Шо чуєш, душко.

І наче на злість старині він на танцях вимахував дівкою так, що аж постоли розсідались.

Однак не все так складалось, як думав Іван. Газдівство його руйнувалось, вже не було коло чого усім робити і треба було йти в найми.

Жура гризла Івана.

— Мушу йти в полонину, Марічко,— сумував він заздалегідь.

— Шо ж, йди, Іванку,— покірно обзивалась Марічка.— Така нам доля судилась...

І вона співанками косичила їх розлучення. Їй було жалко, що надовго перервуться їхні стрічі в тихому лісі. Обіймала за шию Івана та, тулячи до його лиця біляву головку, стиха співала йому над вухом:

Ізгадай мні, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину.

— Ізгадаєш?

— Ізгадаю, Марічко.

— Нічьо! — потішала вона його.— Ти меш, сарако, вівчарити, я му сіно робити. Вилізу на копицу та й си подивлю в гори на полонинку, а ти мені затрембітай... Може, почую. Як муть мряки сідати на гори, я сяду та й си заплачу, що не видно, де пробуває милий. А як в погожу нічку зазоріє небо, я му дивитись, котра зірка над полонинков — тоту бачить Іванко...

Тільки співати залишу....

— Чьому? Співай, Марічко, не втрачай веселості свої, я си хутко поверну.

Але вона тільки сумно головою хитала.

Співаночки мої милі,
Де я вас подію?
Хіба я вас, співаночки,
Горами посію,—

стиха обізвалась до нього Марічка.

Гой ви мете, співаночки,
Горами співати,
Я си буду, молоденька,
Сльозами вмивати.

Марічка зітхнула і ще сумніше додала:

Ой як буде добра доля,
Я вас позбираю,
А як буде лиха доля,
Я вас занехаю...

— Отак і мені... Може, і занехаю...

Іван слухав тоненький дівочий голос і думав, що вона давно вже засіяла гори співанками своїми, що їх співають ліси й сіножаті, груні й полонини, дзвонять потоки і виспівує сонце... Але прийде пора, він поверне до неї, і вона знов позбирає співанки, щоб було одбуть чим весілля...

* * *

Теплим весняним ранком Іван ішов в полонину.

Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на скоках, а плай [1] радісно підіймався угору поміж воринням [2]. Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива зелена воля, що підпирала верхами небо, вливали в нього бадьорість. Він легко стрибав з каменя на камінь, наче гірський потік, і вітав стрічних, аби тільки почути свій голос:

— Слава Ісусу!

— Навіки слава.

По далеких горбах самотіли тихі гуцульські осе́дки, вишневі од смерекового диму, яким прокурились, гострі дашки оборогів [3] з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі недобрим зеленим вогнем. Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де озивалась часом дзвінком корова або білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок, Іван піднімався все вище. Сонце починало пекти, і кам'яниста доріжка мулила ноги. Тепер вже хати попадалися рідше. Черемош простягся в долині, як срібна нитка, і шум його сюди не доходив. Ліси уступали місце гірським сіножатям, м'яким і повним. Іван брів серед них, як по озерах квіток, нагинаючись часом, щоб закосичить кресаню жмутком червоної грані або блідим вінком невістульки. Вниз западалися боки гори у глибокі чорні ізво́ри, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекався тільки бурий ведмідь, страшний

[1] Гірська стежка.

[2] Огорожа з дерев'яних лат.

[3] Повітка на сіно.

ворог маржини — «вуйко». Вода попадалася рідше. Зате як припадав він до неї, коли знаходив потік, той холодний кришталь, що омивав десь жовті корні смерек і аж сюди приносив гомін лісів! Коло такого поточка якась добра душа лишала горнятко або коновочку гуслянки.

А стежка вела все далі, кудись у ло́ми, де гнили одна на одній голі колючі смереки, без кори й хвої, як кістяки. Пусто і дико було на тих лісових кладовищах, забутих богом й людьми, де лиш готу́ри гутіли та вились гадюки. Тут була тиша, великий спокій природи, строгість і сум. За плечима в Івана росли вже гори і голубіли удалині. Орел здіймався з кам'яних шпиць, благословляючи їх широким розмахом крил, чулось холодне полонинське дихання, і розросталось небо. Замість лісів тепер слався землею жереп, чорний килим повзучих смерек, в якому плутались ноги, і мхи одягали камінь зеленим шовком. Далекі гори одкривали один за одним свої верхи, вигинали хребти, вставали, як хвилі в синьому морі. Здавалось, морські буруни́ застигли саме в ту мить, коли буря підняла їх з дна, щоб кинуть на землю та заллять світ. Вже синіми хмарами підпирали крайнебо буковинські верхи, оповились блакиттю близькі Синиці, Дземброня і Біла Кобила, курився Ігрець, колола небо гострим шпилем Говерля, і Чорногора важким своїм тілом давила землю.

Полонина! Він вже стояв на ній, на сій високій луці, вкритій густою травою. Блакитне море збурених гір обляло Івана широким колом, і здавалось, що ті безконечні сині вали таки ідуть на нього, готові впасти до ніг.

Вітер, гострий, як наточена бартка, бив йому в груди, його дихання в одно зливалось із диханням гір, і гордість обняла Іванову душу. Він хотів крикнуть на всі легені, щоб луна покотилась з гори на гору, аж до крайнеба, щоб захитати море верхів, але раптом почув, що його голос пропав би у сих просторах, як комариний писк...

Треба було спішити.

За горбком, у долинці, де вітер не так дошкуляв, він знайшов стаю [1], закопчену димом. Діра у стінці для диму чорніла холодним отвором. Загороди на вівці стояли порожні, і вівчарі порались там, щоб було де ночувати при вівцях. Ва́таг занятий був добуванням живого вогню.

---

[1] Дерев'яний намет, в якому живуть вівчарі та роблять сир (будз, бриндзю).

Заклавши в одвірки скалку, двоє людей перетягли ремінь, від чого скалка крутилась й скрипіла.

— Слава Ісусу! — привітався Іван.

Але йому нічого не одповіли.

Так само фуркала скалка, і двоє людей, скуплені й строгі, тим самим рухом перетягали ремінь. Скалка починала куритись, і скоро маленький вогник вискочив з неї та запалав з обох кінців. Ва́таг побожно підняв вогонь і встромив в ватру, зложену коло дверей.

— Навіки слава! — обернувся він до Івана.— Тепер маєм живий вогонь, а доки ме він горіти, ні звір, ні сила нечиста не озьме́ся маржини та й нас, ирщених...

І завів Івана до стаї, де од порожніх бербениць, пу́тин [1] та голих лавиць йшов запах пустки.

— Завтра приженуть нам худібку, коли б допоміг панбіг усю людям віддати,— обізвавсь ва́таг і розповів, що Іван має робити.

Щось було спокійне, навіть величне в мові та в рухах полонинського газди.

— Мико!..— гукнув він у двері.— А розклади борше ватру у стаї...

Тонкий кучерявий Микола, з повним жіночим обличчям, вніс в стаю вогонь.

— Ти ж хто, браччіку, будеш — вівчар? — зацікавивсь Іван.

— Ні, я спузар,— одкрив зуби Микола,— маю пильнувати ватри, аби не згасла через все літо, бо була б біда́!..— Він навіть з жахом озирнувся навколо.— Та й піти до потоку води, та й у ліс дров...

Тим часом ватра розгоралась на полонині. Повним поваги рухом, як давній жрець, підкидав ва́таг до неї сухі смереки та свіжу хвою, і синій дим легко здіймався над нею, а далі, кинутий вітром, зачеплявся за гори, перетинав чорну смугу лісів та стелився по далеких блакитних верхах.

Полонина починала своє життя живим невгасимим вогнем, що мав її боронити од всього лихого. І, наче знаючи се, вогонь вивсь гордо своїм гадючим тілом та дихав усе новими клубами диму...

---

[1] Дерев'яна посудина.

Чотири сильних вівчарки, поклавши в траву свої кожухи, дивились задумливо в гори, готові в одну хвилину скочить на ноги, показать зуби та наїжити шерсть.

День уже гас. Гори міняли своє блакитне убрання на рожеві з золотом ризи.

Микола кликав вечерять.

Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню, щоб в мирності з'їсти свою першу полонинську кулешу...

* * *

Яка ж тота полонинка повесні весела, як овечки у ню ідуть із кожного села!..

Високий ва́таг, наче дух полонини, обходить з вогнем стоїще. Обличчя в нього поважне, як у жерця, ноги ступають твердо й широко, а дим з головешки фурка за ним крилатим змієм. На воротях стоїща, куди мають переходити вівці, ва́таг кида вогонь, а сам наслухає. Він чує хід полонинський не тільки вухом. Він серцем чує, як з глибоких долин, де киплять ріки та рвуть береги, з тихих осель і царинок котиться вгору, на поклик весни, жива хвиля худібки і під ногами її радо зітхає земля. Він чує далеке дихання отари, ричання корів і ледве вловимий голос пісень. А коли врешті показалися люди і підняли угору довгі трембіти, позолочені сонцем, щоб привітать полонину серед синіх верхів, коли заблеяли вівці і шумливим потоком залляли всі загороди, ватаг впав на коліна та підняв руки до неба. За ним схилились до молитви вівчарі й люди, що пригнали маржину. Вони прохали у бога, щоб вівця мала гаряче серце, як гарячий вогонь, який переступала, щоб господь милосердний заступив християнську худібку на росах, на водах, на всіх переходах од всякого лиха, звіра й припадку. Як допоміг бог зібрати худібку докупи, щоб так допоміг усю людям віддати...

Ласкаво слухало небо простосердечну молитву, добродушно хмурився Бескид, а вітер, пролітаючи далі, старанно вичісував трави на полонині, як мати дитячу головку...

* * *

Полонинко, верховинко, чим-есь так згорділа, чи не тими овечками, що-сь тільки уздріла?

— Гісь! Гісь! — підганяє ззаду вівчар. Вівці ліниво згинають коліна, тремтять на тонких ніжках і трусять вов-

ну.— Гісь! Гісь!..— Голі морди, з старечим виразом зануди, одкривають слиняві губи, щоб поскаржитись бозна-кому: «Бе-е... ме-е...» Два вівчарі ведуть перед. Червоні гачі мірно розтинають повітря, од руху киває на ході за кресанею квітка.— Бир-бир!..— Вівчарки нюхають вітер і одним оком скоса поглядають на вівці, чи все в порядку. Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють пухнаті хребти, як дрібні в озері хвилі, і драглів отара.— Птруá... птруá!..— Горляний поклик все навертає крайніх в отару, тримає повідь у берегах. Гори голубіють навколо, як море, вітер громадить на небі хмари. Тремтять кучеряві овечі хвости, а голови всі нахилились, і білі плескаті зуби вигризають у корінь солодку бриндушу, храбуст або рожевий горішок.— Бир! Бир!..— Стелить отарі під ноги полонина свій килим, а вона накриває її рухомим рябим кожухом. Хрум-хрусь... Бе-е... ме-е!.. Хрусь-хрусь... Тіні од хмар бродять по ближчих горбах, пересувають їх з місця на місце. Ходять, здається, гори, як вали в морі, і тільки далекі непорушно голубіють на місці. Сонце залляло овечу вовну, розклавшись веселкою в ній, запалило трави зеленим вогнем, за вівчарями ідуть довгі їх тіні.— Птруá... Птруá!..— Хрум-хрусь... хрусь-хрусь... Нечутно ступають настухи в постолах, котиться м'яко вовниста хвиля по полонині, а вітер починa грати на далекім воринні. Дз-з...— тонко співає він в одколоту скалку, докучно бринить, як муха. Дз-з...— обзивається грубо друге воринння, наводячи сум. Хмари все прибувають. Вони вже закрили півнеба, гасне далекий Бескид, і чорніє, і похмурніє в тінях, немов удівець, а полонина ще молодіє. І питається вітер тонко в воринні: «Чому ти ся бай не женіш, високий Бескиде?» — «Бо зелена полонинка за мене не піде»,— сумно зітхає Бескид. Блакитне небо замазалось сірим, море гір потемніло, полонина погасла, і отара овець повзе по ній, як сірий лишай. Холодний вітер розправля крила і б'є ними у груди попід кентар. Так трудно дихать, що хочеться обернутись до нього спиною. Хай б'є... Тонко заводить воринння, як муха в тенетах, скиглить біль нестерпучий, плаче самотній сум... Дз-з... дзи-и... Невгавуче, безперестанку. Висотує жили і крає ножем по серці. Хтів би не слухать, але не можна, хтів би втекти — та де? Гісь-гісь!.. А ти куди?.. Шляг би ті трафив! Бир-бир!.. Мурко!.. Але Мурко вже навертає. Обганяє вівцю, вітер насговбурчив на ньому шерсть, а він зловив вже зубами за карк вівцю і кинув

в отару. Дз-з-и-и... Дз-зі-і-і... Так зуби болять одноманітним і нестерпучим болем. Зціпив би зуби й замовк. Боли. Дзичи, пек ті та цур! Що воно плаче? Відай, се «той», бодай скаменів!.. Отак, здається, впав би на землю, безсилий, затулив вуха руками та би заплакав... Бо вже не годен... Дз-з-и-и... Дзі-у-у!.. Йой!..

Іван виймає флояру і дме у неї що має сили, але «той», навіжений, сильніший за нього. Летить од Чорногори, як розгнузданий кінь, б'є копитами трави і розмечує гривою згуки флояри. А Чорногора, мов відьма, блима за ним більмом — сніговим полем з-під чорних розпатланих кіс і лякає. Дз-и-и... Дзі-у-у!..

Закотилися вівці в долинку, і тут тихіше.

На сірому небі показалось блакитне озерце. Остра полонинська трава сильніше запахла. Озерце в небі виступа з берегів і вже широко розлило води. Заголубіли знову верхи, а всі долини налились золотом сонця.

Іван дивиться вниз. Там десь, між горами, де люди, по зеленій отаві походжають білі ноги Марічки. Її очі звернені десь на полонину. Чи співає свої співанки? А може, справді порозсівала по горах, вони зійшли квітками, а Марічка замовкла?

Ой як будуть вівчарики
Білі вівці пасти,
Будуть мої співаночки
За кресаню класти...—

згадується йому милий дівочий голос, і він зриває квітку та закосичує нею кресаню.

Птруá... птруá... Сонце пече. Робиться душно. Котяться вівці, пирхають на бігу, кривлять старечі губи, щоб краще стяти зубами солодкий храбуст, та лишають по собі свіжі бабельки. Хрусь-хрусь... хрум-хрум... Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють хребти, як в озері хвильки... Бе-е... ме-е... а собаки усе тримають отару у берегах.

Потомились вівчарки. Лягають і носять боками в траві. На довгий червоний язик, що звиса між іклами, сідають мухи.

— Бир-бир! — сердито гукає Іван, і вже собаки при вівцях.

Далеко, на полонині, під густим лісом, пасуться корови. Бовгар [1] сперся в задумі на довгу трембіту.

[1] Коров'ячий пастух.

Так поволі тягнеться час. Гірське повітря прополоскало груди, хочеться їсти. І як самотньо! Стоїш тут маленький, як бадилина у полі. Під ногами зелений острів, що його обливають блакитні води далеких гір. А там, по суворих диких верхах, десь у бе́зводах, в бе́зслихах, гніздиться всяка мара, ворожа сила, з якою тяжко боротись. Лиш одно — сокотися...

Гісь-гісь! Труситься вівці зеленим полем, м'яко ступають по траві постоли... Тиша така, що чутно, як кров тече в жилах... Сон налягає. Кладе м'якеньку лапу на очі і на лице і шепче до вуха: спи... Вівці тануть перед очима... от вже з овець стали ягнята, а от нічого нема. Поплили трави, як зелена вода. Приходить Марічка. Ой не обдуриш, небого, ой ні... Іван знає, що то лісна, а не Марічка, що то вона надить його. Щось тягне його за нею! Не хоче, а вже пливе, як пливуть трави зеленим потоком...

І раптом дике передсмертне ревіння корови викидає його зі сну. Що? Де? Бовгар як стояв, опершись трембітою в землю, так і застиг. Рудий бугай вдарив ногами в землю, зігнув воласту шию і підняв хвіст. Він вже мчить на той крик, високо скаче і рве ногами траву. Ріже ногами повітря. Бовгар стрепенувся і поспішає за ним до лісу. Бахнув у лісі стріл. Бах-бах-бах...— загриміли з рушниць верхи. Бах-бах-бах...— озвались дальші, і все німіє. Тиша.

«Певно, «вуйко» зарізав корову»,— дума Іван і пильніше оглядає свою отару.

— Птруа́-птруа́...— Сонце наче заснуло, вітер затих і перенісся з землі на небо. Він вже громадить там хмари, таке саме збурене море верхів, яке бачив круг полонини. В безконечних просторах загинув час, і не знати, чи день стоїть, чи минає...

Раптом до вуха долітає давно жданий поклик трембіти. Він приносить од стаї запах кулеші та диму і довгим мелодійним тремтінням оповідає, що кошари чекають на вівці...

— Гісь-гісь...— Мечуться пси, блеють овечки і ллються перистим потоком в долину, трясучи вим'ям, обважнілим од молока...

* * *

Вже третю добу сіє на полонині дрібний мачкатий дощик. Закурились верхи, закуталось небо, і в сірій мряці пропали гори. Вівці ледве ходили, важкі, повні водою, як

губка; одежа на вівчарях стала холодна й цупка. Тільки й спочинку було, що під дашком у струнці [1] під час доїння.

Іван сидить, опершись плечима в дошку, а ногами стискає дійницю. Біля нього — чорний пелехатий козар [2], що за кожним словом клене, а там ще вівчарі. Нетерплячі дроб'єта, яким прибува молоко, пруться з загороди у струнку, щоб їх швидше здоїли. Але ж бо почекайте, сараки, бо так не йде... Лиш по одній...

— Рист! — сердито кидає ззаду гонінник в овечий лемент та хльоска мокрим прутом.— Рист! Рист!..— підбадьорюють вівчарі та одхиляють коліна од дірки, кудою скаче у струнку вівця.— А! Бодай бис...— клене козар і не кінчає: ану скажеш в таку годину!

Навиклим рухом Іван хапа вівцю за хребет і тягне до себе задом понад широку дійницю. Покірно стоїть вівця, невигідно розчепіривши ноги, така дурна, і слуха, як дзюрить з неї молоко у дійницю.— Рист! — хльоска ззаду гонінник.— Рист! Рист! — покликують і собі вівчарі. Здоєні вівці, немов стуманілі, падають в загороді на камінь, кладуть голову на лапки і кривлять голі старечі губи.— Рист! Рист!..— Іванові руки безперестанку мнуть тепле овече вим'я, одтягають дійки, а по руках в нього тече молоко, що пахне лоєм і підіймає з дійниці масну солодку пару.— Рист! Рист! — Вскакують вівці як очманілі, розчепірюють над дійницями ноги, і десять вівчарських рук мнуть тепле вим'я. Жалібно плаче мокра отара по сей і той бік струнки, падають в загороду знесилені вівці, а густе молоко дзвінко дзюрить в дійницю та затікає теплим струмочком аж за рукав.— Рист! Рист!..

Козар сміється очима до своїх кіз. Вони не те, що овечки, в них гостре серце. Не падають трупом, як плохі вівці, а твердо стоять на тоненьких ногах. Цікаво підняли ріжки і дивляться в мряку, наче крізь неї щось бачать, і так бадьоро трясуться у них тоненькі борідки...

* * *

Опустіли кошари. Тиша і пустка. Може, там десь, в глибоких долинах, звідки гори починають рости, і лунають сміх людський та голоси, але у се віриться мало.

---

[1] Струнка — намет для доїння овець.

[2] Козар — козячий пастух.

Тут, в полонині, де небо накриває безлюдні простори, що живуть в самотині тільки для себе, вікує тиша.

Лиш в стаї тріщить невгасимий вогонь і все висилає синій дим свій на мандри. Здоєне молоко важко спочиває в дерев'яній посуді, над ним схилився ватаг. Він вже його заправив. З по́дри [1], де сохнуть великі круглі боханці будзу, повіває на ватага вітер, але не може прогнати зі стаї запаху вугля, сиру і овечої вовни. Бо тим самим пахне і ватаг. Нові бербениці й барильця німують в кутку, хоч тільки запукай до них — і обізветься голос, що там жиє. Холодна жентиця [2] світить з коновки зеленим оком. Ватаг сидить серед свого начиння, як батько серед дітей. Все воно — чорні лавки і стіни, ватра і дим, будз, бербениці й жентиця,— все воно близьке і рідне, на всьому спочила його тепла рука.

Молоко вже гусне, але ще йому не пора. Тоді ва́таг вийма з-за череса цілий жмуток дерев'яних колодок і починає читати. Там закарбовано все, в тій дерев'яній книзі, хто скільки має овець і що кому належить. Турбота зсува йому брови, а він уперто чита: «Мосійчук має штирнадцять дроб'єт, а му належит...»

За стінкою стаї спузар виводить:

Питається у баранця
Круторіжка вівця:
Ци ти вробиш, баранчику,
Зеленого сінця?

- Розспівався! — сердиться ватаг і наново перелічує карби.

Не знаєш ти, круторіжко,
Яка буде зима,
Ци ти вийдеш, ци не вийдеш
З полонинки жива,—

докінчує спузар у сінях і входить в стаю.

Закопчений, чорний, згинається над вогнем, і білі зуби блищать у нього. Вогонь потріскує стиха.

Молоко в путині жовкне і гусне. Ватаг схилився над ним скуплений, навіть суворий. Розщібає поволі рукава і по сам лікоть занурює в нього свої голі, зарослі волоссям руки. І так застигає над молоком...

---

[1] Полиці під дахом.
[2] Сироватка.

Тепер має бути тихо у стаї, двері замкнені, і навіть спузар не сміє кинуть оком на молоко, поки там твориться щось, поки ватаг чаклує. Все наче застигло в німому чеканні, бербениці затаїли у собі голос, притаїлись будзи на полицях, поснули сном чорним стіни і лави, вогонь ледве диха, і навіть дим соромливо тікає в вікно. Тільки по легкому рухові жил на ватагових руках помітно, що насподі в посуді одбувається щось. Руки оживають потроху, то підіймаються вище, то опускаються нижче, закруглюють лікті, щось плещуть, бгають та гладять там всередині, і раптом з дна посуди, з-під молока, підіймається кругле сирове тіло, що якимсь чудом родилось. Воно росте, обертає плескаті боки, купається в білій купелі, само біле і ніжне, і коли ватаг його виймає, зелені родові води дзвінко стікають в посуду...

Ватаг легко зітхнув. Тепер і спузар може вже глянуть. Славний родився будз, ватагові на втіху і на пожиток людям...

Одчиняються двері нарозтіж, вітер дме з подри, ватра з радості лиже чорний котел, в якому сироватка гуля коломийки, і серед диму й вогню блищать в спузаря зуби...

А коли сонце заходить, ватаг виносить зі стаї трембіту і трубить побідно на всі пустинні гори, що день скінчився миром, що будз йому вдався, кулеша готова і струнки чекають на нове молоко...

* * *

За своє літування у полонині зазнав Іван немало пригод. Раз він побачив дивну картину. Мав уже гнати вівці до стаї, коли ненароком озирнувся на близький верх. Мряка знизилась і укутала ліс, а він став легкий і сивий, як привид. Тільки полянка зеленіла під ним та чорніла одинока смерека. І ось та смерека закурилась і почала рости. Росте та й росте — і ось виступив з неї якийсь чоловік. Став на полянці, білий, високий, і гукнув назад себе у ліс. І зараз вийшли з лісу олені, один за другим, а що вийде новий, то роги у нього все кращі та веселіші. Гуртом вибігли серни, потремтіли на тоненьких ногах та й почали щипати траву. А що розсиплються серни, то ведмідь їх заверне, отак як вівці вівчарка. А той білий пасе — ще й погейкує на худібку. Тут раптом звівся вітер, а те стадо як пирсне, так і пропало. Отак як би хукнув на скло, воно за-

пітніє, а потому щезне усе, наче нічого не було. Він показував іншим, але ті дивувалися: «Де? Сама лиш мряка».

За два тижні «великий» — так вівчарі пошепки називали ведмедя — зарізав ще п'ять корів.

Часто не́гура [1] заставала вівці у полонині. У густій мряці, білій, як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи.— Г-ей! — кликав Іван перед себе.— Г-ей! — відзивалось глухо на його поклик, як з-під води, а звідки, де був той, що кричав,— невідомо. Вівці сивим туманом котились попід ногами, а далі пропадали й вони. Іван йшов безпомічний, простягши руки перед собою, наче боявся на щось наткнутись, і кликав: — Гей!..— Де ти? — обзивалось вже ззаду — і Іван мусив ставати. Стояв безпорадний, згублений у липкому тумані, і коли прикладав до уст трембіту, щоб обізватись, другий кіпець трембіти розпливався у мряці, а здушений голос її, тут же на місці, падав йому під ноги. Так вони розгубили кілька овечок.

«Вуйко» роздер ще дві корови, але то було востаннє: добирався вночі до стаї та й настромився на кіл. Тепер його шкура сушиться на кілках і на неї брешуть собаки.

Часом била на полонині плова́. Святий Ілля воювавсь з тими — цур їм та пек! Так блискав мечем і так гримав з рушниці — свят єси господи! — що лупилося небо та западало на гори, а щойно лусне, то щось чорне за кожним разом зів'ється туди-сюди — та й шусть під камінь... Він, щез би, глумиться богові, підставляє свою гузицю, а вівчареві біда: страху набереться, ще й змокне до нитки...

У петрівку упали зи́ми — і то такі тяжкії, що три дні не сходив сніг. Тоді розчахнулось багато овечок...

Зрідка приходили люди з долини. Їх обступали, питаючись навперейми:

— Що чути селом?

І, як ті діти, слухали прості оповідання про те, скільки люди вробили сіна, що буришки [2] нема, кукурудзи ріденькі, а Мочарникова Ілена померла.

Потому всі разом пили за здоров'я маржинки, гості набирали у бербениці бриндзи та в мирності знову спускались в долини.

Вечорами біля стаї палали вогні. Вівчарі скидали з себе одежу та трусили над ними воші або, зібравшись

[1] Туман.
[2] Картопля.

докупи, зголоднілі за літо без «челядини», вели безконечні масні розмови. Їх регіт покривав навіть сонні зітхання худоби.

Іван, перше ніж облягатись, кликав до себе Миколу, завжди співучого і говіркого.

— Мико!.. Ходи д'мені, браччіку!..

— Почекай, браччіку Йва, я зараз! — гукав од стаї спузар, і вже звідти долітала до Івана його співанка:

Чорногора хліб не родить,
Не родить пшеницю,
Викохує вівчариків,
Сирок і жентицю...

Микола був сиротою і виріс у полонині. «Плекали мя вівці»,— говорив він про себе, пригладжуючи непокірні кучерики.

Упоравшись, лягав спузар біля Івана, весь чорний, пересічений димом, й блищав молодими зубами при вогні ватри. Іван присувався ближче до нього, ловив Миколу за шию й прохав:

— Оповіж, браччіку, казку якус, ти їх багато знаєш...

З чорного неба капали зорі, й пливла по ньому білим шумом небесна ріка.

В долинах дрімали гори.

— Відай, ростут,— кидав наче до себе Іван.

— Хто?

— Гори.

— Перше росли, тепер перестали...

Микола мовкне, але потім додає стиха:

— З первовіку не було гір, лише вода... Така вода, гейби море без берегів. Та й бог ходив водою. Але раз він уздрів, що на воді крутиться шум. «Хто ти є?» — запитав. А воно каже: «Не знаю. Живий сме, а ходити не можу». А то був а́рідник. Бог про него не знав , бо він був, як бог, з первовіку. Дав бог йому руки та й ноги, і ходять вже разом оба побратими. От вкучилось їм все по воді ходити, схотів бог землю зробити, а як дістати з дна моря глини — не знає, бо бог все знав на світі, лише нічого не вмів зробити. А арідник мав силу до всього — та й каже: «Я бих туди пронир».— «Пронри». От він пірнув на дно, згріб в жменю глини, а решту сховав до рота для себе. Узяв бог глину, розсіяв. «Більше нема?» — «Нема». Поблагословив бог ту землю, та й почала вона рости. А та, що в роті у сотони, росте й собі. Росте та й росте, вже й рота розперла,

не можна йому дихати вже, очі на лоба лізуть. «Плюй!» — радить бог. Зачав він плювати, та й де лиш плюне, там виростають гори, одна вище за другу, до самого неба доходять. Вони б і небо пробили, коли б бог не закляв. Відтоді перестали гори рости...

Дивно Іванові, що такі красні гори, такі веселі, а сотворив їх злий.

— Кажи, браччіку, далі,— просить Іван, а Микола знов починає:

— Арідник був здатний до всього, що надумав — зробив. А бог, як що хотів мати, мусив вимудровувати в нього або украсти. Поробив арідник вівці, зробив си скрипку і грає, а вівці пасуться. Побачив бог та й вкрав тото в него, і вже обоє пастушат. Що є на світі — мудрощі, штудерація всяка,— то все від нього, від сотони. Де що лиш є — віз, кінь, музика, млин або хата,— все вигадав він... А бог лиш крав та давав людям. Таке-то...

Раз арідник змерз та й, щоб загрітись, вигадав ватру. Прийшов бог до ватри і дивиться на вогонь. А той вже знає, чого він. «Все ти, каже, у мене покрав, а сього не дам». Але дивиться арідник, а бог кладе вже ватру. Так йому стало досадно, що він озьмив та й плюнув у божу ватру. А з тої слини і знявся над вогнем дим. Перше ватра була без диму, чиста, а відтоді курить...

Довго Микола оповідає, а коли ненароком згадає чорта, Іван хрестить груди під кептарем. Микола ж тоді плює, аби нечистий не мав над ним сили...

* * *

Занедужав Микола — і Іван замість нього пильнує ватри. Проти вогню, на лаві, спить ватаг, а там, в кутку, де неспокійно хвилюють тіні од бербениць, постогнує хорий. В чорнім котлі кипить вода, дим збивається вгорі, під дах, і вилітає крізь гонти. Часом нечистий дихне у діру, і тоді дим з силою буха та гризе очі, але то добре, бо не можна заснути. А сон налягає. Щоб одігнати його, Іван встромлює очі в живий вогонь. Він мусить сокотити вогонь, сю полонинську душу, бо хто знає, що б сталось, якби не вберіг! Весела грань сміється до Івана з-під важкого накладу і раптом чезне. Перед очима пливуть вже зелені плями, розпливаються у царинки, у смерековий ліс. По царинці ступають білі ноги Марічки. Вона кида в полиг граблі і

простягає до нього руки. І у ту мить, коли Іван ось-ось має почути м'яке тіло Марічки на своїх грудях, з лісу виходить з риком ведмідь, а білі вівці мечуться вбік і одділяють його од Марічки. «Ху, пек ті та цур!.. Невже заснув?» Жар з ватри кліпає оком, ватаг хропе, а під чорним покривалом рухливих тіней стогне Микола.

Чи не пора варити кулешу на сніданок для вівчарів? Іван виходить з стаї.

Тиша і холод обіймають його. Десь в загородах диха худібка, збились вовною вівці, слабо блищать біля за́стайок ватри. Вівчарки обступили Івана, витягують залежане тіло, гребуться і труться до ніг. Чорні гори залляли долини, як велетенська отара. Вони вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби. А над ними розстелилося небо, ся полонина небесна, де випасаються зорі, як білі овечки. Чи ще щось є в світі, опріч сих двох полонин? Одна послалась долом, друга горою, а між ними, як дрібна цятка, чорніє пастух.

А може, нема нічого. Може, ніч затопила вже гори, може, зсунулись гори, роздушили усе живуще і лиш одно Іванове серце глухо калата під кептарем у безконечних мертвих просторах? Самота, як біль зубів, починає ссать йому серце. Щось велике, вороже душить його, ся затверділа тиша, байдужний спокій, сей сон небуття. Нетерплячка стука йому до голови, за горло хапає неспокій—і, стрепенувшись раптом, він з криком, улюлюканням й зойком кида собою у полонину, щоб серед гвалту вівчарок дико ревучим клубком зламати тишу, розбити ніч на скалки, як камінь шибку. Ов-ов-во!..— одзиваються збуджені гори... Га-га-га...— повторяють в тривозі далекі верхи, і знову зімкнулась розбита тиша. Вівчарки вертають назад, скалять до Івана зуби та махають хвостами.

Але зробилось іще сумніше. Схотілось сонця, веселого шуму ріки, теплого хатнього духу, розмови. Жаль вхопив серце, солодка туга. Згадки почали його заливати та хвилюватись перед очима. І раптом почув він тихе: «Іва-а!» Хтось його кликав. О! Знову: «Іва-а!..»

Марічка? Де вона взялась? Прийшла на полонину? Вночі? Заблудилась і кличе? Чи, може, йому причулось? Ні, вона тут. Серце калата в Іванових грудях, але він вагається ще. Куди іти? І знову, утретє, долітає до нього звідкись: «Іва-а!..» Марічка... вона... напевно... Він біжить навпростець, без стежки, туди, звідки чув голос, але стрі-

чає лиш прірву, кудою не можна ні збігти, ані дістатись на полонину. Стоїть й заглядає у чорну безодню. Тоді йому робиться ясно: се його кличе лісна. І, хрестячи груди та озираючись лячно, він повертає до стаї.

Пора варити кулешу. В киплячий казан він сипле муку, крає її навхрест, і скоро запашна пара мішається з запахом диму. Ватаг потягається вже... почина дніти. Але хто його кликав? А може, то була таки Марічка?

Його тягне подивитися ще, коли стало видніше. Йде в полонину. Холодні роси сідають йому на постоли, небо зачервонілось, і зблідли зорі. Іван виходить на верх — і раптом холоне. Де він? Що з ним? Куди ділися гори? Води обляли кругом полонину, потопили верхи, і полонина пливе самотою в безкрайому морі. Од Чорногори подихнув вітер, повні води хвилюються стиха, чутно, як невидиме ще сонце росте в глибині, а ось виткнувся з моря весь сивий верх, з якого стікає вода. Сильніше подиха холод, зростають вали на морі, і верхи, один за другим, пробиваються з білої піни. Світ наче наново родився. Води постікали з верхів і ходять вже під ногами, сонце простелило на небі свою корону і ось-ось покаже лице, а з стаї несеться сумний голос трембіти і будить зі сну полонину.

* * *

Так літував Іван у полонині, аж поки вона не спустіла. Стекла маржинка назад в долини, розібрана хазяями, одтрембітали своє трембіти, лежать здоптані трави, а вітер осінній заводить над ними, як над мерцем. Лишились тільки ватаг зі спузарем. Вони мусять чекати, аж згасне вогонь, той вогонь полонинський, що сам народився, неначе бог, сам має й заснути. А коли і їх вже не стало, на засмучену полонину приволіклась мара та й нипа по стаї й по загородах, чи не лишилось чого для неї.

* * *

Надаремне Іван поспішав з полонини: він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, взяла її вода. Несподівано заскочила повінь, люті габи [1]

[1] Габа́ — хвиля.

збили Марічку з ніг, кинули потім на гоц [1] і понесли поміж скелі в долину. Марічку несла ріка, а люди дивились, як крутять нею габи, чули крики й благання і не могли врятувати.

Іван не вірив. Се, певно, штуки Гутенюків. Дізнались про їхнє кохання й сховали Марічку.

А коли зо всіх боків чув лиш те саме, рішив шукати тіла. Мусило ж прибитись десь до кашіци [2], десь люди мали його спіймати. Пішов вздовж річки, повний пекучого гніву і злоби до її вічного шуму, до киплячої люті.

В одному селі знайшов-таки тіло. Його вже витягли на зарінок, але він не пізнав в ньому Марічки. Се не Марічка була, а якийсь мокрий лантух, синя кривава маса, стерта річним камінням, як у млині...

Великий жаль вхопив Івана за серце. Зразу його тягло скочити з скелі у крутіж: «На, жери і мене!» Але потому щемлячий тусок погнав його в гори, далі од річки. Затуляв вуха, щоб не чути зрадливого шуму, що прийняв в себе останнє дихання його Марічки. Блукав по лісі, поміж камінням, в заломах, як ведмідь, що зализує рани, і навіть голод не міг прогнати його в село. Знаходив ожини, гогóзи, пив воду з потоків і тим живився. Потому щез. Люди гадали, що він загинув з великого жалю, а дівчата склали співанки про їхнє кохання та смерть, які розійшлися по горах. Шість літ не було чутки про нього, на сьомий раптом з'явився. Худий, зчорнілий, багато старший од своїх літ, але спокійний. Оповідав, що пастушив на угорському боці. Ще з рік так походив, а відтак оженився. Треба ж було газдувати.

Коли замовкли стріли пістолів і одспівали весілля, а жінка пригнала до загороди вівці й корови, Іван був задоволений навіть. Його Палагна була з багацького роду, фудульна, здорова дівка, з грубим голосом й воластою шиєю. Правда, вона любила пишне лудіння, і немало десь піде грошей на шовкові хустки та дорогі згарди, але то байка! Поглядаючи на овечки, що блеяли в загородах, на свій писаний ботей (стадо), на корови, що дзвонили та рули по випасах в лісі,— він не журився.

Тепер він мав коло чого ходити. Не був жадний багатства — не па те гуцул жиє на світі,— саме плекання мар-

---

[1] Гоц — водопад.

[2] Кашіца — дерев'яна обшивка берегів.

жинки сповняло радістю серце. Як дитина для мами — такою була для нього худібка. Весь час, всі думки займала турбота про сіно, про вигоди маржинці, щоб не заслабла, щоб хто не зурочив, щоб вівці щасливо котились, а корови уположались. Скрізь, од усього була небезпека, і треба було добре глядіти маржину од гадини, звіра і од відьом, які всякими способами потягали манну з коров та потинали худібку. Треба було багато знати, підкурювать, ворожити, збирати помічне зілля і замовляти. Палагна йому помагала. З неї була добра газдиня, і свої вічні турботи він ділив з нею.

— Ну і сусіди дав нам пан-біг! — жалілась вона чоловікові.— Війшла даві в притулу Хима, глянула на ягнєта та як сплесне в долоні: «Їй! Які вони файні!» На, маєш, гадаю собі. Не встигла та за поріг, а двоє ягнєт закрутилось на місці — та й вже по них... Ігій на тебе, відьмо...

— А я йду сночі,— оповідав Іван,— повз її хату та й дивлюся — кочеється шос кругле, гейби капшук. Та й світиться так, наче зірниця. Став я й дивлюся, а воно по царинці, через вориннє та й просто в Химині двері... Абих так здоров був!.. Якби був догадався та зняв свої гачі, може б, ними відьму імив, а так пропало...

З другого боку, на найближчім горбі, сусідив Юра. Про нього люди казали, що він богує. Він був як бог, знаючий і сильний, той градівник і мольфар. В своїх дужих руках тримав сили небесні й земні, смерть і життя, здоров'я маржини й людини, його боялись, але потребували усі.

Траплялось, що і Іван звертався до нього, але за кожним разом, стрічаючи погляд чорних пекучих очей мольфара, спльовував непомітно: «Сіль тобі в оці!..»

Проте найгірше докучала їм Хима. Стара улеслива баба, завжди така привітна, вона вечорами перекидалась в білого пса та нипала по загородах сусідських. Не раз Іван метав сокирою в неї, жбурляв вилами та проганяв.

Ряба корова на очах худла і все менше та менше давала подою. Палагна знала, чия то справа. Вона підглядала, говорила примівки, по кілька разів на вечір бігала до коров, вставала навіть вночі. Раз наробила такого крику, що Іван біг в загороду як навіжений і мусив одганяти од порога велику жабу, що намагалась перелізти у хлів. Але жаба раптом десь щезла, а з-за воринння скрипів вже голосок Химин:

— Добрий вам вечір, сусідоньки красні... хе-хе...

Безвстидна!

Чого вона тільки не виробляла, ота родима відьма! Перекидалась у полотно, що біліло смерком попід лісом, повзла вужем або котилась горбами прозорим клубком. Спивала, нарешті, місяць, щоб було темно, як йде до чужої худоби. Не один присягався, що бачив, як вона терницю доїть: заб'є у неї чотири кілки, неначе дійки,— і надоїть повну дійницю.

Скільки клопоту було в Івана! Він не мав навіть коли спам'ятатись. Газдівство потребувало вічної праці, життя маржини так тісно в'язалось з його власним життям, що витісняло всякі інші думки. Але часами, несподівано зовсім, коли він зводив очі на зелені царинки, де спочивало в копицях сіно, або на глибокий задуманий ліс, звідти злітав до нього давно забутий голос:

Ізгадай мні, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину...

Тоді він кидав роботу і десь пропадав.

Фудульна Палагна, що звикла шість день на тиждень робити і тільки в свято одпочивала, пишаючись красним лудінням, сердито дорікала за його примхи. Але він гнівавсь:

— Заткнися. Пазь лиш своє і дай мені спокій...

Він сам сердивсь на себе: «Нащо воно?» — і винувато йшов до худоби.

Приносив їй хліба чи грудку солі. З довірливим риком тяглася до нього його біланя або голубаня, висувала теплий червоний язик і разом з сіллю лизала руки. Вогкі блискучі очі приязно дивились на нього, а теплий дух молочного вим'я та свіжого гною знову вертали втрачений спокій і рівновагу.

В кошарі його обливало ціле море овець, таких маленьких, круглих. Вони знали господаря свого, сі барани і ягниці, і з радісним беканням терлись до його ніг. Він запускав пальці в пухнату вовну або з батьківським почуттям брав на руки ягня — і дух полонини віяв тоді над ним та кликав у гори. Ставало спокійно і тепло на серці.

У сьому була Іванова радість.

Чи він кохав Палагну? Така думка ніколи не займала його голови. Він газда, вона газдиня, і хоч дітей у них не

було, зате була худібка— чого ж ще більше? На добрім хазяйстві Палагна набралась тіла, стала повна й червона, курила люльку, як Іванова мати, носила пишні шовкові хустки. а на волостій шиї блищало у неї стільки намиста, що челядь з заздрощів аж розсідалась. Вони їздили разом до міста або на храм. Палагна сама сідлала свого коня і закладала червоний постіл в стремéно так гордо, неначе всі гори належали тільки до неї. На храмах були люди та далекі роди, пінилось пиво, лилась горілка, злітались усякі новини з далеких гір, Іван обіймав молодиці, Палагну цілували чужі чоловіки — ото диво яке! — і вдоволені, що набулись так файно, вони вертались знову до щоденних турбот.

До них теж приїздили чесні газди в гостину.

— Слава Ісусу. Як жінка, маржинка, ци дужі?

— Гаразд, як ви?..

Засідали за мережаний стіл, тяжкі в своїм овечім убранні, і споживали вкупі свіжу кулешу та гуслянку гостру, од якої облазив язик.

Так йшло життя.

Для праці — будні, для ворожіння — свято.

На святий вечір Іван був завжди в дивнім настрої. Наче переповнений чимсь таємничим й священним, він все робив поважно, неначе службу божу служив. Клав Палагні живий вогонь для вечері, стелив сіно на стіл та під столом і з повною вірою рикав при тім, як корова, блеяв вівцею та ржав конем, аби велася худоба. Обкурював ладаном хату й кошари, щоб одігнати звіра й відьом, а коли червона од метушні Палагна серед курива того ознаймляла нарешті, що готові усі дванадцять страв, він, перше ніж засісти за стіл, ніс тайну вечерю худобі. Вона першою мусила скоштувати голубці, сливи, біб та логазу, які так старанно готувала для нього Палагна. Але се було не все. Ще годилось закликать на тайну вечерю усі ворожі сили, перед якими берігся через ціле життя. Брав в одну руку зі стравою миску, а в другу сокиру і виходив надвір. Зелені гори, убравшись у білі гуглі, прислухались чуйно, як дзвеніло на небі золото зір, мороз блискав срібним мечем, потинаючи згуки в повітрі, а Іван простягав руку у сю скуту зимою безлюдність і кликав на тайну вечерю до себе всіх чорнокнижників, мольфарів, планетників всяких, вовків лісовпх та ведмедів. Він кликав бурю, щоб була ласкава прийти до нього на ситі страви, на палені горілкй,

на вечерю святу,— але вони не були ласкаві і ніхто не приходив, хоч Іван спрошував тричі. Тоді він заклинав їх, щоб не з'являлись ніколи,— і легко зітхав.

Палагна чекала в хаті. Вогонь в печі лежав втомившись, тихо дрімаючи жаром, страви спочивали на сіні, різдвяна мирність спливала з темних кутків, голод тягнув до їжі, але вони ще не сміли сісти за стіл. Палагна поглядала на чоловіка — і в згоді вони разом згинали коліна, благаючи бога, щоб припустив до вечері ті душі, що їх ніхто не знає, що пропадом пропадають, бу́тинами побиті [1], дорогами покалічені, водами потоплені. Ніхто за них не згадає, ані встаючи, ані лягаючи, ніхто не згадає, дорогою йдучи, а вони, бідні душі, гірко пробувають у пеклі, чекаючи вечора святого...

І коли так молились, Іван був певний, що за плечима у нього плаче, схилившись, Марічка, а душі нагло померлих невидимо сідають на лави.

— Продуй перше, ніж маєш сісти! — вимагала від Івана Палагна.

Але він знав і без неї. Старанно продмухував місце на лаві, щоб не привалить яку душу, і засідав до вечері...

На Маланки до маржини у загороду приходив сам бог. На високому небі ясно горіли зорі, люто тріщав мороз, а сивий бог йшов босоніж по пухкому снігу і тихо одхиляв двері кошари.

Прокинувшись вночі, Іван наслухав і, здавалося, чув, як лагідний голос питає маржинку: «Ци ти, худібка, наїжена, напоєна добре? Ци сокотить тебе газда?» Радісно блеяли вівці, веселим риком обзивались корови — газда доглядає їх добре, сумлінно, поїть, годує і навіть нині вичесав шерсть. Тепер пан-біг напевно обдарує його новим приплодом.

І бог давав приплід. Овечки мирно котились, чинили ягнички, корови щасливо уположались.

Палагна вічно заклопотана була своїм ворожінням. Палила поміж маржиною ватру, аби вона була світуча, красна, як боже світло, аби до неї не мав приступу злий. Вона робила, що тільки знала, аби худоба була така тиха, як корінь в землі, така манниста, як у потоці вода. Вона так ніжно промовляла до неї:

— Ти меш годувати мене і мого газду, а я тебе буду

[1] На роботах у лісі.

шанувати, щоб ти легко спала, шобис рідко рикала, щоби тебе чередінниця не пізнала, де ти ночувала, де ти стояла, щоби тебе хто не урік...

Так йшло життя худоб'яче й людське, що зливалось докупи, як два джерельця у горах в один потік.

* * *

Завтра велике свято. Теплий Юрій одбира од холодного Дмитра ключі світові, щоб править землею. Повні води, на яких плава земля, піднесуть її вище до сонця, Юрій закосичить ліси і царинки, вівця ме обростати у вовну, як літом земля травою, а сінокоси спічнуть од худібки, заростаючи ве́лико зе́лом. Завтра — весна, день радості й сонця, а вже сьогодні гори цвітуть вогнями і синій дим загортає смереки прозорим серпанком. А коли сонце знизилось, одцвіли ватри і дими одлетіли у небо, радісним риком обізвалась худоба, перегнана через жар, аби була остра у літі, як тота ватра, аби множилась так, як намножився од вогню попіл.

Пізно обляглись перед Юрієм люди, хоч рано мали вставати.

Палагна збудилась, як тільки почало дніти. «Чи ще не рано?» — подумала вголос, але зараз згадала, що нині свято і треба йти на царинку. Одкинула теплий ліжник і встала на ноги. Іван ще спав, піч позіхала в кутку чорним отвором пащі, а під нею сумно бринів цвіркун. Палагна розщібнула сорочку, скинула з себе, постояла гола посеред хати і, боязко озираючись на Івана, пішла до дверей. Скрипнули двері, і ранішній холод обвіяв їй тіло. Гори ще спали. Спали ще смерекові ліси, як ченці строгі, посірілі за ніч царинки і сиві шпилі, що розпливались в тумані. Холодна мрич підіймалась з долини та простягала білі мохнаті лаби до чорних смерек, а під блідим ще небом оповідав свій сон Черемош.

Палагна ступала по мокрих травах і злегка тремтіла в ранішнім холодку. Вона була певна, що ніхто її не побачить, а якби й побачив, то що? Звісно, шкода було б, якби пропало її ворожіння. Іншої думки в неї не було. На благовіщення ще вона закопала у муравлисько сіль, булку й намисто і нині треба було все те звідти дістати. Помалу звикла до зимна. Її туге тіло, що не знало ще материнства, свобідно і гордо пливло в молодих травах царин-

ки, таке рожеве і свіже, як позолочена хмара, переповнена теплим весняним дощем. Нарешті спинилась під буком. Але перше ніж розкопать муравлисько, вона підняла угору руки і потяглася смачно всім тілом, хруснувши кісточками. І враз почула, що тратить силу. Щось їй недобре. Опустила безвладно руки, глянула перед себе і раптом впірнула в чорну вогнисту безодню, що не пускала її від себе.

Юра-мольфар стояв по той бік воринння і дивився на неї.

Вона хотіла крикнуть на нього — і не могла. Хотіла закрити груди руками — й не мала сили їх зняти. Намагалась втекти — і вросла в землю. Стояла безсила, сливе зомліла, і уперто дивилась у дві чорні жаринки, що випивали з неї всю силу.

Врешті у ній ворухнулася злість. Пропало ціле ворожіння! Палагна зробила над собою зусилля, щоб підняти ту злість, і сердито обізвалась до нього:

— Чого вилупив баньки? Не видів?

Не спускаючи з неї очей, якими скував її всю, Юра блимнув зубами:

— Такої, як ви, Палагно, бігме, не видів.

Й закинув ногу через воринння.

Вона бачила добре, як плили до неї ті дві жаринки, що спопелили її волю, а все ж стояла, нездатна поворухнутись, чи то в солодкім, чи то в жахливім чеканні.

Він був вже близько. Бачила мережані шви кептара... блискучі зуби в отворі рота... напівпідняту руку... Тепло його тіла зблизька війнуло на неї, а вона все ще стояла.

І аж коли залізні пальці стиснули їй руку та потягли до себе, вона з криком шарпонулась і побігла до хати.

Мольфар стояв, роздуваючи ніздрі, і дивився услід, як біле Палагнине тіло вигиналось на травах, мов габи в Черемоші.

Потому, коли Палагна вже щезла, він переліз знову воринння і знов почав розсівать по царинці попіл од учорашньої ватри, аби корови та вівці, що будуть тут пастись, пишно плодились, щоб кожна ягничка чинила по двоє...

Палагна прибігла додому лиха. Добре, що хоч Іван нічого не бачив. Ну і сусідонько файний, смага б ті втяла! Не мав коли приступитись до неї!.. Ігій на тебе!.. А що

ворожіння пропало — то вже пропало... Вагалась, чи казати про Юру Іванові, чи дати спокій. Ще бійка готова вийти з того та сварка, а з мольфаром лиш зачепись... От було дати в лице та й вже... Але Палагна знала, що не годна зняти на нього руку. Навіть при одній думці про се почувала млость у всім тілі, в руках і в ногах, якусь солодку знемогу. Чула немов павутиння на всьому тілі од гарячого погляду чорних очей, од блиску зубів в пожадливо одкритому роті. І що б вона не робила в той день, мольфарів погляд її в'язав.

Вже зо два тижні минуло від того часу, а Палагна Іванові не казала про стрічу з Юром. Вона лиш придивлялась до чоловіка. Щось було важке у ньому, якась жура його гризла та ослабляла тіло, щось старе, водянисте світилось в його стомлених очах. Помітно худ, ставав байдужий. Ні, Юра кращий. Коли б захотіла мати любаса, узяла б Юру. Але Палагна була фудульна, її силком не візьмеш. До того, була сердита на мольфара.

Раз вони стрілись біля ріки. Палагні на мить здалося, що вона гола, що тонке павутиння опутало все тіло її. Вона наче крізь сон почула:

— Як спали, Палагночко, душко?

На язиці в неї вертілась відповідь: «Гаразд, як ви?» Але вона здержалась, закопилила губу, гордо підняла голову і минула його, немов не бачила навіть.

— Як дужі? — почула ззаду удруге.

Але не обернулась.

«Ну, тепер начувайся біди!» — подумала зі страхом.

І справді ледве вернулась додому, Іван стрів її звісткою, що здохла ягничка. Але, на диво, їй анітрошки не жалко було ягнички. Навіть злість брала, що Іван так побивається дуже за нею.

Юра більше не переходив Палагні дороги. Однак її думка все частіше зверталась до нього. Цікаво й охоче прислухалась Палагна оповіданням про його силу і дивувалась, скільки він може, той палкий Юра, що не видів кращої од Палагни! Він був могутній, потужний, все знав. Од його слова гинула зразу худоба, сохла й чорніла, як дим, людина, він міг наслати смерть і життя, розігнать хмару і сперти град, вогнем чорного ока спопелить ворогів і запалити в жіночому серці кохання. Він був земним богом, той Юра, що хтів Палагни, що простягав по неї руки, в яких тримає світові сили.

Її серце часами в'яло для корів і чоловіка, вони там блідли, як розсівається мрич, що на хвилинку сіда на смереки. З нудьгою вона йшла на царинку, під бук, і там почувала на своїх грудях тепле дихання Юри, залізні пальці його руки. Він мав би з неї любаску, коли б тоді з'явився.

Але він не з'являвся...

Була гаряча днина. Ігрець закурився, земля парувала, од Чорногори бігли безперестанку хмари та виливались дощі, на які збоку світило сонце. Так було парно, що Палагна нізащо не полізла б на грунь, коли б не приснився їй сон, який віщував для худоби недобре. Вона хотіла одвідать корови у лісі. Круг неї гори курились од мричі, наче скипіли гірські потоки й запарували. Черемош знизу шумів. Йому твердо було лежати на скелях, і він перескакував з каменя на камінь. Але ледве встигла Палагна злізти на верх, коли од Чорногори махнув крилом вітер і захитав дерева. «Коли б не було бурі»,— погадала вона і обернулась лицем до вітру. Ну, так і є... Там клекотіла важка синьо-біласта хмара. Здавалось, сама Чорногора знялася в небо, готова спуститись на землю та все роздушити. Вітер біг перед нею та розпихав смереки, а гори й долини зчорніли одразу, як після пожежі. Нічого було і думати йти далі. Палагна заховалась під наметом смереки. Смерека скрипіла. Здалеку м'яко котився грім, тіні прудко бігли по горах, змиваючи фарби, а високі гаджуги згинались удвоє по далеких верхах. «Ще аби градом не верг-ло»,— лякалась Палагна, загортаючись у кептар.

А над головою уже шуміло. Там, в Чорногорі, чорнокнижники сікли десь лід по замерзлих озерах, а душі страчених нагло збирали той лід у міхи і мчались з ними на хмарах, щоб розсівать по землі. «Пропадуть сіножаті, засипле їх ледом, і буде плакать голодна худібка»,— думала гірко. Але не встигла скінчити думки, як вдарив грім. Захиталися гори, гаджуги впали верхами на землю, земля піднялась, і все закрутилось у вихрі. Палагна ледве встигла вхопитись за стовбур і, мов крізь туман, побачила раптом, як дряпавсь на гору якийсь чоловік. Боровся з вітром, розкидав ноги, неначе рак, хапався руками за камінь і все дерся на верх. Ось він вже близько, зігнувся удвоє, біжить —і врешті став на вершку. Палагна пізнала Юру.

— Цес, певно, до мене...— налякалась Палагна, але Юра, видимо, її не бачив.

Став проти хмари, одна нога наперед, і склав руки на грудях. Закинув назад бліде обличчя і вперся похмурим оком у хмару. Стояв так довгу хвилину, а хмара ішла на нього. І раптом сильним рухом він кинув кресаню на землю. Вітер зараз звіяв її в долину і підхопив на голові в Юри довге волосся. Тоді Юра підняв до хмари ціпок, що тримав у руці, і крикнув у синій клекіт:

— Стій! Я тебе не пускаю!..

Хмара подумала трохи і пустила в одповідь вогняну стрілу.

— Ой! — закрила Палагна очі рукою, як розсипались гори.

Але Юра так само міцно стояв, і кучері вились на голові в нього, як у гнізді гадюки.

— Ага! Ти так! — крикнув Юра до хмари.— То я мушу тебе заклинати. Я заклинаю вас, громи й громовенята, тучі і тученята, я розганяю тебе, фортуно, наліво, на ліси й води... Іди рознесися, як вітер по світі... Розсядься і розситися, ти тут сили не маєш...

Але хмара тільки моргнула зневажливо лівим крилом і почала завертати направо, понад царинки.

— Нещастя! — стиснула руки Палагна.— Чисто виб'є сіна́...

Однак Юра не хотів піддатись. Він лиш зблід дужче, лиш очі потемніли у нього. Коли хмара направо — то й він направо, хмара наліво — і він наліво. Він бігав за нею, борючись з вітром, махав руками, грозив ціпком. Він вився, як в'юн, по горі, завертаючи хмару, моцувався із нею, спирав... Ось-ось, ще трошки, ще з сього краю... Чув в грудях силу, метав громи з очей, здіймав руки угору і заклинав. Вітер розвіяв його кептар та бив у груди, хмара гарчала, плюскала громом, завертала у очі дощем, драгліла над головою, готова впасти, а він, залитий потом, ледве переводячи дух, метався грунем в нестямі, боячись втратить остáнні сили. Чув, що сили вже слабнуть, що в грудях пусто, що вітер рве голос, дощ залива очі, хмара перемагає, і вже останнім зусиллям підняв до неба короткий ціпок:

— Стій!..

І хмара раптом спинилась. Підняла здивовано край, сперлась, як кінь на задні ноги, заклекотіла внутрішнім гнівом, одчаєм знесилля і вже просила:

— Пусти! Де ся подіну?

— Не пущу!

— Пусти, бо гинем! — кликали жалібно душі, згинаючись під вагою переповнених градом мішків.

— Ага! Тепер ти просиш!.. Я тебе заклинаю: іди у безвісті, у провалля, куди коні не доіржуть, корови не дорікують, вівці не доблеюють, ворони не долітають, де християнського гласу не чути... Туди пускаю тебе...

І дивна річ — хмара скорилась, покірно повернула наліво і розв'язала мішки над рікою, засипаючи густим градом зарінок. Біла завіса закрила гори, а в глибокій долині щось клекотіло, ламалось і глухо шуміло. Юра упав на землю і важко дихав.

А коли сонце продерло хмару і мокрі трави враз осміхнулись, Юра наче у сні побачив, що до нього біжить Палагна. Вона сяла уся привітно, як сонце, коли нагнулась над ним з турботним питанням:

— Ци тобі, Юрчику, не сталось чого лихого?

— Нічьо, Палагночко, душко, нічьо... Ади! Я одвернув бурю...

І простяг руки до неї...

Так Палагна стала любаскою Юри.

* * *

Іван дивувався Палагні. Вона і перше любила пишно вбиратись, а тепер наче щось вступило у неї: навіть у будень носила шовкові хустки, дорогі й писані мудро, блискучі дротяні запаски, а важкі згарди гнули їй шию. Часом щезала з дому й верталася пізно, червона, розтріпана, п'яна неначе.

— Де ти волочишся все?! — сердивсь Іван.— Гляди, газдине!

Але Палагна тільки сміялась.

— Овва! То вже мені і погуляти не вольно... Я хочу набутись. Раз живемо на світі...

Що правда, то правда, життя наше коротке — блисне та й згасне. Іван сам так думав, але ж бо Палагна занадто. Щодня вона запивалася в корчмі з Юрою-мольфаром, прилюдно цілувалась і обіймалася з ним, не криючись навіть, що має любаса. Хіба вона перша! Відколи світ світом, не бувало того, щоб тільки одного триматись.

Всі говорили про Палагну та Юру, чув і Іван, але приймав усе байдуже. Як мольфар, то й мольфар. Палагна

цвіла й веселилась, а Іван сидів і сох, втрачаючи силу. Він сам дивувався тій зміні. Що сталося з ним? Сили покидали його, очі, якісь розпорошені й водянисті, глибоко запались, життя втратило смак. Навіть маржинка не давала колишньої втіхи. Чи йому пороблено що, чи хто урік? Не мав до Палагни жалю, навіть кривди не чув у серці, хоч бився за неї з Юром.

Не з злості, а для годиться, коли люди звели. Якби не Семен, його побратим, що заступився за Івана, може б, нічого не було.

Бо, стрівшись раз в корчмі, Семен вдарив Юру в лице.

— А ти, лайдаку якийсь, тобі що до Палагни, не маєш своєї жони?

Тоді Іванові соромно стало. Він скочив до Юри:

— Пазь своєї Гафії, а моєї не руш! — І затряс бартков в Юри перед лицем.

— Ти купив її на торзі? — спалахнув Юра.

Його бартка так само миготіла перед очима в Івана.

— Потеруха б тя стерла!..

— Опришку єден!..

— На, маєш.

Іван тяв перший, просто в чоло. Але Юра, умиваючись кров'ю, встиг рубанути Івана між очі і об'юшив його аж до грудей. Посліпли обоє од хвилі гарячої крові, що заливала їм очі, а все ж кресали бартку об бартку, усе гатили один одному в груди. Вони танцювали смертельний танець, оті червоні маски, з яких парувала гаряча кров. Юра мав вже скалічену руку, але щасливим вдаром раптом зламав надвоє Іванову бартку. Іван зігнувся, чекаючи смерті, та Юра вгамував свою лють на бігу і гарним, величним рухом одкинув набік свій топірець.

— На безоружного з бартков не йду!..

Тоді вони взялись за барки.

Їх ледве розборонили.

Ну, що ж. Іван обмив свої рани, закрасивши Черемош кров'ю, та й пішов межи вівці. Там знайшов свій спочинок й розраду.

Однак бійка не помогла. Все залишилось, як було. Так само Палагна не трималася хати, так само марнів Іван. Його шкура зчорніла та обліпила кості, очі запались ще глибше, його жерли гарячка, роздратування і неспокій. Він навіть втратив охоту до їжі.

«Не інакше, як мольфарова справа,— гірко думав Іван,— наважився на життя, хоче з світу мя звести та й сушить...»

Він ходив до ворожки, та одвертала,— не помогло: відай, мольфар сильніший.

Іван навіть упевнився у тім. Проходячи якось повз хату Юри, він почув голос Палагни. Невже вона? Йому сперло у грудях.

Притиснувши серце рукою, Іван приклав вухо до брами. Не помилився. Там була Палагна. Шукаючи шпари, щоб зазирнути у двір, Іван тихо посувався попід баркан. Нарешті йому удалось знайти якусь дірку у баркані, і він побачив Палагну і мольфара. Юра, зігнувшись, тримав перед Палагною глиняну ляльку і тикав пальцями в неї од ніг до голови.

— Б'ю кілок тут,— шептав зловісно,— і сохнуть руки та й ноги. В живіт — карається на живіт; не годен їсти...

— А єкби у голову вбив? — питала цікаво Палагна.

— Тоді гине в той мах...

Се ж вони на нього змовлялись!..

Свідомість того туманом шибнула до голови Івана. От скочить через баркан і забити обох на місці. Іван стиснув рукою бартку, зміряв очима баркан, але раптом зів'яв. Знесилля й байдужність знову обняли все його тіло. Нащо? До чого? Так вже, певно, йому судилось. Він змерз одразу, безсило опустив бартку і посунувся далі. Ішов спустілий, не чуючи землі під ногами, згубивши стежку. Червоні круги літали перед його очима та розпливались по горах.

Куди він йшов? Не міг навіть згадати. Блукав без мети, злазив на гори, спускався і підіймався, куди ноги носили. Нарешті побачив, що сидить над рікою. Вона клекотіла та шуміла під ногами у нього, ся кров зелена зелених гір, а він вдивлявся без тями в її бистрину, аж нарешті в його стомленім мозку засвітилась перша ясніша думка: на сім місці брела колись Марічка. Тут її взяла вода. Тоді вже згадки самі почали зринати одна по одній, наливати порожні груди. Він знов бачив Марічку, її миле обличчя, її просту і щиру ласкавість, чув її голос, її співанки... «Ізгадай мні, мій миленький, два рази на днину, а я тебе ізгадаю сім раз на годину...» І от тепер нічого того нема. Нема й не вернеться вже, як не може ніколи вернутись на ріці піна, що спливла за водою. Колись Ма-

річка, а тепер він... Вже його зірка ледве тримається в небі, готова скотитись. Бо що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт... нетривке й дочасне.

Сонце сховалось за гори, в тихих вечірніх тінях закурились гуцульські хати. Синій дим вився крізь шпари дахівок, густо окутував хати, що розцвітались на зелені гір, як великі блакитні квітки.

Тусок обіймав серце Івана, душа банувала за чимсь кращим, хоч невідомим, тяглася в інші, кращі світи, де можна б спочити.

А коли надійшла ніч і чорні гори блимнули світлом самотніх осель, як потвори злим оком, Іван почув, що сили ворожі сильніші за нього, що він вже поліг у боротьбі.

* * *

Іван прокинувсь.

— Вставай,— будила його Марічка.— Вставай і ходім.

Він глянув на неї і анітрошки не здивувався. Добре, що Марічка нарешті прийшла.

Підвівся і вийшов з нею.

Вони мовчки здіймалися вгору, і, хоч була вже ніч, Іван виразно бачив при світлі зірок її обличчя. Перелізли воріння, що одділяло царинку од лісу, і вступили у густу зарослъ смерічок.

— Чогось так змарнів? Ци ти недужий? — обізвалась Марічка.

— За тобов, душко Марічко... за тобов банував...— Не питав, куди йдуть. Йому було так добре з нею.

— Чи пам'ятаєш, серце Іванку, як ми сходились тут, у сему лісі: ти мені йграв, а я закладала свої руки тобі за шию та й цілувала кучерики любі?

— Ой пам'ятаю, Марічко, й повік не забуду...

Він бачив перед собою Марічку, але йому дивно, бо він разом з тим знав, що то не Марічка, а нявка. Йшов поруч із нею й боявся пустити Марічку вперед, щоб не побачить криваву дірку ззаду у неї, де видно серце, утробу і все, як се у нявки бувае. На вузьких стежках він тулився до Марічки, аби йти рядом, аби не лишитися ззаду, і чув тепло її тіла.

— Давно я мала тебе спитати: за що ти вдарив мене в лице? Тоді, пам'ятаєш, як билась стариня наша, а я тремтіла під возом, бачачи кров...

— Ти побігла потому, я кинув твої ýплітки в воду, а ти дала мені цукерок...

— Я тебе покохала одразу...

Вони все заглублялися в ліс. Чорні смереки добродушно простягали над ними свої мохнаті лаби, наче благословляли, скрізь панувала строга, в собі замкнута тиша, і тільки в долинах розбивалася шумом піниста сваволя потоків.

— Раз я хотіла тебе налякати й сховалась. Запорпалась в мох, зарилась у папороть і лежала тихенько. Ти кликав, шукав, мало не плакав. А я лежала й дусила у собі сміх. А коли врешті знайшов, шо ти зробив зо мною?..

— Ха-ха!

— Ігій!.. Безвстиднику єден...

Мило надула губи і так лукаво поглядала на нього.

— Ха-ха! — сміявся Іван.

— Ха-ха! — сміялися обоє, притулившись до себе.

Вона нагадала йому всі їхні дитячі забави, холодні купелі у потоках, жарти і співанки, страхи і втіхи, гарячі обійми і муку розлуки. Всі ті милі дрібнички, які гріли їм серце.

— Чому так довго не вертав з полонини, Іванку? Що там робив-есь?

Івана кортіло їй розказати, як його кликала у полонині лісна, прибравши голос Марічки, але він обминав тоту згадку. Свідомість його двоїлась. Чув, що коло його Марічка, і знав, що Марічки нема на світі, що се хтось інший веде його у безвісті, у недеї, щоб там загубити. А проте йому добре було, він йшов за її сміхом, за її щебетанням дівочим, не боячись нічого, легкий й щасливий, яким був колись.

Всі його клопоти і турботи, страх смерті, Палагна і ворожий мольфар — все кудись щезло, все одлетіло, наче ніколи нічого такого не було. Безжурна молодість й радість знову водили його по сих безлюдних верхах, таких мертвих й самотніх, що навіть лісовий шепіт не міг вдержатись там та спливав у долину шумом потоків.

— А я тебе все виглядала та й все чекала, коли з полонини повернеш. Не їла, не спала, співанки розгубила, світ мні зів'яв... Поки ми ся та й любили, сухі дуби цвіли, а як ми ся розлучили, сиренькі пов'яли...

— Не кажи так, Марічко, не кажи, любко... Тепер ми вже разом та й довіку укупі будем...

— Довіку? Ха-ха...

Іван здригнувся і став. Сухий зловісний сміх різнув йому по серці. Неймовірно озирнувся на неї.

— Смієшся, Марічко?

— Що ти, Іванку! Я не сміялась. То тобі вчулось. Ти вже пристав? Тобі трудно іти? Ходім ще трошки. Ходімо!..

Вона благала — і він пішов далі, міцно притиснувшись плечем до плеча, з одним бажанням — йти так, щоб не лишитись позаду і не побачить, що у Марічки замість одежі, замість спини... Е, що там... не хотів думать.

Ліс все густішав. Прілий дух гнилих пнів, запах кладовища лісного йшов на них з пущі, де трухліли мертві смереки та гніздились погані гриби — гадяр і голубінка. Великі каміння холоділи під слизьким мохом, голі корні смерек заплітали стежки, вкриті верствою сухої глиці.

Вони йшли далі й далі, забирались в холодний і непривітний глиб верховинних лісів.

Прийшли на полянку. Тут було трохи ясніше, смереки наче замкнули поза собою чорність глибокої ночі.

Враз Марічка здригнулась і стала. Витягла шию і наслухала. Іван помітив, як тривога слизнула по обличчі у неї, звела її брови. Що сталось? Але Марічка нетерпляче спинила його питання, поклала палець на губи на знак мовчання і раптом зникла. Все се сталось так несподівано й чудно, що Іван не встиг спам'ятатись.

Чого вона налякалась, куди й чого втекла? Він постояв трохи на місці, сподіваючись, що Марічка надійде зараз, але коли її довго не було, він стиха покликав:

— Марічко!..

М'яке запинало смерекового гілля ковтнуло той поклик, і знов було тихо.

Іван стривожився. Хотів шукати Марічку, але не знав, в який бік іти, бо не помітив, куди вона зникла. Ще готова десь заблудитись у лісі або зірватись у прірву. Чи не покласти ватру? Побачить вогонь і буде знати, куди вернутись.

Іван накидав сухих галузок і підпалив. Вогонь потріщав трохи підсподом і вигнав дим. А коли дим заметавсь над вогнем, заметалися тіні коструватих смерек і залюднили полянку.

Іван сів на пеньок і обдивився. Поляна була закидана вся трухлявими пнями, колючою сіткою гострих вершків,

між якими вилась дика малина. Спідні галузки смерек, тонкі й посохлі, звисала додолу, як руда борода.

Сум знову обняв Івана. Він знову був сам. Марічка не йшла. Закурив люльку і вдивлявся в вогонь, щоб чим-небудь скоротити чекання. Мусила ж врешті прийти Марічка. Йому навіть здавалось, що він чує її ходу і тріск під ногами гіллячок. О! Врешті, вона... Хотів встати і піти їй назустріч, але не встиг.

Сухі гіллячки розсунулись тихо, і з лісу вийшов якийсь чоловік.

Він був без одежі. М'яке темне волосся покривало все його тіло, оточало круглі і добрі очі, заклинилось на бороді і звисало на грудях. Він склав на великий живіт зарослі вовною руки і підійшов до Івана.

Тоді Іван зразу його пізнав. Се був веселий чугайстир, добрий лісовий дух, що боронить людей од нявок. Він був смертю для них: зловить і роздере.

Чугайстир добродушно всміхнувся, кліпнув лукаво оком і поспитав Івана:

— Куди побігла?

— Хто?

— Нявка.

«Се він про Марічку,— з ляком подумав Іван, і серце сильно закалатало йому в грудях: — Ось чого вона зникла!..»

— Не знаю... Не видів,— байдужно обізвався Іван і запросив чугайстра:

— Сідайте.

Чугайстир сів на пеньок, обтрусився з сухого листу і простяг до вогню ноги.

Обоє мовчали. Лісовий чоловік грівсь коло ватри та розтирав собі круглий живіт, а Іван думав уперто, яким би чином довше затримать чугайстра, щоб Марічка якнайдалі встигла втекти.

Але чугайстир сам допоміг.

Підморгнув до Івана лукавим оком і обізвався:

— Може б, ти трошки пішов зо мною у танець?

— А чому б ні? — радо піднявся Іван.

Докинув у ватру смеріччя, поглянув на постоли, обсмикнув сорочку на собі і став до танцю.

Чугайстир поклав волохаті руки на боки і вже хитався.

— Ну, починай!..

Що ж, як починати, то починати.

Іван тупнув на місці, виставив ногу, струснув усім тілом і поплив в легкім гуцульськім танці. Перед ним смішно вихилявся чугайстир. Він прижмурював очі, поцмокував ротом, трусив животом, а його ноги, оброслі, як у ведмедя, незграбно тупцяли на однім місці, згиналися і розгиналися, як грубі обіддя. Танець, видимо, його загрівав. Він вже підскакував вище, присідав нижче, додавав собі духу веселим бурчанням і оддувався, неначе ковальський міх. Піт краплями виступав круг очей, стікав струмочком од чола до рота, під пахвами й на животі блищало у нього, як у коняки, а чугайстир вже розійшовся:

— Гайдук раз! Ще такий! — кричав на Івана і бив п'ятами в землю.

— Ще кривий!.. Ще сліпий!..— піддавав жару Іван.— Го-го! Як танцювати, то танцювати.

— Най буде так! — плескав в долоні чугайстир, і присідав до землі, і крутився круг себе.

— Ха-ха-ха! — хльоскав себе по стегнах Іван.

Хіба він не годен вже танцювати?

Ватра розгорялась веселим вогнем і одділяла од танцюючих тіні, що корчились й бились на залитій світлом полянці.

Чугайстир втомлявся. Щохвилини підносив до лоба руку, всю в брудних нігтях, обтираючи піт, і вже не скакав, а тільки дрібно трусив волохатим тілом на місці.

— Може, вже буде? — сапав чугайстир.

— Е, ні... ще трошки.

Іван і сам умлівав од утоми. Загрівся, був увесь мокрий, ноги боліли у нього, а груди ледве ловили віддих.

— Я ще заграю до танцю,— бадьорив він чугайстра й сягнув по флояру за черес.— Ти ще такої не чув, небоже...

Він заграв пісню, що підслухав у щезника в лісі: «Є мої кози!.. Є мої кози!..» — і чугайстир, оживлений згуками пісні, знов вище підкидав п'яти, заплющив од вдоволення очі і наче забув про утому.

Тепер Марічка могла бути спокійна.

«Тікай, Марічко... не бійся, душко... твій ворог танцює»,— співала флояра.

Шерсть прилипла до тіла чугайстра, наче він тільки що виліз з води, слина стікала цівкою з рота, одкритого втіхою рухів, він весь блищав при вогні, а Іван піддавав йому духу веселою грою і, наче в нестямі, в знемозі і в

забутті, бив в камінь поляни ногами, з яких облетіли вже постоли...

Нарешті чугайстир знемігся.

— Буде, не можу...

Впав на траву і важко сапав, заплющивши очі. Іван звалився на землю рядом з чугайстром. І так дихали разом.

Врешті чугайстир стиха хихикнув:

— Ну й вимахавсь нині я файно...

Пом'яв задоволено круглий живіт, покректав, розгладив на грудях волосся й почав прощатись.

— Дякувать красно за танець...

— Ідіть здорові.

— Май ся гаразд...

Розсунув сухі гіллячки смереки і впірнув в ліс.

Полянку знов обняли морок і тиша. Дотліваюча ватра кліпала в пітьмі одиноким червоним оком.

Але де була Марічка?

Іван мав ще багато їй розказати. Він чув потребу оповісти їй ціле своє життя, про свій тусок за нею, безрадісні дні, свою самотність серед ворогів, нещасливе подружжя... Але де вона була? Куди подалась? Може, наліво? Йому здалося, що він бачив її востаннє з лівого боку.

Іван подався наліво. Тут була гущина. Смереки так тісно збилися в купу, що трудно було пролазить між їх шершавими пнями. Сухі нижні гіллячки кололи йому лице. Але він йшов. Брів у густій пітьмі, спотикався і натикався безперестанку на стовбур. Часом йому здавалось, що хтось його кличе. Ставав, затаївши у грудях віддих, і прислухався. Але ліс наливала така глибока тиша, що шелестіння сухих гіллячок, об які терся плечем, здавалось йому голосним лускотом пня, що валився, стятий сокирою, в лісі. Іван йшов далі, простягнувши наперед руки, неначе сліпець, який ловить руками повітря зі страху наткнутись на перешкоду.

Раптом до його вуха долетіло тихеньке, ледве вловиме дихання:

— Іва!..

Голос ішов ззаду, десь з глибини, наче добувався крізь море смерекової глиці.

Значить, Марічка була не тут.

Треба було вертатись назад. Іван поспішавсь, стукавсь коліньми в смереки, одводив руками гіллячки і жмурив

очі, щоб не наколотись на хвою. Ніч наче чіплялась йому за ноги і не пускала, а він волік її за собою та розпихав грудьми. Блукав уже довго, а не знаходив полянки. Тепер земля під його ногами почала спускатись в долину. Великі каміння перетинали йому дорогу. Він їх обходив, сковзаючись раз у раз на слизькім мху, спотикаючись на цупкому корінні, тримаючись за траву, щоб не зірватись.

І знову з провалля, з-під його ніг, дійшов до нього слабенький поклик, заглушений лісом:

— Іва-а!..

Він хотів одгукнутись на голос Марічки, але не смів, щоб не почув чугайстир.

Тепер вже знав, де має її шукати. Податись управо і спуститися вниз. Але тут було іще крутіше, і здавалося дивним, як могла злізти звідси Марічка. Дрібні каміння сипались під ногами в Івана, з глухим гарчанням спадаючи в чорну глибінь. Але він, зручний і звиклий до гір, умів спинитись на краю кручі і знов обережно шукав підпори для ніг. Дедалі ставало трудніше спускатись. Раз мало не впав, та вхопився за виступ скелі і повис на руках. Не знав, що там під ним, але чув холод і зловісне дихання безодні, яка одкривала на нього свою ненажерливу пащу.

— Іва-а! — стогнала Марічка десь з глибини, і був у голосі тому поклик кохання і муки.

— Іду, Марічко! — билась в Іванових грудях одповідь, лякаючись вилетіть звідти.

Він вже забув обережність. Скакав по камінняхах, як дикий баран, ледве ловлячи віддих одкритим ротом, калічив руки і ноги, припадав грудьми до гострої скелі, тратив часами грунт під ногами і крізь гарячий туман бажання, в якому котився в долину, чув тільки, як його наглить дорогий голос:

— Іва-а!..

— Я тут! — крикнув Іван і почув раптом, що його тягне безодня. Схопила за шию, перегнула назад. Хапав руками повітря, ловив ногою камінь, одірваний нею, і чув, що летить вниз, сповнений холодком та дивною пусткою в тілі. Чорна важка гора розправила крила смерек і вмить, як птах, пурхнула над ним у небо, а гостра смертельна цікавість опекла мозок: об що стукнеться голова? Почув ще тріск кості, гострий до нестерпучості біль, що скорчив

тіло,— і все розплилось в червонім вогні, в якому згоріло його життя...

Другої днини знайшли пастухи ледве живого Івана.

* * *

Сумно повістувала трембіта горам про смерть.

Бо смерть тут має свій голос, яким промовляє до самотніх кичер. Били копитами коні по каменистих плаях, і постоли шуршали у пітьмі ночі, як з леговищ людських, загублених в горах, поспішали сусіди на пізні вогні. Згинали перед тілом коліна, складали на груди мерцеві гроші — на перевіз душі, і мовчки засідали на лави. Мішали сиве волосся з вогнем червоних хусток, здоровий рум'янець з жовтим воском зморщених лиць.

Смертельне світло сплітало сітку однакових тіней на мертвім і на живих обличчях. Драгліли вола багатих газдинь, тихо сяли старечі очі перед повагою смерті, мудрий спокій єднав життя і смерть, і грубі запрацьовані руки важко лежали у всіх на колінах.

Палагна поправляла полотно на мерцеві, а її пальці чули холод мертвого тіла, тоді як теплий солодкавий дух воску, що стікав по свічках, підіймав з грудей до горла жалість.

Трембіти плакали під вікном.

Жовте лице Івана спокійно лежало на полотні, замкнувши у собі щось тільки йому відоме, а праве око лукаво дивилось з-під піднятого трохи повіка на купку мідяних грошей на грудях, на стулені руки, в яких горіла свічка.

В головах тіла невидимо спочивала душа: вона ще не сміла вилетіть з хати. Палагна зверталась до неї, до тої самотньої душеньки мужа, що сиротливо тулилась до нерухомого тіла.

— Чому не заговориш до мене, чому не поглянеш, не позавиваєш мозолі на моїх пучках? А в котру онь доріжку вибираєшся, мужу, відки виглядати маю тебе? — голосила Палагна, і грубий голос її переривався в жалібних нотах.

— Файно голосить...— кивали головами старі сусідки і чули одвітні зітхання, що розпливались в шумі людських голосів.

— Ми разом пастушили в полонині... Раз якось паслисьмо вівці, та й звіяв студений вітер, гейби взимі... Така

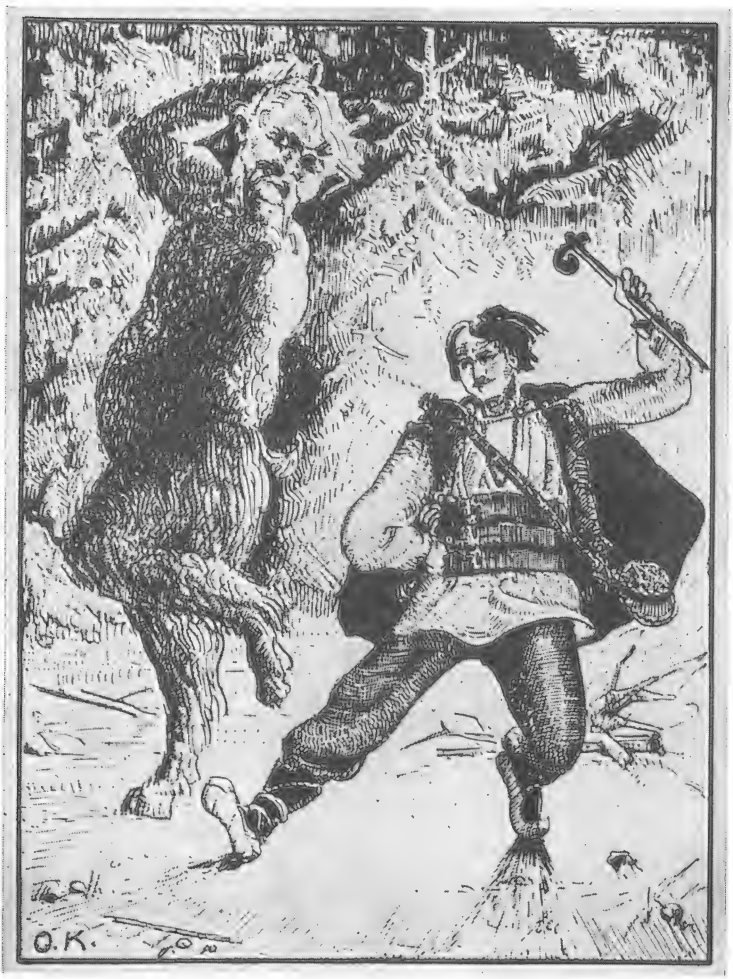

О. Л. Кульчицька. Ілюстрація до повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». *Ксилографія.*

віхола крутить, що світку не видно, а він, небіжчик...— оповідав газда сусідам. А в сусідів уста ворушились од своїх згадок, бо годилось потішить засмучену душу, розлучену з тілом.

— Ти пішов, а мене саму полишив... З ким же я буду тепер газдувати, з ким буду худібчину доглядати?..— питала чоловікову душу Палагна.

В одчинені двері, просто з темної ночі, вступали у хату все нові гості. Згиналась перед тілом коліна, бряжчали мідяні гроші на грудях в Івана, і посувались на лавах люди, щоб дати місце новим.

Грубі свічі тихо топились, опливаючи воском, неначе сльозами, блідий поломінь лизав сперте повітря, і синій чад, змішавшись з нудним запахом воску та з випаром тіл, висів над глухим гомоном в хаті.

Ставало тісно. Обличчя схилялися до облич, тепле дихання мішалось з диханням, упрілі чола ловили у себе блиск смертельного світла, що запалило мінливі вогні на дротяних запасках, на чересах та табіьках. А хата усе сповнялась новими гістьми, що вже товпились біля порога.

Тіло рушало. Біласті плями, як лишаї, повзли по ньому ледве помітною тінню.

— Мужу мій солоденький, на біду-сь мя лишив...— жалілась Палагна.— Не буде кому ні у місто піти, ні принести, ні дати, ні взяти, ні привезти...

А за вікном тужливо повістувала про се трембіта, додаючи їй жалю.

Чи не багато вже суму мала бідна душа?

Така думка, видимо, таїлась під вагою гнітучого смутку, бо од порога починався вже рух. Ще несміливо тупали ноги, пхалися лікті, гуркотів часом ослін, голоси рвались та мішались в глухому гомоні юрми. І ось раптом високий жіночий сміх гостро розтяв важкі покрови суму, і стриманий гомін, наче поломінь, бухнув з-під шапки чорного диму.

— Ей, ти, носатий, купи у мене зайця! — басив зсередини молодий голос, і в одповідь йому покотився придушений сміх:

— Ха-ха! Носатий!..

— Не хочу.

Починалась забава.

Ті, що сиділи ближче до дверей, повернулись спиною до тіла, готові приєднатись до гри. Весела усмішка роз-

тягнула їм лиця, перед хвилею скуплені в смутку, а заєць переходив все далі і далі, захоплював ширше і ширше коло і вже добирався аж до мерця.

— Ха-ха, горбатий!.. Ха-ха, кривий!..

Світло коливалось од сміху і чаділо димом.

Один за другим гості вставали з лавок та розходились по кутках, де було весело й тісно.

По обличчю мерця все розростались плями, наче затаєні думки його ворушили, безперестанку міняючи вираз. В піднятому кутику вуст немов застрягло гірке міркування: що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт...

При сінешніх дверях вже цілувались.

— А на ким висиш?

— На Анничці чорнявій.

Анничка буцім не хотіла і упиралась, але десятки рук випихали її з тісної юрми, і гарячі уста піддавали охоти:

— Йди, дівонько, йди...

І Анничка обіймала за шию того, що висів, та смачно цілувала в уста при загальних радісних криках.

Про тіло забули. Тільки три баби лишились при нім та скорботно дивились скляними очима, як по жовтім застиглім обличчі лазила муха.

Молодиці липли до гри. З очима, в яких ще не встигло згаснуть смертельне світло і затертись образ мерця, вони охоче йшли цілуватись, байдужі до чоловіків, які так само обіймали та тулили чужих жінок.

Дзвінкі поцілунки лунали по хаті і сплітались з плачем сумної трембіти, що все сознаймляла далекі гори про смерть на самотній кичері.

Палагна не голосила більше. Вже було пізно і треба було прийняти гостей.

Веселість все розпалялась. Робилось душно, люди пріли у кептарах, дихали випаром поту, нудним чадом теплого воску та запахом трупа, що вже псувався. Всі говорили вголос, наче забули, чого вони тут, оповідали свої пригоди і реготались. Махали руками, гупали один одному в спину і моргали на челядь.

Ті, що не містились у хаті, розклали на подвір'ї вогонь і справляли коло нього веселі грища. В сінях згасили світло, дівки дико пищали, а парубки душились од сміху. Забава трясла стінами хати та била хвилями зойку в спокійне ложе мерця.

Жовтий вогонь свічок притьмився в густому повітрі.

Навіть старі приймали участь в забаві. Безжурний регіт трусив їх сивим волоссям, розтягував зморшки та одкривав згнилі пеньки зубів. Вони помагали молодшим ловити челядь, наставивши руки, що вже тремтіли. Бряжчало намисто у молодиць на грудях, жіночий вереск роздирав вуха, гриміли ослони, зрушені з місця, і стукались в лаву, де лежав мрець.

— Ха-ха!.. Ха-ха!..— котилось од покуті до порога, і цілі ряди людей згиналисъ од сміху удвое, придушивши руками живіт.

Серед писку і глоти нестерпуче коцкав десь «млин» дерев'яним клекотом згуків.

— Що має молоти? — завзято вигукував мельник.

— Маємо кукурудзу...— пхались до нього дівки, і сварились між собою жиди, приліпивши довгі бороди з клоччя.

Тугий скрупак з рушника, мокрий і замашний, гатив з лускотом в спини направо й наліво. Від нього тікали, серед реготу й крику, перекидаючи стрічних, збиваючи пил і псуючи повітря. Поміст двигтів у хаті під вагою молодих ніг, і скакало на лаві тіло, трясучи жовтим обличчям, на якому усе ще грала загадкова усмішка смерті.

На грудях тихо бряжчали мідяні гроші, скинуті добрими душами на перевіз.

Під вікнами сумно ридали трембіти.

Жовтень 1911, Чернігів

ЛИСТ

Дорогий друже! Довго чекав ти мого листа і, як тепер бачу, надаремне сподівався хоч через мене дихнути родинним теплом, якого ми, старі двадцятип'ятилітні парубки, роками позбавлені були серед чужого, холодного гвалту великого міста.

Ресторани й кав'ярні, де їда для нас стала тільки досадною потребою тіла, де противними були чужі апетити і ті фабричні, сказати б, форми годування людей, стерті, як гроші, що бряжчали в обмін за страви, викликали часом в нашій уяві напівзабуті картини, запах смачної пари обіду в родинному колі. Не раз, в хвилини спочинку, смерком, коли предмети ховалися в тінях, а ми присувалися плечем до плеча, щоб подвоїти ніжність та силу наших переживань, твій голос теплішав на згадках про далекі вже роки дитинства, про поезію свят, чистого снігу й колядок або про великодне сонце, яким воно ніколи вже не буває на протязі року... Ти заздрив мені, признайся, коли я зібрався на сей раз одвідать свою родину, стареньку матір й сестру, по довгих роках розлуки зробить їм своїм приїздом великодній дарунок. Чорне весняне небо і радісні зорі... вся золота церковця, схвильована й тепла, як людське серце... ніжна квітка любові й прощення, що розпускалась разом з весною... Все те, признайся, ворушилось десь під твоїм скептицизмом.

Я приїхав на день раніше, ніж мене сподівались. Мені так було приємно везти з собою сю несподіванку людям, які мене любили.

Насамперед побачив я маму. Молоде сонце било у всі чотири вікна, і лице мами, як сухий гриб, виразно чорніло в його промінні. Але се був лиш момент. Друге сонце раптом зайнялось, розтягло зморшки, засвітилось в очах — і я вже нічого не бачив. Чув тільки, як десь коло мого чола калатало мамине серце, як сухе тіло гріло мене теплом, таким знайомим і ні на що не подібним, а руки душили за шию.

— Петро приїхав!..— задзвенів десь молодий голос, і радісно застукали каблуки.

Мамині руки розігнулися неохоче, і я побачив, як летіло на мене в золотому промінні волосся рум'яне лице. Яка вона стала велика! Голі по лікоть руки, вогкі, з запахом свіжого м'яса, слизнули повз мої щоки, а на устах спочила тепла і запашна весна.

Радість першої стрічі злилась з ранішнім сонцем. Я забув причинити двері, і звідти тягло бадьорим повітрям, надією на фіалки. Біля порога блищали молочні зубки травиці.

Я переходив з рук в руки, серед безладних питань, розпочатих і зараз покинутих справ, хвилевих турбот, які мінялись на інші.

Під вікнами гегали гуси.

Сестра мала, видимо, багато роботи, бо щохвилини бігала в кухню. Ми лишились самі в залитій сонцем кімнаті, і коли мати заспокоїлась трохи і тихо задзюрчала її ласкава мова, як два струмочки — радості і жалю, я почув себе знову добрим й маленьким.

Усі ті зморшки, накладені материнством, гріли й світились, як промені сонця, а в теплих долонях щось було од молодої трави. Десь в сінях щохвилини гримали двері, кричали кури і розливалась вода. Сестра влітала до нас на мить, червона од печі, витираючи фартухом руки.

— Вибачай, я до мами...

Питала, поспішаючи, хапкома, чи зарізати півня, чи не пора б вже колоть порося, і, обнявши мене добрим, невинним оком, щезала, мов язик полум'я, що лизнув, одірвався і одлетів у повітря. І знову ми клеїли з мамою нашу тиху розмову, а в кухні зі свистом і скреготанням точили об макітру ножі.

В той сопячний день я сам був сонцем, навколо якого крутились планети. Я не міг кроку зробити, щоб коло

мене не розпадались, не радили, не помагали. Щогодини я мусив щось їсти, і мамині очі розпускали проміння, з яких кожне випити хтіло мою похвалу, задоволення, вдячність. Але то був тільки початок. Для мене, здається, готувався на свята справжній бенкет, так наче я мав апетит людоїда або приїхав з голодного краю. Що я більше люблю: печену індичку чи фаршировану гуску? Мати викликала сестру з пекарні, і велися в кутку таємничі наради, в яких мені зрозумілими були тільки окремі слова: «порізать печінку... сточити кров... вимить кишки...»

На ніч поклали мене в кімнаті, де я родився. Ліжко було трохи коротке, на поличках тулились дитячі книжки, світло лагідно золотило побілені стіни і свіжу постіль. На чорній шибці вікна висів молодий місяць, а над ліжком — невинний пухнатий хлопчик — Христос. Зо всіх куточків, зі стін, з вікон, з долівки і з мене самого вставали згадки дитинства і пливли передо мною, як сонячні плями на лісовій полянці. Стільки в них було ясного і принадного, скоріше веселого, ніж сумного, що я почав забувать дійсність. І так мені дивно зробилось, коли на ті сонячні плями закапали раптом, наче крапельки крові, чужі слова: «заколоти... зарізать... одтяти голову, ніжки...» Що се таке? І звідки? Ах, правда...

Як могли вільно і так спокійно проходить ті жорстокі слова через невинні уста сестри, як з ними мирилось добре мамине серце? «Сточити кров... вибрать кишки...» І все в день нашої стрічі, в день радості і любові... Я старався заспокоїть себе: адже то були звичайні господарські розмови, які ведуться скрізь всіми... Але під тими словами був же якийсь реальний зміст, і я мимохіть уявляв собі Олю, мою ніжну сестру, як вона... ні, я не хтів уявляти, я гнав од себе жорстокі картини, які проганяли од мене сон... Заснув я пізно і спав неспокійно.

Викинув мене з ліжка дикий нелюдський крик. Я схопився з таким враженням, що в домі сталось нещастя. Світло осліпило мене одразу, і я нічого не міг розібрати в вікні. Я розчинив обі половинки, і перше, що мені кинулось в очі,— були рожеві литки, які земля немов одкидала од себе. Розставивши руки і скрививши од гніву лице, дівка бігала по траві і наче ловила той крик.

Тоді я побачив червону доріжку під ногами у неї, а далі дрібний білий клубочок, що нерівно котився по моріжку. Зі смертельним жахом, іще безшерсте, як гола дитина, металося порося по подвір'ю, і з-під ножа, що стирчав йому в грудях, збігала вздовж ніжки кров. Потому дівка упала, прикривши тілом той крик, і за хвилину я вже побачив, як з лайкою несла до пекарні в одній руці скривавлений ніж, а в другій трупик за задні ніжки, що зробився одразу довгим, хапав ногами повітря і тремтів ще голою шкуркою.

Коли я вийшов до чаю, мати турботно спитала, чого я такий блідий, а я старався її заспокоїть, бо мені соромно було, що на мене зробила враження така дрібничка.

День вже почався давно. Вже сонце било у всі чотири вікна, самовар закипав вдруге, і крізь шибки було помітно, що серед болота встигли підсохнуть стежки. В пекарні, видимо, давно уже кипіла робота й святочним прискореним темпом сповняла весь дім. Серед столу в їдальні стояла макітра, повна жовтків, що блищали, як коров'ячі очі, розсипаний цукор хрустів під ногами, мокнув у спирті шафран, гостро лоскочучи ніздрі, і кидав на скатерть од сонця жовтогарячу пляму. Білий мішок з мукою важко розсівся коло буфета, закопиливши, наче губи, свої краї, і в широкому промінні сонця крутився борошняний тонкий пилок.

— Де ж Оля?

— Ах, вона, бідна, так закрутилась, що навіть тебе не бачить... Олечко, Олю!... Йди привітайся з Петром...

Але Оля вже бігла й сама, сяюча вся, заклопотана, трохи бліда. По повних руках, голих по лікоть, стікали струмочки свіжої крові.

— Ах, мамо, скільки на поросяті сала! Не подавай, Петре, руки... бачиш, яка я!

Вона перегнулась, одкинувши руки, щоб дати мені ранішній поцілунок,— і перший раз її поцілунок не мав для мене смаку.

— Він тут сидить і не знає, що для нього готують! — гукала Оля, і сміялися очі у неї, голі пухнаті руки, ямки на щоках і свіжа кров на руках.

— Ходи, невдячний, і подивися!..

Я не хотів.

— Але ти мусиш!

Вона витерла руки, закрасивши ними білий фартух, і злегка штовхала мене у спину.

— Дай же йому чаю напитись...— сердилась мати.

— Нічого, доп'є потому.

І повела мене на кухню.

Ти будеш сміятися з мене, назвеш сентиментальним, чудним. Ну, що ж робити, смійся, але мені було зовсім не до сміху. Коли я тільки дихнув тим солодким теплом свіжого м'яса, перед очима встала у мене смерть бабки. Суха, як безперий горобчик, заплющила бабка скляні вже очі, а її тіло, напівприкрите, почало оддавати повітрю своє останнє тепло, яким я дихав. І той нудний запах назавше зв'язався у мене з образом смерті.

— Дивись,— гукала, сяючи, Оля,— яке порося!

Я вже і сам дивився. Справлене, чисте, як гола дитинка, що захлиснулась в купелі, воно підігнуло під себе зламані ніжки і міцно замкнуло зубами свої болі і жах. В куточку накритого повікою ока блищала ще свіжа сльоза, а вузька рана на грудях, куди ввійшов ніж, злегка курилась теплою кров'ю.

— А се для кого? — раділа Оля, повернувши мене до купи битої птиці, яка завалила весь стіл.

Щоб догодити Олі, я все оглядав.

Общипана курка безсило припала до столу мертвою головою на тонкій шиї, холодно поглядаючи вниз, на своє перерізане горло. Синява смерті пробивалась крізь жовту, в прищиках шкуру, яка, здавалось, мерзла без пір'я. Качки, уже без лапок, розгортали з натуги свої широкі стегна, як породілля, що раптом сконала під час пологів. Я слухав Олине щебетання, а моє око мимоволі стрічалось з мутним склом мертвих очей, таких вже холодних й далеких, що за кожним разом мене тягло углиб.

— З чим ти любиш ковбаси: з гірчицею чи з часником?

Оля любовно ворушила довгі кільця ще сирових ковбас з їх сизим блиском застиглого сала, повних, наче тільки що вийнятих з ситого живота, без огиди мачаючи руки у слизьку юшку, що стікала на дошку стола з мертвої птиці.

Моя мати, моя добра старенька мати байдужно вдивлялась у миску, переповнену кров'ю, що гусла зловісно у ній, наче містичне око неситої смерті.

Куховарка з таким гуком жбурляла на лаву чиїсь поламані ребра, що аж мене боліло.

Коли я врешті вирвався з кухні, я, певно, був дуже блідий, бо мій вигляд занепокоїв маму. Вона уважала, що мені треба вийти на свіже повітря. Справді, я потребував повітря.

На сонці почув себе краще. Довгим весняним ключем, як журавлі, пливли по небі хмари, недавно просохлий камінь білів на сонці, а дерева зароїлись бруньками, наче їх мухи обсіли.

Я йшов у місто.

Назустріч мені поспішали з базару жінки з обличчям, пронизаним сонцем, свіжі, як холодний ще подув весняного дня, і з їх кошиків, повних слизького м'яса, виглядали барвінок й первоцвіт. Чи їх теж хотіли закрасити у кров?

Веселі води, що перед годиною були ще снігом, бігли додолу по рівчаках, з каміння на камінчик. Тривожні, здичілі крики неслися з міста на мене. Зв'язані кури тріпотіли у кошиках, виривалися з них, падали на тротуари і били крилами об камінь з смертельним жахом.

Усі хапались швидше донести живність.

В мішках, закинутих на плече, танцювали останній свій танець налякані поросята, випираючи стінки своєї темниці, і наче конали з захриплим дитячим плачем розпуки. Гуси не могли зняти своїх дужих, тепер зв'язаних крил, зате вони сильно били повітря дзьобами на гнучкій шиї, наче швидше хотіли побачить жовтогарячим оком той ніж, що чекав їх з недобрим холодним блиском.

Проїздили вози, наладновані кабанами, які зі ситим спокоєм і з покірним стогнанням сподівалися смерті. Тупі рила сонно дивились на трупи своїх братів, уже осмалених, голих, безладно навалених кабанником на візок, колеса якого були закапані кров'ю.

Весняний вітер гнав по каміннях пір'я, ще, певно, тепле, загублене в боротьбі, а з кожної вулиці, з кожного двора здіймався жахливий крик смерті і густо плив по землі, як плили хмари по блакитному небі. І було так дико... Так дико було бачити свято убійства на безкровному святі творця — весни.

Не знаю, що мене гнало вперед, у місто, звідки лився все сильнішим потоком лемент. Я не пішов у поле з його спокоєм, і ліс не притяг мене своїми мріями про весну: мене тягло на базар.

Я ходив між ятками, наче на злість собі, повний того нового чуття огиди, що все в мені зростало. Дивився на обідрані туші, повішені подовж стін, з застиглим салом, з синіми жилами, по яких ще недавно бігло життя, на купи кишок, мертвих голів і ніг по брудних лядах, де темно-цегляста печінка, свіжа й блискуча, сльозилась ропою на мережане жилками легке. Сокири з моторошним хрумтінням рубали кістки, роздробляючи мозок, а люди байдужно вештались серед застарілого запаху трупів і м'яли у руках серце, таке саме, як їхнє власне, не чутливі до холодного полиску мертвих очей, що таїли у собі сліди передсмертного жаху. Не повіриш, якими гидкими і навіть страшними здались мені люди, що морили себе постом, аби зготувати живіт свій для мертвяків, які, зарізавши чи заколовши живу істоту, могли тою самою рукою гладить головку своїй дитині і цілувати матір устами, масними од лою замордованих ними.

— Паничу! Телятина свіжа!.. Їй-богу, різали нині...

— Що купуєте, паниченьку любий?

— Ходіть до мене. Волячий мозок... ніжки... головки...

Вони блищали ножами і копались руками у м'ясі, ті добродушні, гладкі баби, що так любовно на всіх поглядали.

В їх круглих очах, що плавали на лиці, як скалки сала у юшці, світилась передсвяточна радість й зичливість, а я тікав вже од них, як і од всіх тих невинних тортур, з якими вони заправляли ніжки поросяти під його шкуру, щоб надати йому пристойний вигляд.

Я знову бачу усмішку на твойому лиці... Не кажи, прошу, що се лиш нерви. Що коли б люди і перестали вживати м'ясо, не обминули б прокляття долі: нищить інше життя для свого існування. Я і сам знаю, що не можна провести межу між живим і мертвим, що не тільки жиють, а на життя мають таке саме право рослини і навіть камінь.... Але був час, коли люди жерли людей. І хто зна, коли б ти тоді жив, чи не грала б на твоїм обличчі така сама усмішка?

Ху! Я мав фізичну потребу дихнути чистим повітрям. Дихнув ним на полі, за містом, де земля пила снігові води, м'які і добрі од ласкавості сонця, де молодий вітер бив копитами землю, як степовий лошак, а жайворонки робили свій перший засів на ще не зораних плугом нивах.

І се дало мені силу знов слухать, як дорогі для мене уста вимовляли слова убійства і мордування...

...Збирались до церкви. Сестра вертілась по кімнатах, забувши утому, вся біла в своїй легкій одежі, як весняна хмаринка,— і тепер було для неї найбільшим в житті питанням, які стрічки надіти: блакитні чи блідорожеві. Ми всі утрьох мудрували над тим трудним питанням і після довгих вагань спинились на весняному кольорі неба. Рожевого було доволі на щічках і на губах. А коли дзеркало подвоїло наші парадні фігури, а сміх ще збільшив товариство — ми одчинили вікно і вдивлялися в туго напружену пітьму, що готувалась прийняти у себе оксамитовий згук першого дзвону. Вже коло церкви палили смоляні бочки. Мури зарожевіли, здригнулись і поплили кудись у світ, а ми відчули тривожне чекання святочних зір.

Ти знаєш, я роками не бував у церкві. Тепер я йшов охоче. Я думав: омиють люди руки од крові і, зійшовшись докупи во ім'я любові й добра, забудуть щоденне убійство, власне, й страшне тим, що воно стерло лукаво своє обличчя, змінило ім'я і загостило поміж людьми, як хатній злодій...

Піду і буду мати хоч там одпочинок.

Дзвони гудуть. Юрми розбуджених згуків тривожно несуться в повітрі, а по чорній землі, скритий у пітьму, пливе людський потік. Шелестить літнім шумом нова одежа, пахне запашним милом й шафранним духом свіжої паски. Виразно стукають каблуки по сухих тротуарах, за шибками темних, опустілих вже хат по-великодньому блима світло лампадок.

Мури церковці хитаються серед гострих тіней з тополь і малюють на тлі чорної ночі невидані замки. Пірнаємо в юрму. Круг нас світяться воском похуділі за піст обличчя, міщанські дівчата в туго сплетених косах, ще мокрих од лугу, тримають у пальцях, неодмитих од фарб, клунки зі свяченим.

В церкві вже душно. Повітря густо блищить вогнями, як тяжке золото вівтаря, і спів духовенства вставляє в нього, як в рами, великодні картинки. Мама хоче молитись, шукаючи місця, де б стать на коліна, а мене й Олю тягне на цвинтар. Ми знову впірнаємо в пітьму, в радісний блиск оновлених зір, в помолоділий гомін людей і, жадібно п'ючи нічну прохолоду, дивимось заздро, як обскубують діти срібний оксамит вербових бруньок.

— А ми й не поцілувались з тобою,— згадує Оля.— Христос воскрес! — і тепла, легка хмаринка спочиває на моїх грудях.

Нам весело нині. В стриманім гаморі голосів, в церковних співах й вогнях, в хвилюючім повіванні весни, нарешті, в самих нас — якесь сподівання. Щось має статись.

Та ось рушило небо, позеленивши на світанні наші обличчя. З церкви, при радіснім дзвоні і співах, вилився вогняний струмок з палаючих свіч, риз та облич, щоб влитись в море принишклої юрми, яка принесла святити паску.

І коли піп втомленим рухом підняв хрест і кропило, благословляючи страву людей, а вони нахилили покірно голови над кошиками, я знову стрівся з погаслим оком мертвих істот, з виразом муки і болю, з перерізаним горлом, з запахом шкури, яка ще недавно шкварилась на вогні.

І тут благословляли убійство!

Мені зробилось недобре.

Але ще гірше було, коли довелось розговлятись. Я не міг їсти. Мати так радісно клопоталась, прохаючи пожити:

— Шматочок індичачих грудей... чи поросячу ніжку... Як, я не їм поросяти? Воно ж таке молоденьке, сите і ніжне, йому і трьох тижнів не було.

Та я не міг.

— А ми так готувались! — зітхала засмучена мама і присувала мені ковбасу або копчений волячий язик.— Ну, хоч шматочок... Олю! Ти, певно, зготувати не вміла, коли Петро нічого не їсть.

Мені так жалко було гасити радість молодої хазяйки, але що ж мені було робити?

Оля надулась і кілька раз крадькома витирала почервонілі очі.

Я вигадав, що заслаб, що боюся вживати м'ясо. Підняв тривогу, мусив приймати краплі од живота і зіпсував великодній сніданок, ледве умовивши наших, що все минеться, що я обійдуся і без компреса.

Я одщипнув шматочок паски, легкої і запашної, довго жував, хвалив без міри — що за чудесний хліб! — і ледве ковтнув, непевний, чи й вона не закапана кров'ю, яка недавно стікала по голих сестриних руках.

Од духу печеного м'яса у мене морочилась голова.

Приходили гості. Вони їли і похваляли. Я мусив сидіти й дивитись, як щезали в їх роті ніжки і крила, боки і груди, печінки, кишки і таке інше, як їхні зуби різали м'ясо, що ще недавно дихало й жило, бігало і літало, мало свої радощі й горе.

Кістки хрумтіли під їх зубами, а я чув передсмертне хрипіння. що жило ще у моїх вухах.

І коли гості, наївшись, говорили слова любові, а на губах в них блищало сало забитих — я їм не вірив.

— Ну, як тобі, сину? — турбувалася мати.

Як вмів, я її потішав, а вона кликала Олю в куток і пошепки радилась з нею, як би залишити для мене кращі шматочки, аби я мав що їсти, коли буду здоров.

Однак се ні на що не придалось. Я не їв м'яса.

Дні минали безрадісно, в'яло і без того тепла, якого я так прагнув зазнати в родині. Щось стало між нами. Я не смів притулитись до материних грудей, обняти сестру. Сонце дратувало мене своїм нахабним світлом, вітер докучно свистів коло вух, земля була гола, у лишаях, наче старець у пархах, а місяць!.. Боже, що з ним робилось! З бадьорого, гострого, що так цікаво дивився на світ, наче збирався завоювати його, настромивши на молоді роги, він ставав повним, грубшав, обростав салом і вже випинав круглий живіт, як ситий банкір, на грудях в якого блищить важке золото ланцюжка. Вечорами він висів низько на небі, лихий, червоний, неначе упир, що насмоктався крові, і навіть тіні бігли перед його недобрим обличчям, припавши до землі з жаху.

Цілими днями по вулицях хрипло кричав п'яний народ, співав сороміцькі пісні, лаявсь, заводив бійки. Кров юшила з людей і сохла на камінцях разом з болотом.

Одного дня, на великодньому тижні, проти нашого дому забили навіть людину. Ну, що ж! Я прийняв се спокійно. Хіба ж могло бути інакше? Кров має чародійну силу притягать кров. Люди плакали і кричали а мені лицемірними здались і їхні жалі, і страх злочину. Заб'ють людину і, щоб потішить себе по втраті, заріжуть курку чи гуску, заколють свиню й заїдять жаль...

Отак я зіпсував свята не тільки собі, а, що найбільше досадно, добрій мамі й сестрі. Не знаю, може, все воно смішно і «нерозумно», що я пережив, може, й мене така доля чекає, як молодий місяць весною, а поки...

А поки — я не заздрю мудрощам мудрих і не надить мене спокій спокійних на прославленій ними землі..

Грудень 1911, Капрі

ПОДАРУНОК НА ІМЕНИНИ

Карпо Петрович Зайчик, околодочний надзиратель, вернувся нарешті з служби додому. Фу-ти! Ну-ти!.. Він був голоден і злий. Скрипів чобітьми, гримав дверима. Базарні лайки й гармидер участка ще клекотіли у ньому, сердито ворушили губи і квадратове лице, налили кров'ю кулак, ще важчий од грубого персня. Ввійшов у світлицю, ляснув по-офіцерськи лакерованим чоботом в чобіт і з досадою кинув картуз на вікно. Але од того руху підскочив на лутці жінчин беззубий гребінь, і легкий, збитий жмуток брудного волосся вчепився до рукава.

— Фу-ти! Бардачні звички!..

Сухий, гарячий, весь в поросі день вже гас за вікном. На столі каламутно біліли дві порожні тарілки, а перекинута ложка ловила у себе червоний відблиск заходу.

— Сусанна!

— Несу! — обізвався з глибини десь низький, осиплий голос.

Карпо Петрович примостився за столом і розщібнув мундир. Йому було душно. Суконний комір тер шию, а кітель ще й досі пеpуть!.. Вони пе-еруть!..

І ледве стримався од грубої лайки.

Нетерпляче пощипував хліб і жував, сопучи носом.

Лакеровані чоботи дрібно скрипіли під столом.

У дверях з'явилась Сусанна. Прикриваючи парою страви вид, м'який і білий, як з сирового тіста, вона проплила од порога до столу, мов літня хмара, в своїх муслінах, по яких лізли урозтіч якісь безглузді лапаті квітки.

— Мусила гріти... все прохололо...

— А ти б не розкидала своєї куделі по всіх кутках...

Сусанна зробила великі очі.

— Де?

Карпо Петрович одігнув палець, ткнув ним назад себе, в вікно, й застиг у гніву вирячкуватих очей та червоного кулака.

— Бардачні звички!..

— Цс...— цикнула жінка на нього,— там Доря.

Карпо Петрович скоса поглянув на щілку в дверях, звідки пробивалося світло, і тепер тільки почув дзвінкий хлоп'ячий голос, який безперестанку співав:

— Сім раз по вісім — п'ятдесят шість... сім раз по вісім — п'ятдесят шість.

Се його заспокоїло зразу. Нахилився над тарілкою і потиху почав сьорбати юшку, обводячи інколи оком світлицю.

В кутку, під образами, блимала мертво лампадка, з етажерки звисало новеньке гімназичне пальто, ловлячи в гудзики гострі червоні бліки.

— Хіба завтра неділя? Фу-ти, ну-ти! Як він забув? Завтра ж Дорині іменини...

Сусанна, вип'явши зад у великих лапатих квітках, збирала з помосту своє волосся.

Бардачні звички!.. Згадав! Ну, і була в бурдеї, але потому вони законно звінчались. Хіба з неї не вірна жінка? Раз, правда... Та коли б не вона, коли б не пішла на ніч до поліцмейстера, кис би й досі в писарчуках... А тепер — наздиратель. Дорю в гімназії учать, і сама казначейша у них буває...

Кров заливала Сусанні шию, і тільки зморшки на шиї біліли, як крейдяні.

Вона сердито вийшла з кімнати.

Карпо Петрович жував і в задумі м'яко тарабанив пучками в стіл.

— Доря!

Доря став на порозі, сірий й незграбний у своїх довгих, аж до підлоги, гімназичних штанах, а батько дивився на його ноги, негнучкі й грубі, як в слоненяти.

— Тебе сьогодні питали?

— З географії п'ять.

— А ти, часом, не того... не бре-бре?

Доря ображено чмихнув і підняв вгору біласті чубки.

— Їй-богу, сам бачив... А Козерогові пару вліпили.

— Що се за Козеріг?

— Там один в нас... Дорька Сосновський...

— Віце-губернаторський син?

— Ми його добре сьогодні нам'яли. Аж кров носом пішла...

Карпо Петрович почув холодок під мундиром. Такий знайомий і неприємний, з яким завжди стрічав начальство.

— Дорь-ка! — крикнув він строго.— Руш мені тільки ще хоч разок — я тобі дам!..

Фу-ти, ну-ти, господи боже... віце-губернаторський син...

Він підняв палець в важкому персні і накивав.

Сусанна унесла лампу і присунула страву. Чоловік не дивився на неї, ще скований здивованням й жахом.

Масна пляма виразно зачорніла при світлі на новенькім сукні мундира.

— Їж... прохолоне....— нагадала йому Сусанна.

Він почав їсти хтиво і неохайно, бризкав соусом на скатерть і жвякав ротом, а на губах у нього, блискучих й червоних, грала легка усмішка. Він був задоволений врешті. Те, що його хлопець звався так само, як і віце-губернаторський син, що вони разом учились і що Доря зважився бити таке паненя,— сповняло його радісним подивом. От хоч би й він, Карпо Петрович. Він носив білі погони і шашку, як офіцер... Його боялись, бо міг зробити людям багато лиха... А проте мусив витягатися в струнку та козиряти тому шмаркачеві через те тільки, що був сином його начальства. Який був він щасливий, коли йому вдалось одного разу підсадити паничика того у фаетон, а от його Доря... Хе-хе!..

Сусанна тим часом таємничо щось прикривала в кутку на канапі та тривожно поглядала на двері, за якими бубонів Доря уроки.

— Чого ти смієшся?

Він пошепки розказав їй, що чув од Дорі, і обоє довго осміхались до себе очима.

— Хе-хе!

— Хі-хі!

— Завтра наш Доря кінчає десятий рік...— мрійно

обізвалась Сусанна, одкривши зіпсовані зуби, і одігнула ріжок подушки, звідки щось заблищало.

— Покажи, Сузя... що там таке?

Карпо Петрович піднявся з-за столу, похитався на блискучих од лаку чоботях і підійшов до канапи.

— Цс...— писнула слабо Сусанна, колихнувши важкими грудьми, і всім м'яким тілом, як тістом, що вилізло з діжі, навалилася на подушку.

— Потому покажу... А ти що йому подаруєш?

Карпо Петрович ляснув у пальці. Фу-ти, ну-ти! Його низьке чоло, що забігало у заросль волосся, як мілке плесо у лози, покрили зморшки. Він одкрив рота і трохи подумав.

— Я...

Але Сусанна полохливо замахала на нього руками. Ще Доря почує!

Доря їм заважав. Вони хотіли, щоб він швидше йшов спати.

За дверима чулось шелестіння сторінок, ляпання книжкою в стіл і сердите бурчання.

— Чого ти там, Дорик?

Він став на порозі, з чорнилом на лобі й на пальцях, і кисло пхинькнув:

— Задачі не можу рішити.

— Фу-ти, ну-ти! От яке горе... А подай-но сюди задачу, подивимось, що се за звір.

Карпо Петрович потирав руки, як добродушний ведмідь перед уликом меду.

Відставив далеко книжку і читав, наче рапорт:

— Троє купців поділитися мали... Ти уяви собі троє купців, наприклад — наш Сруль, Іцько і Пінька... Здається, не трудно... Другий мав грошей два рази більше, ніж перший... Розумієш, як перший, а третій стільки, як ті два разом... Значить, Пінька мав стільки, як Сруль та Іцько. Ну, зрозумів? Се ж дуже просто.

Але Карпо Петрович і сам не вірив, що се так просто. Він плутав, кричав на Дорю, тицяв грубим пальцем в задачник, наче хтів роздушити всіх трьох купців, і врешті так впрів, що Дорі неприємно було дивитись на рясні крапельки поту на чолі в батька.

— Ідіотська задача! Чого вас там вчать!

Він з злістю одкинув од себе задачник і піднявся сердитий та збентежений вкрай.

— Як вони мучать бідних дітей!..— обурилась палко

Сусанна, теж од напруження мокра під хмарою пишних муслінів.

Але Доря раптом блимнув очима, вдарив себе олівцем в лоб і в дві хвилини задовольнив купців.

— Теж арихметик! — напалась на чоловіка Сусанна.— Не міг розділити кілька рублів...

І обняла щасливим оком сіру фігурку сина, чужу неначе в довгих, аж до підлоги, штанах.

— «Арихметик»!.. Мовчала б, коли сказати не вмієш! — буркнув сердито Карпо Петрович.— У мене свої задачі... Побула б хоч раз на діжурстві.

Він навіть забув у замішанні ляснуть по-офіцерськи чоботом в чобіт.

Вийняв з штанів важкий портсигар, теж офіцерський, зважив його в руці і закурив папіроску.

Зелене світло од лампи м'яко зливалось з рожевим, що стікало з-під образа у кутку, нові гудзики на гімназичній шинелі горіли, як самоцвіти, а синій дим папіроски хвилював легко у теплім затишку хати. Доря знову бубонів за дверима.

Карпо Петрович зняв з етажерки шинелю і м'яв у долоні сукно.

— Матеріал добрий, здається... і пошив непогано...

Він любовно погладив шинелю і знову повісив на місце.

— Ах, який Доря смішний! Одягся вранці, наклав картуз і став на порозі у моїй спальні. А я була ще в сорочці, тільки що встала, та як крикну з переполоху, що хтось чужий увійшов... Потому ми довго сміялись...

— Скільки взяв Шмуль за картуз?

— Рубель двадцять оддала... Божився, що втратив тридцять копійок...

— Ах, сучий син... Більше рубля не треба було давати. Де ж той картуз?

Вона подала йому його, знявши обережно з стіни, де висів образ, а він довго любувався новим сріблом листочків — незрозумілим і таємничим для нього символом шкільної мудрості.

Потому їх очі стрілись й засяли, порозумівшись без слів.

— Хе-хе! Як, шельма, скоро рішив задачу!

— Хі-хі... І з географії п'ять.

Їх ще більше тішило те, що віце-губернаторський син дістав лиш пару.

Доря прийшов сказати добраніч.

Вони лишились самі.

Тоді Карпо Петрович нетерпляче накинувсь на жінку:

— Показуй, що ти купила?

Але Сусанна і сама вже виймала з-під подушки дарунок. Опустилась на поміст серед білих хвиль сукні, і під важкими грудьми у неї сухо затріщала пружина.

Він теж з скрипом чобіт присів біля жінки, мало не задихнувшись од солодкого запаху пудри з її лиця.

Нарешті бляшаний пароходик вислизнув з рук і поплив по помості, поринаючи носом, немов на хвилях, та сповняючи хату гострим дирчанням металу.

— Як ти думаєш, Карпе, Дорик буде радий?

Карпо Петрович не одповів нічого. Він мовчки стежив за пароходом і, коли той зачепився за ніжку стільця, одчепив та пустив далі.

Потому ще раз накрутив.

— Прийми свій хвіст! — нетерпляче гукав на жінку, коли пароходик ткнувсь носом в її спідницю.— Розсілась!..

Він навіть лазив за ним по помості.

Сусанна сиділа щаслива, одкривши зіпсовані зуби, вся в тінях од широкого кола волосся, на дві третини чужого.

Пароходик дирчав.

Врешті Карпо Петрович звівся на ноги. Перевів очі од цяцьки на жінку і презирливо плямкнув губами.

— Ет, чорт зна що...

— Як чорт зна що? — здивувалась Сусанна.

— Авжеж... Не пристало йому забавлятись цяцьками.

— Багато ти знаєш поза своїм участком. Ти б подивився, як Доря ще й досі одягає свої ляльки. А він — «чорт знає що»!

Сусанна од невдоволення скисла й осіла, як тісто в діжі.

— Цікаво, що ти придумав?

Карпо Петрович раптом засяв. Лице його освітила добра усмішка, і тепло спахнули очі.

— Я йому цяцьки не подарую... Я для нього таке придумав...

Він навіть урочисто підняв палець в важкому персні.

— Я для нього таке придумав, що... Фу-ти, ну-ти! Запам'ятає до смерті. Навіть віце-губернаторський хлопець не зможе того побачить, що я покажу Дорі... Нехай...

— Та не тягни ж бо...

— Нехай має чим згадувать батька. Буде старий — унукам розкаже... От, скаже, був я дитиною ще, а мій покійний батько...

— Карпе! Ну, чому ти не скажеш одразу?

Сусанна аж пхинькнула з нетерплячки.

Тоді Карпо Петрович наблизився до неї, витяг червону шию, нащось знизив голос до шепотіння:

— Я повезу його завтра дивитись, як будуть вішать.

— Ах, ах! — налякалась Сусанна.— Як можна дитину...

— «Дитину, дитину»...— Перекривився Карпо Петрович.

Власне, дитину. Хіба йому не цікаво? Дитина ще краще затямить. Треба, щоб вона мала враження, щоб в неї лишились згадки на ціле життя. А вона думає як? Гладити по головці та тримати біля спідниці?

Він вже кричав і своїм криком вганяв в м'яке тіло Сусанни свій план.

— Ви-хо-ву-вать треба!..

— Ах, ах! — вона зітхала і витріщала очі на чоловіка.— А може, й справді! Нехай би побачив. Ні, таки справді, нехай би... Чи ще доведеться удруге. Скільки є дітей: і в казначейші, і в поліцмейстера... а ніхто не побачить, лиш Доря...

Вона звикала до думки. Подумати тільки: подивитись, як будуть вішать людину. Вона і сама б хотіла. Ах, Дорька, щасливий...

Забувала про Дорьку і всі думки звернула на себе. Їй було гірко. Прожила на світі до тридцятого року, а ні разу не довелося нічого такого побачить. Хіба Карпо коли подумав про неї? Сиди цілий вік в кухні, бабрайся у помиях і ніколи тобі ні приємності, ні розваги...

— А кого вішати будуть? — блиснула вона очима.

Карпо Петрович завагався на хвилину і врешті махнув рукою.

— Ну, добре. Ти знаєш, Сузя, мені не вільно про се говорити. Я тобі скажу, а ти — гляди мені — ша! Ані словечка нікому. Вішаєм жінку, що кинула в губернатора бомбу.

— Ах, ах! Ти її бачив? Молода, гарна? От би цікаво... Голубчику, Карпе... я б... я б збоку де-небудь...

Карпо Петрович замахав з ляку руками.

— Фу-ти, ну-ти! Тільки тебе бракує. Мені і з Дорькою трудно...

Сусанна надулась. Завжди отак. Про неї не дбають.

Однак її невдоволення скоро погасло в турботах про Дорьку.

Вони довго радились вдвох з чоловіком, коли будити хлопця, як його одягти, чи пускать до гімназії завтра... Можна б зробить йому свято.

— Само собою! — розвеселився Карпо Петрович.— Нехай погуляє!..

Він був у чудеснім настрої. Насвистував вальс, який тепер щодня грали у цирку, і бив чоботом в чобіт, як полковий офіцер.

— За ката, певно, Яким...— кинула наче про себе Сусанна.

— Яким.

— Хто б міг подумать! Виняньчив нашого хлопця... Доря так його любить.

— Розпився, стерво.

Вона все більше переймалася чоловіковим планом. Ну і придумав!

Зелена лампа тепло світилась у хаті, як добре серце у грудях, пароходик дрімав на помості, уткнувшись в канапу. Карпо Петрович зі скрипом дригав ногою в такт своїм думкам, а Сусанна в тихій мирності хати снувала мрії про кращі часи, коли Карпа нарешті оцінять.

І, сповнена радісним почуттям, підійшла стиха до чоловіка та поцілувала в мокре чоло.

— Пора вже спати... завтра треба вставати зарання... Ах, Дорик, щасливий!

* * *

— Одчепись, мамо!

Доря не хтів вставати. Витріщав очі, налякані світлом, і падав знов на подушку. Але коли мати почала душити його в своїх обіймах і з помосту затріщав пароходик, згадав одразу, що се його день. Тоді він раптом вискочив з ліжка, теплий, злотистий, довгий, на худих стегнах, і присів серед хати над пароходом.

Раптом великі, холодні од умивання руки лягли йому на груди та ребра і підняли кудись угору, в змішаний запах тютюну і помади, в лоскотання шорсткого волосся,

теплих батьківських губ. Злегка обдряпаний твердим холодом гудзиків і погонів, Доря припав з довір'ям до батька, а коли п'яти його знову діткнулись помосту, густий голос прогудів м'яко над ним:

— Одягайсь швидше. Зараз поїдем.

Доря підняв на батька очі.

Поїдуть? Куди?

На рибу, може? Тиха річка і босі ноги, якими можна бродить по пісочку... Вудлище — луком і сріблясте миготіння рибки на волосіні. «Бовть!» — сказала вода, ковтнувши каміпчик...

А може, поїдуть кудись далеко-далеко... у невідомий город. Будуть їхати, їхати, їхать... Дерева будуть кружитись і тікати назад... Ниви самі підстеляться коням під ноги. Мухи обсядуть блискучі кінські зади, а над головою пищатиме пташка...

Хотів запитати у батька, але його вже не було.

І раптом ранець, повний книжками, все зіпсував. А гімназія? А уроки?

— До гімназії нині не підеш, Дорик,— зрозуміла його Сусанна.

Він обкрутився на одній ніжці, ляснув себе по стегнах з радісним писком пташати і знову присів над своїм пароходом.

Але його звідти нагнали.

Одягався поспішно, з почуттям свята і існування, з дрижанням кожної жилки од холоду сорочки й тепла маминих рук, жадний на весь світ, наче горобчик, що все розкриває пащу в гнізді.

Незащібнутий, з поясом у руці, оббігав весь дім. Коло ганку куняли звощик і кінь, в кухні пищали котята, в столовій батько допивав чай.

Доря хтів пригорнутись до нього, але не смів. Тільки вдячно обняв очима широку спину і парадні погони.

«Оселедець!» — згадав своє прозвище в класі,— і до сліз боляче стало за батька, бо то через нього так докучали.

Ранок стояв тихий і теплий, але Дорі звеліли надівати ватну шинелю. Грубий комір підпирав йому шию, а мати, вся ще у білім, схилялась над ним припухлим од сну лицем і лоскотала збитим волоссям, насилу запихаючи гудзики у нові петлі.

— Ну, пора їхать.

Вулиці були безлюдні. І так чудно було, що ще спали

доми, дерева й баркани, а вони їдуть кудись, невідомо для чого, і тато мовчить. Батькові руки, в білих нитяних рукавицях, важко лежали на держалні шашки, а візникова спина сонно хиталась часами з боку на бік. Минали гімназичний будинок, застиглий в повазі важких колон і чорних холодних вікон. Шкода, що ще так рано і ніхто не побачить, як Доря їде у невідомі краї в теплій новенькій шинелі. Прощайте, прощайте! Не вернусь ніколи!.. І позаду лишились би тільки заздрі погляди хлопців, розкриті од сміху роти повні білих зубів.

З міста спустились в долину, де колеса раптом затихли, як в воду впали, запахло хлівом, і маленькі доми дрімали, як по оборах корови.

— Тобі добре сидіти? — поспитав батько, і Доря зловив його погляд на свому гербі, на блискучих од гудзиків грудях.

Починало вже дніти. Густий запах пізніх гречок і сухої стерні повівав з поля. Воно вже стелило по обидва боки дороги перисті крила, як в метеля, а в зеленому небі родилися голоси.

Земля будилась. Гречка поплила білим пінистим шумом, до ріллі припадали теплими грудьми пташки, а вітер гойдав дивину і волошки. Повні, рожеві, як діти, збуджені зі сну, плили по небі хмаринки, в стерні, певно, вже починали свою роботу жуки, а польові мухи чухали десь лапками живіт та розправляли злежані крила. Чулось невловиме дихання життя, рух земних соків, і одвітно обзивалась в Доринім тілі гаряча кров. Куди ще їхать? От злізти б тут, побігать по широкому полю або полежать в траві. Зійшло б гаряче сонце, і простяглось би по полю, як струни, бабине літо.

Карпо Петрович тривожно поглядав наперед. Він боявся спізнитись. Його кортіло сказати Дорі, куди вони їдуть. Говорити чи ні? На квадратовім чолі поклались рядками одна на другу дрібненькі зморшки, а руки втратили важку непорушність. Ні, не треба казати, нехай се несподіванка буде. Він любовно обняв Дорю за стан і пригорнув до себе.

Біла візникова кобила помітно кульгала. Підіймала заднє копито і старалася бігти на трьох. «Ах, стерво, мучить бідну коняку... Фу-ти, ну-ти, не підкував, скотина...» І тут тільки в нім ворухнулось: чи добре робить, що взяв з собою Дорю? Але набігла згадка — і він заспокоївсь. Ще

в дитинстві його возили дивитись на розстріл трьох москалів, і ся картина лишилась у нього на ціле життя, тоді як другі подібні, які він часто бачив тепер, вже не робили такого враження. Хіба що треба було роздобути дозвіл од директора Дорі.

— Доря! Ти боїшся директора свого?

— Корови?

— Якої корови? — здивувався Карпо Петрович.

— У нас так директора дражнять.

Доря надувся, всунув голову в плечі і важно процідив в ніс:

— Пано-ве гімназисти повинні вести себе у мене пристойно, ходити до церкви, поважати...

— Ха-ха! — не вдержавсь Карпо Петрович.— Як, як?

Перед ним встав, наче живий, важкий директор з грубим, застиглим обличчям, налитий тупою пихою по сам картуз і нерухливий, як тільна корова.

— Ах ти, капшук! Як ти смієш дражнитись з свого начальства?

Але Доря не вірив у нещирий гнів батька. Він надувся, аж червонів, ставив ноги, наче поліна, і, важно розчепіривши пальці, гугнявив:

— Тих, що будуть займатися соціалізмом або ходити по шостій до міста...

— Ха-ха!..— реготався Карпо Петрович, забувши всяку повагу.— Чисто комедіант!.. Стій! — раптом штовхнув він візника в спину.— Не бачиш, приїхав...

Збоку од шляху дві дикі груші тремтіли дрібненьким листом у ранішнім холодку.

— Звертай під груші...

Ще червоний і тремтячий од сміху, Карпо Петрович виліз з дрожки, взяв Дорю за руку і підвів до дерев.

Тоді Доря побачив, що він стоїть над яром, жовта глина зсувається в нього з-під ніг, на дні ями чорніють люди, а в густих передранішніх тінях виразно біліють стовпи.

— Що се таке?

Йому видалось зразу, що сьогодні народне свято, що ось-ось раптом загра катеринка і загойдаються на гойдалці люди.

Він був розчарований трохи.

Батько міцно стиснув йому руку і глухо, з свистом переднього зуба, сказав:

— Дивися й не пропускай нічого. Старайся, щоб тебе

ніхто не помітив. Найкраще сховайся за грушу...

Потому почав спускатися в яр, мигтячи сріблом погонів і обсипаючи шашкою глину, а його руки, затягнені в рукавички, плавали у повітрі, як голуби.

Ранок яснішав. На крайнебі, за яром, легкі хмаринки займались, як од вогню солома, а важкі червоно тліли, наче дубовий вугіль.

На поміст, під соснові стовпи, хтось виліз і потягнув мотузку наче хотів дізнатися, чи міцна.

— Яким! — зрадів йому Доря. Йому здалося, що він бачить водянисті, блукаючі очі Якима, в які так часто дивився, коли ще той носив його на руках.

— А де ж музика?

Однак замість музики він побачив мундири й холодний полиск рушниць. Батько витягся в струнку, оддавав комусь честь, а його біла у рукавичці рука з зігнутим ліктем немов тремтіла. Виразно жовтіли наплічники в когось з обох боків безвусого виду, і два рядки гудзиків зливались в жовті доріжки. Осторонь стояв піп, мотав лисою головою, наче комарів одганяв, і все стелив срібний шовк бороди на сукно чорної ряси, все гладив фіолетові вилоги широких рукавів.

«Молебень?» — подумав Доря.

Йому зробилося скучно, і він почув над головою дрібне, метушливе шептання груші.

Озирнувся на візника. Зігнувшись, звощик копирсав щось в колесі пальцем. Його довга синя сукмана, руда на фалдах, вкривала ноги аж до землі, наче спідниця. Біла коняка дрімала на трьох ногах, зігнувши четверту.

Над головою коротким уриваним писком обзивалася пташка.

Доря знов глянув в долину. Тепер він помітив жінку серед купки мужчин. Косинка, зв'язана вузликом під бородою, зливалась з її лицем в одну білясту пляму, а на темній одежі світилися руки, прозорі й молочні, як поночі порохно.

— Приїхав дивитись, паничу?

Візник підійшов ззаду і став недалеко.

— Або що? — обернувся до нього Доря.

— А нічого — дивись. Виростеш — здасться.

В його круглому оці — друге візник зажмурив,— в голосі, в кутиках уст було зачіпливе щось, образливе.

— Молебень будуть править, Семене?

— Кха! — кахнув Семен.— Молебень, таку його маму... Бони їй справлять молебень...

— Ні, справді, Семене,— прохав його Доря.

Семен мовчав. Глузливий вираз, скрививши йому обличчя, застиг в тверде щось, жорстоке.

Мовчки закотив він полу сукмани під самі пахви, вийняв тютюн і заходився крутити цигарку. Кобила почала мочитись. Семен посвистав їй тихенько, а тим часом потеруха висипалась з цигарки на землю. Скінчивши крутити, він старанно заклеїв цигарку і неймовірно глянув на Дорю.

— Папенька не казали?

— Їй-богу, ні,— заклявся Доря.— Сьогодні, бач, мої іменини, і він...

— Так... на іменини, значить... Ловко придумав.

Семен затиснув в грубі і чорні пальці цигарку, а праву руку підняв, обвів нею круг шиї, сіпнув догори, храпнув і засміявся.

— Капут!

— Капут? — витріщив Доря на нього великі й невинні очі.

Тоді візник пояснив:

— Повісять баришню зараз... Молебень, таку їх маму...

Доря почув холодок в тілі.

— Неправда... ти все жартуєш...— почервонів він одразу.

— Авжеж, жартую...

І знов храпнув, зробивши над головою той самий рух.

Щось підкотилось в Дорі під серцем і так недобре розлилось по руках і ногах.

— Як, зовсім повісять?

Голос перервався у нього, і жаль скривив губи.

— Не зовсім, а тільки доти, поки ноги не перестануть дригать...— Жбурнув окурок, сплюнув й додав: — Яким справиться скоро... не першинка!

Сонце запалило криваві вогні на цератовім брилі Семена, а Доря дивився на Семена з таким холодним жахом, немов не Яким, а візник має зараз вішати жінку з блідим обличчям.

В голові його раптом пронеслися розмови, які чув вдома... Окремі слова, такі перше звичайні, далекі і неймовірні, як в казці... а тепер все наблизилось і ожило.

Тепер він інакше глянув в долину, на непорушні ряди москалів, блискучі форми начальства, бліду жінку в білій

косинці й соснові стовпи. Все воно злилось в однім слові: «Повісять» — нестерпуче жахливім і дикім.

Тим часом Яким перестав поправляти мотузку — вона злегка гойдалась,— зліз з риштування і підійшов до жінки. Жінка одвела його рухом худої руки, блакитної наче, зробила нерівний крок, а далі твердо пішла до стовпів.

«Ось зараз!.. Ось зараз!..» — щось крикнуло в Дорі і опекло, а його ноги самі зігнулись і шугнули в провалля, обсипаючи глину...

Карпо Петрович все поглядав на гору, під груші. Йому часом здавалось, що він бачить там Дорю, мигтіння гудзиків на гімназичнім пальті. Знав, що зробив незаконно, взявши з собою хлопця, і потерпав. Ану ж хто побачить? Однак все йшло як слід: москалі тупо стояли, як німий частокіл, товариш прокурора все затискав уста та закочував очі, як жертва вечірня, піп поправляв наперсний хрест та гладив свої шовкові вилоги. Яким щось вовтузився довго, неспокійно розсипаючи погляд водянистих очей. Поліцмейстер стриманим басом робив якісь непотрібні накази, аби говорити. Карпо Петрович неуважно їх слухав, намагаючись стримати руку, що тремтіла од ліктя до кінчиків пальців і тарабанила дрібно в висок. Коли б вже швидше кінець... Коли б вже проплило тих кілька хвилин...

Жінка нащось розв'язала косинку, спустила її на плечі і, струснувши чорним волоссям, рушила з місця. Карпо Петрович чує, що він холоне в напруженій тиші, що в голові у нього, як важка хвиля, колихнулася думка: «Чи Доря все бачить?» — і проплив образ Сусанни, як вона слухає оповідання сина.

Вже жінка стояла на риштованні, колихнулася ряса, і знявся в повітрі хрест. Яким поклав руку на зашморг і забігав навколо очима, брязнули глухо важкі рушниці, наче залізо зітхнуло, а скісний промінь вмачав кінці піднятих шабель у кров.

І ось тут саме сталось щось дивне, незрозуміле. Наче камінь зірвався з гори і покотився під ноги. На бігу, круглий і грубий в своїй ватній шинелі, Доря промчався до риштування, замітаючи полами глину, гублячи синій картуз і розкриваючи широко руки.

Наскочив на жінку і з криком обняв їй коліна.

— Не треба!..

Од несподіванки й крику, що впав, як стріл, поміж ними, люди здригнулись в тривозі і метнули очима угору,

на високі стіни яруги, наче звідти йшла на них небезпека.

А Доря все тісніше тулився до колін, ховаючи стрижену голову в чорній спідниці, і видко було, як здригалися плечі у нього від дитячого плачу.

— Не треба!.. Не руште!..

Жінка стояла хвилинку — висока, але якась одразу зів'яла й нещасна. Потому нагнулась і поклала прозору руку на дитячу головку.

І так усе застигло в німому чеканні: жінка, дитина, москалі і начальство.

Першим опам'ятавсь поліцмейстер.

— Чия дитина? Забрать!..

Він не пізнав голосу свого, але од того грубого крику всі почули себе вільніше, і кожний намагавсь показати, що він не злякався...

Карпо Петрович кинувсь сповняти наказ, однак почув, що не може. Коліна згиналися у нього і мерзли. Він себе переміг і побіг підтюпцем до дитини, і шашка йому заважала, била та плутала ноги, чужі і без того.

Однак Дорю одірвати було нелегко. Він одбивався всім тілом і наче в нестямі все повторяв з плачем, ще глибше ховаючи голову в теплі коліна:

— Не дам!.. Не хочу!..

Нарешті жінка хитнулась, одділена од дитини. Карпо Петрович поволік сина. По дорозі підняв Дорин картуз, обтер старанно, хоч несвідомо, рукавом глину і поніс так в лівій руці.

— Татку, не треба... татку, не позволяй...— упиравсь Доря, але чуючи, що не вблагає батька, підняв кулак вгору й кричав назад себе:

— Якиме! Не смій! Я тебе, стерво...

— Цить! — шипів батько й тяг його далі.

Аж на горі вдалося Дорі вирватись із рук. Він глянув в долину й побачив: в повітрі, осяяна сонцем, гойдалася довга чорна фігура. Покрутилась в один бік — і стала... Потому у другий — і знов спинилась.

Тоді Доря замовк, подивився гостро на батька і хрипло кинув йому в лице:

— Хуліган. Оселедець.

Більше не встиг, бо полетів у траву, збитий кулаком з ніг.

* * *

Вони вертались додому не такі вже парадні. Лакеровані чоботи батька покривав пил, рукав мундира був в глині. На новенькій гімназичній шинелі проти коліна зеленіла трав'яна пляма, а один гудзик жалібно висів на чорній нитці. Біла коняка, ще біліша тепер, на сонці, трюхала сумно на трьох ногах. Карпо Петрович не дивився на неї. Сидів, одвернувшись од Дорі, і тупо думав. Він бажав Дорі добра, а замість того дістав невдячність. Синова лайка горіла у ньому, наче він на живому випік її. «Хуліган... оселедець...» І хто? Кістка од його кості і кров од крові.

Карпо Петрович намагався думать про інше. Хотів себе запевнити, що у нього були важніші справи, над якими треба подумать. Тепер губернатор напевне вижене з служби, а директор виключить Дорю. З холодком в серці він чіплявся за ті неприємні думки, уявляв губернаторський гнів, свої благання, гугнявий директорів голос: «Нам протестантів не треба...» — і чув одночасно, як щось йому заважає, немов камінчик, що попав в чобіт. Отут, під боком, сиділа його власна дитина, замкнувши ворожнечу у серці, з якимсь правом на батька, на його вчинки, і судила, наче чуже, а їй треба було давати одповідь. Фу-ти, ну-ти!.. Се його дратувало. Не міг же він, батько і поліцейський чиновник, якого боялись навіть дорослі, скорятись та каятись перед якимсь шмаркачем. І він знову уперто чіплявся за всякі дрібниці, за розмови з начальством, за неминучі сльози Сусанни і навіть за скалічену ногу коняки — «Не підкував, стерво...» — або лиш засипать і заглушити те пекуче і непокірне, що мулило всередині, наче гострий камінчик...

А Доря, опустившись та впірнувши в тяжку шинелю, тихо схлипував внутрішнім плачем. Перед його очима все ще гойдалась чорна фігура. Раз в один бік, раз в другий... «Чекай,— думав він гірко про батька,— будеш ти знати, як я тобі повішусь... Заберусь на горище, здійму свій пояс, і ніхто не побачить...» Йому стало жалко себе. А може б, краще забити Якима? Прийде Яким до них на кухню і, як звичайно, засне на лаві. Тоді Доря візьме тихенько ножа, наточить... або ні, краще сокиру,— і одрубає Якимові голову по самі плечі.

Маленька пташка уперто літала над головою в Дорі. То підіймалась, то опускалася з писком і з дрібним тріпо-

тінням коротких крил. Він зацікавився нею і довго стежив за її летом. Але раптом згадав свої іменини і легку руку, що так ніжно гладила його по головці,— і знову тихо заплакав.

«Будеш ти знати... ах, будеш ти знати, як я тобі повішусь...»

Крізь теплі сльози, важкі і великі, в яких все розпливалось, невиразно мелькали верби і телеграфні стовпи. Вони одривалися од землі, підіймалися вгору і тихо гойдались... Раз в один бік, раз в другий...

Січень 1912, Капрі

КОНІ НЕ ВИННІ

— Савка! Де мій одеколон?

Аркадій Петрович Малина вихилився у вікно і сердито кричав у спину свому лакею, що помагав випрягать з фаетона спітнілі коні.

Стояв упрілий, в одній сорочці, розщібнутій на грудях, і нетерпляче стежив, як біг Савка через подвір'я в своїй синій з галунами лівреї.

Одеколон був тут, на туалетнім столі, але Аркадій Петрович його не помітив.

— Вічно кудись засунеш!..

Він кисло буркнув, прийняв з рук Савки пляшку, скинув сорочку і почав обтирати одеколоном біле, жовтаве од старості тіло.

— Ху-у!.. Як приємно се освіжає! — Потер долонею груди, де густо сріблились тонкі волосинки, освіжив під пахвами і облив холодком лисину й руки, тонкі, старече мляві, з сухими пальцями на кінці. Потому вийняв з шафи свіжу сорочку.

Властиво, він був у чудеснім настрої, як завжди по розмові з мужиками свого села. Йому було приємно, що він, старий генерал, якого сусіди вважали «червоним» і небезпечним, завжди лишався вірним собі. Як завжди, він і тепер, у сі тривожні часи, обстоював погляд, що земля має належать до тих, хто її обробляє. «Пора нам розстатися вже з пануванням»,— подумав Аркадій Петрович, защібаючи лівий манжет, і, прийнявшись за правий, згадав одразу, як гула радісно сходка, коли він пояснив їй права народу на землю.

Се завжди його хвилювало, і по розмові почував він бадьорість і апетит.

Заправляв саме сорочку в штани, коли рипнули двері і на нього кинулась Мишка — любимий песик, расовий фокстер'єр.

— Де ти, шельмо, була? — нагнувся до неї Аркадій Петрович.— Кажи, де ти, шельмо, була? — Він любовно лоскотав їй шию і вуха, а вона морщила носик, крутила обрубком хвоста і намагалась лизнути йому лице.— Де ти віялась, негодяща?

У вікна било полудневе проміння, і видко було, як цілим морем плили кудись ще зелені ниви, дев'ятсот десятин панського поля, що спускалося часом у балку, а потім здіймалося знову, як хвиля.

Аркадій Петрович поклав гребенем борозни на рідкому волоссі, розчесав вуси, на кінчиках жовті, і довго любувався сухим високим чолом та благородним панським обличчям, що одбивалось в синявих водах туалетного дзеркала.

Сірі очі, трохи холодні і вже пригаслі, плавали на білках серед червоних жилок, і се його турбувало: «Треба знову класти примочку!» Збоку на носі він вгледів прищик, дістав з несесера кольд-крему, помазав й припудрив.

— Їсти!

Йому хотілося їсти, як молодому двадцятилітньому хлопцю, і се його радісно хвилювало. Як все заворушиться у домі, коли почують, що він голоден! Як заахає жінка, його стара дбайлива Соня, заметушиться Савка, і всі будуть дивитись йому у рот. Він так рідко апетит має...

Але Савка не йшов з докладом.

Аркадій Петрович одсунув шухляду комоди і вийняв звідти акуратно зложену блузу, вовняну, сіру, а lá Толстой.

Приємно тремтячи освіженим тілом, просуваючи руки в рукави, він почував себе демократом, другом народу, який не має чого боятись. За той час, як він покинув своє міністерство та осівсь на селі, мужики його полюбили. Аякже! Він хрестив і вінчав, дарував спаш, уділяв ради, його кликали «татком»! Він з приємністю думав про се і разом думав, що на обід будуть сьогодні молоді печериці, які Палажка несла уранці в приполі з городу.

І саме тоді Савка виставив в двері дві білих у рукавичках руки і ознаймив покірно, що подали обідать.

Аркадій Петрович, широкий у своїй блузі, як дзвін, вступив у столову.

Зараз загриміли кріселка, і схилились над ним, цілуючи руки,— з одного боку Антоша, його лисіючий син, а з другого — дочка, білява Ліда, двадцятип'ятилітня вдовиця. Вони ще не бачились нині: Антоша недавно приїхав з фільварку, а Ліда до полудня спала.

Софія Петрівна — Соня — в свіжім літнім капоті, уже тримала в руці срібний ополоник. Перед нею парував борщ. Стіл був накритий на дев'ять персон.

Аркадій Петрович опустився в широке крісло на чолі столу і похляпав рукою по сусіднім кріселці:

— Мишка! Сюди!..

Фокстер'єр подивився на нього капровим оком, скочив на крісло і сів на свій обрубаний хвостик.

— Де ж Жан? Покличте Жана...— звернувся до всіх і ні до кого зокрема Аркадій Петрович.

Але якраз одхилилися двері, і сліпий Жан, брат жінчин, адмірал у відставці, війшов під руку з своїм «міноносцем», як він кликав лакея.

Високий, міцний, неначе грот-мачта, погано поголений, Жан щупав грубою палкою поміст і ледве згинав коліна, застиглий і негнучкий в своїй сліпоті.

Його довго і з шумом садовили на місце, а «міноносець» став ззаду за кріслом.

— Добридень, Жане! — привітався з свого почесного місця Аркадій Петрович.— Що снилось?

Всі усміхнулись на той щоденний жарт, а Жан охоче, наче нічого не сталось, почав оповідати, встромивши більма кудись в стіну, через стіл.

— Приснився город. Не ті неестетичні коробки, що звете домами. Се була не купа бруду і сміття, не леговище нужди людської... словом, мені приснилось не те, що ви називаєте містом.

Він навіть поморщився.

— Я бачив прекрасний, невиданий город. Все, що люди створили в архітектурі, шедеври давні, сучасні й прийдешні, краса і вигода, храм, достойний людини... Тільки ваші нащадки...

— Жане, твій борщ прохолоне...

— Ах, вибачай, Соня... Ну, мій «міноносце № 17», зав'язуй серветку...

— Єсть! — стрепенувсь «міноносець № 17» (по поряд-

ку лакеїв, яких Жан часто міняв). Він вже давно тримав напоготові серветку.

— Я думаю, що-о...— прихильно обізвалася Ліда, схиливши набік біляву головку мадонни.

— Почали сіно возити, Антоша? — зацікавився Аркадій Петрович.

Антоша не чув. Він накладав саме своєму лягавому псу Нептуну, що сидів на стільці поруч, кістки на тарілку, і всім виднілась тільки його макушка з рідким волоссям.

Софії Петрівні неприємно було дивитись, як Жан їсть неохайно, лишаючи в вусах шматки буряків, і вона повернулась до сина:

— Антоша, тебе батько питає про сіно...

— Ах, вибачай...— підняв той засмалений вид і засюсюкав: — Замість дванадцяти возять тільки десять возів. Артем обернув щось два рази та й кинув: каже, що його Ксенька напоролась ногою на залізні граблі і треба фершала кликать,— бреше, звичайно... А Бондаришин ще зимою взяв гроші, а тепер крутить...

Антоша став мокрий й червоний од борщу та хазяйських турбот. На його білому лобі густо осіла роса, а очі посоловіли.

Він знав усе, що робиться на селі. Мав не менше десятка дітей од сільських дівчат і не раз мірявся силою з найміцнішими парубками, незважаючи на офіцерські чини.

— Усі вони такі! — сердито зітхнула Софія Петрівна і погладила таксу, що сиділа коло неї на кріслі, важно випнувши свої руді груди, мов в камізельці.

— Ви чіпляєтесь, діти мої,— благодушно обізвався Аркадій Петрович, кінчаючи борщ.— Мужик має так само свої потреби й турботи, як і ми, грішні...

Він був у чудеснім настрої по сьогоднішній сходці.

— Безумовно, мені здається, що батько...

Ліда знову прихильно нагнула головку мадонни і розтягла кисло свої широкі, бліді уста.

Але Антошу се розгнівило. Вічно та Ліда! Її наспівали ліберальні студенти, як грамофонний кружок, а вона повторяє дурниці!..

— Мужик мужиком, що б там не казали... Ти його медом, а він...

Одставний адмірал («броненосець», як він себе називав) почув небезпеку од такої розмови.

І поки Савка, зручно просуваючи руки в нитяних рукавичках, збирав тарілки од панів і собак, він почав оповідати другий свій сон.

Він був ніби на концерті. Се була музика нових поколінь, нечувані комбінації згуків, щось таке, перед чим Бах, Гайдн і Бетховен — пігмеї...

Антощі зробилось скучно. Він вже чув дядькові сни і вважав кращим зайнятися своїм Нептуном.

Одрізав скибочку хліба і поклав псові на ніс.

— Тубо!

Нептун сидів поважно і мружив невдоволено очі.

На хвилину зробилось тихо в столовій.

— Піль!..

Тільки Ліда витягала довгу одкриту шию і прихильно схилялась в бік дядька.

Але її Мільтончик, обстрижений пудель в боа на шиї, як дама, і з голим задом, дряпнув її лапою по руці, домагаючись їсти.

Вона обернулась до нього, поправила бант на собаці, такий же блакитний, як її сукня, і дала Мільтону тартинку з маслом.

Хазяйка чекала, щоб подали печеню.

— Тепер дійсність дивніша за сни! — стиснула вона плечима і подивилась кудись на стелю.

А Антоша і підхопив:

— Що правда, то правда. Таке діється навкруги, що не знаєш, чим і скінчиться. Вчора, кажуть, землі барона Клейнберга мужики заорали. Вийшли з плугами на поле цілим селом і прогнали баронових орачів.

— Як! Вже забрали?

— Ф'ю-ю! — свиснув Антоша.— Нема вже в барона маєтку, та й сам утік... Страх що діється всюди, а тут ще ви, татку, з своїм лібералізмом.

— Ах, ах! — зітхнула хазяйка дому.

— Ну, нам не доведеться тікати,— засміявся Аркадій Петрович.— Нас не зачеплять. Правда, Мишко, нам нічого з тобою не буде? Правда, собако? — Він лоскотав їй морду, а вона розкривала рожеву пащу, брала злегка його палець у зуби і крутила обрубком хвоста.— Я своїх думок не маю потреби таїти...— Він вийняв палець і тримав на одшибі.— Ну, от. Мужики мають право на землю. Не ми обробляємо землю, а вони. Ну, от. Я і кажу се оддавна...

— Аркадій!.. Laissez donc... le domestique écoute!..[1]

Софія Петрівна з жаху заговорила басом.

Однак се нітрохи не помогло.

— Бо ти б, серце, вічно панувати хотіла. Доволі. Попанувала — і годі. Треба ж і другим. Не бійсь, всеї землі не одберуть, лишать трохи і нам... так, десятин з п'ять... Я на старість за баштанника буду. Надіну широкий бриль, запущу бороду аж по пояс. Я буду садити, ти вибирати, а Антоша возити у місто... Ха-ха!..

— Він ще жартує!

Софія Петрівна сердито обвела оком цілу родину і чотирьох собак, що сиділи за столом, але співчував їй тільки Антоша.

На знак протесту він налив собі чарку горілки, вихилив зразу і, одкинувшись в кріслі, заклав руки в кишені своїх офіцерських штанів. Жан спокійно жував печеню під захистом «міноносця», Савка робив таку міну, наче його в хаті не було, а Ліда розтягнула уста і перегнулась до батька.

— Я була певна, що-о...

Але Антоша не дав їй скінчити:

— Жартувать добре в родині, а нащо ж тато проповідує се мужикам. Вони настроєні так, що щохвилини чогось чекаєш...

— Я не жартую. Пора одкинути забобони. Як хочеш їсти — працюй, моє серце. Ну, от.

Він був веселий, розвивав далі свій план і з побільшеним апетитом накладав на тарілку цілу купу салати, не помічаючи навіть, що бідна забута Мишка, не спускаючи з нього очей, безперестанку облизує морду та крутить хвостом.

— Ліда в своїй чудесній сукенці, що так їй до лиця, щоранку буде виганяти корову, а вечорами доїти, підкасавши подолок... Ха-ха!..

— Щодо мене, то я...

— От і прекрасно...

Подавали солодке. Савка гримів ложечками і протягав білі у рукавичках руки між лікті панів й собачі морди. Жан посадив пляму з сметани на адміральську тужурку, і «міноносець» старанно зчищав серветкою мокре. Такса Софії Петрівни лизала тарілку, а Мільтончик, забувши

[1] Laissez donc... le domestique écoute!.. *(франц.)* — Облиш, прислуга слухає.— *Ред.*

пристойність, скавчав потиху, щоб звернути на себе увагу.

— Аркадій! Тобі покласти ще крему?

— Клади, клади, ma cherie [1], я сьогодні голоден.

Ні, таки справді він чув бадьорість по сьогоднішній сходці, де рішуче стояв за те, що народ має право на землю.

— Блажен, іже і скоти милуєть...— одповів текстом на свої думки мовчазний Жан і освітив більмами щетинасте обличчя.— Міноносце! Дай папіроску...

— Єсть!

— Браво, Жан, браво!..— розсміявся Аркадій Петрович.— То ж скоти, а то люди...

Ну, починались тексти з святого письма. Антоша терпіти не міг їх. Він кинув в куток кімнати зібгану хустку, а Нептун скочив й приніс. Забавно було дивитись, як Нептун на бігу хляпав обвислим вухом і тріпав білу поноску під чорним холодним носом.

— Нептун! Ісі!..

Він обережно вийняв з рота собаці мокру од слини хустку.

Але Нептун раптом застиг. Підняв голову вгору і грубо два рази гавкнув. Занепокоїлись інші собаки, а Мишка кинулась до дверей і, підгорнувши під себе куценький хвостик, заллялась дзвіночком.

— Хто там? Подивись, Савка.

Савка вернувся і ознаймив, що прийшли мужики.

— А! Мужики... Клич їх сюди.

— Аркадій, може б, ти перше скінчив обідать. Вони почекають.

Аркадій Петрович нізащо не хтів... Він вже скінчив.

Мужики увійшли і купою стали біля порога. Був межи ними і Бондаришин, що гроші узяв, а не виїхав нині на панове сіно.

— А що скажете, люди?

Люди мовчки тупались на однім місці, білі, як вівці, в своїх полотнянках, і дивились на блискучий посудою стіл, за яким засідали пани і собаки.

— За яким ділом прийшли?

Рудий Панас кліпнув оком на сивого Марка, а той штовхнув ліктем Івана. Іван же думав, що найкраще скаже кум Бондаришин, і всі у згоді заморгали на нього.

---

[1] Ma cherie (*франц.*) — Моя люба.— *Ред.*

Бондаришин не смів вийти з тісної купи і звідти вклонився ласкавому пану.

— Прийшли до пана погомоніти за землю.

— Я дуже радий. За яку землю?

Бондаришин замовк і озирнувся на кума. Тоді Іван поміг:

— За панську, прошу ласкавого пана...

— Що тепер, значить, такі часи настали...— додав Марко...

— Та й пан самі нам казали...— не втерпів Панас. А Бондаришин вже закінчив:

— От громада і присудила... Будемо одбирати землю од пана...

— Що?!

Аркадій Петрович несподівано крикнув.

Він встав з-за столу і наблизився до них з серветкою у руці.

Але люди були такі спокійні, наче прийшли порадитись тільки у звичайних хазяйських справах.

Сивий Марко теж уклонився низенько і зашамкав покірно:

— Ми не хочемо кривдити пана... щоб усе мирно, побожому було...

— Цитьте, нехай говорить кум Бондаришин,— одвів діда рукою рудий Панас.

Тепер вже ціла родина — Софія Петрівна, Антоша і Ліда — покидали свої місця і встали за плечима хазяїна дому.

Лиш сліпий Жан лишився сидіти, світячи більмами на собак, що лизали тарілки.

А Бондаришин провадив так само покірно і наче байбужно:

— Борони боже... лишимо й панові трохи земельки... на яку грядку, на цибулю, значить, чи що, щоб закришка була... та на крокет...

— Ах, ах! — зробилось млосно Софії Петрівні, і поки Ліда подавала їй воду, Антоша заклав руки в офіцерські штани і процідив крізь зуби:

— Вот негодяи!..

— Ми вже так через те, що пан були добрі до нас, спасибі ласкавому пану,— кланявся Бондаришин.

— Аякже... Гріх що казати... всі люди пана «татком» взивають...— гуділи за ним.

— Ну, добре,— стримав образу Аркадій Петрович.— Не одрікаюсь од своїх слів... Коли так присудила громада...

В його голосі чувся вже лід.

— Аркадій! Що ти говориш!.. Як смієте ви!..— хвилювалась Софія Петрівна.

Антоша поривався щось говорити, і сині жили наллялись в нього на білому лобі.

— Так отак, пане... за два дні маємо свято, тоді громада й поділить землю. А тим часом нехай пан собі поміркують, де їм лишить на грядки... чи коло дому, чи в полі.

— Звісно, що коло дому... ловкий погній... і наручно буде...— вирвався з радою рудий Панас.

— За два дні вже пан самі обміркують... Ми не хочемо зразу... бо ви в нас добрі, спасибі ласкавому пану і вашій пані... Вони нас ніколи не забували...

— Авжеж... чи порошку там, чи мазі якої... звісно, наші пани... Оставайтесь здорові...

І поки виходили люди, усі стояли немов закляклі, тільки Аркадій Петрович теребив в руці серветку.

Але Софія Петрівна отямилась скоро:

— Аркадій! Ти збожеволів! Ти не смієш оддавати землі. Ти маєш діти!..

— Это нельзя оставить! Тут нужны меры...— гарячився Антоша і так штовхнув Нептуна, що собака заскавучала під ногами у нього.

Тільки Ліда все ще прихильно витягала до батька свою одкриту шию і розтягала в усмішку, правда, бліду, широкий рот.

— Ах, дайте ви мені спокій! — роздратовано скрикнув Аркадій Петрович.— Зрозумійте, нарешті, що я інакше не можу...

Зібгав серветку, кинув на стіл і вибіг з хати.

Серед гвалту і метушні, що знялись потім, Жан пробасив раптом:

— Ну, міноносце, розводи пару. Пора нам рушати в далеку плавбу...

— Єсть! — стрепенувсь «міноносець».

Але плавба не вийшла.

Усі рішили, що зараз треба порадитись вкупі, і запросили Жана.

А щоб прислуга не чула, взяли його під руки і вийшли з їдальні разом зо всіми псами.

Тільки Мишка десь щезла.

* * *

Мишка знайшла хазяїна свого аж в кабінеті. Стояв під скляними дверима, що вели на терасу, і стежив, як з докучним дзижчанням билась об шибку муха. Мишка ткнулася носом об його чобіт, але він її не помітив. Тоді вона заскакала на двері, щоб дістать муху, але не зловила, утомилась і лягла у кутку на подушку.

Крізь шибку виднілись білі колони тераси, а за ними квітник. На клумбах горіли маки, а ранні левкої тільки що розпускались. Аркадій Петрович щодня дивився на квітник, але тільки сьогодні він його зацікавив. Одхилив двері і підставив лисину сонцю. Потім важко зійшов по сходах і присів над квітками.

Але вони вже перестали його займати. Чув щось важке у собі і не хотів признатись, що то образа. Натурально, вони мають право на землю, він завжди тримався такої думки і завжди її висловляв, але щоб у нього... От тобі й добрі «сусідські» стосунки! Згадав всі поради свої і поміч, кумування і сільські весілля, на яких він грав ролю весільного батька. В того самого Бондаришина він, здається, хрестив... А тепер все се забулось!

— Грядка цибулі і на крокет... Ха-ха!..

Сонце напекло йому лисину. Воно неперемożно і безупинно лилось на квітник і на поля, що кудись бігли з горбка на горбок, аж до крайнеба.

Вернувся додому, надів картуз і, замість того щоб лягти на кушетку, як звик по обіді, подавсь на подвір'я. Широкий двір зеленів моріжком. Хурман порався з фаетоном, а Савка крутився біля нього. Певно, вже обмовляють новини! Аркадій Петрович хотів звеліти осідлати коня, але не зважився якось, наче опинився на чужому хазяйстві. Мовчки перейшов він повз них у браму і опинився на полі. Жито вже красувалось. Жовті палички цвіту тихо гойдались на волосинках вздовж колосків, і непомітний пилок золотився на сонці. Дитячі очі-волошки виглядали із гущини. Мишка раптом зашелестіла в житі і побігла стежкою наперед. Ниви то поволі котились в долину, то піднімались на похилі горби, наче земля в солодкій млості ви-

гинала хребет, а Аркадій Петрович, оддавшись на волю зеленим хвилям, старався нічого не думать і тільки вдивлявся в таємничу глибінь густих заростів жита, тільки чув під ногами ніжну м'якість межі. Правда, од поля вставали якісь голоси, щось промовляли, але він того слухать не хотів. Хотів спокою і самоти. Але чим далі заглиблявся він в поле, тим виразніше підіймався од землі голос, м'який, зрадливий, і сперечався. І тут він вперше почув всім тілом, що се обзивалась до нього й о г о земля, що він з нею так зрісся, як з жінкою, з сином, з дочкою. Що тут, де він ступає, ходили ноги батька і діда, і над полями лунав їх голос, голос цілого роду Малин. Що все, чим він пишається й цінить у собі, його розум, смак і культура, навіть його ідеї,— все згодували, усе зростили отсі лани.

Але Аркадій Петрович вже сміявсь над собою:

— Ха-ха! Заговорила дворянська кров...

Зусиллям волі він змахнув усі думки і далі брів.

Зліва, при мокрій долинці, кінчались жита і починалась лука. Тут паслись корови й лошата. Пастушок Федько, вгледівши па́на, зняв рваний картуз і так стояв, босий, з торбинками через плече.

— Надінь картуз! — гукнув Аркадій Петрович.

Пастух не дочув і біг до нього.

— Картуз... картуз надінь!

Корови розбрелися по луці, гладкі, сочисті, як і трава. Лошата підняли голови до хазяїна свого й чекали, напруживши жили на міцних шиях, готові плигнути і помчатись по луці на тоненьких тугих ногах.

Підійшов до любимого Васьки і почав чухати шию, а Васька поклав на плече йому морду, мрійно зм'якшивши вираз полохливих очей. І так вони довго стояли в якійсь звірячій приязні, і обом було приємно — одному чухать, а другому чуханим бути.

«І се заберуть...» — гірко подумав Аркадій Петрович, рушаючи далі.

Він йшов по свіжій траві, вогкій од мочара, а сонце запалило зеленим вогнем кінський щавель і стовбури будяків.

Щось було сьогодні принадне, особливе в його землі, мов на обличчі небіжки, з якою жив ціле життя, а тепер мусить прощатись навіки. Якісь квітки і зела, невидані перше, тиха ласкавість контурів, запахи трав і землі, теплі, рідні простори.

Високі верби шуміли над ровом, і небо між ними синіло, наче емаль. Перескочив окіп, скупавшись у материнці і полинях, і знов опинився на стежці. По однім боці хвилювалося жито, по другім — жовтіла глиняна круча, з чубком червоних маків. Як гарно! Йому здавалось, що він тут вперше. Чи не чуже часом? Ні, він ішов по своєму. Дивно, як він мало знає маєток. Мухи бриніли в квітках. Мишка порпалась в глині і нюхала ямку. Стежка лагідно здіймалася вгору і пропадала місцями в густих лопухах. Тепер поле все ширше розкривало свої рамена, все далі розстеляло свою одежу, і, коли він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви, зелена пляма низької луки, далека смужечка лісу. І тут, стоячи в осередку своєї землі, він більше почув, ніж подумав, що нікому її не оддасть.

— Буду стріляти, коли прийдуть...

Се так несподівано вирвалось вголос, що він не повірив і озирнувся.

Хіба се він?

Але навколо тільки ниви котились з горбка на горбок.

Йому зробилося стидно. Фу, яке свинство!.. Скинув картуз і витер піт з лоба. Невже він дійшов би до того? Очевидячки — ні. Хіба він може піти проти себе, проти усього, у що він вірив, з чим не таївся ні перед ким. Таких, як він, горстка, і що вони значать у великім процесі життя? Кілька засохлих листочків на зеленому святі весни. Натурально, з грядки цибулі вижить не можна, доведеться на старість служити. Дві маленькі кімнатки на передмісті. Стара сама готує їсти. Він ходить з кошичком на базар. Став самовар, Аркадій!.. Справді, чи він вмів би наставить? Треба навчитись. Антоша та Ліда зароблять на хліб, вони молоді. А тобі, Мишко, доведеться забути про креми та смачні кісточки...

Дурна Мишка наче зраділа такій перспективі. Скакала йому на ногу і умастила землею штани. Але що там штани! Йому навіть приємно було уявляти себе убогим, забутим, стертим великим процесом. Він мученик і добровільно несе свій хрест... Чув, що його тіло приємно парує, дихання чисте і легке, а жаль до себе збуджує апетит. Такий молодий апетит і здоровий, що просто чудо! Чи догадаються тільки насмажити на вечерю молодих печеричок, так, як він любить: ціленькі облити сметаною добре і оживити зеленим пером цибульки... Треба було сказати Мотрі... Чорт побери! Завжди історії всякі збурюють йому кров, змушу-

ють грати... Але, властиво, чи було що навіть? Якісь похвалки фантастичні, дурні погрози. Вони розвіються зараз, коли побалакать з селом. Все буде, як було досі, тихо і мирно, бо щоб у нього хто зважився одібрать землю... У нього? Ха-ха!..

— Мишко, avanti!..

Однак вдома і не думали подавати вечерю.

Софія Петрівна чекала на нього на ганку, і не встиг він навіть скинуть картуз, як вона напустилась на нього:

— Аркадій, ти маєш діти!

Під очима в неї чорніли круги.

— Ну, маю, серце.

— Тут не до жартів. Ти повинен до губернатора їхать...

Аркадій Петрович знизав плечима і одвернувся.

— Треба прохати, щоб він зараз прислав козаків.

— Вибачай, Соню, ти говориш дурниці.

— А що ж, чекати, щоб мужики землю забрали?

— Ну й заберуть. Земля до них належить.

— Ти помішався на ліберальних ідеях. Коли ти вже затявся, я їх сама покличу.

— Я не потерплю козаків в себе.

— Без них не обійдешся.

— А я зроблю скандал... Я не знаю, що зроблю.... Піду в тюрму... На Сибір піду...

— Аркадій, голубчик...

— ...На каторгу піду, а не попущу...

— Зрозумій же, Аркадій...

Але він не хотів розуміти. Розшумівся, як самовар, що ось-ось має збігати. Кричав, весь червоний і мокрий, тупав ногами і так махав руками, наче перед ним була не жінка, а навісні козаки.

Так з розмови нічого й не вийшло, тільки вечерю йому зіпсували. Тим більше, що забули засмажити печерички.

— А де ж Антоша?

Його при вечері не було.

І з того, як змішалась Софія Петрівна, поясняючи щось нісенітне, як затиснула Ліда уста, він догадався, що од нього щось криють.

Але нічого не одповів.

Другого дня Аркадій Петрович прокинувсь в поганім настрої. Вже в тому, як Савка вніс воду і з грюком поставив на умивальник, а виходячи, ляснув дверима, він почув неповагу до себе.

«Знає, шельма, що мужики завтра одберуть землю, а з голодранцем нічого церемонії гнути...»

З'їв без апетиту сніданок і пішов по хазяйству. Обійшов сад, шпихліри, тепер замкнені, під якими підкасана Мотря годувала гусей, порожні удень хліви, звідки з глибоких чорних отворів йшов їдкий запах.

Хурман на подвір'ї мив фаетон.

Потому заглянув до стайні. Там тупали коні та жували обрік, а при дверях лежала велика купа старого гною. Біля неї, поклавшись голоблями на траву, дрімала мокра бочка з водою.

— Ферапонте, зараз мені перекидати гній поза стайню! Наметав купи перед дверима, як на парад...

Хурман розігнув спину й стояв, тримаючи віхоть в червоних руках.

— Слухаю пана.

«Властиво, се ні до чого,— подумав Аркадій Петрович,— але — сказав».

Повз двірську браму чвалав Бондаришин і, побачивши пана, вклонився.

«Ач, привітався, ледве підняв бриля,— скипів Аркадій Петрович.— Що я їм тепер! Я вже їм не потрібний...»

— Хам! — кинув крізь зуби, дивлячись Бондаришину вслід.

Спустившись з ганку, вирушав у щоденну плавбу сліпий адмірал під руку з своїм «міноносцем». Вони пройшли повз нього, не помітивши навіть.

«І той виступає сьогодні інакше,— подумав Аркадій Петрович про «міноносця».— Радіє, бестія, певно, що більше не буде панів...»

Аркадій Петрович подався у поле, якось так, без мети. Набігла хмара. «А сіно возять!» — згадав з тривогою він. Великі краплі впали вже на картуз, на руки і на лице. Жито запахло. Думав, що треба вертатись,— і не вертався. І раптом теплі небесні води густо злетіли на ниви в тінях сизої хмари, але сонце зараз десь близько засвітило веселку, і дощ перестав. Важкі краплини загойдалися на колоссях, легенька пара знялася над нивами. Аркадій Петрович теж почав парувати. Але він не зрадів: йому більше вже хотілося хмар і дощу, ніж сонця. Чорт бери сіно, нехай пропадає!..

Так само без думки — для чого — вернувся знов на подвір'я. Хурман все ще порався з фаетоном. Купа гною

все ще тулилась до стайні, тепер чорна і паруюча після дощу.

Аркадій Петрович аж затрусився од люті.

— Ферапонте! Що я казав?.. Десять раз повторяти? Марш мені зараз до гною!

Він навіть підняв ціпок і, трясучи ним, тицяв в напрямку стайні, поки здивований хурман ліниво брався за вила.

«Се він навмисне...— думав Аркадій Петрович.— Що буде завтра — побачимо ще, а сьогодні я ще господар».

В кабінеті він заспокоївся трохи. Скинув з себе верхню одежу і в сорочці ліг на кушетку.

«Дурниці. Чи варто так хвилюватись? Хіба не однаково, де лежатиме гній?»

Йому трохи соромно стало за Ферапонта.

Мовчки полежав, заплющивши очі.

«А тепер що?»

Одкрив очі і подивився на стелю.

Одповіді не було.

В венеціанське вікно лилося сонце широким потоком, в сизій муті його крутились пилинки, в їдальні гриміла посуда. Накривали до столу. Аркадій Петрович прислухався мимоволі, як стукали там чиїсь каблуки, пересувались стільці, тонко дзвеніла склянка. Все було як завжди, життя йшло буденним, звичайним темпом, і чудно думати було, що станеться якась переміна. Однак вона мусила статись. Се вливало двоїстість у його настрій. Знову збирав всякі тривожні дрібниці — нахабний вираз у Савки, Ферапонтову впертість, неувагу до нього стрічних селян,— і йому хотілось, щоб невідоме «завтра» прийшло нарешті й поставило гру, гостру й небезпечну. Як він буде завтра триматись? Буде стріляти і боронитись чи спокійно оддасть мужикам землю? Не знав. І в тому, що він досі сього не знав, помимо всяких теорій, таїлась цікавість неминучого завтра.

Вийняв годинник і подивився.

— За десять дванадцята буде,— сказав наголос. «Значить,— подумав,— лишилось менше доби».

Завтра... Уявив собі раптом завтрашній ранок... Насуне з галасом на подвір'я ціла громада, верещатиме тонко жінота, здіймаючи сварку за землю... діти почнуть заглядати у вікна та лазить по ганку, мов на своєму...

Ще раз вийняв годинник.

Минуло чотири хвилини.

— Ху-ху!..

Піднявся з кушетки на розбитих старечих ногах і підійшов до вікна.

Далеко, аж до самого небосхилу, хвилювали ниви на вітрі, байдужі до того, хто володітиме ними, зроду звиклі до мужичих лиш рук.

За обідом Антоші не було.

І знов кабінет. Знов озивалась «дворянська кров», говорив розум, промовляло сумління, по-своєму кожне, а під всім тим тліла гостра цікавість, що буде і як воно буде. Заснував хату димок сигари, замережив поміст петлями кроків, наситив повітря думками, а все ж завтрашній день твердів у ньому, як куля, яку, не розрізавши тіла, не можна дістати.

Через подвір'я промчався Антоша, покритий пилом, на мокрім коні, і чутно було, як прийшов просто у хату Софії Петрівни, а в столовій тим часом лагодять їсти для нього. I LOVE SEX

«Вже небагато лишилось... ніч і кілька годин»,— позирав на годинник Аркадій Петрович.

Тіні росли. Сонце збиралося сідати за стайню. Пастух пригнав з поля худобу. Корови поважно несли в обори своє голе рожеве вим'я та круті роги. Лошата стрибали на зеленім дворі.

«Невже завтра і се не моїм стане?» — з сумом подумав Аркадій Петрович і раптом почув, що Ліда говорить:

— Ти не тривожся, тату, але...

— Що таке? — обернувся він швидко до дочки.

Вона стояла у дверях з блідим обличчям мадонни і скорботно розтягала уста.

— Не треба тривожитись дуже... прийшли козаки...

— Як... козаки?

— Губернатор прислав... Стоять на дорозі...

Аркадій Петрович аж одхитнувся. Кров раптом заллялa йому обличчя, навіть лисину запалила, а серед того пожару біліли жовтаві вуси і сердито плавали очі, сиві, зливялі, як два замерзлі озерця.

— Що ж се таке? Я не просив... А, розумію, се проти мене змова... Чорт... я не попущу... Покликать Антошу...

Він навіть руку підняв, суху, панську і білу руку, якою наче збирався побити Антошу.

— Я думаю, що...— розгубилась налякана Ліда.

Вона щось хотіла казати, щоб заспокоїти батька, але він бігав, як роздратований півень, що б'є себе крильми і витяга шию перед завзятим боєм:

— Подать Антошу!

Запорошений й впрілий, на розбитих сідлом ногах став в дверях Антоша. За ним ховалась стривожена мати.

— Ти навів козаків?

— Я чи не я, се, тату, не важно,— засюсюкав Антоша, розкарячивши ноги в офіцерських штанах.

— Ага! Не важно... Ну, добре. Так я ж вам покажу... Я прожену їх швидко... Пустіть! — кричав він на всіх, хоч його ніхто не тримав, і бігав по хаті, наче зовсім утратив розум.

— Аркадій... заспокойся, Аркадій...— благала Софія Петрівна, розставляючи руки у дверях.— Ти ж бачиш: ніч, люди йшли стільки, стомились, голодні, мужики їх не приймають в село... як же так можна...

— А! Що мені люди... хороші люди!.. У мене — і козаки... Пустіть мене зараз...

— Але ж, тату, мені здається, що...— вмішалася Ліда.

— Прогнати не трудно,— перебив Ліду Антоша,— тільки що вийде з сього... Паші в селі тепер не дістанеш, та й мужики добровільно не дадуть... хіба грабувати будуть... Коли ти сього хочеш, то проганяй...

— Ах, бідні коні,— зітхнула Ліда,— що ж вони винні...

— Що ти сказала? — спинився проти неї Аркадій Петрович, піднявши брови.

— Я кажу, тату, що коні не винні...

— Їх би можна поставить на ніч під намет коло стайні,— обізвався Антоша.

— І дати оброку... не збідніли б од того...— додала Софія Петрівна.

— Залишіть, прошу, свої ради при собі! Мені їх не треба...— носився по хаті Аркадій Петрович, хапаючи голову в руки.— Я і сам знаю, що коні не винні,— спинився він коло дочки.— Се ти правду сказала. Коні тут ні при чім... ну, і що ж з того?

Але він був уже непевний, вже наче зів'яв. Кров одступила на місце, вуси зіллялись з лицем, очі втратили твердість холодного льоду, там вже світилось щось покірне і винувате, коли підняв їх на сина.

Завагався хвилину і несподівано запитав:

— А стане ж у нас оброку?

— Я розстараюся вже... І сіно маємо свіже.

Не чекаючи далі, Антоша зник в сінях.

— Навести козаків!..— знизав плечима Аркадій Петрович, знов заходивши по хаті.— Я... й козаки!.. Хто б сьому повірив?..

В його рухах вже не було таких гострих, як перше, ліній.

Гнів зірвався, мов морська хвиля, що встала зразу в зеленій люті, а далі слизнула і з легким шипінням поповзла піною по пісочку.

Крізь одчинені двері доносилось іржання голодних коней, що вступали у двір, і бряжчало оружжя на козаках.

* * *

«Страшний день» починався зовсім не страшно. Під вікнами бились і цвірінькали горобці, сонце встало таке веселе, що сміялись вікна, стіни і навіть постіль, де спав Аркадій Петрович. Ще не одягшись, він підбіг до вікна. Тепле повітря м'яко штовхнуло його у груди, а очі зразу спочили на довгім ряді кінських блискучих задів. Кремезні козаки, в одних кольорових сорочках, чистили коней, і сонце грало на їх голих по лікоть руках, на засмалених шиях, на розлитій навколо воді.

Він дивився на сонце, на свої ниви, на масу ніг, кінських й козацьких, що однаково сильно тупали в землю, вбирав у себе гамір пташок, фиркання коней, грубі лайки войовників і раптом почув, що він голоден.

— Савка! — гукнув він на цілу хату.— Принеси каву!..— І шуснув назад у постіль, щоб ще хоч трохи понежить старече тіло.

А коли Савка приніс, він любовно поглянув на пахучий напій, понюхав теплий ще хліб і вилаяв Савку, що кожушок на сметанці занадто тонкий.

Мишка солодко спала, звернувшись клубочком, в ногах на постелі.

Березень 1912, Капрі

ХВАЛА ЖИТТЮ

Минуло трохи більш року як землетрус обернув пишну Мессіну в груду каміння. Була весна, море було спокійне і синє, небо — так само, сонце обливало помаранчові сади по горбах, і, дивлячись з парохода на сірий груп міста, я не міг уявити собі то страшної ночі, коли земля у грізнім гніві так легко струснула з себе величний город, як пес струшує воду, вилізши з річки.

Ступивши на землю, я сподівався стрінути тишу і холод великого кладовища і був здивований дуже, коли побачив осла з повними кошиками на спині, що переступав обережно через каміння розмитого бруку, тримаючись холодку од зруйнованих стін прибережних будинків.

За ним біг хлопець і з сіцілійським жаром кричав:

— Cipolla! Cipolla!.. (Цибуля! Цибуля!).

До кого гукав він? Кому хотів продавати? Чи не камінням отим, що були спаяні перше в суцільну стіну, а тепер знову почали жити окремим життям?

Однак надходили люди. Несподівано з вулиць, з безладної груди каміння випливали чорні постаті і нечутно ступали по гарячій землі. Купками й поодинці. Йшли якісь дами в довгих чорних вуалях, з мертвим, застиглим обличчям, похмурі робітники, і їх суворість наче замикали чорні костюми аж до краваток з крепу. Тонкий залізний стовп ліхтаря неприродно нахилявся над ними, немов придивлявся зверху скляними очима. З одного боку м'яко хлюпало море, з другого висіли потріскані стіни палаців, без вікон й дахів, з дверима, що до половини завалені грузом.

І знову сунулись чорні мужчини й тихі жінки, наче черниці, немов гості похоронні ішли комусь віддавати останній привіт. Чим далі я посувався, тим частіше стрічав сей люд в жалобі, тим виразніше я почував, що щось мене мулить. Я мусив обминати цілі гори різнородного грузу, балок, вапна і каміння, що навалені тут серед вулиць, перескакувати щілини на землі, наче розкриті жадібно роти, перелазити через мармурові колони і зазирати у вікна, звідки дивилась на мене пустка. І знову з-за вугла тихо випливала чорна фігура і стрічалась зо мною мовчазними очима. Тоді я зрозумів врешті, що мене мулить. Очі! Ті страшні, чорні, жахливі очі, які замкнули в собі все пекло різдвяної ночі [1] і вже більше нічого не можуть бачить. Може світити сонце, голубіти море і небо, сміятися радість, а ті очі, поширені й мертво блискучі у великих орбітах, звертали погляд вглиб себе і божевільно вдивлялись у розхитані стіни, вогонь і трупи найближчих. Мені здавалось, що коли б сфотографувать їх, на пластинці вийшли б не людські очі, а картина руїни.

Бічні вулиці вже були розчищені трохи. Зате з обох боків завалені стіни фасадів творили грубий шар спресованих балок, матраців, книжок, вапна, залізних ліжок і людських тіл. Там, де ще стіни стояли, вони ледве тримались, і крізь широкі шпари синіло небо. Часом у вибитих дверях виднілись самотні сходи, що вели бог зна куди, сходи, по яких вже ніхто не ступить. Десь високо під небом, в п'ятиповерховім будинку, завалилась тільки передня стіна, і середина хати стояла одкрита, немов на сцені. Веселенькі шпалери, залізне ліжко, через поренчата якого звисає рушник, фотографія на стіні, образ мадонни в головах ліжка. І ся інтимність чужої хати, де ще заховалося наче тепло людської руки, робила сильніше враження на мене, ніж зовсім мертві сірі руїни.

Я знав, що город — се кладовище, що з-під розвалин не одкопано ще щось коло 40 000 трупів, що в сій спресованій масі, яка обступає мене, лежать у різних позах задушені діти, жінки й чоловіки.

Ішли розкопки. Гурток робочих то нахилявся, то розгинався над купою грузу, і мірно здіймались кирки й ломи. Поліцейський в своїй пелерині сидів, зігнувшись, високо десь на стіні, а його к е п і блищало на сонці. Раптом

[1] Мессіна зруйнована на різдво.

він встав, приклав руку до кепі й застиг так в позі. Я підійшов. Робітники витягли з-під балок жіночу сорочку, потім вийняли ноги і поклали в мідницю. За ногами йшли тулуб, живіт і груди — і знову се склалось в мідницю. Я одійшов. Мені захотілось глянуть на небо. Але тут я раптом побачив скрізь по руїнах, вище і нижче, подібні групи робітників. І щохвилини вставав поліцейський і прикладав руку до кепі.

На площі перед собором було так тісно, що ніде було і повернутись. Вона вся завалена була старим мармуром церкви, уламками пілястрів, орнаментами амбразур. Мозаїчні боги без голов або з половинками лиць валялись тут-таки, в поросі під ногами. Стародавній фонтан постраждав мало, але він з тої ночі засох, наче виплакав сльози над чужим горем. Сухі роти тритонів умирали од спраги.

— Синьйор оглядає наші руїни?

Я озирнувся. Коло мене стояв якийсь чорний панок з блідим обличчям, ще недавно, видимо, гладкий. Жовті мішки під очима й на щоках звисали так само вільно і непотрібно, як і його одежа, широка, потерта, немов чужа. В лівій руці він затискав соромливо пучок цибулі. Я стрівся з його очима. Ах, знову ті очі!

— Так, так, signore, ось що лишилось од нашого прекрасного міста. Хто не чув — уявити собі не може тої пекельної ночі. Така пальба була, така канонада, наче всі сили небесні, земні і морські палили разом з своїх гармат. Я й досі маю шум в вухах... Я був багатий і щасливий, signore, мав жінку, четверо дітей і банкірську контору. Тепер родина й ціле багатство лежать під грузом, а я ось чим годуватися мушу!..

І з афектованим рухом щирого сіцілійця він підняв руку й потряс цибулею так, що гичка її перетяла сірі руїни й зазеленіла на блакитному небі.

— Мої будинки недалеко звідси стояли. Може, синьйор бажає оглянуть?

Навколо уст в його лягла гірка складка.

Я подякував, рушаючи далі.

В вузьких вуличках, як в коридорі, було безлюдно і сумно. Справа і зліва безконечно тяглися спресовані маси дерева, цегли, паперу, одежі, ламп, меблів і людських тіл. Здавалось, всі злидні, які жили в людських закамарках, накидали барикади, щоб не пустити поміч. Над головою

їжились зрушені стіни, готові щохвилини упасти. Долі, в тіні руїни, сиділа жінка в жалобі, з чорним непокритим волоссям, а на колінах в неї гралась дитина. Її сумне обличчя й погаслі очі змусили мою руку полізти в калитку, але на мій рух жінка не одповіла одвітним рухом. Вона лиш похитала заперечливо головою. Тоді я зрозумів, що се одна з тих, які звикли давати, але не навчились ще брати.

Зрідка проходив якийсь робітник, заклавши руки в кишені, замкнувши в обличчі з тонкими губами презирство до тої землі, що шанувати не вміла людської праці... Крізь вибиті вікна дивилась на мене пустка, забуті гардини у павутинні, висяча лампа на тріснутій стелі. Я посувався далі.

Мою увагу займала тепер застигла неначе постать дідка, що самотньо чорніла високо на звалищах хат. Я бачив зігнуту спину, старий пом'ятий циліндр і руки, зложені на колінах. Тільки кінчик білої бороди світився із-під циліндра на чорних грудях, на всі гудзики щільно защібнутих. І коли я так придивлявся до тої непорушної плями суму й одчаю, під ногами у мене раптом глухо загарчала земля і захиталась, наче спина корови, що хоче звестись. Землетрус! Я зрозумів одразу. Я стояв і дивився, стерплий увесь, як зрушились стіни, немов живі, як вони загойдались над головою; і поки чекав я, що ось-ось вони впадуть на мене, все життя моє вмить перебігло перед очима, і — дивна річ — я не спускав ока зі сумної постаті діда. За хвилину земля затихла, стіни знову стверділи, скинувши з себе лиш камінці, а зігнутий дід не підняв голови навіть: так само схилявся циліндр, криючи бороду до половини, гнулася спина, і руки непорушно лежали на чорних колінах.

Не тямлю, як опинивсь я на вулиці S. Martino. Тут були люди, було якесь життя. Вони вже встигли поставить тісні дерев'яні крамниці, наче коробки з-під макаронів, і торгували картками для форестьєрів [1], хлібом і фруктами. Часом неприємно вражала вітрина, де новий чорний оксамит покривали годинники, брошки, шпильки і персні. Все воно було витерте і старе, з слідами рук хазяїв, тепер вже мертвих, і той померхлий метал ховав у собі багато історій.

В одному місці зібралась юрба, переважно жінки. Вони збилися круг візка, як чорний бджоляний рій. Якийсь

[1] Так називають в Італії чужосторонців.

ставний добродій висунувсь над пими, стоячи на візку. Я здалеку бачив його білу манішку, фрак і руді баки на обличчі міністра. Він щось говорив до юрби. Здіймав руки до неба, простягав до людей, і його голос гудів з переконанням і з натхненням. Я рішив, що то проповідник, що він говорить про марність всього живого перед жорстоким лицем природи, перед невблаганністю смерті. І я підійшов до юрби.

Але як же я здивувався, коли побачив, що весь перед візка заставлений був гарними скляночками в золотих етикетках і що пишний добродій простягав над юрбою до неба ті самі блискучі склянки.

— Синьйори і синьйорини!..— випускав він глибоко з грудей і од самого серця.— Синьйори і синьйорини! Ви бачите тут одно з дійсних чудес сучасної косметики. Ося помада є найпевніше средство заховати молодість і красу. Легким шаром ви втираєте на ніч її в лице і рано встаєте свіжі, як од роси троянда... Кожна склянка — чотири сольдо... [1]

Він тицяв їх в руки жінкам, брав нову склянку і підносив її над головами юрби, в блиск південного сонця.

— Синьйори і синьйорини! Молодість і краса — тільки чотири сольдо!..

А чорні жінки, вкриті крепом жалоби, тіснилися круг візка, і ті жахливі, мертво блискучі очі, що не вміщались в орбітах, що замкнули у собі розхитані стіни, вогонь, трупи найближчих і могли б дати фотографію катастрофи, стежили пильно за кожним рухом рудоволосого шарлатана й ловили вухом, ще повним грому пекельної ночі та криком смерті, його натхненну промову.

— Синьйори і синьйорини!.. Ви бачите одно з дійсних чудес... Тільки чотири сольдо за молодість і красу...

Я перевів погляд в долину. Десь оддалік, з гуркотом і хмарами пилу, валили найбільш небезпечні стіни домів; то тут, то там, серед сірого грузу й руїни, вставав поліцейський і прикладав руку до кепі, оддаючи мертвому честь. Але се мене вже не вражало. Я раптом побачив далекі зелені гори, залиті радісним сонцем, помаранчові сади, безконечний шовковий простір блакитного моря, і душа моя проспівала над сим кладовищем хвалу життю...

Травень 1912, Чернігів

---

[1] Сольдо — дрібна монета, коло 2 коп.

НА ОСТРОВІ

Як тільки заплющую очі — кімната (вона тільки що стала моєю) раптом щезає: її витісняє фіолетова рогата пляма і пливе на зеленастих хвилях, як велетенська тінь корабля.

Так мені уявляється острів, на який нині ступив я й де маю жити.

А зараз по тім чую дрібне цокання підошов в камінь, тих дерев'яних дзвінких підошов, що одкидають од себе круглі жіночі п'яти. Наче хтось сипле на бляху волоські горіхи.

— Трах... тах-тах-тах...

На тлі вечірнього неба пропливають чотири жінки з кошиками на голові, наче античні вази. Права рука зігнута в ушко між кошиком і плечима, а ліва вільно одкинулась вниз і то виставляє, то ховає долоню.

— Трах-тах-тах-тах...— цокає в камінь дерево підошов.

Сіра стіна.

Розчепіривши негнучкі ноги, стоїть під нею віслюк. Йому так скучно, як англійському лорду, що бачив весь світ. Очі в білих мохнатих каблучках, як в окулярах, і зануда довго од них спливає аж до біластого носа. А може, ти хорий, ослику бідний? Вата стирчить у твоїх вухах, а хвіст так покірно затулює обрубаний зад.

На piazz'і ще біліють колони, і, нахилившись над морем, чорні сильветки перерізують лінію неаполітанських вогнів.

— Трах-тах-тах-тах...

На башті дзвонить годинник: два рази скромно, і шість налічив я поважних і повнозгучних.

З вулиць розходяться люди, крамниці гаснуть, заплющують очі — двері і вікна,— і острів сліпне.

А море знизу шумить.

І знову ослик, певно, останній. Його вуха ще здалеку мають, як пальми на вітрі.

Заповнив вуличку громом величезних коліс і мчиться повз мене, а я стрічаю, як вже добре знайоме, його окуляри, зануду і ніс, мишачий білий живіт й невдатно обтесаний зад з притиснутим міцно хвостом.

Тепер я йду, самотній, поміж домами, немов коридором. Дві стіни, як почесна сторожа, мовчки пропускають мене вперед, над головою часом блимне ліхтар. Ні, я не сам. Моя тінь, як невільник, послалась під ноги й показує шлях. Потому вона раптом забігає назад і, вчепившись за мене, покірно повзе по камінняхміж двома німіючими стінами...

— Трах-тах-тах-тах...— сиплять волоські горіхи свій дзвінкий голос на твердий камінь, але де — спереду, ззаду чи наді мною — не знаю...

* * *

Прокидаюсь в незрозумілій тривозі і сідаю на ліжку. Знаю, що тепер ніч, але що ж сталось? Телефон дзвонить сильно й уперто. Може, яке нещастя, потоп, землетрус? Дзвінки не дають спам'ятатись. Дрібно, пискливо, як істеричний сміх, ллються безперестанку і наповняють тривогою дім. Встати і запитати, хто дзвонить? Крикнуть телефонові в горло, заткнути сердитим: хто дзвонить? Але я не встаю. Чую у моїй хаті якісь тривожні шуми, щось ходить по ній, загаївши стогнання, шелестить в пітьмі папером, штовхає стіни і деренчить шибками. А телефон б'ється в нападі істеричнім, прискорює сміх, як божевільний, і вже зливає його в текучий струмінь плачу.

Тоді я догадуюсь: буря.

Се вона так розхитує море і скелі: зрушила острів, понесла по хвилях, а сама скаженіє і кричить в телефон.

Мені здається, що хитнулося ліжко, хитнулися стіни — і я пливу. Ну, що ж, плисти, то й плисти. Засуваю голову під подушку і сплю.

Встаю вже пізно, біжу неодягнений до вікна і одчиняю обі половинки. Еге-ге-ге! Хоч сонце сліпить, але я бачу, що ми таки пливемо. Море запінилось і кипить, а вітер надув сосни на вершках скель і мчить острів на тих чорних вітрилах, як корабель.

Море поблискує злою блакиттю, водяний пил б'є його білим крилом.

Вигнулось, знялось крило угору і, пронизане сонцем, упало. А за ним летить друге і третє.

Здається, що незнайомі блакитні птахи налетіли раптом на море і б'ються завзято грудьми, піднявши вгору білі широкі крила.

Одягаюсь. Виходжу. Де там! Нема чим дихать. Вітер заганяє дихання назад у груди. Взяв дерева за чуба і гне до землі. Сам стогне, і стогнуть дерева. Виють од люті вузькі проходи, виноградники і доми. Гойдається земля під ногами, як палуба корабля, і щоб не впасти, хапаюсь за стіни. Зігнутий вдвоє, надутий вітром, наче вітрило, бачу крізь прижмурені очі рачкуючих «пасажирів».

— Buon giorno! [1] — кричу.

Не чують. Вітер зірвав моє привітання і кинув у море. Ось несеться воно у збитій крилами піні і сяє на сонці.

А може, й мене привітали, тільки вітер так само стер усмішку з їх уст і жбурнув в море?

Все зігнулось на острові-кораблі, що несеться по морю на чорних вітрилах: пасажири, скелі, будинки, і тільки сонце — як капітан: веселе, бадьоре, певне в собі.

Весь день ми так кудись плили, й цілісіньку ніч вило море, як пес.

* * *

А на другий день наче ніколи нічого не було.

Море так невинно голубіє під стінами скель, і сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється.

Земля помолоділа одразу. Підмуровки терас скалять до сонця зуби, а тіні од виноградних лоз заткали густим візерунком золоті ризи садків.

— Buon giorno!

Схилений виноградар копається в ситій землі.

Ось він піднявся, і червоний берет квіткою загорівся

[1] Buon giorno! (*італ.*) — Добридень! — *Ред.*

на синяві моря. З-поміж покручених лоз, капусти й фініків сяють до мене очі.

— Buon giorno, signore!..

Ми стрічаємось вперше, але яке се має значення? Він витяг важку кирку з землі і, не встигши розігнути ще спину, обтерти чоло, ділить зо мною своє вдоволення й радість. Він мені каже, що погода чудова, що подиха сироко і можна сподіватись дощу. Я додаю од себе, що сьогодні серед зими пахне весною — і наші очі, як чотири давніх знайомих, у повній згоді й приязні.

Передо мною — стежка, зелений оксамит замшілих мурів.

За мною — знов грузне кирка у землю, і червоний берет то вклоняється чорній землі, то палає на морі.

Сонце бродить серед інкрустації тіней.

А я дивлюся на небо. Воно сьогодні тихе, синє, глибоке і так щедро спливає униз, що маю певність: се воно наливає море блакиттю.

Звідки йде тиша — з мене чи входить у мене? Не знаю. Дрімають скелі, і чорні сідала піній застигли у тиші. Здається, ми всі розпустилися в ній. Тягне опуститися на каміння і пити так само сонце, як і вони, так само купати зір свій у небі. Хіба не добре було б дрімати, подібно терасам, кам'яним кошикам виноградних садів? Стати подібним до жилавих лоз, що наче вшрубувались глибоко в землю, щоб витягти звідти злотистий сік, яким колись мають налляти грона?

Сонце бродить серед інкрустації тіней — чорне по золотому, а я чую тихе шемрання голого винограду, одвітні зітхання землі і бачу жилаві руки, подібні до лоз, бронзові обличчя, що вихиляються раз у раз, аби кинуть мені щире золото привітання:

— День добрий... день добрий...

Перехиляюся за стіну і сміюсь до дитини. Воно кучеряве, з нечистим носом, золотить сонцем голі коліна і, ссучи помаранчу, сміється до мене.

Ах, як добре збирати усмішки і оддавать їх другим!..

* * *

Я люблю свою кімнату. Білу, наче снігурка, з букетом ірисів на столі і з Боттічеллі на стінах. Але найбільшу радість справляє мені вікно. Цілий день в нього дивиться

море. Од сходу до заходу сонця голубіють в моїй хаті шибки, як морське око.

Тепер не те.

Як вони гірко плачуть сьогодні, біласто-каламутні, осліплі, що звикли бачити досі красу синього моря! Померхли мої стіни і меблі, розплився Боттічеллі, а по більмах вікна безупинно стікають сльози.

Чую неспокій. Хто знає — чого. Безперестанку встаю, ходжу по хаті і знову важко сідаю. Мені тісно в моїй одежі, незручно у хаті. Глуха тривога стукає в серце, наче хоче туди увійти. Перекладаю все на столі, без потреби пересуваю книжки і дратуюсь, що пропав олівець. Де олівець? Обмацав стіл, збурив папери, перемішав книжки. Хто взяв олівець? Знаю, що він мені не потрібний,— той недогризок куций, і знаю, що від того, чи знайду олівець, залежить мій спокій.

Шибки так само ридають.

Все, до чого не доторкаються руки,— вогке, мляве або липке. Все наситив своїм диханням сироко. Обважніла одежа, змокрів тютюн, і сторінки книжок наче вилізли з лазні. Де ж олівець?.. Ага! Ось він, нікчемний... і жбурнув так, що він зламався.

Що там робиться за вікном? Тривога таки достукалась. Товчуся по хаті, як джміль у вікно, і чую потребу переставити меблі, пересунути шафи і стіл, і стільці — все по-новому, усе інакше; розіпхать стіни або і зовсім їх завалити...

Що там робиться за вікном? Не встиг одчинити, як теплий сироко кладе мокру лабу мені на лице і заповняє вогким диханням цілу кімнату. Чи й в мене більма, чи справді нічого не видко? Сірі води густо спливають з сірого неба на посірілу землю. Вони вже змили всі фарби, злиняло море, скелі і дерева. Monte Solaro плаває тінню в каламутних просторах, а Castelione — як привид: показався і зник. І все поволі зникає: море, скелі, земля. Тільки в безвісті густо ринуть у безвість сірі води небесні, й важко диха сироко.

Зачиняю вікно і з одчаєм сідаю за стіл.

Стіни погасли, розплився Боттічеллі, по більмах шибок стікають сльози, а я маю бажання й собі розплитись у тінь.

* * *

Чи не піти до міста? Ще здалеку радо стрічаю рожеві плити міської площі, жовті стіни funicolare і башту. Не відомий нікому, сідаю на лавку, слухаю і дивлюся. Крізь білі колони синіє море, по Monte Solaro повзе туман. Підо мною з підземним гудінням вирушає на берег вагон.

На башті дзвонить: три рази тонко і десять густо.

Проходять люди, туди і сюди. Якісь чорні фігури, матові лиця і червоний гвоздик в петельці. Збилися в купу, а далі сперлися низкою на бар'єр, наче ряд галок на телеграфному дроті.

Гладкий портьє, незграбний, як слон, і паралітик, наче вріс в жовту стіну. Його руки крота лежать на колінах. Ось він важко піднявся і переставив стільці, що винаймає охочим. Кінці плетіння стирчать в них підсподом. Мій парикмахер зсунув на потилицю котелок і скучно, як щодня, розглядає вітрину приладів електричних. Стоїть довго, уперто, як і щодня, позіхає й одходить.

На башті б'є одинадцять.

Тонкі готельні хлопці з галунами і в новеньких костюмах, поки нема парохода, вистукують каблуками в рожеві плити. «Hôtel Royal» штовхнув «Hôtel Pagano». «Hôtel Faraglioni» закурив папіроску.

Зігнувшись і налігши на грубу палку, портьє човга ногами, щоб подати комусь стілець.

Убогий франт підпер плечима білу колону. Подерті штани, зруділий піджак — усе безбарвне. Наче він довго валявся в вапняній ямі. Креп на рукаві і з бокової кишені — кінчик рожевої хустки.

Знов вічність одбиває п'ятнадцять хвилин.

Взад і вперед снуються чорні фігури.

Море шумить.

Жовті спинки фіакрів, поставлених в ряд, блищать на сонці.

По Monte Solaro повзе сивий туман.

Парикмахера знову притягає вітрина. Котелок з'їхав на шию, а він уперто роздивляється на прилади електричні, як і щоденно.

Блакитні факіно (носії) в широких блузах ходять з місця на місце, заклавши руки в кишені: ще нема парохода.

Старий портьє позіха істерично, наче віслюк. Короткі руки крота лежать на колінах.

Проходять американки. Бридкі, худі, широкороті, всі в білих в'язаних куртках і в жовтих кащцях.

— Shall we have time before breakfast? [1]

— O, yes!..[2]

Холодні очі сковзнули по всьому, наче крижинки.

Діти ганяють по piazz'і собаку. Собака скаче і попадає комусь під ноги.

З-за білих колон виплива пароход — дві голі щогли і чорний комин.

Скучаючі люди збилися в купу і перегнулись через бар'єр. Усім цікаво.

Димок з папіроски зміїться в повітрі.

На башті годинник одбиває ще раз.

В морі зринають і зараз щезають пінисті хвилі, наче потопають рибацькі човни, поринаючи в воду білим вітрилом.

Поліцейський в чорнім плащі — щоки сині і ніс червоний — сонно маха прутиком у повітрі і, може, в тисячний раз поглядає на ті ж самі доми.

Купа білих, наче лисих, фініків стелять зелену гичку під наметом крамнички.

Портьє вріс, певно, у жовту стіну.

Пройшла пара простоволосих дівчат з високими грудьми, в червоних хустках на плечах.

Осел з грюком величезних коліс привозить на piazz'у повну хуру капусти, а груба жінка, затріпавшись в вільних, одкритих рухах, які має тільки риба в воді, щось верещить.

Підо мною з підземним гулом вповзає знизу вагон і з'являються в дверях пишні жандарі в трикутних шапках, в плюмажах і з густим сріблом на фраках.

Перший звощик примчав пасажирів; готельні хлопці налітають на нього, як горобці.

Жінки-носійки підіймають на голову чемодани з жовтої шкури.

Вільний факіно співає.

По Monte Solaro повзе сивий туман.

Коні фіакрів б'ють підковами в камінь.

[1] Shall we have time before breakfast? *(англ.)* — Чи маємо ми час перед сніданком? — *Ред.*

[2] O, yes!.. (*англ.*) — О, так! — *Ред.*

Портьє жує щось, і його повне обличчя ходить на гладкім підборідді, наче плаває в хвилях.

За затокою синій Везувій придушив берег, немов смертельний гріх.

Назад вертають повногруді дівчата.

З башти продзвонило дванадцять.

Люди снуються сюди і туди — хто знає, куди й для чого, а все се разом подібне до театру маріонеток, в якому режисер переплутав порядок п'єси.

Чи не таке життя?

По готелях глухо гудуть вже гонги, скликаючи на сніданок. Piazza поволі пустіє. Лишаються тільки рожеві плити помосту та колони біліють на тлі синього моря.

На Monte Solaro поволі налазить туман...

* * *

Я щодня проходжу повз самотній, закинутий сад. Двітри зелених тераси і група маслин. Більше нічого. Внизу горять трави власним вогнем, над ними поблискують сріблом сиві корони.

Мимо проходять люди, тупа копитом в стежку осел, а садок самотіє, запущений і забутий, і лиш перехожі сковзять очима по нетоптаних травах та сонце ходить довкола, пересуваючи тіні. Ось вони м'яко послались, такі ж химерні і кривобокі, як і маслини, наче одбились в воді.

Спираюсь на мур і годинами стежу, як безшелесно бродять тіні з місця на місце. Вони перерізують першу терасу і кидають сітку на другі. Трави між ними горять. Або починають міняти форму: там вкоротили галузку, там зіллялись докупи і підібгались чорним клубочком під корінь.

Два метелики білих, один за другим, злітають звідкись на тихі трави, як черешневий цвіт; то блимнуть на сонці, то посіріють у тінях. Потріпають крильми, торкнеться самець самички, і далі йде залицяння.

Срібні корони подзвонюють листом вгорі.

Рушаю.

На Punta Fragara [1] сідаю і наче впірнаю у море. Його ніжна блакить наливається в мене крізь очі і сповняє ущерть. Сонце розтоплює скелі, а само на крайнебі задивилось в дзеркало моря і підпалило воду.

Од нестерпучого блиску заплющую очі. Тоді чую, що

[1] Назва мосту.— *Ред.*

під ногами шумить. Там море дере свою синю одежу об гострі скелі на білі клапті і закидає ними весь берег. Навіть через повіки бачу той білий клекіт, пронизаний сонцем. Достоту чортова кухня, де вічно кипить і збіга молоко.

Надходять люди і тріском мов чужоземних заглушують море.

Тоді вертаюсь назад.

Спираюсь на мур і знову з дивним спокоєм дивлюся на самотній садок. На зелені тераси, на купу маслин. Тіні витягають свої сустави, лягають на інший бік, і виростає долі другий, лежачий садок.

Сиві корони видзвонюють угорі, під ними цілий день тихо світяться трави.

Пташка часом поскаче в галузках, потрусить хвостом. Часом почистить носик...

* * *

Старий Джузеппе вічно співає. Його не обходять сімдесят років ані чорний беззубий рот: він завжди одкритий в нього для пісні.

Сива щетина їжиться дико на щоках, берет на макушці, а заголені руки ніколи не знають спочинку. Ще море спить, а він вже скрипить підошвами по прибережнім піску та грюка залізом на важких дверях рибацького складу. Передранішнє світло одпиха пітьму назад у кутки складу,— і першим сміється до нього полатаним боком баркас. Потому осміхаються неводи і канати, стара парусина і поплавки, вудлища й весла. Всі вони дихають сіллю та йодом.

Джузеппе втягає в себе той запах, облизує губи, вічно солоні, виносить на берег відерце фарби і зараз починає співати. Він будить море. Правда, в його пісні є трохи з Везувія сірки і трохи ослячого крику, але — нічого. Море се любить. Іще біласте, наче вкрите на ніч рядном, воно потягається слабо і в сонній млості ніжно викидає перші хвилі на берег.

А Джузеппе співає. Мішає, зігнутий, фарбу і посилає на море крилаті слова. Яка вона пишна — його країна, коли цвіте виноград! Коли вітер несе над садами золотистий з цвіту пилок, сонце п'янить, наче добре вино, а тобі нема ще й двадцяти років!..

Бокаті барки — білі, зелені, блакитні,— що зассались

у прибережну гальку в безконечному ряді, і ті, що ткнулися носом у воду,— єдині слухачі у Джузеппе. Та ще хіба море. Воно вже збудилось, здригнулось, заголубіло, дзвінко стука в порожні боки човнів і стелить Джузеппе під ноги шиплячу піну. А він малює спід барки на синє, яким буває море в полудні, позичає у хвилі зелене на облямівку і білить облавок подібно піні, що море мече йому під ноги.

Сива щетина їжиться дико в нього на щоках, берет палає, як дикий мак, а він верещить на весь берег й на ціле море.

Що ж було далі? Одцвіли черешні, а тепер ягідки. Що ж далі? Мила приставляє драбину і рве ягідки. Свіжі ягідки на черешні, а ще свіжіші в милої литки. Що ж далі? Драбина вломилась, а мила у нього в руках... Ах, добре, коли сонце п'янить, як вино, а тобі нема ще й двадцяти років!..

Джузеппе облизує губи, солоні од моря, а його голі по лікоть руки кладуть тим часом на човен фарби, що грають так само, як і морські.

Сонце вже показалось. Чорні тіні од барок густо засипали берег. Кам'яні стіни Marin'и оживають потрохи. На балкони і між аркади виходять неодягнені люди і розвішують хустя та постіль по білих од солі стінах. Одчиняються склади рибацькі, темні і вогкі, наче печери, скрипить під підошвами галька, і рибалки виносять на барки важкі бронзові сіті, наче пишне волосся русалок. Пахне канатами, рибою, йодом. Море так бадьоро хлюпає у човни, що аж слухати любо. Біля молу вигружають капусту. Осел аж заходиться од плачу. Крамарі одчиняють винарні і крамниці. З'являються діти.

— Добридень, діду Джузеппе!

Де там! Не чує. Голі руки у жовтих жилах купає на сонці, а в чорному роті скрипить непідмазана пісня, наче хоче перекричати осла.

Кладу йому руку на нагріту вже спину. Тоді він на півслові урива пісню. Хіба він забуде, з чого знову почати?

Розгинає хребет і показує з сміхом скалічений палець.

Що ж таке сталось?

А се він вчора ловив мурени. Закинув між каміння в море принаду і посвистує стиха. Бестії люблять музику. От вони і танцюють біля принади та роззявляють роти. Гляди тільки, аби смикнути волосінь вчас. Блисне гадюче тіло на мить у повітрі — і вже готово. Бий тільки об ка-

мінь, що маєш сили, бо вкусить, наче собака. Проте не встерігся...

Знов показує палець і підхоплює пісню в тому самому місці, де перервав.

Я виймаю з кишені і ставлю на гальку пляшку вина, сир, помаранчі. Тоді Джузеппе перестає співати. Він охочий до таких речей.

Славний вийшов сніданок у нас на пісочку, між морем, що хлюпа під самі ноги, і боком барки!..

Жінки повз нас таскають на головах камінь. Вони вітаються з дідом. Рибалки зсувають у воду човни, повні брунатних сітей, і кричать щось Джузеппе. А він наливає собі вино, прижмурює око і ловить червоне світло у склянці.

— Щасти і вам мадонна!..

Голений патер у волохатім брилі, наче стрижений пудель, підбирає чорну сутану, блискучу на ситих стегнах, щоб перескочить калюжу. Джузеппе ставить на землю вино і побожно здіймає берет. Подихає вітрець. Далекі барки розпускають вітрила. Весла блищать. А море так задиристо хлюпа у берег, так принадно дзвонить в човни!..

Джузеппе сміється. Він уже знає, чого я хочу.

Шурхнула барка по мокрім пісочку і загойдалась.

— Куди?

— Просто на сонце!

Берет горить, обвітрені руки на веслах, а весла — як крила в блакиті. Ми летимо. Я принаймні маю таке враження, може, од синяви, що кругом обгорнула: вона над нами й під нами, спереду, ззаду, з боків. Навіть повітря здається блакитним. Чи я не був уже птахом колись?

Весла несуть нас, як крила, солоний вітер надува легкі, хто знає — в морі чи в небі — ключем вилітають назустріч вітрила барок, вільних, як птахи. Я відчуваю крила за плечима у себе.

Джузеппе співає. Він тут більший хазяїн, ніж на землі. Він, певно, подумає, перше ніж скаже, від кого родився: од жінки чи од морської хвилі. Старий оддав морю сина і внука, зате скільки підняв з його глибини! Хто б те злічив!.. Море било і гризло його, як прибережну скелю, він став шорсткий, як губка, просолився, наче канат, але душа голубіє у нього, як море в годину, і очі ховають проміння сонця. Він знає всі вісім вітрів, як братів рідних, ро-

зуміє мову неба і моря і збира рибу, наче плугатар хліб з поля, наче сам він засіяв ясю морську глибінь.

Ми часто випливали удвох па рибу. Вдень і вночі. А скільком штучкам навчив мене Джузеппе! Ми брали горщик, повний каміння й принади, і опускали на мотузці на дно. Лиш поплавок лишався зверху. Там незабаром загніздитися мала, як вдома, восьминога потвора — спрут, і коли його витягали, він обвивав лапами руку, присисався до неї і жер нас розлюченим оком. Але Джузеппе пеньками зубів перегризав йому шию — і був кінець: на днищі човна валялась тільки противна, як кисіль, маса. Ми ловили неводом, вудкою, на гачки. Витягали червоних колючих чортів, блакитних морських в'юнів, плескатих півнів і голку-рибу, що блищала на сонці, як гострі наточені коси.

Коли море рябіло, Джузеппе капав у нього оливу. Тоді ми дивились крізь жовту пляму, мов у віконце, до самого дна. Бачили білі піски, таємниче хитання морських водоростей, життя їжаків, ліниве повзання крабів, підводні печери, забави, спочинок і бійки риб. Щохвилини світились веселкою риб'ячі очі, як оправлені самоцвіти, всякими барвами грали хребти і ворушились пащі, завжди голодні. Все се була здобич Джузеппе.

Він навіть особливо живився в ті дні, коли рибалив. Кривим ножем, своїм товаришем вірним, одколупував скойки од скель, висисав перламутрову слизь і зажмурював од вдоволення очі. Ковтав живі креветки, дрібненькі рибки, і одкушував ноги у молодого спрута, хоч той не давався та хапав за язик. Все се були його любимі «фрукти». Підохочував і мене. Але я не дійшов ще до того.

Тепер він співає. Червоне вино грає у його жилах, берет палає на сонці, а руки злились з веслами в крила і ріжуть ними блакитні простори. Ми летимо. Під нами синя глибінь, над нами така сама високість. Далекий острів заліг хмарою в небі. Свіжий вітер щипає щоки і надуває легкі. Ми летимо...

* * *

Вона приїхала ранішнім пароходом, перед годиною, може, не більше. Бо інакше я б уже бачив її.

А подумав про се я через те тільки, що ми стрілись очима.

Досі наші очі спочивали на морі, чужі, далекі, як дві лінії рівнобіжні, що пішли в світ без надії зійтися.

Під нами бігли до моря цвітучі цитрини, а помаранчі наче зірками обліпили чорні корони. Солопо дихало море.

Я ще раз озирнувся на неї.

Свіжий матовий профіль повернувся поволі, і знов її очі впірнули в мої.

Француженка чи британка? Ні, певно, американка.

Грубі німецькі бочки, налиті пивом, зі значками туристів і з порохом на ногах, одділили мене від неї. Заходжу з другого боку і стаю ближче. Бачу, як тріпає вітер блакитний кінець вуалі по сірих скелях, помічаю подорожню торбинку й золоті волосинки за вухом.

Гляне чи ні?

Ціла вічність минає. Не ворухнулась.

Що їй, справді, до мене або мені до неї? Повертаюсь спиною і роздивляюсь Monte Solaro, поросле кущами. Треба колись забратись туди. Пішки чи на ослі.

Які очі у неї? Не встиг роздивитись.

Невже не побачу?

Мені здається, що вона ворухнулась, збирається йти.

Кидаюсь в натовп, занадто поспішно, і наступаю комусь на ноги.

— Ах, вибачайте!..

Протискаюсь плечем і стрічаюся з нею.

Наче фіалки після дощу.

Темні, м'які, блискучі. Глянула і закрила.

Тепер — кінець. Іду за нею. Куди вона — там і я буду.

Роблю байдужу міну, роздивляю наче будинки, але бачу тільки блакитний вуаль, золоті волосинки на шиї і дрібні каблучки з-під спідниці.

Озирнеться чи ні?

На повороті стає, розглядає якусь рослину і повертає до мене лице...

Тепер ми знову над морем, і знову наші очі бродять по синій пустелі, але в мене є певність, що вони й там стрітися можуть.

Бо я хочу глянути в них.

Не піддається. На лівій щоці сходить легенький рум'янець, але очі уперто на морі.

Втрачаю вже терпеливість. Я мушу їх бачить.

І раптом цілою вагою вони лягають в мої з нетерплячим питанням:

— Чого ти хочеш?

— Кохаю...— запевняють мої.

Її очі не знають, що одповісти, і мрійно починають пестити скелі, берег, блакить.

Тим часом я розглядаю ніжну лінію шиї, м'який виріз на грудях, залом на руці, такий чистий і свіжий. Знаю, що пальці у рукавичках — як пелюстки троянди. Все воно укладається в мене, вростає, наче роками я його бачив і милував.

І коли ненароком неначе розкриває на мене свої вогкі фіалки, мої очі впевнено кидають в них:

— Ти моя.

Вона ще не знає «чия», вагається трохи.

Але я не вагаюсь і жду лиш, коли ми поглянем на себе.

— Ти моя.

Тоді її очі раптом розкривають свою променисту безодню, готову мене поглинуть, і твердо говорять:

— Твоя.

— Навіки?

— Навіки.

Хіба ж може бути інакше? Стоїмо на тій самій землі — ледве десять кроків між нами,— одно сонце нас в'яже, ті ж краєвиди входять у нас, і навіть тіні наші зливаються разом.

Ми то купаємо очі у морі, то очі в очах...

Нас тільки двоє на світі. Що нам до інших? Але звідкись з'являється третій. Як хмарка, що десь узялась і погасила сонце.

Міряє землю худими ногами в панчохах, схиляє біля неї на поренчата свій англійський костюм і виймає бінокль.

Щось говорить до неї, наче давній знайомий, передає бінокль.

А вона взяла!.. А вона взяла!..

Приклала м о ї фіалки до того самого місця, де перед хвилею були очі чужого, наче нічого не сталось.

Ні, я не можу бути спокійним.

— Шановний пане!

Ні, се обурити може. Я вже киплю.

— Шановний пане! Хто вам дав право поводитись так? Чи тямите ви, що се з вашого боку нахабність?..

Він десь розуміє мову моїх очей, бо повертає обличчя до мене і кидає здивований погляд. Потому байдужно одводить його назад. Ну, чорт із ним!

Але вона? Що недавно присягалась мені: навіки!.. До-

волі щоб з'явились якісь худі ноги і англійський костюм... Ось вона — вірність жіноча.

Чую, що я ревную. Повертаюсь до неї плечима і даю собі слово, що між нами тепер кінець. Любуйся своїм британцем... Навіть не гляну. Мене більше цікавить краса природи, вічна і незрадлива. Не обернусь нізащо. Хоч би ти плакала, хоч би благала. Нізащо...

Чую погляд на шиї. Він мене тягне. А може, то тільки здається... Вони десь так захопились одне одним, що я для них не існую. Хіба обернутися раптом і накрить голубків? А яке мені діло до чужого кохання?..

Проте обертаюсь, цілком холодний, і стрічаюсь з її очима. Такі покірні, благаючі і невинні!

Тоді я од серця все вибачаю і все забуваю.

— Любиш?

— Кохаю.

Тепер знов ходжу за нею. Де вона — там і я невідступно. На британця — ані тіні уваги.

Він не існує для мене. Іду оддалік, за блакитним вуалем, або назустріч, щоб глянути в очі. Вона вибирає картки, я теж купую. Вже повні кишені. Розглядає вітрину — я стою поруч. А все для того, щоб зловить погляд, кинутий потай, лукаво, через голови людські. Так сонце часом просуває своє проміння крізь дощ.

Вже день скінчився, засвітилася ніч, а я ще на ногах. Де вона — там і я. Вона вже втомилась, пора б їй спочити. Востанне, при світлі зірок, заглядаю їй в очі.

— До завтра? — питають мої.

— До завтра...— відповідають фіалки.

— Моя?

— Навіки.

А завтра, ще не розвиднілось добре, біжу на вчорашні стежки. І раптом, не добігши, спиняюсь. Мене затримує запах пароходного диму. Я знаю... я певний, що її вже нема. Вона од'їхала ранішнім пароходом. Ось він ледве сіріє на сірому морі, навіть дим вже розвіявся.

Стою на дорозі і втягаю у себе той легкий запах.

Се все, що лишилось од мого роману...

* * *

Завжди хвилююсь, коли бачу агаву: сіру корону твердого листу, зубатого по краях і гострого на вершечку, як затесаний кіл. Розсілася по терасах і коронує скриту силу землі.

Або її цвіт — високий, до щогли подібний зелений стовбур з вінцем смерті на чолі.

Бо така таємниця агави: вона цвіте, щоб умерти, і умирає, щоб цвісти.

Ось вона — та, що вічно мене хвилює, що тільки раз розцвітає квіткою смерті. Сиза серединка міцно згорнулась і в муках, зціпивши зуби, одриває од серця листок за листком. Закаменіла на каменистому грунті і прислухається з жахом, як росте, стигне і рветься з неї душа.

І так роками.

Там десь, глибоко, під сірим дзвоном коріння, щось вистигає таємно, витягаючи силу з серця землі, а агава з одчаєм стулює листя, немов почуває, що родини принесуть смерть.

І на кожнім листку, який з болем одриває од серця, лишається слід од зубів.

Все має пору, для всього приходить свій час.

І для агави. Те, що таїлося в ній, продирає нарешті тісні обійми і виходить на волю, як велет, несучи на могутньому тілі, яке може зрівнятись хіба з сосною, цвіт смерті.

Обвіяна вітром, ближча до неба, агава бачить тепер, чого не бачила перше. Вона бачить море і скелі, перша стрічає схід сонця, остання ловить червоний захід, а вітер шумить коло неї так само, як і в короні дерев.

Сизі листя в'януть тим часом під нею, одхиляються, як недужі, по них стікають дощі, сині зуби мертво блищать на сонці, корона сохне і м'якне, наче ганчірка, а квітка на високому пні вітає сонце і море, скелі та далекі вогкі вітри гордим і безнадійним привітом засуджених п е р е д ч а с н о на смерть.

Одчиняючи вранці вікно, я раз у раз бачу ряд цвітучих агав. Стоять, стрункі і високі, з вінцем смерті на чолі, й вітають далеке море.

Ave, mare, morituri te salutant!..[1]

---

[1] A v e, m a r e, m o r i t u r i t e s a l u t a n t!.. (*італ.*) — Будь здорове, море, ті, що йдуть на смерть, вітають тебе!..— *Ред.*

ДОДАТКИ

[МАТЕРІАЛИ ДО ПОВІСТІ «FATA MORGANA»]

І. [НАЧЕРКИ, ПЛАНИ]

[ЧАСТИНА ПЕРША]

ЗМІСТ

Андрій Побідаш у неділю вранці вийшов своїм звичаєм на руїни заводу і оглядає. Він чув свіжу звістку (котрий вже раз!), що незабаром побудується тут фабрика. Думає. Виходять з церкви люди. Маланка і Гафійка. Кличуть його обідати. Прийде потому. Вертається — коло хати стоїть Гафійка з Прокопом. Прокіп йде на заробітки. Андрій знає, що вони люблять. Що ж! Йде в хату, лишає їх надворі. Розмова. В хаті. Описати Маланку. Замолоду робітниця, вийшла заміж уже старою дівкою. Великі симпатії до земельного хазяйства, ідеал — бути хазяйкою на своїй землі. Любить свою Гафійку без міри, все марить, що вона віддасться за хазяйського сина. Живе надією на розділ землі. Гафійка — чиста і пещена смаглянка. Дитина <натури> природи.

Андрій ненавидить хліборобство на клаптях землі. Воно нічого не дає, опріч злиденного життя. Вся надія його на фабрику. Він колись був на фабриці і не може забути, що брав по 13 руб. на місяць. Часом заробляє випадково в економії, то на пошту пійде, то риби зловить, то качку заб'є. Всі головні роботи бере на себе Маланка. Часто сваряться з-поміж себе.

Всі живуть надіями, кожен своєю, а життя йде і не справджує надій тих.

Неврожай, хоч Маланка з Гафійкою жали, та заробили небагато, на зиму не стане, і доводиться Гафійці йти на службу, чого стільки літ, пам'ятаючи свою службу, боялась Маланка.

Землі не ділять, хоч Маланка і була певна, особливо коли побачила, що поля оглядали якісь чиновники (пани), фабрики, напевне, не поставлять, заробити ніде, надії вийти заміж нема, бо й Прокіп повернувся, не знайшовши заробітку. Заробітчани вертають, бо не знайшли роботи, скрізь багато народу без роботи, неврожаї. От Макар Гуща — мав роботу і втратив. Пересуди. Проходить літо. Осінь з дощами. Шляхом йдуть втомлені заробітчани, під дощем. Сумна картина. Очевидячки, що треба Гафійці йти на службу.

Центр у тому, що всі живуть якимись надіями на краще, а тим часом дійсність розбиває їх.

Все крутиться коло Гафійки, всі покладають надії, що вона зазнає кращого життя, а тим часом її чекає доля матері.

Макар Гуща не з'являється в оповіданні, про нього довго йдуть по селі пересуди.

Хома Гудзь з'являється посередником поміж панком, що хоче найняти Гафійку, і Побідашем.

Все — настрій.

[ПОЧАТКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЙОВИХ ОСІБ]

Маланка — 45
Гафійка — 17
Андрій Побідаш — 50
} Комірники, безземельні пролетарі.

Прокіп <Мандрик> Самосійний — 22, робітник, пролетар, безбатченко.

Макар Гуща — під доглядом, висланий з Адесу, з фабрики.

Хома Гудзь — старий парубок, п'яниця, служить за «парубка» по економіях, без кола і двора, без роду і племені. Ходить коло товару, сам став, як товарина.

Діється весною, літом, осінню.

Побідаші <жив> сидять в комірному в хаті, що належить до заводу, край битого шляху (12 карб. на рік).

На горі, де руїни фабрики. Андрій. Краєвид. Річка, долина села, дзвонять. Виходять люди з церкви.

Гафійка з Прокопом. Зриває стеблину погою. Хата.

Розмови про фабрику, Гудзь Хома, переділ землі, Прокопа.

Маланка. Сидить і думає.
Андрій.
Гафійка з «козаками».
Пани оглядають поле.
Вертається Прокіп.
Жнива.
Фабрики не буде.
Розмови про Гущу.
Фабрики не буде.
Гудзь по Гафійку.
Надії падають.
Осінь, сльота.
Заробітчани.
Очевидячки — треба йти в службу.

[ДЕТАЛІЗАЦІЯ ОКРЕМИХ СЦЕН]

Про М. Гущу.

Гаф[ійка] про нього думає.

Посуха. Сінокоси пропадають.

Андрій живе нервами. Завод йому сниться. Він все розпитує і ходить на руїни. Голодно. 1. Сцена з рибою. 2. Сцена з землемірами.

Маланка тільки й живе надіями, що її Гафійці буде добре.

Хома знов пєреказує про найми.

По жнивах. Хліба заробили мало, думки про зиму.

Прокіп повернув — нічого не заробив.

Фабрики не буде, землю не ділять.

Гуща кудись подався.

Осінь. Дощі. Неминучість на службу йти.

Весна стояла:

З Веси...

Весна стоял[а].

---

1. Переробити все, що написано про М. Гущу. Пересуди.

Вставити в кожну картину розмови про нього, щоб його характеризували.

2. Гущу беруть в тюрму.

3. Пани міряють. Виганяє Андрія — бліда, роз'ярена.

4. Радощі: сон. Вечір. Кісточки ломить. Сон обіймає, твердий сон.

Осінь.

Гудзь приходить по душу.

Він забив вола, пан вигнав його, він п'є. Гей, ти, фабрикант! Оддай дочку в най[ми].

Побилися Андрій з Маланкою.

Чи вона коли побачить?

У Маланки такий інстинкт прив'язання до землі, як у ластівки до будування гнізда.

Маланка суха, чорна, чиста. Раз у раз засукує руки, незвичайно працьовита і ввічлива, навіть солодка.

Андрій — пане добродзею...

<Дзвонили в церквах, а здавалось, що то дзвенить золото сонця.>

Андрій любить пиво.

Частує Гудзя, що ходить ціле життя біля панських волів, щоб той довідався од панів, чи будуть будувати фабрику й коли.

Маланка по копійках складає на комірне, 12 карб. на рік.

Гафійка безжурна, чиста, поетична, мов дитина. Щаслива, бо батьки обороняють її од усяких неприємностей.

На селі судять Маланку, що при своїй бідності не наймає дочки, мов яка багатирка.

Андрій обурюється на Марка Гущу, що той бунтує. Чого йому треба? Добре заробляє...

Остання картина — дощ, по вулиці йдуть згорблені, змарнілі заробітчани. Йдуть та йдуть, мов осінній дощ. Побідаші сидять у хаті, <жу> прибиті тим, що Гафійка мусить йти на службу, дивляться у вікно і не питають заробітчан — чи добре їм було: знають.

Там, під усихаючим в'язом, <було любиме його місце> він зупинився і присів на випнутому корінні. Це було його любиме <місце>, був його любимий захист, сюди <тут-то> він так часто приходив <ховався з своїми думками та мріями>, що витоптане його ногами <лисинка воно> місце не заростало навіть травою.

<В праву руку> Вправо од нього <зараз лежав під горбом поблискував> грав на сонці срібними бриж-

жами <фабричний> ставок, <і здавалося, що> немов риби купались в ньому, а за ставком, на горбі, ховалась у вишневому цвіту стара <в зелені смуга> церковця. Ззаду <з-за дерева>, за деревом, лежала долі <внизу> широка й зелена лука, порізана кривульками синьої річки. <Сіро-зелені> Верби й верболози сіро-зеленим туманом котились по луці і закривали подекуди воду. На виднокрузі, в далеких околишніх селах, біліли <на сонці> дзвіниці.

Був сонячний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гучали в ясному повітрі тихо й мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця.

А Андрій дивився на розвалені кам'яниці й радісно хитав головою.

Розмова з Гудзем. Кличе на пиво.

Андрій при домі бачить, що Гафійка подає води Прокопу.

Обід. Розмова про Гущу. Гафійка рветься на музику, щоб побачити й послухать Гущу.

В неділю під вечір Маланка сидить і думає. Вівці. Картина улиці.

У Менделя на пиві. Картина.

Повернувши увечері, Андрій каже Маланці, що Гафійку кличуть на службу.

Посуха...

Андрій все ходить на руїни заводу, все розпитує.

Ледве дишуть — голодно.

Сцена з рибою.

Пани міряють землю.— Вбігає засапана.

Певність Маланки.

Час іде. Андрій звіряється у надіях. Маланка теж. Гафійка теж.

Осінь. Прокіп давно прийшов.

Дощ <вд>, ідуть заробітчани... певність, що й Гафійка піде на службу (картина).

Перемішувать картини[1]. То Андрій, то Гафійка, то Маланка.

Пора ввести Гущу. Гудзя[2].

---

1. А. і М. посварились і побились.

Де твоя фабрика?

Де твоя земля? Гафійка.

2. Прийшов Прокіп. Маланка бігала дізнатися про нього. Повернув худий, злиденний, без копійки. Блукав, не заробив. М. мовчить перед своїми, сама журиться.

---

3. <Не може байдуже слухати, як гуде буб>. Все сподівається сватів, чепурить щодня Гафійку, хату і чекає. Нема нікого. Чутка: там засватали дівку, другу. Таких миршавих. Обурюється. Не може рівнодушно слухать музик весільних, що лунають по селу. А все-таки вибігає, як зачує бубен.

Маланка находить приємність у тому, що ганить усіх дівчат, <які засват> яких сватають.

---

4. Наближається пилипівка. Надії гинуть. Ясно, що Гафійка мусить йти в службу. Дощ. Ідуть та й ідуть робітники. Сидять в хаті і думають.

Сірі дні зміняють темні ночі.

Де небо? Де сонце?

Крива, похилена халупка з чорною стріхою і білими стінами <заховалась> стояла поміж порожніми, покинутими, з забитими вікнами <хатинок> осель, колись побудованих фабрикою для <своїх> робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців.

Біля хати сіріли скопані грядки. Од...

І пішло. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю, по службі божій, а він, червоний, <як> немов варений рак <вищав високим голос>, спочатку мовчав, а далі

[1] Підкреслення тут і далі Коцюбинського.— *Ред.*

[2] Написано олівцем.— *Ред.*

й собі почав вищати тонким і надірваним голосом. Врешті він переміг.

— Тьфу, тьфу, тьфу! Тричі тьфу на твою землю! Хай вона тобі западеться. Не наймуся я і не буду <тобі> в землі ритися. Вона витягла з мене усі сили та й пустила на старість голого. Тьфу, ще раз тьфу на неї...

Тоді Маланка стала, як стовп, і зняла руки до неба.

Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка і нащебетала повну хату. Оте чисте, виплекане, немов вилизане матір'ю звірятко, таке туге, <немов> як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами в золотих волосинках — ота весняна золота бджілка — вкинула в хату щось таке, що білі стіни під...

Старі помирились на Гущі.

Вона ще була під враженням розмови з Прокопом — і <непомітно для себе> говорила його словами.

Маланка наставила вуха. Про що говорив Прокіп? Чи видко з його бесіди, що, повернувши з Таврії, засватає Гафійку? Але Прокіп говорив не про себе, а про Макара Гущу.

Ач, насіння! 15 карб. бере на місяць, пане добродзею. а ще бунтує. Та ти гроші бери та й в руку цілуй, небоже... Бунтує один з другим...

— Дурна! Таже то бунтар... Він, значить, збунтувавсь... О! А ти, Гафійко, з ним не приставай, бо він бунтує — о!

«Гладуха! Трясе салом — нагуляла!..» — шипіла душа в Маланки услід ковалисі.

Але душа Маланчина шипіла. «Ач, гладуха! Трясе салом, <нагуляла> розносить поговір!..» — проводила вона ковалиху ворожою думкою.

Душа Маланчина шипіла [1].

---

[1] Повторюється двічі.— *Ред.*

Спочатку непропорціонально довго. Розмова з Гудзем несподівана. Краще почати її. Дуже рідкі і негарні переходи од психології до описів. Прокіп Кандзюба.

1. Написати сцену або підкреслити тривогу Маланки з поводу служби Гафійчиної.

2. Останню главу розширити. Думка про те, що Гафійці доведеться пройти шлях матері. Маланка згадує своє життя...

3. Андрій сам приймає участь у доносі на Гущу.

4. Розділ про арешт Марка починається тим, що Гафійка плаче.

<Гафійка стоїть не з Прокопом, а з Гущею>. Коли вона входить, то всі розмовляють про Гущу. Старі лають. Гафійка боронить.

Старі кажуть, що він злодій, а Гафійка обороняється, каже, за правду [1].

Одд[іл] 3. Розмову з Гудзем продовжити. Треба пояснити, що він — дика сила, ворожа панам, груба, страшна і непримирима. Матеріал.

Одділ 4. Новий. Гафійка.

Одділ 5. Виправити.

Одділ 6. Яскравіше.

Новий.

Кінець розширити.

[ЧАСТИНА ДРУГА]

ЗМІСТ

Панич Льольо одружився з дочкою дідича, <поставив> одбудував з руїн сахарні гуральню і дім для себе. Маланка упрохала, щоб Андрія взяли в гуральню, але незабаром з ним трапилось нещастя: машина одрізала

[1] Ці два абзаци перекреслені олівцем.— *Ред.*

йому три пальці на правій руці, він пролежав в шпиталі, а потому його вигнали з гуральні. Андрій дуже розсердився на панів і лаявся, через що дідич, до якого дійшли про се чутки, перестав навіть посилати Андрія на пошту. Гафійка мусила піти на службу до двору. Прокіп присилав до неї старостів, але вона не схотіла за нього. Маланка дорікала Гафійці, плакала, не помоглося. Прокіп оженився з другою. Про Марка Гущу не було чутки, певно, десь сидів у тюрмі. Тим часом по селу росли чутки, що землю таки будуть ділити. Скрізь ворушилося, по селах були забастовки, почали горіти пани. Прокіп збирав купки молоді, говорив про те, як трудно жити і як боротися з багатирями. Літом молодь з Прокопом гуртом ходила до пана й до багатих хазяїв, вговорюючи, щоб платили робітникам більше, а коли се не помогло, підписали приговор, за яку мінімальну платню мають робити. Пан не схотів побільшити, тоді молодь прогнала всіх наймитів з економії, мусила покинути службу і Гафійка. Худоба ревла, пан сам з економом годував худобу, тоді Прокіп умовив посилати годувати худобу по два чоловіки. Хліб на полі перестоявся і сипався, тоді пан мусив скоритись і набавив. Маланка з Гафійкою жали і трохи заробили. Хома Гудзь тим часом підбурював людей, щоб панів і багатих палити, розбивати <виган>, нищити дощенту. Всі знали, що він підпалює <сусідні> в сусідстві, багаті його боялись. Бідніші глузували з багатих, не давали їм проходу. Вплив багатирів у селі пропав. Вони принишкли і тільки були напоготові, щоб боронитись перед голотою. З осені, як хліб зібрали, пожежі стали щоденні, горів хліб, сіно, клуні, економії. Тривожний настрій ріс. Говорили тільки про волю й про землю. Прокіп і ще кілька чоловіка набирали в селі все більшої поваги, їх слухались. Вони стримували людей. Восени прийшов Марко. Забастовки робочих і залізниць підняли настрій. Ось-ось щось буде. Люди збирались в лісі, говорили, що їм робити. Прийшов маніфест. Загальна радість. Все село заворушилось. Збирались прилюдно. Хома кричав, що треба зробити погром. Щодня приходили звістки про погроми сусідніх економій, деякі ходили на погроми і приносили з собою хліб і т. ін. Ходила і Маланка, принесла мішечок муки. Прокіп з кращими селянами заволоділи економією, пан утік. За кілька днів Хома підбив спалити гуральню. Погром гуральні, в якому прийняли участь деякі з тих,

що були з Прокопом. Коли ж село почуло, що йде на них військо, страх і сум опанував усіх. Тоді підняли голову багаті. Вони говорили на сході, і їх слухали. Вони порадили убити привідців, щоб начальство змилосердилось над селом. Сход пристає і вибирає кілька чоловіка катів. Ті з рушницями і сокирами ходять по хатах і забивають. Забили Прокопа і ще кількох. Хома і Марко втекли.

[ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЙОВИХ ОСІБ]

Зазначити глибоку радість всіх і кожного зокрема. Гарячка віри й надій на краще життя обхопила і жерла всіх. Свідомість сили раба, безсилого досі.

Прокіп і Марко організовують конфіскацію землі з більш спокійними елементами.

Хома — погром гуральні. (Він підпалює округи і радіє).

Життя поглибилось, підняло води вище, і те, що було піною і брудом, верхня течія лилась через край і нищила.

Андрій

Радіє, що буде фабрика. Щасливий.

Наймається на нічну зміну. Презирство до землеробів, що копаються на грядочках. Проти Гущі.

Калічить руку (чотири пальці правої руки одтято), а коли одужує, фабрика нічого не дає йому і навіть не приймає на роботу.

Починає лютувати на фабрику. Починає розуміти Гущу. Сходиться знов з Хомою. Лають багатирів, фабрикп, всіх визискуючих. Пан не <бере його> наймає навіть ходити на пошту, стріляти не може.

Прислухається, що говорять хлібороби, починає їх розуміти. Бере участь і в конфіскаті економії, але пристає і до погрому гуральні разом з Хомою. Злість проти всіх, хто забирає силу в чоловіка. <Перед> Почувши, що йде військо карати, подло лякається і кричить, що треба перебити бунтівників.

Маланка

Важка зима прибила Маланку. Чорне, безпросвітне життя зсушило її, надії прив'яли. Але з весни, коли пустили гуральню, а панич Льольо оженився, надії на краще знов ожили. Вона пристроїла Андрія, а панича Льольо стріла з хлібом, коли їхав од шлюбу, і дістала за се два злоти. Правда, один з них пішов на фершала, бо вона застудилася, стоячи під вікном та дивлячись на весілля, і почала кашляти <з весною>. Мала велике горе, коли Гафійка не схотіла віддатися за Прокопа. З весни почали носитись в повітрі чутки про поділ землі — і вона вся увійшла в нові надії. Хто говорив, звідки, але само повітря співало: земля, земля, скоро буде земля. Вона готова була на погром, на підпал, на те, щоб прогнати, викурити панів, аби була земля.

Коли конфіскували економію, радість жерла її, немов гарячка. Вона не могла діждатися, коли ж люди будуть ділити землю. Ходила на поле, дивилась на с в о ю землю. Симфонія поля, симфонія землі, симфонія душі Маланчиної. Ходила на погром в сусідню економію і принесла звідти мішечок муки, але сама не могла їсти хліба з тої муки. Вона не з а р о б и л а тої муки. Їй здавалося, що то крадене. Земля — що інше: вона була божа і належала тому, хто її обробляє. Земля — не тільки хліб, не тільки воля Гафійки, спокійна старість, земля — поезія.

Гафійка

По арешті Марка стала немов черниця.

Мовчазна, лице подовжало, поблідло, очі сумні. За Прокопа не пішла. А може, Гуща вернеться? Щось треба робити для Марка, на його пам'ять. Не пориває з Прокопом. На зібраннях. Без волі нічого не буде, землі не вдержать. Бомажки. Радість. В <економії> паймах. <По маніфесті> Вишиває корогов з написом.

Коли вертається Гуща, вона йому показує.

Корогов в лісі, потому на вулицях, при конфіскаті.

Рятує Марка.

Марко Гуща

Довго сидів у тюрмі, але коли повернувся на село, він добре знає, чого хоче. Соціаліст. Погромами нічого не вдієш, тільки організація і спільна робота поможуть ділу.

Говорить в лісі. На мітингах. Читає маніфест і пояснює. По його думці конфіскують, а не руйнують економію: його вибирають управителем. Націоналізація землі.

Любить Гафійку. Вона показує йому червоний прапор, зроблений нею. Радіє що <знайшов> бачить в ній однодумця.

Сцена.

Коли прибігає Гафійка і каже, що його хотять забити, і він не бачить круг себе товаришів-однодумців, що полякались, розуміє, що мало зроблено, що люди не готові. Не хоче марно гинути од руки рабів і тікає.

Хома

Хома пиячить і сквернословить. Зійшовся з Андрієм. Коли люди заворушились: як? що? — він знає своє: палити, нищити, руйнувати все те, що ссало людську кров. Зо всього зробити купу гною і купу попелу. Зрівняти з землею. Бо все те гріх, кривда, і тільки вогонь святий. Сам бог посилає з неба вогонь. Хто поверне змарновані літа, запропащене життя? Проповідує погром, руйнування. Очистити землю. Підпалює і, причаївшись, любується вогнем, радіє. Сцена. Коли конфіскують економію, його се не вдовольняє. Підбиває <знищ> розбити гуральню і знаходить прихильників. Погром під його проводом. Розбиває рояль колом в домі Льольо, до нестями, на малі цурпалочки б'є простий ослончик, бо він панський. Ламає руками залізо на гуральні в машинах і навіть не п'яний, забув напитися, хоч скрізь горілка. П'яний бажанням руйнувати. Коли присудили забити його, зникає і робиться експропріатором та палієм. Серце? В нього не серце, а грудка крові, що скипілась од людської неправди. Чого він зріс у гною? Разом з худобою? Хіба він не людина? Хто поверне змарноване життя? <що текло як>. Де його молодість, сила? В панському череві? Хіба звідти видерти знову?

Прокіп

Прокіп — натура діяльна. Під впливом звісток про забастовки починає організовувати молодь. Був на заробітках і звідти виніс деякий досвід. Жениться, бо треба хазяйки, і хоч Гафійка не пішла за нього, він її любить, його тягне до неї.

Набирає поваги, і його все більше і більше слухають. Грає вже ролю, коли здіймають робочих в економії, а ще більшу — при конфіскаті економії. Його вибирають за ключника <управителя>, він дає разом з Гущею (управителем) всьому привід і порядок. Коли його забивають, держить себе спокійно, з достоїнством. Лишає жінку і сина в колисці.

Здержує народ од погрому.

Панас Кандзюба

Літ 40. Невисокий, трохи миршавий. Вся одежа на ньому дуже проста, незграбна. Свитка з дуже грубого сукна, чоботи великі, топорні, руда облізла шапка, високий ціпок з корою завжди в руці. Середній селянин. Ненавидить панів уперто, злісно, інстинктивно. Події заскакують його несподівано, і мучить його велике нерозуміння, що з того буде. Хоч би хто пояснив. Не свій брат, мужик, а хтось інший, що книги читає, що усе знає. Хоч би де розбірно написано було. Коли почались розрухи, він на їх боці. Говорить в лісі промову. Готов руйнувати, палити — хоч страшно. А що з того буде? Хотів би «озуть панів у постоли». Це його мрія, мрія злісного мужика.

Приймає участь і в конфіскаті, і в погромі. Потому лякається, на сході кричить, як і Андрій, що треба перебити бунтівників. Його обирають разом з багатирями чинити суд над привідцями, і він забиває Прокопа.

[СХЕМА СЮЖЕТУ ПОВІСТІ «FATA MORGANA»]

Сцени

<Панич Льольо жениться, йде в прийми до пана. Маланка на весіллі. Застуда. Ставлять гуральню. Радість Андрія. Маланка просить за Андрія, його приймають.>

<Прокіп засилає старостів до Гафійки. Одмовляє.>

Горе Маланки. Андрій калічить руку. Больниця. <Виганя>. Не приймають назад до гуральні. <Прокіп жениться.>

Андрій і Хома. Андрій лютує на панів, проти гуральні. Хома піддає ще. Треба палити, нищити дощенту все кодло.

Довелось Гафійці йти в найми. Її думи.

Прокіп і Гафійка. Як черниця. Без волі не буде нічого. Маркові думки розносить. Зібрання у Прокопа.

Прокопів дядько — Панас Кандзюба. Щось діється. Щось говорять. Що саме буде? До чого йдеться? Хто пояснить? Якби хтось розказав. Газети. Як у мішку. Хоче розібратись і не може.

Прокіп з громадою в багатирів і в пана. Лук'ян Підпара <Зайчик Лихура> — багатир.

Хома підпалює.

Забастовка. Здіймають робочих. Гафійка. Хліб сиплеться.

Худоба реве.

Маланка на полі.

Пожежі круг села.

Поле само. Погода.

Гуща вертається.

В лісі. Промова (Панас).

Маніфест. Радість. Безлічна. Картина.
Земля і воля. Сцена з Гафійкою (Гуща). Мітинги.
Багатирі. Оборона. Звістки про напад.

Конфіската економії.
Гудзь працює. Погром гуральні.

Страх перед козаками.

Сход.

Забивають Прокопа і др. Марко тікає. Хома щез.

Сцени[1]

Прокіп і Гафійка. Зібрання у Прокопа.
Панас Кандзюба.
Без волі нічого не буде.

5. Чутки про землю. Маланка і ковалиха.

---

6. Андрій калічить руку.
Одвезли до лікарні.

---

7. Гафійка у наймах. Лук'ян Підпара.
<Андрій і Хома>

---

8. Прокіп у багатирів і в пана.

---

9. Андрій і Хома.

---

10. Забастовка. Здіймають робочих. <Хліб сиплеться>

11а. Худоба реве. Хліб сиплеться.
11б. Маланка на полі (симфонія).

---

12. Хома підпалює.

---

13. Гуща вертається. Стріча з Гафійкою.

---

14. Пожежі круг села.

---

15. У лісі. Промова (Панас).

---

16. Маніфест.

---

17. Радість. (Все село. Картина без дійових осіб.)
Панас.

---

18. Мітинги.

---

19. Багатирі. Лякаються.
Оповідає (Панас) про напад у другому селі.

---

[1] Звідси й до кінця автором перекреслено.— *Ред.*

20а. Конфіската економії.
20б. Поле само. Міряють поле. Кроками, скільки прийдеться на душу.

21. Погром гуральні.

22. Страх перед козаками.

23. Сход.

24. Забивають Прокопа (Панас Кандзюба). Марко тікає. Гудзь щез.

[ПЕРЕЛІК ДІЙОВИХ ОСІБ]

Підпара
Максим (Вовчок) Мандрика, рудий, з ластовинням
Гаврило (тесть Підпари)
Панас Кандзюба
Олекса Безик (Півтора Лиха)
Іван Короткий
Олександр Дейнека
Х [1] Прокіп Х
Гуща Марко (втік)
Х Андрій Волик Х
Х Семен Мажуга, з запалими грудьми, довгорукий, складаний, як ножик
Іван Короткий
Іван Редька
Олександр Дейнека
Х Сава Гурчин (з образом) Х
Хома Гудзь (втік)

Fata morgana

Андрій Волик
Маланка
Гафійка
Хома Гудзь
Марко Гуща Х
Прокіп Кандзюба Х
Мендель
Панна Тося
Панна Ганна (горбата)
Панич Петрусь
Х Ковалиха
Х Мар'яна-шептуха
Х Кандзюбиха
Пан

[1] Помітки М. Коцюбинського.— *Ред.*

II. [ВИПИСКИ З ЖУРНАЛУ]

Ліквідація і настрій селян

179—180

Крестьян связывали, укладывали в телеги и увозили на законный сход, с гиканьем и криками налетали драгуны с бичами, подвергая к[рестья]н избиению. Кр[естья]не прыгали через заборы, забегали в ворота и бросали в драгун камнями и палками. Был ранен драгун и убита лошадь, но зато убегавший кр[естьяни]н, бросившийся в реку, был застрелен драгуном. Всех арестованных нельзя было уложить в телеги, остальную часть, человек 25—30 мужчин и женщин с детьми, водворили в яму, из которой брали глину, и приставили сторожа. Дней через 10 в яму явился к больным участковый врач.

«Ну, в'яжіть за правду»,— сказал один кр[естьяни]н. Исправник сам подошел к нему и связал руки. Драгуны были выстроены в боевой порядок с ружьями в руках. Исправник велел «братцам» взять мужичье «в перемет». Были насилия над женщинами.

324

...Сходы с участием сторонних лиц. Крестьяне считали их за богов и прятали у себя, потому что они пообещали им много всяких благ и сулили передать все экономии и крупные владения крестьянам.

325

В движении участвовало все село, состоявшее из бедняков. А два-три зажиточных двора поневоле были обязаны поддерживать, иначе были случаи, что несоглашавшихся после избивали.

По ночам собирались на митинги. Были составлены общественные приговоры с требованием учредительного собрания и отобрания земли от землевладельцев.

Все одно думали и об одном мечтали.

326

У крестьян были сходки по своим деревням, а раза два был сход всей волости, где выступали ораторы. Разговоры были на тему, что «земля, как воздух и солнце, есть дар божий».

330

«Если маломыслящий мужчина не соглашался идти на забастовку, то его выгоняла жена, чтобы за неучастие в движении не потерпеть крушения от толпы».

343

Имевших 10—15—20 дес[ятин] земли кр[естья]не считали богатыми. «Их все время задевали, над ними смеялись и глумились».

372

«Явился пристав с 50 казаками, которые сделали стрельбу вдоль улицы. Убитыми оказалось двое совершенно невинных (один, проезжавший через село, а другой мальчик, несший белье с речки, где мыла его мать). Человек 50 взяты в тюрьму».

372

Кто не возвращал взятого у помещика по первому требованию, тот «был избит нагайками на глазах своих жен и детей. Сколько было перепугано детей за то время».

373

Затребовано было 300 солдат и 50 казаков; многие новые постройки разорили.

373

Когда в селе появился карательный отряд, крестьяне забили в набат и бежали кто куда мог.

383

«Главной причиной движения было малоземелье, но многие, подстрекаемые агитаторами, примкнули к движению на политической почве, как-то: перемена правительства, учреждение республики, уменьшение налогов и пр., в чем темному и малоразвитому кр[естьян]ству чудились всевозможные блага» [1].

---

[1] До цього Коцюбинським зроблено приписку: *К мітингу.— Ред.*

384

Вражда к помещику искони существует (и наоборот — помещика к кр[естьяни]ну) за крепостное право, за захват панами лучших угодий, озер, рек, лугов, далекий, неподручный отвод наделов и сдачу земли в аренду на таких условиях, что крестьянину за труды ничего не остается, а при недороде — одно разорение для рабочего люда, живущего земледельческим трудом.

385

На погром водили шайку громил сельский староста и волостной судья, надевши должностные знаки.

386

Крестьяне говорили: «Мы панам робили панщину, а земля должна принадлежать нам».

388

По окончании аграрного движения кр[естьяна]м стало возможным пасти скот в помещичьих лесах и собирать грибы и ягоды, о чем раньше кр[естьян]е не смели и думать, и были раньше случаи, что провинившихся в селе кр[естья]н голых бросали в крапиву.

388

Благодаря движению (забастовочному) <в Пет. в экономии> поля остались необсемененными ни экономией, ни крестьянами.

Вследствие аграрного движения некоторые земли остались необработанными.

389

После ликвидации движения.

Настроение кр[естья]н как было, так и есть, и еще ухудшилось: участвовавшие сидят в тюрьмах, семьи дома страдают, зажиточные, которых не разорили,— хорошо, а разоренные очень пострадали.

Настроение не изменилось и даже стало более озлобленным.

Настроение зажиточных кр[естья]н изменилось, а бедные и среднего достатка относятся враждебно ко всему чужому. Настроение одно и то же, только молодежь все более превращается в грабителей, воришек и поджигателей.

392

Казаки и заж[иточные] кр[естья]не не были согласны (на движение), боролись за собственность. Лодыри кричат: даровой земли, а купившие и казаки стоят за собственность: «Наши деды и прадеды веками и кровью добывали нам собственность, и она должна быть неприкосновенна».

Крестьяне, купившие землю за собствен[ные] деньги и через кр[естьянский] банк, боялись движения и зачастую являлись доносителями.

Боялись национализации земли.

393

После ликвидации в деревне участились кражи, убийства, насилия, самосуд, ранения, потравы друг у друга и в экономиях, порубка леса; бедняки и средние кр[естья]не все-таки твердо убеждены, что их земельная нужда будет удовлетворена.

416

Душа движения в том, что кр[естья]не считали, что их деды и прадеды вполне заработали панскую землю.

420—21

Во время движения власти бездействовали, а затем было введено военное положение и был прислан карательный отряд: сколько пролито крови, трудно описать. Одно селение обстреливалось артиллерией, несколько хат было сожжено и кр[естья]не выпороты. В одном селении казаки убили 2 кр[естья]н, несколько ранили, в другом изрублены насмерть два кр[естьяни]на. Были убитые и затоптанные лошадьми.

423

После ликвидации. Настроение у всех стало бодрее, все почувствовали свою силу и думают, что это только начало. Кр[естья]не изыскивают все способы поставить на своем.

424

Чувство страха охватило деревню, и взамен бодрого, смелого настроения тяжелым гнетом легло уныние.

457

«Благодаря одногодней аренде земля истощена, родит мало, поэтому каждый, чтобы прокормиться, старается возможно больше нанять земли — «идет захват». Отсюда вытекает страшный и бесполезный труд. Удобрять землю нет желания, т. к. аренда одногодняя, а помещик за удобренную землю страшно поднимает цену.

468

Т. к. крестьянское терпение уже переполнилось за много лет помещичьих взяток — кр[естья]не хотели отобрать свою кровную дань: вот пойдем и отберем тот хлеб, который за много лет взят с нас непосильно.

469

Кр[естья]не желали уровня[1] земли, уменьшения бремени налогов и предоставления им прав, которыми ныне не пользуются.

470

...Цель движения — выжить помещиков. «Разорили насиженные гнезда помещиков, они больше сюда не возвратятся и хозяйновать не будут. Нам будет больше земли и будем жить свободнее».

---

[1] Очевидно, уравнивания.— *Ред.*

473

Женщины были впереди, подстрекали мужей!

474

У помещиков земли много, а у нас мало. Есть пашня в руках богатых и есть нищий мужик, ничего не имеющий, кроме своих четырех конечностей, и который принужден за какую угодно цену арендовать землю, чтобы не умереть.

485

«Репрессии придавили и успокоили только наружно, оставив внутри глухое недовольство».

III. [ДОПИСИ ЗЕМСЬКИХ КОРЕСПОНДЕНТІВ З ЧЕРНІГІВЩИНИ]

1. Надії

Уезд Н.-Северский, волость Хильчачская, селение Хильчачи.

В нашей местности мирно, бунты утихли, положили все мнение на Государственную Думу, ожидаем великой милости и справедливости...

2. Надії

Уезд Черниговский, волость Слабинская, селение Шеставица.

Крестьяне с нетерпением ждут даровой прирезки земли, все покупки на землю прекратились, неохотно пашут владельческие земли, а также и нанимают сенокосы, восставать против правительства начинать не хотят, говоря — пусть начинают другие села, а мы потом.

Корреспо[н]дент А. Данилевич.

1906 г. Июня 10 дня.

3. Надії

Уезд Конотопский, волость Дмитровск[ая], селение Рябухи.

К сему 1906 году в местности с[ела] Рябух жители изменили большой выд в покупке земли по случаю съезда Государственной Думы и изменений законов, так что покупки никакой не производят ни за какие цены, даже о покупке и разговоров нету...

4. Надії

Уезд Борзенский, волость Ивангородская, селение Махновка.

Народ с нетерпением ожидае[т] Думы; может быть, дадут народу из чего бы то достать хлеба [нрзб.], ожидают надела земли. Каждый, кроме земельных, этого жаждет. И когда это получится, тогда будет мир и тишина и деревня пойдет вгору и процветет во славу.

5. Події

Уезд Конотопский, волость Конотопска[я], селение Сосновка.

Цены вообще в 1905 году были высоки на все, как на скот, так и на все продукты, потому что требование увеличивается на станции Конотоп ежегодно все больше и больше, так что если есть что в хозяйстве лишнее, то можно всегда продать за хорошую цену. Да то лишь горе, что мало в хозяйстве лишнего у каждого в Сосновке...

...В этом году на заработки не уходили в другие губернии по случаю мобилизации на войну; да еще и начали рассчитывать на авось да небось, что-то будет новое.

Говорят: недаром люди все бастуют по станциям и заводам, ведь земли дадут — тогда заживем. Вот так другой сложа руки и дожидает.

6. Події

Уезд Сосницкий, волость Бабская, селение Баба.

Все товары сельского хозяйства продаются вяло, осень была беспутная, поехать было невозможно по случаю большой грязи, во всем застой, сена в стогах много погнило от частых дождей. в народе смуты, разнии толкования и разнии понятия; большинство народа ожи-

дает даровой прирезки земель, другии против этого, но последних меньше, покупать земель больше не желают, говорят, что когда соберется Государственная Дума, то будет для всех достаточно земли. Многие, почувши эти слова народа, колебаются, бог знает, что будет дальше.

7. Подіï

Уезд Борз[енский], волость Ивангородская, селение Махновка.

В этом году народ впал духом, первое — желае[т] малоземельный получить даровую землю, но не в собственность, а чтобы до смерти пользоваться и не имевши права продать и купить. Общество же имело право оставшуюся землю по смерти давать другому. Именитый народ этого не желае[т].

Малоземельному люду приходится искать места, но и сами не знают где. На месте же прожить невозможно.

8. Подіï

Уезд Черниговский, волость Слабинская, селение Шеставица.

В народе происходят волнения о даровых наделах земли... крестьянство намеревается запахать все владельческие земли и завладеть лугами самовольно...

9. Акція

Уезд Черниговский, волость Горбовская, селение Выбли.

В октябре месяце рабочая молодежь и безземельные часто собирались в сборне сельской и совещались о том, как бы поднять плату рабочему, приглашали и зажиточных хозяев для совместного суждения о том, но хозяева не соглашались. Тогда безземельные работники гурьбой ходили по домам к хозяевам и уговаривали увеличить плату рабочему, но так

как и это не подействовало, тогда они составили приговор, чтобы никто из мужчин не работал дешевле 50 к[опеек] в сутки и не молотил бы дешевле 10-й мерки.

Хотя такой приговор и недействительный был, но все-таки хозяева и малые экономии уступали много рабочим-бедным; начали приглашать молотников уже не за 15-ую мерку, как было прежде а за 12-ую и даже за 10-ую мерку, а платить начали рабочему не 25 и 30, как прежде, а 35 к[опеек], 40 и даже 50 к[опеек]. Хотя хозяева подняли цену на солому, вместо 1 р[убля] 20 коп[еек], как прежде, 1 р[убль] 50 к[опеек] и даже 2 р[убля].

10. Акція

Уезд Черниговский, волость Горбовская, селение Выбли.

С октября месяца жизнь тружеников-бедняков, зарабатывающих себе кусок хлеба у более состоятельных и богатых людей, отчасти было улучшилась, благодаря им же самим... Но когда после объявления свободы вскоре начались репрессии со стороны правительства, то зажиточные люди снова почувствовали свою силу и уменьшили плату работникам. Повысили плату и сравнительно хорошо заработали в этом году плотники: семьи делятся — работы вдоволь, да и оплачивается она лучше.

11. Безпомічність

Уезд Мглинский, волость Старосельская, селение Лизогубовка.

Честь имею просить Оценочно-статистическое бюро оказать вашу милость выслать мне за труд газету, что очень важно для меня и общества, потому что в сие время расстроенные разными толками, а настояще никто не может прочитать и узнать подробности.

Трофим Кулев.

12.

Уезд Конотопский, волость Кошерская, селение Фесевка.

Имею честь сообщить губернской земской управе, что происшедшая замена была очень тяжела для жителей

района села Фесевки, так что многие пострадали от холода и голода. Сильные морозы не давали распостертись, т. е. уйти куда-нибудь на работы, которым мешали вьюги и сильные морозы; то селяне со своими семействами чуть ли совсем не пострадали, больше всего население страдало, даже по 3 дня в нетопленных избах, и были такие, что раскрывали соломy из своих изб для отопления онной и рубали сырые вербы и фруктовые деревья на топливо. Хлеб очень дорогой был на [нрзб.] без доставки, платили ржаную муку 1 р[убль] 40 к[опеек] за пуд, на что пришлось продать скот, и даже продавали землю на покупку хлеба.

Скот продавали просто за ничто, потому что нечем было кормить.

Весна не очень-то полезная для растений, сильные холода, у понизах померз ячмень и яровые гречихи. Точное сведение.

Корреспондент П. Скрипочко.

13. Сахарні

Уезд Суражский, волость Верещакская, селение Верещаки.

(В листе под № 8 показано число рабочих, которые в течение 3 месяцев заработали в сахарных заводах около 70 руб. на человека, но работа очень тяжелая, так как смена 12-часовая, за которую платят по 50 коп. на человека, а что заработали хорошо, еще носят сахар в мешках $6^1/_2$ пудов в магазин на 4-й этаж, где работали еще около 6 часов в сутки...)

14. Сільська інтелігенція

Уезд Конотопский, волость Краснянская, селение Поповка.

В нашем селе образовался кружок социалистов, который привнес очень многое в жизни сельских хозяев. Члены этого кружка подают хороший пример для всех крестьян села Поповки. Они наглядным образом показывают, какую огромную важность имеет коллективный труд. Сообща работая, они хорошо обпахивают свои земли, так как имеют возможность глубоко вспахивать свои земли

общей сложностью своих рабочих сил. При этом они могут экономично распоряжаться временем. Вместо того, чтобы всем ехать пахать, как это бывает у отдельных хозяев, они здесь могут обойтись одной третью рабочих рук.

Выигрыш во времени дает им достаточно времени для умственного развития. Это очень ярко отразилось в них за последнее время. Они стали главарями всей деревни. С подобным членом может вести разговор целые часы самый образованнейший интеллигент, с каждым часом открывая в них Америку, что приходилось мне видеть на примере, факте. Местная сельская интеллигенция, вроде священников и учителей (а у нас как тех, так и других порядочное количество), отстала от них, как небо от земли. В спор они уже не вступают, потому что первые поражают последних своей глупостью до такой степени, что крестьяне не могут выносить и удаляются от них, как черти от ладана. По селах уже много атеистов, потому что попы [нрзб.] безгласный — один пьяница, а другой «миркотун», который и трех слов не свяжет (извините за отступление).

Василий Манеша.

15. Пани

Уезд Новозыбковский, волость Велико-Топольск[ая], х[утор] Митрофановский.

Ввиду необеспеченности собственности хозяйства приходят в большой упадок, и многие хозяйства еще с осени распродали скот и весь урожай во избежание грабежа и пожаров, делать на хозяйство какие-нибудь затраты все избегали. Винокуренные заводы действовали не вполне правильно. Поля без удобрения пустеют, делать какие-либо затраты на улучшение все избегают, и что сделано прежде, не поддерживается и разоряется. За позднюю осень и зиму разорено и уничтожено много хозяйств, но и разорители не обогатились, хотя, правду сказать, в погромах участвовали более достаточные крестьяне и самые погромы фальшиво называются аграрными,— это подстроенные революционерами грабежи более богатых людей. Вообще говоря, для сельских хозяев настали плачевные времена.

16. Пани

Уезд Новгород-Северский, волость Хильч[ачская], селение Хильчачи.

Вот по нашей местности и по всей России народ свирепствуе[т], разбивают экономии, рубят лес и строят все невежественные шанци. Требовали <свободу> единоправие, государь дал нам. Но паны, толстобрюхие львы, расстроили народ, дак на нас смотрят не то как на людей, а как на зверей, гоняются из солдатами и из полициями, все смиряють.

Ах, писать некогда.

17. Пани

Уезд Черниговский, волость Антоновская, х[утор] Духанки, д[еревня] Павловка.

...Все помещичьи и владельческие сенокосы уничтожены самовольными потравами крестьян...

18. Пани

Уезд Городнянский, волость Дроздовицкая, селение Перепис[ь].

...у некоторых землевладельцев хлеб попалили, а некоторые землевладельцы за бесценок попродавали свой хлеб, из боязни, что их разгромят...

19. Нема охоти вести хазяйство

Уезд Городнянский, волость Мощ[онская], селение Мощонка.

Земля с каждым годом дает худшие урожаи, налоги же ежегодно увеличиваются, а потому у крестьян отпадает к хлебопашеству охота... Земледелие же у некоторых более бедных идет в убыток, и даже много есть случаев невозврата семян, а труд и проч[ее] пропадает.

20.

Вот что, господа борци. добавляю вам, что пока милостивиши государь не вравняет крестьян землею, то суматоха происходит унутри России така, что один другого убивают за землю; крестьяне волнуяце й с панами за землю,

потому что у крестьян недостаток земель, потому что многолюдно стало везде у России у нашем отечестви.

21. Нападъ на багате село

Уезд Городнянский, волость Тупическая, селение Смичино.

От 24 октября сего года великое смутение грозило нашему селению. Наступление было со всех сторон, хотели разгромить наше село. Грозили жители Великого Листвена, села Пекуровки, села Кершнавки; более зажиточные жители собралися на сельски[й] сход; за от[сут]ствием сельского старосты я собрал сельски[й] сход, чтобы просить г[осподина] губернатора, чтобы выслать нам солдат для охраны; некоторые из селений не желали солдат из боязни, что надо платить за них; наконец я попросил священника отца Стефана, чтобы отслужить молебень; он согласился, отслужил 28 октября; с 28-го на 29-ое ночью напал страх. В 12 часов в селении раздался выстрел, привел во страх всех людей; сбежалися люди с оружием, кто топор, кто вылы, начали отбываться и убили 8 человек.

22. Апатія

Уезд Мглинский, волость Шерноровская, селение Шерноровo.

Сей 1906 год можно назвать голодным в нашей местности. Урожай был отличный лишь гречи, а все остальное в 3 или 4 раза ниже другого лета. Замечалась какая-то апатия к работе людей. Делалось все по пословице: «Стук-грюк, лишь бы с рук». Причина сему: слухи, что будто от богатых землей будут отбирать и давать лишь по 4 де[сятины] на душу...

23. Апатія

Уезд Сосницкий, волость Волынская, селение Савинки.

Замечается у народи неурядица, як видно, что-то видае себя сердитим и суровим, невеселим. Замечается у сем году — водки больше п'ють, чем прошлый год. Я служу волостным судею, третье трьохлетие. У прежних годах — що и ска-

жеш, то и верить. А теперь и не говори.

Закончена эта книжка 17 декабря. Кореспондент Манеиш Васильевич Никифоренко.

24. Крадіжки

Уезд Нежинский, волость Дреймалов[ская], селение Хибалов.

По случаю дождей и сильной грязи движение народа приостановилось. Кроме одной кражи, каждую ночь кражи и кражи — то в коморах, то в хатах; что вдень усмотрено, ночью прибрано, только то не забрано, что сторож ночию сидит и строго блюдит.

25. Розчарування

Уезд Суражский, волость Поповогор[ская], хутор Щедрин (?).

По случаю неурожая и забастовок предвидится страшная голодовка. Всюду дороговизна. Народ прямо угнетен грядущими бедствиями. Положение домохозяев самое отчаянное. У некоторых давно вышел ржаной хлеб и они едят сухари(?)

В топливе также ощущается недостаток, так как леса вырублены.

От Думы ждали всяких благ, но вышло полное разочарование. Безземелье грозит ужасными последствиями. Народ ждал прирезки земель, поэтому никуда не трогался, некоторые и теперь ждут. Указы 5 октября и 9 ноября, несмотря на то, что, по мнению некоторых, должны поднять благосостояние населения,— на самом деле ни на одну йоту не подняли. Указ же 9 ноября в нашей местности едва-либо когда и возможно осуществить. Причем, если и воспользуются, то только мироеды! Это я говорю потому, что земля до того раздроблена, что на мужскую душу попадает по $1^1/_2$ десятины кругом. Понятно, что при таком положении нечего и помышлять об отрубном хозяйстве. Словом, торжество реакции и бюрократии преждевременно. Следовало бы сначала изыскать средства к уничтожению земельной нужды, а потом издавать такие указы. Но

бюрократия поступила наоборот. Сначала издала указы, а народ все-таки остастся без земли. Независимо от сего едва ли придется применять на деле и закон о залоге надельных земель. И здесь мироеды задушат бедняков.

26. Заляканість

Уезд Борзенский, волость Ивангородская, селение Махновка.

...В районе Махновки весь люд так напуган, что ни за какие дела не хоче браться и дума: сегодня, слава богу, хорошо, а завтра бог знае что буде, и вот никто невидумуе оборотов, только у каждого серце тлие, как от огня солома. Господи, избав людей от гнета и от тяжкой жизни.

27. Ліквідація

Уезд Суражский, волость Поповогорская, хутор Щедрин.

...Зимой ездила у нас карательная экспедиция генерала Рудова с земским начальником Стошем. Много было наказано невинных. Впечатление получилось ужасное. Народ стал апатичным, так как ждали много, но получилось другое. Вообще у нас нужда во всем вопиющая. Земли плохие и без навоза ничто не родится. Сведения от нас можно получать всегда самые неутешительные. Общественные деньги расходуются зря.

28. Страх. Ліквідація

Уезд Городян[ский], волость Тупичев[ская], селение Вифостов.

26 октября крестьяне разгромили экономию помещика с[ела] Вифостова, М. Д. Корвильского-Гриневского, разобрали весь хлеб с амбаров и две скирды около 20 000 коп, лошади, коровы, мебель, посуду, в доме бывшую, и все земледельские орудия, около 10 000 ведер спирта и сожгли винокуренный завод, два кирпичные дома и все амбары, конюшни и сараи.

2 ноября крестьяне села Вифостова убили своих жителей ружьями, 17 челов[ек], подозреваемых виновных в разгроме экономии.

[НАЧЕРК ДО ОПОВІДАННЯ «ЩО ЗАПИСАНО В КНИГУ ЖИТТЯ»]

МАТИ[1]

ОПОВІДАННЯ

Вона була така давня, що навіть сорокалітній син Юшечка звав її бабою. Тіло її в'яло й зсихалось од літ та з нужди, і вона сама раділа, що займає так мало місця. Та проте коли у невістки знайшлась восьма дитина, і на піч до баби полізло третє — там стало тісно. Баба мовчки злізла із печі, перекотилась по хаті, мов осінній листочок, до мисника, послала долі ряденце і обляглась. І такою непомітною стала та чорна купочка в чорнім кутку, як шабатурка висхлої жаби на стоптаній ногами стежці. Тепер буде ближче до порога — і коли знов попаде Юшечка у велику печаль та темну злість — йому легше буде покласти, як тоді, мамину голову на поріг та підняти над нею сокиру. Тоді не зарубав. Чому?

Хіба їй треба кращого місця? Он в головах, під лавкою, лежить цвілий буряк, зморщений, чорний, як і вона, а він потрібніший за неї, бо пійде в борщ. Картопля в темнім вогкім кутку пускає парості — ще жити хоче, а бабі — нащо здалось життя? Була людина — лишилась лушпайка, а все непотрібне викидають із хати. Вже лучче б ту крихту хліба або ложку страви з'їла котрась дитина...

Однак і там вона заважала. Не можна було доступитися до мисника. Невістка толочила їй ноги, дістаючи миски, або впускала ложки на голову бабі і сама ж лаялась та проклинала, аж чорно ставало в хаті. Діти раз у раз спинались над нею і запорошували їй очі кришками з хлі-

[1] Уперше опубліковано у виданні: Михайло Коцюбинський, Твори, т. IV, ДВУ, 1929, стор. 305. Тут подається за автографом.

ба. Вона корчилась, зменшувалась, притискалась до самої стінки. Юшечка тільки на третій день помітив, що баба не на печі вже, а долі. І то зашпортнувшись за її ноги.

— Отуди к бісу! Понакидали під ноги... Приберіть зараз!

А коли йому пояснили, що то баба примостилася там, бо на печі тісно і ніде більше спати — він мовчки сів за стіл і спокійно одрізав скибку хліба.

Тепер, з долу, син видався бабі більшим, чуднішим і дальшим. Не таким, як тоді, коли бачила його з печі. Та й взагалі всі — діти й невістка — немов повиростали.

КАПРІ

Море, як синя птаха, занурило голову в блакитні тумани і розпустило павиний хвіст під самі скелі, де кожне очко горіло синьо-зеленим вогнем.

Уранці тихим морем послались біласті дороги. Для кого вони? Хто ними поїде?

Вони списали синє полотно моря, як давні ієрогліфи, а хто прочитає те таємне письмо?

Острів плавав на морі, як хмара на синьому небі.

Острів як гарячий, розпечений камінь, кинутий в воду: круг нього білою піною вічно кипить вода.

Білі хмари повзли по крайнебі і купали тіні свої в синьому морі.

По сірих шпилях, по боках скель блукають часом тіні од хмар,— тоді стихає оргія сонця, блиску і фарб — і се хвилини спочинку.

Мила блакитна квітка приліпилась до голої скелі, наче сіла спочити, і п'є щоранку блакитні тумани моря. Вона мені невідома — і від того двічі дорожча.

Скелі у таких заломах, у таких зморшках, немов мозаїчні.

Співочий садок маслин. (Цикади).

Агави — як паші акул.

Глибока і повна чаша, в якій стигне сік винограду, помаранчів, цитрин.

Загорілось море, мигтить зірками, як небо тихої ночі.

Острів, як пульпа (восьминіг), занурив у море шершаві лаби, приссався до моря, наче хоче спинитись. Але пливе. Вічно пливе, куди — не знає, в теплі і в сонці, в вічнім блакитнім тумані. Розтулив пащу широким отвором півкола і вишкіряє здорові зуби, наче сміється рядами білих <зубів> домів.

Пливе, вічно пливе, вічно самотній в просторах моря, і хлюпа море в його боки. Нема од нього дороги. Тільки місяць <збудє> вночі збудує <од> золотий міст, з'єднає острів з якимсь далеким та невідомим краєм. Але міст той такий легенький, такий тремтячий, хисткий, що тільки мрія зважитись може ступити на нього і легким нечутним кроком помандрувати у далечінь.

Пливе човник у морі, пересуває весла, як кузька лапки переставляє на гладкій скатертині.

Небо заздрить блакиті моря.

Тріпочуть в морі вітрила човнів, як крила голубів в небі.

<Вічний спір> Вічна війна моря з камінням. В якому б настрої воно не було, навіть в лагіднім, коли застигає в німім здивуванні своєю красою, <не перестає> воно все штурха стрічні каміння і скелі, все турка на них. Воно вже багато їх підгорнуло, поклало собі під ноги, вкрило водою. Вони лежать на дні, як скорені бестії, тихі, гладенькі, безсилі, і покірно дають одягати себе рудою вовною водоростів. Деякі скелі море згризло на дрібну гальку і постелило під себе, а там, де воно стерло його в дрібний білий пісок, воно грає над ним блакитним вогнем перемоги. Трудніше йому з високими береговими

скелями. Але й там воно поти било у них, поки не повпривало глибокі гроти. Воно зробило з них величні храми для культу казки. Там диво, там вода світить сапфіром, смарагдом, там піна рожева, наче троянда, там склепіння в містичному сяйві, в блакитнім, зеленім, там вода криє сріблом усе, що попадає в неї. Там грає веселка, блищать дорогоцінні каміння, грають брильянти, і молюски коралями поцяцькували підводні стіни. Море наче хоче сказати скелі: «Дивись, яке я багате, яке могутнє, що можу! Скорись!»

Купка синіх квіток — як гніздо аметистів на сірій скелі.

Перебирає лапками човен, наче мурашка, і раптом розцвітає білим вітрилом, як ранком, на сході сонця, з пуп'янка квітка. Ліг боком й тремтить на блакитному полі, немов на галузці.

Сонце лягло на Кастельоне й закучерявило гору рядами чорних маслин, наче оповило її раз кілька чорним турецьким поясом. Лиш зрідка ясні плями винограду горять серед них зеленим вогнем, як вставлене в пояс дорогоцінне каміння.

Іскія — вічна жерунка сонця.

Вночі блакитна затока надіває на шию разок дорого[го] намиста — неаполітанських вогнів.

Везувій пливе в тумані, в синій імлі.

Біласті скелі, всі у чудних заломах, м'яко убрались в зелень і виглядають, наче старий, потертий місцями оксамит.

Сьогодні море пооране плугом, скиби повиверталися і поламались аж до крайнеба. На сірому небі сіріють вітрила суден, як почорнілі од часу замкові башти. А на берег все йде маса зеленого скла і розбивається з дзвоном об гострі скелі на білі скалки.

Легкий вітрець. Під берегом море все розцвітає срібними квітками. Вік їх недовгий, усього мент, але в той

самий мент замість зів'ялої квітки розпуститься сотня, блисне сліпуче, як срібна зірка, і згине. І знов на блакиті нові.

Вечір накинув на одні скелі фіолетовий, на другі рожевий відблиск, а білі вілли позеленіли. Фаральони легкі й прозорі, наче розтопились під вечір.

Крізь блискучу сітку дихаючої води бачиш мозаїку дна: фіолетові плями густих водоростей, блакитні очі підводних пісків.

Ящірка — душа розпеченого каміння, живчик, що вічно б'ється в важкій нерухомій масі.

Од блакитних просторів на душі стало блакитно, тепло, просторо.

Фаральони у своїх тінях, що зробили море під ними прозоро-блакитним й твердим, стоять як на скляній підставці.

Сірий коструватий полинь залляв усі скелі, усе обняв, все напоїв своїм п'янким духом. Навис над урвищем і трясе сивою бородою над самим морем, неначе фавн дико скуйовдженою вовною.

Море, небо і сонце навперейми, одно перед другим, хтіло показати свою могутність. Їм наче мало було долин. На диких скелях кожне з них заснувало свою колонію, убрало її у свої барви. Небо зродило безліч блакитних квіток таких ніжних й прозорих; сонце залляло згір'я кулями жовтого, аж золотого дроку, морського маку; вечірнє сонце бризнуло на каміння кров'ю свойого серця — і розпустились маки. Море, змінливе у своїх фарбах, відповідно настрою, з кожної зморшки, з залому скелі, вигнало трави, кущі, центаврію і синю повідь квіток, приснуло білою піною міртів, ломоносу і кашок. І сонце гріло, море поїло блакитним туманом, небо пестило свої створіння. Голий камінь, незрозуміло для людської тями, давав притулок і страву кущам, квіткам і травам. Живе покривало мертві бездушні скелі, і вічно точилась, тиха й велична,

перемога живого над мертвим, мудрого й різнобарвного над диким, одноманітним.

Опунції — щось дике, незрозуміле, безладна налякана юрма колючого листя. Круглі і сурові, вони лізли одні на других — сі краби рослинного царства,— і їжились на них колючки, наче волосся в смертельному жаху.

Море лягло, завмерло, притулило заворожену пащу до берегів і жадібно п'є красу скель зеленим акулиним оком.

Кактуси потекли по кам'яних стінах.

Море було таке гладеньке і сипе, наче туго натягнений екран, на якому показували небо.

Гаряче повітря танцює тарантелу по скелях, а в сірих маслинах цикади грають на кастаньєтах.

Хмара на шпилі скелі — як поцілунок неба.

Капрі — дорогоцінний камінь в каблучці Неаполітанської затоки.

Холодні свіжі садки винограду й цитрин прорізали скрізь вузенькі провулки, <вистелені камінням> повні застоялого тепла, то білі на сонці, то сірі у холодках. Наче потекла з гір бистра вода, порізала сади й виноград і лишила по собі висхлі кам'яні ложа, на дні яких інколи блисне <як блискавка безгучна> безгучною блискавкою хвилястий рух ящірки, сірої, мов душа того каміння. Раптом заповнить вуличку, од стіни до стіни, в'язка колючого сіна на голові жінки; мигне на мить з-під сухого стебла кругле підборіддя, кінчик рівного носа або вогонь чорного ока — і знову так само пусто і мертво в ложі вмерлої річки. Тиха поступ селянки пропала у спертім теплі, і знов безгучно мелькає, наче гадючка, гострий хвіст ящірки по мозаїці стін. А з-за кам'яних стін диха виноград холодками і висять жовті великі цитрини, наче жіночі з пипками груди.

Ще вершки скель біліють на сонці, але вже тіні од них намалювали на блакитному морі фіолетові сильветки, шпичасті, як зубці башти.

Під вечір сонце скувало срібну підставку для скель. (З гори, з вілли Тіберія).

По скелях п'ялися мірти в своїм весільнім убранні (в цвіту).

Море несло на собі хвилю і, докотивши до скель, ко ротким, навиклим рухом скидало її на берег, неначе карти здавало.

Безперестанні хвилясті рухи по розпечених скелях. Мигне тільки зелена або рябенька спинка, гострий шпичастий хвостик — і зникне. І знову звідкись з'явилась — приплющена до <каменя> землі, на кривих ніжках, спинилась, підняла гадючу голову і сторожко водить круглим підкресленим оком. Видко, як збоку, під тоненькою шкурою, калатає серце. Тінь впала або шеберхнуло щось — і вже зникла у непомітній шпарці, наче влізла просто у камінь.

Щось, певно, страшне колись сталось, коли земля була молодша і гарячіша. <Двигтіла> Непорушність одвічна двигтіла, скреготали кам'яні маси, ламався світ весь — і скелі в гніву одривали од матерного лона непокірних дітей. І от з того часу стоїть одірвана скеля з застиглим виразом надлюдського жаху і дивиться все на громади порожніми, згаслими очима і кричить вічно широко одкритим ротом, кричить німим криком мертвої маски.

Під вечір на тихе блакитне море налетіли білі вітрила, як рій метелів.

Йдеш вузеньким каналом між високих домів — і нічого не розумієш. Якісь ходи і переходи, сітка балконів, кам'яних сходів, плутанина вікон і глибоких отворів, то повних світла, то, як печери, темних. Блисне світло в <темному> скрізному ході, а рядом глибокий задимлений двір, повний напівголих дітей. Загориться квітками балкон, а біля нього, як в прірву, ведуть кудись сходи, і над головою од

дому до дому — міст. Щохвилини одходить вуличка вниз або лізе нагору, така сама вузька і темна. Розлазяться вулички скрізь, наче павук простяга лапки на усі боки. Люди — наче мурахи, як комашня, так і кишать. Щось діється тут, як в середині губки, як в закрутах мушлі, де ходи завиваються й в'ються. Люди наче од скель навчились будувати оселі, наче навмисне копіювали печери, заломи і шпарки, де мають ящірки своє житло. А проте у хаосі тому є певна гармонія ліній і є свій ритм.

Високі евкаліпти повісили листя, наче тільки що вилізли з моря і з них стікає вода.

Скрізь сонце — навіть у тінях. Листя цитрин блищать на <сонці> ньому, як після дощу, виноградне — прозоре, світиться склом. Навіть стертий підошвами камінь воно обертає у срібло і кожну квітку — у самоцвіт. З сірого каменя зробило мармур і змусило камінь годувати рослину.

Скільки блакиті! Ціле море у небі і ціле небо у морі. Весь світ — наче блакитний грот, навіть важкий Везувій затертий блакитною млою (Анакапрі Bitter.)

Сонце погасло, і тихий присмерк вишив споловілими шовками острів на сталевому морі.

Простелився острів на морі, як старий гобелен.

По ночах тепло і тихо світились у сірих мурах каплички.

Хор цвіркунів м'яко сюрчав в сухій траві і, покриваючи все, тягнув свою ноту один, наче між землею і небом, понад застиглим морем, снувалась й дзвеніла безконечна срібна струна.

Чаша, з якої міліони людей п'ють, пили і будуть пити красу і ніколи випить не зможуть.

На човні

Місяць зійшов над морем і скелі ближчими стали. Фіолетові зморшки лягли на їх обличчя, і якась тепла,

М. Коцюбинський та М. Горький на риболовлі. *Фото 1910 р.*

матерня турбота нахилила скелі над морем. Якась добрість з'єднала берег і море, згода і смуток. Ріс місяць, блід, росли скелі і блідли. Повитягались гострі шпилі, одділились окремі каміння, перетворились у білий мармур, одяглися в різьбу, і встав острів із моря — весь як міланський собор. Тоді місяць вимостив злотом до нього шлях — і готово. Плеще веслами човен у морі, а з-під весел скачуть вогні, дрібні, маленькі, зелені, як блищаки у петрівчані ночі. Здається, що весло вигріба з моря скриті в воді багатства. Зануриш руку у море, а з-під пальців скачуть веселі вогні і гаснуть у морі. Говориш як бог: «Хай буде світ»,— і твориш вогні. Ріжеш пальцями воду — і з таємної глибини блисне на мить зелена іскра, за нею друга, третя, десята, крутяться, скачуть і гаснуть. Плещуть весла і сиплять дощ іскор.

В зеленому гроті темно, аж чорно. Але зворухнеш тільки той чорний сон — і він збудиться цілим пожаром, снопами іскор і перетворить море в зоряне небо.

В Гроті святих тихо дрімають кам'яні люди. Так само, як завжди, спить тихо жінка навзнак, покрита рядном, і по колінах, на покривалі, блукає, місячний промінь. Білий, в глибокій дрімоті, схилився старець, поклав на долоні зажурене чоло... Вгорі, по склепіннях готицького храму, блукає непевне світло невидимих лампад і все лазить по стінах, наче вітер гойдає лампади. Вода у гроті зелена, прорізана місячним світлом, і видко, як на дні задрімала з дитям на колінах голісінька жінка і світло блукає по повних стегнах. З чорних таємних закутків грота безперестанку, самі собою, спливають наверх зелені зірки і тихо гаснуть.

Розпустилась вітрилами яхта, як дерево цвітом.

Тепла хвиля повітря, зітканого з дихання моря, запашних трав і місячного сяйва, тихо колихалась поміж маслин та їх покручених тіней і била в лице ароматним прибоєм.

Ось зморшки, які ніколи не старять! Вони тільки роблять величним, виразним обличчя Монте-Соляро (В місячну ніч).

Тепер всі каміння розсілись по схилах амфітеатром, як в древнім театрі, і задивились на сцену моря, де місяць творить свою одвічну містерію.

Коли зійшов місяць, море простелило йому під ноги золотий килим, а пальми замахали рядами віял, наче кричали: «Осанна»!

Сиджу на Piccola Marina і дивлюся на південь, на безконечне море. Сироко приносить до мене з Африки спеку і аромати Єгипту, а я мрію про край білих пісків і чорних людей, про кактуси, пальми і піраміди. Котиться з Африки хвиля і, як далекий братерський привіт, цілує скелі. І може та хвиля, що мила ноги араба, набігає тепер на мої ноги, як символ єднання людей.

Сироко. Вітер зриває з поверхні моря білий цвіт піни, розкидає по блакитному полю і засипає <ними> весь берег. Хвилі важкі, наче замерзлі, наче «сало» на них,— і від того такі лінивi, такі нерухомі. Вони всі в зморшках, як мозок в жилках. Чисте скло моря запітніло місцями од вітру, як шибка в холодну днину. <Море ш> На березі море шипить, як розлючений гад.

В молодій гордості острів одірвавсь од землі і поплив в світ, щоб творити самостійне життя, свою <кр> власну красу.

Світилась сивина полинів, срібних, навіть вдень наче осяяних місячним світлом.

Дрок — наче дротяна щітка, якою чесалось сонце, полишивши на ній пасма свого золотого волосся.

Сірі, з зігнутими колінами, з цупкими, жилавими <ру> галузками-руками, скромні, невибагливі, родючі, маслини — раби людини.

Агави родились в таких тісних і ворожих обіймах, що на ціле життя на їх тілі лишились сліди зубів і форма ворога-брата. І коли листя рознялись врешті, вони все ще грізно їжились акуліним зубом і з погрозою наставлялись один до одного сірим, могутнім акуліним тілом.

Ломонос цупко поліз по вершечках кущів, дроку, ожин і накинув на них весільний рубочок (серпанок) свого прозорого цвіту.

Захід сонця з «фунікуляре»

Скісне проміння позолотило Іскію, як стиглий овоч. Скелі Монте-Мікеле одяглися в червоні базальти, а Везувій наче викинув в море двохкольоровий прапор: низ сизо-блакитний, вершок рожевий. На золотому фоні м'яко сіріли перловим тоном Неаполь, Пуцолі, Прочіда і островки. А сонце спускалось все нижче <з-за золотого туману>. Іскія зчорніла в золотому тумані, наче обличчя мурінки під жовтим серпанком. Сонце простягнуло, як руку, останнє проміння і серед тіней од гір сотворило в садках долини дивний куточок, привид весни: зарожевіли дерева, як мигдалі в цвіту, і виноградні кущі різко підняли високі хвилі в зеленому морі. Кривавий круг сонця уже черкнувся об гору. Скинула Іскія з себе серпанок і, чорна, голодна, ковтала [1] сонце, як вона завжди се робить. І був кінець. Учта скінчилась. Монте-Мікеле наділо буденну одежу, садки одцвіли, Везувій і прибережні землі розплились в <перловім тумані> перловій млі, і тільки Іскія, чорніючи на тлі старого золота, спокійно травила свою вечерю.

Під скелями море зливало стару бронзу і темно-синю емаль в один вогняний сплав.

В горах

Там свіжий вітер віє <поміж> в міжгір'ях, напоєний дроком і полинами, там молодіють кущі, як свіжі дівчата, там сонце бродить серед каміння, міняючи раптом сум тіней на радість блиску, там бачиш, як море грає вогнями і розмовляє десь в глибині, а далі стелить шовкові поли своєї одежі до самого неба.

Жінка несе воду по східцях

Лице нерухоме, застигле, а жили на шиї, як дротяні. На голові казан, а в ньому важко гойда своє тіло вода

[1] *Ковтала* надписано над *поглинула*, вибору не зроблено.— *Ред.*

і хлюпа в луженій чаші. Короткий віддих, як віддих собаки на ловах, а ноги, спечені на суху фігу, чіпко липнуть до кам'яних східців.

Море покрилось емаллю, стало великим і повним, як круглий туркус, а замість Неаполя, Прочіди, Іскії хмари побудували снігові гори, вершечки яких блищали на сонці. Тільки з Везувієм хмари були безсилі і лиш наділи йому на тім'я білий шличок.

При березі море тріпалось тихо в сітці яскравих бліків, наче зловлене в невід з синіх, зелених і рожевих мотузок.

Крик вислюка дико бився поміж опунцій, такий же колючий, як і вони.

Серед мли плавав Везувій у морі, як велика блакитна медуза.

Ішла стіна, грубо зложена з сірого каменя, вишита вся блідими перами папороті, що виростали з кожної шпарки, а над нею стирчала друга — з опунцій, де круглі листя так само грубо складались один над другим, як і каміння.

Чорне ріжкове дерево пускало зелені сльози стручків.

Коли сонце сідає за Монте-Соляро, стає сіро і сумно, всі фарби линяють, як в акварелі, що її підмочили.

Як тільки одхилялося море, скеля показувала червоні ясла. Але зараз м'яким любовним рухом, як поцілунком, море знов затуляло той свіжий, здоровий рот.

Grotta azzura

Коли б зробити склепіння з литого срібла і розпустить в рідину дорогий туркус, щоб він гойдався і грав вогнями і голубу кидав оксидировку на стіни, то, може б, вийшло щось подібне до блакитної гроти.

В тісний отвір, де срібло хвилі вливалось в блакить печери, море вплюнуло човен, і він летить серед бризків і піни, скрегоче, б'ючись об скелі, і гойдається врешті, як заспокоєний лебідь.

[МАТЕРІАЛИ ДО ПОВІСТІ «ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ»]

1. [ВИПИСКИ З ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗБІРНИКІВ]

Він грав, переймив ноту від осинавця, яку підслухав у скелях, високо в лісі. як грав на дутках. Тої ноти ніхто більше не знав (86, 88, т. XI).

Чорт — початок всякої культури.

Він був обміненник, знав, що трава говорить, звір і т. д. (ч. V, 202).

Привиджується чорт (великий чоловік, як дерево, 93, XI); у білій сорочці (95, XI).
Міх, 94, XI.

Як був на полонині, його кликала лісна (ч. V, 198—199).

Розигри (ч. V, 200—201).

Він на сім світі, як блиск на небі або на землі цвіт черешневий.

---

12 судців присуджують долю дитини (ч. V, 218), родини.

Ой висока полонина з вітром говорила.

Яка ж тота полонинка навесні весела,
Як овечки у ню ідуть із кождого села.

Ой овечки, ой белечки, писаний ботею,
Хто буде вас віпасати, як я си й оженю.

Як упали тяжкі зимки

У зеленій полонинці, зеленій, зеленій
Стоїть стадо біленькоє, вівці не доєні

Єгнєта бліють.

Яка ж тота полонинка весела, весела,
Як до неї вирушєла худібка із села!
Полонинка веселая лиш до розлучення,
А як пішла худібонька, вона засмучена.

Полонинко, верховинко, чим єс так згорділа,
Ци не тими коровками, щос тілько уздріла?
Полонинко, верховинко, чим єс так згорділа?
Ци не тими овечками, щос тільки уздріла?

Питаєся у баранця
Круторіжка вівця:
Чи ти вробиш, бараньчику,
Зеленого сінця?
Не знаєш ти, круторіжко,
Йика буде зима,
Ци ти вийдеш, чи не вийдеш
З полонинки жива?

Співаночки мої любі,
Де я вас подію?
Ой піду я в полонинку,
На швару посію.
Ой як будут вівчьирики
Білі вівці пасти,
Будут мої співаночки
За крисаню класти.

Бо так тими кічирками
Мрачки сі знизили,
Шо сараки вівчьирики
Вівці розгубили.

Ізгадай мньи, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину!

Звійили си буйні вітри.

Тельичко заруло

Мою мамку розговоріт, що най сі не журе...

Та вимечи із городця запашне зільичко,
Бо вже не меш ти робити, мамко, весільичко!

В лици попісніла.

Йик ударит Семен плазом, тай сі не кинула.

Ішов Семен з Ясенова до білої днини,
Шоби йому на Скуповій зорі зазоріли.

Поки ми си та любили,
Сухі дуби цвили,
А йик ми си залишили,
Сиренькі повйили.

Чорногора хліб не родит,
Не родит пшеницу,
Викохує вівчьириків.
Сирок <та> і жентицу.

Співаночки мої милі,
Де я вас подіну?
Хиба я вас, співаночкі,
Горами посію.
Гой ви мете, співаночки,
Горами співати,
Я сі буду, молоденька,
Сльозами вливати.
Ой йик буде добра дольи,
Я вас позбираю,
А йик буде лиха дольи,
Я вас занехаю.

Ой би тото писарчики
В папір не списали,
Шо ми собі за сю нічку
Перещебетали.

Туда моя с о л о д а ш к о[1]
По воду ходило.

Куда мила походила
Білими ногами,
Туда трава шовковая
Лежит облогами.

Ой прибігла з полонинки
Білая овечка,
Люблю тебе, файне бідньи,
Та й твої словечка.

Зозулька ми закувала сива та маленька.

На тім боці при потоці баран дикий блудит.

Посьижі́нє.

Мут весночки наставати, зозульки кувати.

Та йик свічку засвітили, т и х а є м у м о в а.

Постіль моя застелена, хто ме на ні спати?
Біле личко, чорні очі, хто ме цюлювати?

Ко́втнув у одвірки.

Утікали Кулимнюки помежи городи,
А шоби їх не спіймали Иринчині р о д и.

Куєт мені зозулечка п о п і д к р и л ь ц и ж о в т а.

Облазами.

Горби лисі.

---

[1] Тут і далі підкреслення М. Коцюбинського.— *Ред.*

Запали го тьижкі зимки межи кічьи-рими.

Вівчар каже, що файний: плекали мньи вівці. Попід густі чигирниці поридили рижки.

Йик сонічко понад захід вже сі ізнизило.

Козарик — козячий пастух.

Ой пішов я в лісок трісок та із тих сиілаїв. (Сигла — ліс в полонині).

Зарикала коровонька.

Зарзав коник.

Ой на горі на високій два війгране грають (дикі кози).

Такі плови були, година б'є та й б'є...

Йик світ світом, то чоловік одної не може держатися.

* * *

Везíль — рослина, що в'ється по землі.
Гайно — леговище медведя.
Гаразди́ — достатки.
Гля́ба — не мож, годі.
Головиця — теплиця, нора.
Готу́р — дикий півень. Готка (Ти́рва — місце, де готури гутять).
Гу́зар — грубий кінець дерева.
Гук — водопад.
Грегіт — місце, де дрібне каміння.
Да́ві — сьогодні рано.
Дармовис — кутас.
Дзер — сироватка.
Дробйита — вівці.
Дубле́ний — на червоно закрашений.
Же́реп — карловата сосна.
За́стайка, за́ватра — де ночують пастухи.

Згар — вигорілий ліс.
Згарда́ — намисто з срібн[их] монет.
Имше́дь — мох.
Йо́йлик — плаксій.
Кази́ти — псувати.
Кала́й — убогий.
К а р а т и с я — мучитися.
Ке́чери — гори без лісу на верхах.
Кізі у́логи — скелі.
Ковбо́к — утятий пень.
Котюга — пес.
Крашани́ці — червоні штани, гачі.
Кріс, пушка — рушниця.
К р у т і ж — вир.
Ку́дрик — вершок смереки.
Ку́рбало — глибше місце в ріці.
Л і т о́ в и щ е — час, перебутий в полонині.
Ле́льо — батько.
Манна — молоко, пожива.
Марга́, маржи́на.
Марфа — товар.
Миро́м — спокійно, добре.
Міна, мінити — обіцяти.
Н а́ к л а д — дрова, уложені на ватру.
Н е г у́ р а — мряка.
О́блаз — вузька дорога попід скелю.
Олаче́на — корова з латками.
П а́ з и т и — пильнувати.
Плаїчок — стежка.
П о́ д р я — полиця, піддашшя.
П о л е́ д и ц я — ожеледа.
Поліг — скошене сіно.
Пу́ди — страхи.
Путе́рія — сила.
Р а г а ш — стежка, якою ходять вівці.
Рази́ти — їсти 1 раз в день.
Ра́ква — посудина на масло.
Ретельно — певно.
Русти — голосно плакати.
С к о́ к и — пороги в річці.
Сокотитися — стерегтися.
Сохвітний — знаток.

Спочіти — умерти.
С п у з а — попіл, спузар — що ходить коло ватри.
Стариня́ — родичі, батьки.
Та́рниця — сідло.
Т р а п а́ ш — стежка, утоптана вівцями.
Тре́бувати — дбати. Я не требую — я не дбаю.
Турши́к — дрібний, густий смерек[овий] ліс.
Ту́сок — меланхолія (туск).
Фе — не мож, годі.
Фоя.
Хоро́ми — сіни.
Ца́ра — чужий край.
Чічі — квітки.
Чуркало.
Чьигір — молодий ліс.
Ш в о р а — високі острі трави на полонинах.
Ш и́ п і т — пороги в ріці.
Шкап'є — кінь.
Шкорух — горобина.
Шпе́рля — цілолітнє паливо в полонині.
Штрикати — скакати.
Є з в і р — глибокий яр.
З и м а р к а.
Уку́татися — упоратися.
Сухарь — всохле дерево, сушиця — всохла смерека.

— Їхаю, їхаєш, їхає, їхаєте...
— Держе́, біжé, болé, ходé, принóсив...
— Пішов бих, продав бих, я бих просив...
— Ме їсти, мемо їсти, мете знати...
— Їхаємо шо їхаємо, гуторимо шо гуторимо, ішов шо ішов, спали шо...
— Рибарит доки рибарит.
— Май більше... май ліпше...
— Марі! Семе! Мико! Гафі!
Притула —
— Пазь своє! — пильнуй свого!
— За́ткай си! — мовчи!
— Гло́та — діти. Синку (до дівчини).
— Зуритить — збридить.
— Л ю б ч и к у, б р а ч ч і к у, душко, серце...

Щірий — добрий, чесний — шанований.
Данцівник — що добре танцює.
Ўчутка — поголоска.
Пізьма — гнів.
О з м и л а — взяла.
Не сюди йди, а грунєми, с и н е т а м и!
Усєко.
Віжлун — що може вгадати будуче.
Шаленим танцем — ф у ф е л о ў идут.
Бе́зслихи, бе́звісти, бе́зводи!
Простий чоловік, як «йде між худобу, то так, як ксьондз помежи нас ирщених; так худоба сі єму проступит...»
Тіло рушило.
Но, байка! — пусте!
Коло неї сі веснуї — коло капусти.
Хаща.
Уважаєєте.
Гадайте!
Новослідиці.
Барда — сокира, якою тешуть дерево.
Бартка.
Бер.
Гоби.
Бізі́вно — певно, безпечно.
Бізу́ю — можу. Не бізу́ю — не можу.
Білова́на — біла корова.
Б о в г а́ р — пастух рогатої худоби.
Божка — піст.
Бои́т — кипит.
Бола́ — слабість.
Б о т е й — стадо овець.
Бурішінник — хліб з товченої бульби.
Бу́тини — ліси, де рубають.
Вадитися — сваритися.
Варівни́й — страшний.
В а́ р к о — страшно, небезпечно.
В е р е м ь и — погода.
В і́ х о л а — буря з снігом.

Привітання — ч. I, 33.
Лайки — ч. I, 34.

* * *

Поміж маржиною палять ватру (на божій неділі).

Аби маржинка була сьвітуча, красна, як боже світло, аби до маржинки не мав приступу злий.

Аби овечки чинили єгнички.

Аби ваша коровка, ваша овечка були плідні, як мурашок, як мошка́-комар.

Худо́бйина паска.

Аби худоба була така тиха, як тихо в хаті.

Абис була така весела, як цеса божа днина, абис була така цвітна, як цес день цвітний.

Щоб моя худоба була така тиха, як корінь в землі, шоби була така манниста, як у потоці вода.

Ти меш годувати мене і мого газду, а я тебе буду шьинувати, шоби ти легко спала, шобис рідко рикала, шоби тебе чередінниця не пізнала, де ти ночувала, де ти стояла, шоби ти у мене довго пробувала, шоби тебе не урекли, так як мене не врекла земля, як я гола була.

* * *

Чорт був так, як бог з первовіку. Він крутився шумом на воді, як живий, а бог не знав, з чого він походить.

Бог знав усе на світі, але нічого не міг зробити, а арідник мав силу до всього.

Арідник вигадав усю музику (лиш фльоєру й трембіту бог).

Арідник наробив вівці та кози та й пас.

Арідник видумав віз, ватру (вона була тоді без диму), млин, хату, [нрзб.], коня, вовка, тютюн.

Бог крав у нього вівці, кози, скрипку, дудку, ватру.

Арідник як виносив землю з моря, то сховав трохи землі у рот, але бог закляв, то земля почала рости в роті. Арідник плював, а там, де плюне, земля росла, і з того гори.

На початку світа бог поступив і арідник.

Він, що є на світі — мудрощі тоті — то усьо від него. Він вигадав де віз, де терниця, де що є...

Тепер чортів менше, бо вони мають роботу на фабриках, коло машин, у телефопі, у колії, велосипеді.

Удень не має до чоловіка моци, сидить у скалах та урікує богові.

Штудерації.
Люто вснув.
[Нрзб.]

[ПЛАН ТВОРУ]

I

Родини Ів[ана].
Характер (обміньиник).
Перші враження.
Пасе коров, слухає музику лісову.
Фльоєра.
<Сцена в лісі>, коли почув музику і побачив щезника.
Сцена. Нарешті вигравае мелодію і танцює.
Ворогування родів.
Бійка на дорозі і знайомість з Марічкою.
Смерть батька, доля братів.
Тусок.
Одкривається природа (ігровища, потопельники, люзони).
Стрічі з Марічкою.
Полонина. Гори. Пастухи од звіра. Казки спузара. Кличе лісова.
Мара.
Розстається з Марічкою.

II

Жениться з Палагною (з фудульного роду).
Не сходяться, відносини холодні. Дітей нема.
Він оддається плеканню худоби.
Вічна боротьба з злими духами, щоб захистити од них худобу (Свята). Ворожіння.
Близькість до худоби.
Етн. 126, ч. V, 203—210, ч. V, 218—220.
На новий рік говорить з маржиною бог, ч. V, 201.
Палагна газдує. Гола йде вранці (ворожить) на св. Юрія, IV, 23.
Її підглядає Юра, що <збирає зілля> сіє попіл, IV, 246.
Етн. 103—105, 115; ч. V, 211.

Палагна стає любаскою Юриною.

Юра одганяє градову хмару, ч. V, 221—225; Етн. 123—125. Іван підслухує, як мольфар з Палагною змовляються на нього.

Йому все обридло. Тусок. Банує за Марічкою.

III

Задрімав на великого Йвана. Приходить до нього Марічка і кличе його в гори. Він йде за нею. Знає, що вона нявка, але йде. Марічка раптом щезає. Ніч. Ватра. Етн. 56—59, ч. V, 198—199; ч. V, 200—201.

Чугайстир. Танцюють. З'являється знов Марічка і заводить його в пропасть, де він падає і розбиває голову.

Додому привозять його вмирати. Смерть. Посіжіння. На перевіз.

Іван — Ива! — Палійчук.

Марічка — з роду Гутинюків.

<Параска.> Палагна,-очка.

Юра Онуфрак, мольфар, градівник.

Марічка уміла складати співанки.

Ліс. (Коли Ів[ан] блукав).

Голос невидимої сокири і геканє (Етн., стор. 39).

Папороть (збирають нявки і накриваються нею, щоб бути невидимими).

Бзина (сидить чорт).

Лісовика (Етн., 62—64).

Осинавці (Етн., 85—86, 88).

Лісна (ч. V, 198, 199).

Люто вснув.

Фуга не зіб'єт дроб'єта.

Гадина не укусит.

Сотаєсі.

Потєгає манну.

Гине у той мах.

Имити.

Відьма потинає.

Як йти цікаво, то можна встигнути.

Як свічка згорить, так і чоловік умирає, лиш тота ясність душі лишається перед богом.

Трембіта повістує.

Душа ходить тими шляхами, що...

* * *

[Деталізація полонинського життя]

Іван іде в полонину.

Ранок, піднімаються гори, вітер, квітки, почуття волі й простору полонин. Застає, як роблять живий вогонь. Стая. Смереки. Вівчарі. Дим од ватри.

Ва́таг настрічу вівцям.
Молитва вівчарів.

Трембіти, пісні, отара.

Гонять на пашу.
Вітер.

Дз-дз... Трембіта. Доїння овець. Обід. Вечір. Горять.

Тиша. Похмурий Бескид.

Ой чому не женишся, Бескиде.

Не́гура
Ва́таг робить бриндзю.

Вечір. Ватри. Витрушують воші. Казки спузаря.

Зими.
Лісовий.
Ніч.

Пасе худобу.
Тиша. Дихання овець. Полонина на небі.
Ватри. <Іва>
Іван кричить.
Його кличе лісова.
Варить кулешу.
Вранці туман.
Вітер хвилює.
Показуються горби.
Сонце.

Розлучіння.

Засмучена, мара.

Полонина, вітер. (Ой висока, полонина, з вітром говорила).

Гори (Бескид. Ой чому не женишся).

Ватра.

Ніч, тиша, полонина на небі, ватра, худоба, кричить лісова, вранці туман, вітер хвилює, показуються горби, сонце.

Спузар і його казки (арідник).

Дз дз!..

Мазанка.

Негура (розгубилися вівці).

Ведмідь зарізав корову.

Випав сніг. (Зими).

Дим з ватри розноситься на полонині і стелиться в горах.

Молитва пастухів — ч. II, 194.

Доять вівці. (Гонінник кричить на вівці — рист).

Пси.

По розлученні полонина засмучена, приходить мара.

Негу́га — мряка.

Вівці спасають бриндушу, храбуст, молочій, горішок, заячу капусту.

Попереду йде 2 вівчарі, за ними вівці, за вівцями 1 вівчар підгонить, покликуючи — гісь!

Як витикалась вівця на бік — бирр!..

А ту, що вибіжить наперед, завертає — птруа!

Дощ мачка́тий. Ватаг трембітає <на обід> в полудне і вечером.

Плова з громами.

Ва́таг сіда над ним скуплений, строгий. Розщібає поволі рукави і по сам лікоть занурює в нього свої голі <та волохаті>, покриті волоссям руки. <І застигає у такій позі.> І так застигає над молоком. Тепер <у стаї мусить> має бути тихо у стаї, двері замкнені, навіть спузар не сміє кинуть оком на молоко, <де щось> поки там твориться <наче> щось, поки ва́таг чаклює. Все наче застигло в німім чеканні, бербениці затаїли у собі голос, <будзи на по> причаїлись будзи на подрі, поснули сном чорним стіни і лави, вогонь ледве диха, і навіть дим соромливо тікає у вікно. Тільки <по рухові жил> <жили на ва> по легкому рухові жил на ватагових руках...

І в спузаря білі зуби блищать серед вогню і диму.

[ФРАГМЕНТИ ДО ТВОРУ]

Кучерявий Черемош сердито поблискував[1] сивиною і світився попід скелі недобрим зеленим вогнем.

[1] Над *поблискував* надписано *тряс*, вибору не зроблено.— *Ред.*

В тихих місцях Черемош, як ситий віл, а там, де йому твердо лежати, він скаче скажено з каменя на камінь.

Піниста сваволя потоків.

Закурились чорні гори од мричі, наче скипіли гірські потоки й запарували.

Кипів холодний Черемош.

Всі голоси, весь гомін <шум> лісів спадає в долину шумом потоків, а по горах, в лісах, лишається тиша, скуплена, строга й дзвінка, як струна.

Синє дихання чорних лісів.

Гори вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби.

Царинки блищали, як дзеркала в чорних рамах смерек.

До сну співали йому потоки.

Чорні смереки спускають сум свій в Черемош, а він несе його долом й оповідає.

Схил гір і кожний камінь вкривали рудаві мхи, грубі, м'які, шовкові, як плющ. Теплі і ніжні, вони ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, м'яко вгиналась і обіймали ногу, як пухова подушка. Дрібна зелень гогозів і афин запустила своє коріння у глибінь моху і сипнула на них росою з червоних та синіх ягід.

Рухливе лице гір (пливуть тіні од хмар).

Чому ти си бай не жениш,
Високий Бескиде!
— Бо зелена полонинка
За мене не піде.

Зажурені гори вкрила сумна смерека. Їх поять сумом тіні од хмар, що все стирають бліду усмішку царинок.

Вічна зміна настроїв: коли царинка сміється, ліс хмуриться на горі.

Зажурені гори вкрила сумна смерека. Їх поять сумом тіні од хмар, що все стирають бліду усмішку царин, вони вливають сум свій в Черемош, а він несе його долом у вічнім одноманітнім шумі, чорно-зелений на білім ложі кам'янистих зарінків [1].

Всі гори, вся зелена земля співала потоками.

Ріка несла зелену кров зелених гір.

А коли сонце зійде, засміються царинки поміж похмурих смерек.

Гуцул — здоровий, як гірське повітря, легкий, як потік у свому бігу.

Вітри чешуть кучері гірських смерек, а сонце мастить їх.

Смереки вигідно поклали свої тіні на зеленій отаві.

[ВАРІАНТИ НАЗВИ ТВОРУ]

В зелених горах.
Тіні минулого.
Голос віків.
Відгомін передвіку.
Подих віків.
Голоси передвічні.
Спадок віків.
Дар предків забутих.
Тіні забутих предків.
Голос забутих предків.
Слідами предків.
Сила забутих предків.
Тіні забутих предків.

---

[1] Цей фрагмент подається за публікацією: М. Коцюбинський, Твори в п'яти томах, т. III, Держлітвидав України, К., 1948, стор. 465, оскільки зараз його в архіві не знайдено.— *Ред.*

[ПЛАН, ФРАГМЕНТИ, ПЕРВІСНИЙ, ЧОРНОВИЙ НАЧЕРК ПОЧАТКУ ОПОВІДАННЯ «ЛИСТ»]

Вдома. Сестра. Мати.
Весна. Крик птахів, поросят.
В кухні.
На базарі (ятки).
В церкві.
Святки.
Бійки.
Запах крові.
Ножі.
Розмова (лексикон).

<Темне> Чорне небо і радісні зорі; <тісна вся золота> налита світлом церковця <як тепле, повне любовне серце, як серце коханням>, тепла, як серце.

Чорне небо і радісні зорі; вся золота церковця, тепла, як людське серце, <любов'ю, свято простого серця, перемога любові> що нарешті розцвілось цвітом любові й прощення. <Свято. Квітка. Радість> любові й прощення, що розцвілося нарешті в...

теплом...

яке віддавало останнє живе тепло...

останнім теплом живого тіла...

Вони їли, а з столу дивились на них <витікшим> витеклим оком, зціпивши од болю зуби, опечене у вогні...

Я людина здорова, нормальна, нічим не одрізняюся від других, от, може, трохи вразливіший за других.

Великдень. Чи справді він велик-день? Різанина. Порося. На тварі застиг вираз глибокого страждання предсмертної муки. Очі повитікали, позападали. Зуби вишкірились, як у мерця. Глибока рана в горлі. Конвульсійно підобгані ноги, посмалена й потріскана шкура. Дух смаленого тіла. Коли б в такому стані побачили людину, ми здригнули б ся. А порося й їмо. Оце все м'ясиво, оці трупи в цілому виді, ці частини мерців — ноги, ребра, кишки, сало, шкіра,— все це наводить часом жах на людину. Згадуються ятки з м'ясом — ці обіловані туші — трупи, сині, з білою плівою, з жовтим салом, з духом специфічним, кров'ю, покалічене тіло... Чим різниться різник — корисний член суспільства — од розбійника? Невже тим, що за вбивство людини право карає, право, видумане самим чоловіком, що егоїстично вміє себе захищати, а за вбивство звірини не карає? Коли їм м'ясо, здається, що я чиню злочинство. Кажу про це свому знайомому. Він гладкий, ситий, тільки що попоїв всякого м'яса, з салом на устах, сміється з мене, каже, що моя філософія нерозумна, що він не має жодних докорів на совісті.

Іду в церкву, на всенощну. Там мені хочеться спочити, злитися душею з людьми, які <справляють> обходять пам'ять Христа, що приніс людям заповіт любові й справедливості. Але й тут, у це свято побідної любові, я бачу, як принесли святити маленькі трупики поросят, ковбаси, м'ясо і т. д. Оргія вбивства, жадних апетитів, канібальства. Коли ж наступить справжній Великдень, великий день любові до живущого всього, день справедливості?

ВЕЛИКДЕНЬ

[Картка зі щоденника Коцюбинського]

...Нині великодня субота, самий безладний день у християн. Всі немов вибились з колії, покинули звичайну роботу, почувають себе на межі межи нинішнім і завтрашнім <яке так одрізняється>: завтра має щось статися, таке незвичайне, таке одмінне од <звичайного> щоденного трибу життя. Золота тінь дитячого настрою з далекої минувшини отіняє душу дорослих і тривожить в ній давно пережиті <солодкі> емоції і <викликає якусь неясну

надію на кр[аще]> будить неясну, неоправдану досвідом надію «на завтра»...

Я живо пригадую собі предсвятковий настрій в дитячих літах: в нім, як у барвистому візерунку калейдоскопа, мигтіли і нова святна одежа, і <теплий> сонячний день, що [нрзб.] має бути на великдень, і купа ласощів, од яких повен рот набігав слюни, а <найбільш> врешті поросячі вушка, такі присмажені, сухі, аж хрумаючі в зубах. Я дуже любив ті вушка і знав, що вони дістануться мені. <Я> Нині згадую той настрій і чую в собі легкий відгук, як од великого дзвона при сильному бурханні вітру. Я радо чіпляюся за ці згадки, щоб хоч трохи спочити душею на них, заглушити в собі ту ноту, яка од кільки день з упертістю <голодного комаря> докучливою дзвенить і дзвенить у мені, де б я не був, що б не робив. Я згадую <свої> кращі <пориви в дитинстві> пориванння свого дитинства, такі чисті, такі інтенсивні. Що зробило з ними життя? Їх доля нагадує мені дике каміння, обточене й розмите на пісок дужою хвилею моря... Та от знов!..

Я схоплююсь і визираю в вікно моєї хати, що виходить на чорний двір. Наша куховарка Явдоха, з мокрими засуканими руками, біжить через двір, а в неї під притиснутим ліктем б'ється і вищить біле порося. Я бачу, як Явдоха енергічно затискає його між колінами, піднімає голову і блискучим кухонним ножем перерізує горло. З диким непоросячим криком воно вирива́ється з-поміж колін і б'ється об землю: тріпається, обливаючи кров'ю себе й пісок. <Круг Явдохи стоїть дітвора> Дітвора з цілого двора <збіглась> оточила Явдоху і дивиться на ту сцену. Ще мент — і Явдоха, держачи порося за задні ноги та виставивши, мов напоказ, роззявлену рану під горлом, поспішно й діловито бігла назад у кухню. Це те саме порося, що, принесене вранці з базару, бігало <на нетвердих ще ногах> по всіх хатах, постукуючи ратицями, та трусило своїм біло-рожевим тілом на нетвердих ще ногах.

Вже кілька день я знаходжусь в <якійсь> особливій атмосфері. В моїй родині, такій добрій, гуманній, неспроможній нікого скривдити, я тільки й чую останніми днями: «треба нині зарізати», «чи не закололи вже», «треба злити кров окремо...», «доглянь, щоб порізали печінки, серце й легке...», «ногу спечемо, а голову зваримо...», «кишки,

куди поділи кишки?» і т. д., і т. д., все такі ж страшні слова, <звеляючі убити, зарізати> несучі смерть, забивства. Моя сестра безперестанку бігає з кухні до кімнат і своїми голими руками, по яких стікає кров, доторкається раз у раз до посуди, лишаючи на ній криваві знаки. В хаті не можна знайти <нічого, на чом[у]> ні ножа, ні ложки, ні склянки, на <яких> котрих не було б якихсь непевних <знак[ів]> плям, навіть хліб немов мокруватий та чимсь пахне. З пекарні несеться специфічний дух свіжої крові й непрохоловшого, от-от ще живого м'яса. Той нудний дух виповняє всі хати, насичує навіть мою одежу. Якась сила тягне мене до пекарні.

[ПЛАН ТВОРУ «НА ОСТРОВІ»[1]]

<Piazza>.
<Агава>.
<Садок>.
<Morituri>.
<Дощ (сироко)>.
<Над берегом>.
Самотність (пропала зима).
Три письменники.
<Роман>.
Постійні стрічі (Діеренбах, Козина, Асунта, Сподора).
«Хорошо купаться», Riola, Вебер.
Дземпоньєри.
Різдвяна ніч.
Город (покручено).
Садок помаранчовий.
Весна (сірий камінь, персики і кульбаба).
Морське око.
<В хаті дощ>.
<Morituri>.
Гарно (?)
Дземпоньєри: каплички.
Постійні стрічі.
Різдвяна ніч.
Весна.

---

[1] Вперше опубліковано: Михайло Коцюбинський, Твори, т. IV, ДВУ, 1929, стор. 322.
Публікується за автографом (р=203).

ПРИМІТКИ

ЯК МИ ЇЗДИЛИ ДО КРИНИЦІ

Дата і місце написання: листопад 1908 р., Чернігів.

Вперше надруковано: газета «Рада», 1908, 21.V, № 291.

На початку червня 1908 р. Коцюбинський приїздить в с. Кононівку Пирятинського повіту, на Полтавщині, з наміром відпочити, ближче придивитися до життя села і написати щось серед сільської тиші. У листі до О. І. Аплаксіної від 17 червня він повідомляє з Кононівки, що збирається поїздити по селах для вивчення сільської дійсності. 19—20 червня письменник їде на ярмарок, в с. Єнківці Лубенського повіту.

«З подорожі дуже задоволений,— пише М. Коцюбинський дружині 21 червня 1908 р.[1] — Ярмарок не в селі, а в долині серед високих гір, коло якоїсь святої криниці. Місцевість надзвичайно гарна, а ярмарок особливий, якого я ніколи не бачив. Наїздить туди маса народу, з різних сіл, навіть здалеку, і все для того, щоб цілу ніч не спати. Кожне село стоїть своїм табором, палять вогонь і цілу ніч співають хорами. Співають всі гори, співає долина, горять вогні на землі і свічки на рогах волів. Щось дуже оригінальне і гарне».

Ця поїздка дала письменникові матеріал для нарису «Як ми їздили до Криниці».

Першу згадку про нарис знаходимо в листі М. Коцюбинського від 2.XII 1908 р. до редактора газети «Рада».

«Згадав собі Ваше бажання мати якусь мою роботу в «Раді» і сів за неї,— повідомляє Коцюбинський.— Написав, та слабість цілий місяць не давала мені можливості переписати та й одіслати його Вам. Тепер посилаю. Взяв я нашу поїздку з Кононівки до Криниці. Не знаю, наскільки робота вдалася мені, бо голова у мене зараз така, що нічого не розбираю, але щире бажання було чим зможу поповнити Ваш редакційний матеріал.

З свята у Криниці я зумисне не робив етнографічної картини, бо такий спосіб оброблювання сюжетів мені не подобається. Я дав кілька суб'єктивних записів, старався бути щирим — от і все».

---

[1] При посиланнях на листи М. Коцюбинського подається авторська дата.— *Ред.*

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 24 сторінках поштового паперу з багатьма правками чорним і червоним чорнилом (р-82).

2. Газета «Рада», 1908, 21.XII, № 291.

3. Михайло Коцюбинський, Дебют. Оповідання. Видання Українсько-руської видавничої спілки. СПб.— Львів, 1911, стор. 149—161.

Друкується за збіркою «Дебют».

Різночитання та варіанти

Сторінка 8

29 — повинна ж бути дорога... 1: повинна ж бути...

Сторінка 9

18 — піддає мені гадку. 1: піддає мені щасливу гадку

Сторінка 10

26 — на столах. 1: і бачимо на столах

Сторінка 11

11 — високі. 1: воскові

Сторінка 12

5 — глибокій чаші. 1: на дні холодної чаші

14—15 — збираю волів. 1: зберу всіх волів

Сторінка 13

1—2 — та ще щось чудне. 1: та ще щось

4 — і лайнаком. 1 : і кізяками

38 — Лунають хори, дзвенить. 1: Лунають хори, усі говорять, дзвенить

40—41 — самі завзято. 1: вже самі завзято

Сторінка 14

41 — металеві. 1, 2: залізні

Сторінка 16

10 — Екс-про-прі-а-ція. Може, чули? 1: Екс-про-прі-а-ція

16—17 — «Усіх накрила?» — «Усіх накрила. Ловко!..» 1: «Ловко!..»

ДЕБЮТ

Дата і місце написання: 27 лютого 1909 р., Чернігів.

Уперше надруковано: журнал «Літературно-науковий вісник», 1909, т. XLVII, кн. VIII, стор. 193—216.

У листі до В. Гнатюка від 2.III 1909 р. Коцюбинський повідомляє: «Хорий, ледве дихаючи, я мусив сісти за стіл і написати до «Вісника» оповідання (аркушів на 2) під з[аголовком] «Дебют». Не знаю, чи воно вдалося мені... Якраз тепер переглядаю його, на святки перепишу і одішлю...» Про це оповідання пише Коцюбинський 29.III 1909 р.:

«Тема цікава. Це перший виступ на життєвій сцені, перша гра і разом з тим свідомість гри, і якась сила, що штовхає людину по похилості вниз, що не дає покинуть ролю, спинити гру, що каже розсівать наше «я» з повним завзяттям і всякими способами, як смітникові бур'яни своє насіння. Не знаю, чи вдалося мені зробити те, що я хотів. Нашим (домашнім) подобається, але то, може, «породственному». 4 квітня 1909 р. письменник повідомляє редакцію журналу «Літературно-науковий вісник», що надсилає оповідання «Дебют» для журналу (див.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 7, № 481).

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 60 сторінках поштового паперу з багатьма правками червоним і чорним чорнилом (р-84). Заголовок: «Дебют. Оповідання Михайла Коцюбинського». Спочатку автор назвав оповідання «Дебютант», а потім «ант» було закреслено.
2. «Літературно-науковий вісник», 1909, т. XLVII, кн. VIII, стор. 193—216.
3. Михайло Коцюбинський, Дебют. Оповідання. Видання Українсько-руської видавничої спілки, СПб.— Львів, 1911, стор. 3—34.

Друкується за збіркою «Дебют».

Різночитання і варіанти

Сторінка 17

20 — проймає тіло. 1: все більше проймає тіло
24 — з стіжками. 1: наче зійшло, з стіжками

Сторінка 20

33 — Я хтіла знати, чи скоро. 1, 2: чи скоро
41—42 — блискучо-синє. 1: сліпуче-синє

Сторінка 24

15 — лад. 1: порядок

Сторінка 25

25—26 — до якого ось тільки молились. 1: до якого молились

Сторінка 27

20 — не світять ще світла. 1: не світять ще світла. Тоді там говорить у грубі
23—24 — тримає в руках довгу солому. 1: має в руках солому

Сторінка 29

3 — думці. 1: душі

Сторінка 30

11 — аби гільки зайняти більші простори. 1: аби тільки пересунутись далі, аби тільки зайняти більші простори

Сторінка 33

42 — і не одірве. 1: і не одірве. В них видко муку

Сторінка 34

1 — холону і кажу. 1: холону і ясно кажу
10 — їй оддам. 1: все їй оддам

Сторінка 35

12 — дуже нещасний. 1: дуже нещасний, дуже нещасний
22 — не уявляє собі. 1: не уявляє навіть собі

Сторінка 38

20 — ламав кайдани. 1: ламав свої кайдани

Сторінка 42

14 — уперся навіть. 1: уперся, сердиться навіть
30 — Нічого не чую. 1, 2: Нічого не бачу, не чую
38 — даю. 1: простягаю

Сторінка 43

23 — співають. 1, 2: їдять, співають
34—35 — панна Анеля... Ага! Се та... наче тінь. 1: панна Анеля... наче тінь

„FATA MORGANA"

(З сільських настроїв)

Дати і місце написання: частина перша — 12 січня 1903 р., Чернігів; частина друга — 31 березня 1910 р., Чернігів.

Перша частина повісті як самостійний твір (етюд) вперше опублікована в журналі «Киевская старина», 1904, кн. III, стор. 383—412; друга частина — в журналі «Літературно-науковий вісник», 1910, кн. VI, стор. 417—444, та кн. VII, стор. 3—39.

Про першу частину повісті М. Коцюбинський згадує в листі до В. Гнатюка від 7.XII 1902 р.: «У мене вже готов матеріал для 4-ї книжки. «Цвіт яблуні» — етюд, «Fata morgana» — з сільських настроїв і «Дорогою ціною» — опов[ідання]».

24.I 1904 р. М. Коцюбинський повідомляє, що за кілька днів надішле до «Киевской старины» оповідання «Fata morgana», але не знає, чи надрукують, оскільки твір може викликати цензурну заборону. Письменник говорить і про своє бажання написати твір більшого обсягу. У листі від 3.II 1904 р. редактор «Ради» пише М. Коцюбинському, що рукопис повісті «Fata morgana» передав редакції «Киевской старины», де твір незабаром має бути опублікований (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського, А-2365).

Про тогочасні погляди та діяльність М. Коцюбинського можна скласти уявлення з відомостей Чернігівського губернського жандармського управління про таємний нагляд за ним від 1.VII 1902 р. по 1.I 1903 р.: «Ведет дружбу и знакомство исключительно с поднадзорными, личность, безусловно, вредная по своим противоправительственным взглядам. Требует усиленного надзора» («М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи. Матеріали. Публікації», «Наукова думка», К., 1968, стор. 98).

Збереглося чимало підготовчих матеріалів до повісті «Fata morgana», особливо до її другої частини; вони свідчать про велику роботу письменника по вивченню настроїв і подій на селі напередодні, під час та після революції 1905—1907 рр. Повість побудована на основі дійсних фактів, документальних матеріалів про революційну боротьбу селянства 1905—1907 рр.

«...Поштовх до створення однієї з головних колізій«Fata morgana»,— відзначає П. Й. Колесник,— даний романом О. М. Горького «Мати» («Горький и литература народов Советского Союза», Ереван, Издательство Ереванского университета, 1970, стор. 337).

У листі від 26.IX 1908 р. М. Коцюбинський, повідомляючи, що після одужання візьметься за другу частину твору «Fata morgana», зауважує: «До цієї роботи мушу готуватися, бо се річ дуже серйозна і трудна». Письменник їздив по селах, зустрічався з учасниками революційних подій, вивчав судові процеси над повсталими селянами. Так, він цікавився судовим процесом, пов'язаним з подіями 1905 р. в с. Вихвостове, Городнянського повіту, на Чернігівщині, про що дізнаємося з його листа від 16.II 1910 р.: «...Виїхав я був до Конотопа послухати цікаву судову справу — самосуд багатих селян восени 905 року над бідними, що хотіли розділу землі. Забито 15 чоловіка». (За точнішими даними, було вбито 16 чоловік,— див.: «Історія Української РСР», т. 1, «Наукова думка», К., 1967, стор. 556).

Вихвостівських куркулів «надихнули» на самосуд над активними учасниками селянського руху запровадження воєнного стану в повіті і жорстока розправа генерал-ад'ютанта Дубасова над селянами.

У процесі підготовки до написання повісті Коцюбинський робить виписки з журналу «Труды Императорского вольного экономического общества» (1908, № 4-5, липень — жовтень) про селянські рухи в різних місцях країни під час революції, про їх причини та наслідки, про розправу над повстанцями. «Главной причиной движения,— виписує письменник,— было малоземелье, но многие, подстрекаемые агитаторами, примкнули к движению на политической почве, как-то: перемена правительства, учреждение республики, уменьшение налогов и пр...» (Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 3, Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 370). «Вражда к помещику искони существует...»; «...Цель движения — выжить помещиков» (там же, стор. 370, 373). «По ночам собирались на митинги. Были составлены общественные приговоры с требованием учредительного собрания и отобрания земли от землевладельцев» (там же, стор. 369). «Одно селение обстреливалось артиллерией... В одном селении казаки убили 2 кр[естьян], несколько ранили, в другом изрублены насмерть два кр[естьяни]на. Были убитые и затоптанные лошадьми» (там же, стор. 372). «После ликвидации движения. Настроение кр[естья]н как было, так и есть, и еще ухудшилось: участвовавшие сидят в тюрьмах, семьи дома страдают... Настроение не изменилось и даже стало более озлобленным»; «бедняки и средние кр[естья]не все-таки твердо убеждены, что их земельная нужда будет удовлетворена» (там же, стор. 371, 372).

Велике значення для вивчення письменником становища, настроїв, сподівань селянства мали дописи земських кореспондентів,

тобто кореспондентські картки Чернігівського губернського статистичного бюро (де працював Коцюбинський) з записами сільських кореспондентів про стан села 1905—1906 рр. Рукою Коцюбинського підкреслені, наприклад, такі місця в картках-кореспонденціях: «Говорят: недаром люди все бастуют по станциям и заводам, ведь земли дадут — тогда заживем»; «большинство народа ожидает даровой прирезки земель»; «у некоторых землевладельцев хлеб попалили» (там же, стор. 375—380). Для сюжету повісті письменник використав матеріал такої кореспонденції:

«Уезд Городнян[ский], волость Тупичев[ская], селение Вифостов. 26 октября крестьяне разгромили экономию помещика с[ела] Вифостова М. Д. Корвильского-Гриневского (Карвольського-Гриневського.— *О. Г.*), разобрали весь хлеб с амбаров и две скирды около 20 000 коп, лошади, коровы, мебель, посуду, в доме бывшую, и все земледельческие орудия, около 10 000 ведер спирта и сожгли винокуренный завод, два кирпичные дома и все амбары, конюшни и сараи.

2 ноября крестьяне села Вифостова убили своих жителей ружьями, 17 челов[ек], подозреваемых виновных в разгроме экономии» (там же, стор. 383).

Як свідчать архівні документи (див.: «М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи, матеріали, публікації», «Наукова думка», К., 1968), М. Коцюбинський мав тісні зв'язки з соціал-демократами, був активним учасником революційної боротьби проти існуючого суспільного ладу, перебував під впливом соціалістичних, марксистських ідей, що позначилося й на повісті «Fata morgana».

Уперше згадує М. Коцюбинський про роботу над другою частиною повісті «Fata morgana» в листі до редакції «Літературно-наукового вісника» від 12.XI 1909 р. Письменник обіцяє незабаром надіслати твір до журналу. «Є в мене готовий план і на третю частину...»,— повідомляє Коцюбинський (Інститут літератури, відділ рукописів, ф. 7, № 486). Перемагаючи тяжку недугу і втому, письменник інтенсивно працює над повістю. «Я теперь,— пише він до О. Аплаксіної 10.XII 1909 р.,— так выбился из обычной житейской колеи, так погрузился в работу, что реальная жизнь для меня почти не существует. Я весь среди своих героев, живу их жизнью, разделяю их горе и радость, говорю их языком и предан их интересам. Что делается вокруг меня — не знаю и, правду сказать, не хочу знать». «Работается мне плохо,— додає він у листі до О. Аплаксіної від 16.XII 1909 р.— Я недоволен своей работой, нервничаю, сержусь, но все же аккуратно пишу. Никуда не хожу: ни в концерты, ни в оперетту, бегу от всех соблазнов».

А в листі від 20.XII 1909 р. він повідомляє: «Пишу продовження «Fata morgana». Це буде частина друга. Хочеться змалювати село за часів революції і аграрних рухів. Є думка написати і третю частину — «заспокоєння та здичіння села в останні часи».

«Умови для праці, через здоров'я, не дуже сприяючі,— звіряється письменник редакції «Літературно-наукового вісника» в листі 5.I 1910 р.,— тому мушу вертатись назад, перечитувати, виправляти і навіть переробляти. Хотілося, щоб оповідання зроблено було можливо краще. Друга частина буде більша за першу, гадаю,

що вона займе місця мінімум на 4 аркуші друку. Через те не обіцяю швидше прислати як в кінці січня старого стилю. За другою частиною зараз почну третю, все вкупі дасть одну більшу, суцільну річ» (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 7, № 487).

13 квітня 1910 р. Коцюбинський пише до того ж адресата: «Нарешті посилаю вам (посилкою) другу частину опов[ідання] «Fata morgana». Чи не міг би я дістати коректу до 1 мая? Коректа дуже потрібна мені. Треба зробити деякі дрібні поправки, яких не маю сили зробити в рукопису» (Інститут літератури. відділ рукописів, ф. 7, № 491).

Царська цензура зустріла повість вороже. Так, київський окремий цензор по іноземній цензурі писав про другу частину повісті у рапорті Петербурзькому центральному комітету іноземної цензури від 30.VIII 1910 р.: «Рассматриваемая повесть (2 часть) рисует беспорядки в 1905 г. в малорусской деревне. Неуспех волнений (бунта) объясняется отсутствием солидарности и сплоченности среди крестьян (стор. 425); рисуется легкость и социальный эффект поджогов (стор. 439), причем огню приписывается роль «мстителя за кривду» (стор. 446); как средство к отнятию земли у помещиков указываются не только поджоги, но и убийства (стор. 448). На стр. 461 рисуется перспектива социалистического рая, «где не будет богатых и бедных». На стр. 473 содержится утрированное описание репрессий карательных отрядов, а на стр. 476 и 480 — самосуд над агитаторами, вызванный только страхом репрессий правительства.

Усматривая в повести возбуждение крестьянских масс к ниспровержению существующего в России общественного строя, я полагаю, что она применительно к п[араграфу] 2 ст[атьи] 129 Угол[овного] улож[ения] подлежит запрещению» («М. М. Коцюбинський як громадський діяч», стор. 41—42).

У деяких виданнях повісті «Fata morgana» відновлювалася викреслена Коцюбинським у рукописі сцена сходки в лісі. Однак, як гадають сучасні дослідники, ця сцена викреслена письменником не з цензурних міркувань, отже, подаємо її в примітках — серед різночитань та варіантів.

Джерела тексту

Частина перша

1. Автограф (р-85) — зошит з 57 сторінок поштового паперу, без обкладинки, з багатьма виправленнями червоним і чорним чорнилом. На початку зошита — ім'я і прізвище письменника, в кінці — дата.

2. Автограф (р-87), ранній варіант початку повісті.

3. Журнал «Киевская старина», 1904, кн. III, стор. 383—412.

4. Михайло Коцюбинський, У грішний світ. Оповідання. Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1905, стор 84—117.

Друкується за збіркою «У грішний світ».

Частина друга

1. Чорновий автограф (р-86) — зошит з 95 сторінок поштового паперу, без обкладинки, з багатьма виправленнями чорним і червоним чорнилом.

2. Журнал «Літературно-науковий вісник», 1910, кн. VI, стор. 417—447, та кн. VII, стор. 3—39.

3. Михайло Коцюбинський, Дебют. Оповідання. Видання Українсько-руської видавничої спілки, СПб.— Львів, 1911, стор. 64—148.

Друкується за збіркою «Дебют».

Різночитання та варіанти

Частина перша

Сторінка 44

4 — Коли Андрій. 1: *далі йде інший текст до слів:* От фабрика, то вже щось інше *(стор. 45)*.

Коли Андрій Побідаш проходив повз головний будинок погорілої сахарні, з стін руїни з галасом знялось вороння, а всередину з лускотом посипались тиньк і цегла. Хоч сахарня давно вже була закинута, розсипалась і заросла травою, в порожніх будинках її раз у раз вчувався шум, немов гомін машин і робочих лишався постарому жити. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, напівкриті молодими бур'янами, гнилі трухляві жолоби і чорні дірявікна, з яких немов щось виглядало, Андрій згадував колишнє. Які-небудь шини, що блищали з трави, як плазуючі гадюки, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики, і він бачив себе коло вагонеток з цукром або біля апарату. Тоді він брав 13 карбованців на місяць!..

— То були часи, пане добродзею! — сказав він голосно до себе і гладив білені вуси.

Андрій прямував до самого вершечка горба, по якому розкинулись фабричні будинки.

«Га! Вже воно так довго не буде! — сміявся він очима.— Вони як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару!..»

«Вони» — то були німці чи чехи, а, може, й жиди, що шість літ минуло, як приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч після тих оглядин ніхто вже не цікавився руїнами, Андрій не покидав надії, що ось-ось швидко, як наїдуть пани, усе полагодять і пустять фабрику.

Ну, а тепер він уже довідне знає, бо панський пастух Хома Гудзь сказав йому таку новину, що аж! Хома хоч і ходить коло панського товару, та все ж він ближче до панів, все ж коло них треться... Буде фабрика, буде!.. Бо то, пане добродзею, чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш. Та велике щастя — латочка землі! От крутиться один з одним на своїй скибці, як в ополонці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має... Хазяї!..

Андрій з презирством цвіркнув крізь зуби. От фабрика, то вже що інше. Тут хоч працюєш, зате й маєш.

21— береста. 1: в'яза
22 — злазили униз. 1: злазили з горба униз
23 — Вліво від Андрія. 1: Вправо од нього
24 — а за ним. 1: а за ставком
25 — ховалася поміж деревами. 1: ховалося в дерева; За берестом. 1: Ззаду, за в'язом
26—27 — синьої річки. 1: річки

Сторінка 45

1 — гуділи. 1: гучали
33 — не такий світ тепер. 1 : *слово* тепер *закреслено.*
40 — завмерли в повітрі. 1: завмерли

Сторінка 46

8 — із пилипівки. 3: саме з пилипівки
10—11 — панського пастуха Хоми Гудзя. 1 : Хоми Гудзя
15 — Цапин син. 1: Сучий син
23 — до ноги. 3: до ночі
24 — крот. 1: крот його ма
25 — казати вам. 1: казати вам, Андрію
33 — рання весна. Над шляхом. 1: рання весна. Сіро-зелені поля лягали з обох боків. Над шляхом
34 — хатинка. 1, 3: халупка

Сторінка 48

2 — Одні з села, а другі в село, як отой Марко Гуща. 1: Або той Макар Гуща
3—4 — пане добродзею, на фабриці. 1: пане добродзею, в Адесі на фабриці
5 — Плату йому давай більшу, роботи йому багато, бач. 1: Мала, каже, плата, багато роботи, не хочемо, каже, своїми мозолями пузанів збагачати.
11 — та й сховалась назад... 1: та й сховалась...
14—15 — стояла поміж закинутих. 1: стояла поміж порожніх, закинутих

Сторінка 49

28 — Вона стояла біла. 1: *далі уривок з численними виправленнями, закреслений:*
Ввійшла Гафійка і неспокійно поглянула на батька. От уже й завелися!.. Гафійка не любила, коли старі гризлися. Щоб затерти якось сварку, вона зразу заметушилася, вхопила з рук в Маланки ложки, перебігла кілька раз од столу до печі, аж по хаті заходив вітер, стрибнула до мисника і наробила такого грюкоту, що у Андрія одлягло од серця. Маланка ласкавим оком стежила за своєю улюбленицею, і сухе її обличчя зовсім вияснилось. Ні, вона не дасть їй мазатись коло печі, нехай дитина згадає колись, як їй було у матері! Маланка сама подала обід.
Гафійка щебетала. То було чисте, виплекане, вилизане матір'ю звіреня. Її руки і ноги, круглі, міцні й бронзові од сонця, були покриті тоненькими волосочками...
37 — Мамо, давати обідати? 1: *далі уривок од слів:* Андрій мав гарну присмаку *(стор. 50) закреслений.*

Вона ще була під враженням розмови з Прокопом і говорила його словами. Маланка наставила вуха. Про що говорив Прокіп? Чи видко з його бесіди, що, повернувши з Таврії, він восени засватає Гафійку? Але Прокіп говорив не про себе, а про Макара Гущу.

Андрій здивувався.

— Хіба Макар повернувся?

— Привели його з Адесу... Каже — врядник наказував старості: дивись, каже, за ним, що робитиме й що казатиме.

— Мабуть, вкрав щоєь або забив кого,— рішила Маланка.

— Ні, мамо... Каже Прокіп — на фабриці робив він та збунтувавсь, мало платили...

Андрій розсердився.

— Ач, насіння!.. П'ятнадцять карбованців бере на місяць, пане добродзею, а ще бунтує... Та ти бери гроші та й в руку цілуй, небоже! Бунтує оден з другим... Та я з такого живцем шкуру дер би, їй-богу...

— Кажи. Де-таки видано, щоб не злодія та вели отак, мов рештанта... Або вкрав, або зарізав кого...

— Дурна! Та ж то бунтар... він, значить, збунтувавсь. А ти, Гафійко, з ним не приставай, бо він бунтує... о!..

Сторінка 50

29—30 — вся червона, з очима повними сліз. 1: вся червона й заплакана

Сторінка 51

38 — ненажерливої. 1: пажерливої

Сторінка 53

13 — мріяти. 1, 3: марити
27 — не скажу. 1: не знаю
39 — грається. 1: купається

Сторінка 54

6—8 — Але ще дочекають наші руки обробляти... ой поділять. 1: Але пождіть, пождіть! Ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки. Поділять тебе, земле, ой, поділять. Як вони наїдуть — так і поділять. Не дурно йде чутка, вже воно щось є...

36 — ляскав пугою. 1: ляскав з пуги
36—37 — що покривав. 1, 3: покриваючим
40 — поволі. 1: потиху

Сторінка 55

11 — найми. 1: у наймах
27 — Собака ти, та й вже. 1: Собака

Сторінка 57

18 — Було якесь свято. 1: *первісний варіант розділу перекреслений:*

На селі тільки й розмов було, що про Марка Гущу. Всякі дивні й фантастичні історії підхоплювались і розносились по селу. Його малювали злодієм, душогубом, розказували, що він когось зарізав, закопав крадені гроші, та незвісно де, і тепер за ним стежать, чи не звіриться кому з товаришів. Інші розказували, що він збунтував цілу фабрику,— що всіх робочих перебили, а його лишили,

щоб він розказував про те на науку людям. Особливо не любив його Андрій. Він ніяк не міг зрозуміти, чого хотів Гуща. Брати сімнадцять карбованців на місяць — і через дурний розум позбутися служби! Якої ж болячки треба ще йому? Зате дівчата та парубки просто подуріли. Особливо дівчата гинули за ним. Вони приклали йому прозвище «Орел» — і воно найкраще личило йому. Не було в селі парубка сміливішого й бравішого за нього, ніхто не вмів так палко танцювати, ніхто так вигадливо не міг говорити. А коли він розказував про Адес і про всі дива його, коли оповідав про свою фабрику, десятки очей горіли цікавістю і не могли од нього одірватись. Дехто казав, що він знає більше од попа, але цьому не всі вірили.

І, не вважаючи на те, що матерки заказували дівчатам і близько бути коло Марка, на вулиці раз у раз збиралась біля нього юрма челяді...

Гафійка часто думала про Марка. Вона не могла його забути, він їй подобався. Він найчастіше брав її у танець, хоч вона була бідна і гірше од других зодягнена, тоді як інші парубки крутилися біля багацьких доньок. І він з нею розмовляв не тільки жартуючи, а як з тою, що думає брати. Вона так часто марила про нього, що навіть Маланка помітила її задуму. Коли Гафійка раптом серед роботи опускала руки і в задумі зривала пальцями круглої, мов точеної, ноги стебло трави, стара ловила очима гру тіней на лиці дочки і хитала головою, наче все розуміла.

— Пішла б ти, доню, до Кандзюбихи та розпиталася, чи нема звістки од Прокопа,— казала вона з співчуттям.

Але міна Гафійчина, її надуті губи й зневажливий рух бентежили Маланку, і вона не знала, чого та хоче.

19 — шпортались. 1: кружились

Сторінка 58

16—17 — Люди прохали дощу. 1: Люди, мов каня, прохали дощу

Сторінка 59

3 — голодом моритись. 1: з голоду мліти

41 — видивлялась. 1: зупинялась перед Андрієм, сплескувала руками і, розтуляючи їх, видивилась.

Сторінка 60

1—2 — уранці! Що важив. 1: уранці! Такого ситого! Що важив

7 — викрикнула. 1: викричала; 3: вигомоніла

10 — попоїж. 1: покушай

17 — вона. 1: юшка

Сторінка 61

3 — до крихти. 1, 3: дощенту

Сторінка 62

4 — Ходять по полю. 1, 3: Ходять собі по полю

13 — пожерли. 1: поїли

42 — потім поїхали. Але Маланка. 1: потім поїхали. Маланка вічно крутилась думкою коло тої події, розпитувала людей, снувала надії. Говорили різно. Але Маланка

Сторінка 63

16 — усього тільки. 1: усього на всього

31 — Якось надвечір Маланка. 1: *інший текст розділу:*

Марка Гущу забрали. Наїхали москалі з шаблями, трусили, скликали людей — і повезли його у тюрму, кажуть. Гафійка бачила, як він ішов поміж москалями, білий-білий, голову підняв догори і поглядав на людей, що вибігали за ворота дивитись на нього.— Рештант... рештант...— чула вона навкруги себе. Діти бігли за ним, як за яким невідомим чудом, собаки брехали на чужих, люди зупинялися, дивились услід і потому збирались у купки. Гафійка не могла зрозуміти, за що його взяли. Адже вона не вірила сплітках та пересудам, що ходили по селу; серцем чула, що він не міг ані вкрасти, ані забити — і надаремне силкувалась збагнути, за що ж його взято? Дивлячись на нього, Гафійка сама була бліда, як смерть, і трусилася всім тілом. Їй було жалко і страшно.

Це їй трапилось перше велике дівоче горе, що каламутило душу і текло сльозами з очей, горе, з яким мусила критися. От і навчилася! — гірко осміхалась вона, нахиляючись над дешевою з малюнками абеткою, що купив їй Марко і яку вона ховала в старій обичайці разом з найдорожчими речами — биндами та паперовим крамним вінком. Серце в неї закипало ще більшим бажанням збагнути ті чорні кружки та карлючки, що єднали її з Марком. Або, похилена над заступом або сапкою, мовчазна, хоч навкруги співали, вона згадувала Марка, його стать, його слова, думки, все його поводження, даремне намагалась скласти все докупи, все зрозуміти, все зв'язати,— і нічого не виходило в неї, лише жи́ли на чолі набрякали та по блідому дитячому видочку блукали тіні болісних питань.

Чи вона коли побачить його? Що з ним ізроблять?

Ох! Вона зітхала з глибини серця і ледве здержувала сльози, щоб не помітив хто.

Особливо дратував її батько. Андрієві Марко був наче сіль в оці, він його раз у раз лаяв.

— Катюзі по заслузі. Я б такого, пане добродзею, за шию та на галузку!.. Коротка справа.

Гафійка визвірилась...

— Отакої!.. На галузку!.. Що він вам зробив, що винен вам... Лають, а самі не знають, за що... ото-о!..

Вона блиснула на батька гнівними очима, повними сліз, підняла догори плечі і з плачем вибігла з хати.

— Е, пане добродзею, тут щось є!..

Стара, ти бачила? То ти так глядиш мені дівки?..

Але «стара» не звернула на нього уваги. Вона побачила сльози своєї дитини і побігла туди, де потрібне було матерне серце, щире слово, потіха...

Сторінка 64

1— на її виду. 1: на її білому виду

Сторінка 65

5—6 — Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття. 3: Маланка з Гафійкою ідуть курною дорогою і хоч мають утомлене тіло, але разом і приємне почуття.

11 — м'який пил під ногами замість стерні здаються тепер щастям. 1: дотик мокрої сорочки, холодної од вечірньої вогкості, м'який пил під ногами замість стерні дають насолоду

35 — мов у чоботях. 1: у чоботях

Сторінка 66

8 — аж. 1, 3: допіру

Сторінка 68

14 — гавкання. 1: гавкоту

31 — гудів. 1: грав

Сторінка 69

2 — до хлопців іржати. 1: до хлопців іржати, немов кобилі

22 — тьмяне. 1: блимаюче

Сторінка 70

6 — клубочать угорі. 1, 3: клубочаться вгорі

31 — Немов так і треба... 1: *після речення:* Немов так і треба *йде обзац, перекреслений червоним чорнилом:*

Для себе <собі> лишили <голодне старе> скошене <і змордоване> тіло й <важку> голодну старість. Та бог з ним, бог з ним. А он що важко: виплекати єдину дитину, дивитись, як грають молоді сили, як цвіте краса, і знати, що все це загине марне, що її чекає та ж сама доля, той самий шлях.

35 — А мабуть, прийде... 1: *далі йде уривок, перекреслений червоним чорнилом:*

Гудзь угадав.

Підперши припічок, випроставши своє молоде тіло і згорнувши руки, стояла задумана Гафійка. Широко розкриті очі її дивились, повні жадної цікавості, з смаглого обличчя кудись у простору, поза тісні стіни халупки, поза сіру осінню мряку... Що вони бачили там? Може, синє небо? Може, ясне сонце?..

Частина друга

Сторінка 74

26—27 — Не буде чоловік з голоду гинуть, аякже... 1: Не буде чоловік з голоду гинути більше

34 — не заробиш? 1: не хоч заробити?

Сторінка 75

25 — зникла. 1: встигла зникнути

Сторінка 77

8—9 — Хіба Маланка і так не знає? 1: *далі йде абзац, перекреслений червоним чорнилом:*

Одна була думка, одна гріла надія — діждатись, що їхня дитина зазнає кращої долі, не буде поневірятись по наймах, сама буде собі хазяйка. І трапився Прокіп, хазяйський син, хотів узяти — та не пішла. Чому? Ні й ні. Хіба залізеш в дівоче серце? Тільки плакали очі у мами, аж стали червоні, тільки ще більша туга лягла на серце. А Прокіп взяв іншу і не пождав навіть, щоб отямилась дівка...

30 — став теплішим. 1: став теплим
33 — мова. 1: слова

Сторінка 78

10 — Вікно поволі гасло. Земля повечеряла. 1: Земля повечеряла
16 — так сердивсь. Він бачив. 1: так сердивсь. Гудзь, Гудзь... Він бачив

Сторінка 81

7 — *Розділ, який починається:* Тепер для Маланки *і закінчується:* Їй навіть чудно, що з ковалихою вони часто у сварці. 1: *йде після розділу, що починається:* Марія сплеснула в долоні *(стор. 83—86).*

Сторінка 82

8 — що в мужика? Чотири кінці — руки та ноги. Нічого з того. 1: що в мужика? Нічого з того

Сторінка 83

6 — Марія сплеснула в долоні. 1: *розділ має іншу редакцію, написану червоним чорнилом:*
Марія сплеснула в долоні.
— Глядіть, і дядько Панас прийшли послухать!
Кілька десятків очей звернулось до дверей.
— Хіба мені не можна? Може тут щось погане говорять?
Стара Кандзюбиха кликала брата.
— Заходь, заходь...
Панас був завжди однакий — зимою і літом, наче сосна. Ті ж чоботища, широкі й високі, в яких, певно, більше онуччя, ніж ніг, та ж сама гунька, цупка і груба, улита десь на колоду, в руках довгий ціпок з корою. Все було «на виріст» й на вік. І сам Кандзюба, здавалось, поріс корою, наче вербовий пень. Під рудою волохатою шапкою блукали з якимсь питанням й нерозумінням очі, немов перед ними вічно стояла загадка.
— Щось у вас світло погано горить. Не розберу зразу, хто в хаті.
Панасові очі блукали по людях.
— Тепер вже всіх знаю, тільки один — не познан [нрзб.]. Хто ж то чорнявий?..
— Та то із Ямищ... чоловік з Ямищ...
Прокіп звернувся до чоловіка:
— Говоріть, далі.
Чорнявий почав.
— Ну, значить, зібрались ми зараз на зборню, так і так, пишіть приговора. Ми, ямищани, пристали на те, що ніхто з нас не робитиме в пана дешевше, як: піший робочий — рубель, а кінний — два. Робочий день скоротить на одну четвертину...
— Ого!
— Цитьте!
— Жати за п'ятий, а не десятий сніп. Молотити за восьму, а не за тринадцяту мірку.
— Меткі ямищани. Ну, а як, буває, пан не пристане на це?

Од слів Панаса на обличчях мигнула тінь. А справді?

Стара Кандзюбиха підійшла до стола і обережно зменшила світло. Коли що буде, а гас дорогий.

— А не пристане, то забастовка.

Марія сплеснула руками.

— Як саме?

— А так. Пан кличе косити, добре, карбованець в день. Не хочеш, то коси сам. Ніхто на роботу не прийде. Настануть жнива — давай нашу ціну, не згода — назувай сам постоли та й гайда на поле з серпом...

Груба гунька в Панаса аж затрусилась, так заграла радість під нею.

— Ловко! Озуть пана у постоли!

Сліпа мужича ненависть до пана, стара, як світ, знайшла своє слово, озуть в постоли пана! Ха-ха! Ай, ловко! Тільки чекайте! Чекайте! Та послухай же бо! Не дурний і пан. Не схочуть свої, він покличе чужих. А тоді ж як?

— Не пустить, розігнати!.. Кілками!..

Це вже кричали всі, так наче ціла орда чужих робочих стояла вже біля поля, готова однять од них заробіток.

І тільки Марія німо плескала в долоні та обводила всіх круглим з цікавості оком.

— А що ж? Дивитись на нього? Не послуха — кілком! Бо вже нікуди далі. Біда обсіла, все одно пропадати. Хоч в яму, гірше не буде...

— Як хочеш їсти — пий воду...

— Атож!

— З'їв півбіди та й випий води...

— Діди наші робили, батьки горювали, і ми здоров'я поклали на панську розкіш...

— Е, старша біда, як розкіш...

— Старому пора і в землю... Хай нове процвітає... Хоч трохи повернемо нашої праці...

«Озуть панів у постоли!» Душа сміялась до того — але як се зробити? Страшно.

— Слухайте, слухайте!

Панаса не слухали.

— Слухайте, люди! На свою голову радите. Ого! Не бійся, пан має силу. Становий недалеко. Наженуть повне село, то в кого й чисте ззаду було, мережане стане. Тепер кричите, а тоді що? Як ти казала: в гурті і беззубий собака лютує. А він хоче, один із другим, голою рукою їжака вбити... Аякже... Вколить!..

Стара Кандзюбиха обережно знов прикрутила лампу.

А проте — ха!.. Озуть панів у постоли... В цьому була ціла картина, що розгорталась уперто перед Панасом і покривала гомін, людей і навіть власні слова й міркування.

— Цитьте бо, цитьте! Чоловік з Ямищ говорить...

Чорнявий помовчав трохи, поки затихло.

— Підписали всі приговора, опріч багатих. Ті не схотіли. Один біс, звісно, що пан, що багатий мужик. До нас пристали всі близькі села: Піски, Береза, Великий Бір... Тепер за вами черга. Якщо прийде до чого, стійте за нас, а ми за вас постоїмо. Бо тільки в спілці добре боротись з лихом. Тільки тоді ми і сильні...

В хаті ставало душно і знов існявся гомін. В тьмяному світлі

радісно блищали очі й лисніли впрілі обличчя. Кожному хтілось сказати своє. Підписать! Підписать! Ну, та що? Хіба мене можна присилувать? Хто? Не хочу — не йду. Битимуть? Хто? А, чорт із ними, хай б'ють. А я дам здачі. Вже гірше не буде.

Прокіп тільки взирнувся з Гафійкою.

Один Панас Кандзюба йшов проти всіх. Він стукав ціпком і гукав на всю хату:

— А я не згоден. Це буде бунт.

— Тю, який бунт!

— А такий, що не позволить начальство. Краще чекаймо прирізки. Ось незабаром будуть ділити землю.

Марія сплеснула руками.

— А я ж не казала?

— Хто буде ділити? Кажи.

— Цар. Цар скаже зробити прирізку бідним — от тобі й все.

— Звідкіля ви знаєте, дядьку?

— Вже звідки знаю, то знаю, а на забастовку не згоден. Гомонять люди: буде прирізка.

— Та де ще та забастовка?..

Панас вийшов сердитий, але не дуже. Можливість «озуть панів у постоли» розворушила його уяву. Вона малювала цілі картини, од яких його серце мужиче скакало з утіхи, а віковічна зненависть задовольняла свій голод.

Сторінка 83

22 — Півтора Лиха. 1: Пів лиха

Сторінка 84

31 — впрів навіть од тої уяви. 1: впрів навіть

33 — в постолах!.. Чоловік з Ямищ все говорив. Перед очима. 1: в постолах!.. Перед очима

Сторінка 85

37 — Звісно не всі. Багаті одреклися. 1: Звісно, не всі підписали. Багачі не схотіли.

Сторінка 86

6 — Треба пристати! Усім. 1, 2: Треба усім пристати. Усім

Сторінка 87

11 — *Замість уривка, що починається словами:* Боже мій, боже... *і закінчується:* Андрійку, що ти зробив з собою *(стор. 88).* 1: *йде інша редакція уривка, перекреслена червоним чорнилом:*

От тобі й маєш.

Маланка трусилася вся і тільки шептала:

— Нещастя... нещастя...

Ніяк не могла в пітьмі знайти спідниць, а засвітити — забула.

Нарешті вони вже на вулиці. Хлопець з гуральні поспішає за ними.

По темних порожніх вулицях, що тяглись безконечно, вона тільки губила:

— Нещастя... Нещастя...

Гафійка йшла мовчки.

В дворі на гуральні, з-за людських спин, блискало світло. Андрій зомлів, і його винесли на свіже повітря. Фершал, якого насилу збудили, чутив Андрія. Маланка з криком розпихала людей: їй здалося, що Андрій вмер.

Але фершал сердито крикнув:

— Мовчи там, бабо...

І вона раптом покірно замовкла і тільки жалібно якось, як битий песик, переводила очі з одного на друге обличчя.

Робочі старались їй пояснити:

— Він, бачите, тее... був в апаратній...

— Біля машини, значить...

— Біля машини. Держав маслянку, а шестерня раптом і повернулась.

— Еге, я бачив. Він тоді правою лап, щоб схопити маслянку, а йому так чотири пальці й відтяло...

— При самій долоні...

Маланці заморочило голову.

«Маслянку... маслянку... чотири пальці... Нещастя...»

Фершал скінчив. Андрій стогнав, жовтий, як віск, на грудях лежала рука, замотана в біле, наче подушка.

19—20 — ворота... 1: ворота... Захищають сон хати

Сторінка 88

1 — повторяє. 1: каже

Сторінка 92

39 — ще похмурнішим. 1: ще більше похмурим

Сторінка 93

2 — *Замість розділу, що починається словами:* Небо сіє дрібненький дощик... *і закінчується:* сниться їй серп *(стор. 94),*

1: *первісний варіант, перекреслений червоним чорнилом:*

По селу розтеклась новина: пан не хоче платити поденним дорожче. Як було досі, так буде і в жнива.

— Хто сказав?

— Прокіп.

Не пристанеш на панську ціну, сиди вдома або наймайся деінде; пан знайде охочих.

— Звідки ви знаєте?

— Прокіп казав.

— А йому хто?

— Оце! Хіба не чули? Ходив Прокіп з людьми до пана, щоб набавив ціну: карбованець — піпий робочий, а кінний — два. А пан затявся: я таких грошей не дам.

— Ач, чортів пап...

— Минулися роки, що розпинали боки.

— І я кажу: не ті часи.

— Не підемо ми, ямищани наймуться.

— Оввa! Вони теж підняли ціну.

— Що ж буде?

— Хіба я знаю!

— Бастувать!

— Нехай сам собі жне.

— Коли ж стерня коле...

— Не візьме чорт пана. Пан як вівця, його стрижи, а вовна росте.
— Бо з мужика наскубе.
— А що ж йому Прокіп на те?
— Та що там думати довго: затявся пан, держімось і ми. Гірше не буде.
— Проти громади нічого не зробить.
— Не присилує...
— Треба б Прокопа поспитать...
— А ти як думаєш?
— Бастувати — і край.
— Ходімо до Прокопа, хай сам розкаже...
Слова літали з хати в хату, із уст в уста, неначе м'яч, а жовта нива хвилювалась навколо та неспокійно чекала, що з того буде...

Сторінка 94

23 — він плаче. 1: ти плачеш

Сторінка 95

1 — нагострений. 1: наточений
2 — стинають. 1: скидають
11—12 — вперше сьогодні побачив, які справді маленькі. 1: вперше побачив, які маленькі
14 — одразу отут перед ним. 1: одразу
25 — Чим винні люди? 1: *Далі йде абзац, закреслений червоним чорнилом:*
Ви кажете, Хомо, мовчав та дивився... А я ж що годен зробити... Самі бачите добре, яка в нас сила... От, взяли, погнали мене, як того пса... Та й що я подію!

Сторінка 96

8 — Андрієві треба. 1: Андрій хоче
20 — зогнилий. 1: гнилий

Сторінка 97

32 — женуть вранці на пашу. 1: женуть на пашу

Сторінка 100

13 — Озуть би тебе у постоли... 1: озуть би тебе у постоли... *Далі йде абзац, закреслений червоним чорнилом:*
Щось єднало людей, в'язало серце із серцем в низку, і навіть ворожнеча сама осипалась, як передчасно засохлий лист.
39 — сонце на зеленому небі. 1: сонце червоне на зеленому небі
40 — росте непомітно. 1: росте на землі непомітно

Сторінка 101

1—4 — не пивши... На небо виходить вечірня зірка, як всевидюче око. Панський двір. 1: не пивши... Панський двір
25 — грубі лайки. 1: лайки

Сторінка 102

15 — Низько стеляться хмари. 1: *розділ має таку первісну редакцію, закреслену червоним чорнилом:*

Низько стеляться хмари під зоряним небом, ростуть, збиваються вкупу і опадають. Вітер наче покоси громадить на небі, складає в копиці.

По луці теж скрізь стоги. Хома їх не бачить, а чує. Там, з правого боку, і ззаду, і зліва, дрімають, наче ситі воли, важкі, високі скирти, добре вкриті од дощу і негоди. Стебло до стебла, покос до покосу, збирав пан з людської кривди собі багатство.

Зібрав, поклав на землі, неначе город поставив з сіна, та й дума, що має... що то його...

Хома сміється. Глибокий, колючий смішок перевертається в грудях, підступає під горло, але далі не йде.

«Маєш!» — Кида Хома у пітьму і гладить рукою, наче худобу, слизький бік стога. Хвилинку стоїть, мов зачарований чорною масою, мов хоче обнять її оком, запам'ятати. Руки тверді, як з криці, і серце спокійно стука. Потому спокійно лізе в кишеню і виймає сірник. Вітер гасить вогонь, але Хома уперто засвічує другий і підкладає під сіно.

Тріщить, не хоче, скаче до очей димом.

Ну, тепер добре пішло.

І діловито, спокійно йде далі, пірнає в чорне. Не озирається навіть.

З другим вже легше. Він горить зразу.

Хома йде далі, розпливаючись у пітьмі, тільки часом кліпне оком до нього самотня цікава зірка, вирвавшись із хмари. Підпалює третій — на сьогодні доволі.

Ляга на отаву, підпирає долонями щоки і чекає.

Всі три скирти чорніють тепер виразно. Навіть, заплющивши очі, Хома їх бачить.

Коли розплющує очі, стоги вже вкрились димами, змінили форму і стали легкі.

Знову полізли вгору вогні.

Вогонь! Червоний, веселий, чистий... Ха-ха! Спочатку нікчемний, холодний, немов десь у темній коробці, як на світі Хома, а тепер сильний, сторукий месник за людську кривду... Ха-ха! простяга лаби, напружує силу, аж жили синіми стали... Лине, душить і підгортає під себе, наче ведмідь... Розкриває криваву пащу й жере. Рве зубом. Ха-ха! Не втечеш від нього, ні, не втечеш... Треба бути легким, як дим, щоб він не здогнав...

Хмари на небі вже червоніли, наче і там горіло, німа далечінь затріпала крилами, наче кажан, а од близьких стогів, по рожевому полю, лягали чорні, рухливі тіні і полохливо тремтіли.

З каламутних очей Хоми сиплються іскри. Вони спалили б усе, все б спопелили — чорні стоги, хліб панський, будинки, саму землю обняли б вогнем. Скрізь гріх тільки, кривда і пута.

Гори, гори! Палає обличчя у Хоми, до глибини [нрзб.] зморшки. Гори, гори... Підплигує з радості серце, як дим од вогню.

Все грішне на проклятій землі, все грішне... вогонь тільки святий. Сам бог у гніві кида на землю вогонь із неба. Бо в ньому сила і правда. Ха-ха! З людського здоров'я, з поту і сліз ти збираєш своє добро, поганиш землю,— а вогонь впав — і де те все? Шукай у хмарі, порпайся в попелі, бодай би довіку шукав та не знаходив.

Реве вогонь, регоче, пориває Хомине серце. Стоги скорилися; покірні, тихі, вони рівно палають, як свічі у церкві, і правлять службу божу.

Хома... Те, що зазнав він од світової неправди, дитяче горе, змарнована сила, сирітство, глум, невигоди,— летить вогнями тепер до неба. Піт праці, криваві сльози — вниз падали, в землю, і гинули там; вогонь летить вгору — може тепер почують...

Може почує небо стогін землі, голос людської муки, бо тут ніхто їх не слуха. Весь світ пожерло черево ситих, підгорнула під себе сила [нрзб.].

Що? Йдуть вже? Біжать рятувати... Ха-ха! Йдіть, поспішайте...

Хомі не хочеться встати.

Спіймають? А, чорт із ними...

Голоси усе ближче, чутно, як одкидають землю назад кінські копита.

Хома зводиться врешті, розминає залежані кості і ліниво, поволі, весь кострубатий і чорний, йде в пітьму, звідки прийшов.

30 — Він наче бачить. 1: Бачить

32 — «Добре сінце?» 1: «Добре сінце? — прошу пана?»

38 — Чого хапатись? Встигне. 1: Ще встигне

Сторінка 103

10 — вогонь робить своє. 1: сіно починає горіти

12 — Блимне на мить і знову щезне. 1: Блимне на мить блищаком і знову згине у пітьмі

17—19 — Стоги виразно чорніють, навіть заплющивши очі, Хома їх бачить; потому вкриваються димом і стають легкі й рухливі. 1: Скирти чорніють виразно, навіть заплющивши очі, Хома їх бачить. Коли ж розплющує очі, стоги вже не ті: вкрились димами, і такі легкі, рухливі

25 — Сповня його тіло. 1: ллється по його жилах

29 — Сердитий звір, що хоче скинуть. 1: як звір, що намагається скинуть...

31 — підгортає під себе. 1: підгортає під себе, наче ведмідь

33 — Ворог скорився. 1: Стоги вже в'януть, осідають

36 — Хома тихенько сміється. 1: Хома сміється

37—38 — і наче легше від того зробилось, наче випік вогонь у грудях. 1: а від того Хомі легше на серці. Прийшов вогонь і наче випік у грудях

Сторінка 104

1 — Хомині очі. 1: Каламутні Хомині очі

5—6 — Сам бог. 1: Аякже. Сам бог

7 — Ти збираєш добро з поту та сліз, з людської кривди. 1: Ти збираєш своє добро з людського поту та сліз, з людської кривди, поганиш землю

10 — Хомине серце. 1: Хомине тіло

15 — в'януть. 1: скорились

16 — Низькі хмари. 1: хмари

18 — Тіні копиць полохливо тремтять на осяяній луці. 1: На осяяне поле впали од копиць тіні і полохливо тремтять. Навкруги тихо

20—21 — напівзотлілий. 1: зотлілий; розмече зірками. 1: розмече зірками по полю

22 — Од села чутно далекий гомін. 1: *уривок має іншу редакцію:*

Раптом далекий гомін долітає до Хоми. Певно, біжать рятувати. Хома осміхається криво. Біжіть, поспішайте! Йому не хочеться встати. Байдуже.

Спіймають? Нехай. Голоси все ближче. Вже чутно, як гейкають люди, як одкидають землю позад себе кінські копита.

Тоді Хома зводиться нарешті...

32 — Збирали пізні гречки. 1: *розділ має іншу редакцію, закреслену червоним чорнилом:*

Збирали вже пізні гречки, коли вернувся Гуща. Обріс бородою, став старий і зверху наче трохи чужий. Його не зразу і пізнавали. Зате він помітив, що до нього відносились краще. Якась ласкавість світилась людям з очей, не було ворожнечі до нього, як перше. Перше часом йому впадало в ухо зневажливе: «Ет, арештант!» — тепер люди казали: «Сидів у тюрмі, більше од нас знає», а парубки міцно стискали руки, трясли і раділи, наче він був їм давній друзяка.

З Гафійкою Марко зустрівся того ж таки вечора. Вона почула про Гущу од хазяїна свого. Жалівся жінці й бурчав, що випускають з тюрми бунтарів всяких, що і без нього од голоти життя не стало — а от, прийшов. У Гафійки спинилось серце і підкотилась під горло радість. Ледве діждалась, щоб смеркло, і побігла додому, чи не почує чого.

По дорозі наткнулась на Гущу і простягла до нього руки.

— Марко!

Він обняв її щиро і пригорнув до себе. Тепер вона його вже. Сталось так просто, хоч ніколи перше нічого не було.

Вона сміялась дзвінким, коротким сміхом, наче намисто низала — сама не знала чого. Рука Маркова тепло лежала на її стані, борода лоскотала чоло.

Вони одійшли десь попід верби і розмовляли.

— То ти підкидала людям листочки? — питає стиха Марко, і по голосу чути, що він радіє.

— Сіяла слово твоє по світі... Думала, вони зачинили його за грати, затулили йому уста, то я буду мов його голос, буду як його руки...

Марко шукає Гафійчиних очей, ловить їх блиск. Він чує, що не з далеких зірок попало те світло до них серед ночі, що власним вогнем горить душа Гафійки, через те йому й тепло так з нею.

— Знаєш, Марку, тепер люди не ті, що перше. І в нас була забастовка.

— Ов!

Гафійка горда.

— Аякже! Там-то багаті налякались тоді! Мій хазяїн ходив як ніч, навіть їсти не хтів. Покладе ложку — не можу, каже... І все боїться...

— Ну, а твій батько і досі шкодує, що я не в Сибірі...

Гафійка вся стрепенулась.

— Де там! Кажи! Як сталось з татом нещастя, змінилися зовсім: «Правду, кажуть, казав той Гуща»... Та що старі, тепер село молодих слуха. Що скаже Прокіп, так воно й буде. Ми тут цілу зиму і весну збирались, читали книжки, Прокіп з міста приносив.

Марко бере Гафійку за руку.

— Хороша ти.

Гафійка спускає очі додолу.

— Що я!

Пашить од неї жаром. Засоромилась дівка.

— Тепер нам легше буде, як ти прийшов.

— Кому се — нам?

— Прокопові... та іншим... Знаєш, тепер до нас пристало багато народу. Навіть такі неймовірні, як Прокопів дядько, Панас, все нас похваляє: «Люблю, каже, тих демократів, стоять за правду, за бідних, тільки не їхня ще сила»...

Гафійка світиться навіть уся, так радіє за дядька Панаса.

Марко скоро змішався з гурточком та вніс у нього наче свіже повітря. Хоч сидів у тюрмі, відтятий од світа, а знав більше од других і дальше дивився. Він, між іншим, настояв, щоб товариство гуртом справляло свої роботи. Коли одна частина орала на зяб, друга тоді молотила не тільки свій, а й їхній хліб. Один одному помагали і таким чином швидше справляли усі роботи і ще мали багато вільного часу. Люди дивились і дивувались. «Хитрий той Гуща,— гомоніли дядьки.— Бач, як навчає тюрма. Грамотний став».

Ходили до нього питатись — чи скоро буде нарізка? Чи роздаватимуть землю? Він мусить все знати.

Марко осміхався. Землю! Ніколи!

Хвилювалися люди. Як то ніколи? Всі тільки й слів мають — буде наша земля, дадуть нам землю.

Марко був спокійний.

Землі ніколи ніхто не дасть з доброї волі. Її треба узяти. Тільки вміючи треба узяти, щоб не втекла. Люди, як той пісок: лежить пісчина коло пісчини, тисячі тисяч, та кожна окремо, не зв'язана з іншими. Поки ще тихо — лежать, а зніметься вітер — і розвіє по всіх усюдах.

Возьми ж піскў, додай до нього глини, випали добре — і вийде цегла. Тоді будуй з цегли що схочеш. Міцно будуй.

Еге, довго чекати, поки з нас випалять цеглу. Земля потрібна зараз!..

Довго — не довго, а інакше діла не буде. Багато нашого брата — світ на ньому стоїть, а поки не зв'яжемось, в спілку, не матимем сили. Так, пісок придорожній на вітрі, а не народ.

А Прокіп додає ще:

— Без волі нічого не буде.

Чухає один з одним за вухом, дарма, що не свербить, бо таки правда. Нічого не буде без волі. Чия сила, того і правда. Ти тільки подумав або слово сказав, щоб знали люди, як порадити горю, гляди — наїдуть і заберуть... у тюрму кинуть, як тоді Гущу...

А Хома Гудзь, панський пастух, слуха, що люди кажуть та тільки сміється:

— Дочекаєшся правди... аякже... дадуть тобі волю... Жди...

А що ж робити?

— Бити... всіх бити... щоб не лишилось і на насіння. От що!

Андрій з-за плечей Хоми підіймає скалічену руку, як корогву, трясе нею в повітрі і за Хомою, наче луна:

— Бити й палити... Хочеш, пане добродзею, покушать меду, викури бджіл...

Розкололися люди надвоє: одні за Хому, а другі радять — слухайте Гущу.

Село — як мурашник: одні сюди, другі туди.

Тільки Панас Кандзюба, важкий і сірий у своїй свиті, як скиба, одвалена плугом, сіє очима одвічну нудьгу питання: кудою йти? Де правди шукати? Стоїть на роздорожжі, усіх питає і нікому не вірить.

Що знає мужик?

Якби прийшов хтось сильний, видючий і простяг руку — там твоя доля...

Бо що знає мужик?

Одна на йому шкура та й та у латках...

32 — коли вернувся. 1: коли в селі несподівано з'явився

39 — Знаєм, мовляв, за що. 1: Знаєм, мовляв, за що. Якось інакше, ніж перше, люди говорили слово. «Поносидів в тюрмі, більше знає, ніж ми»

41 — Він мусить все знати. 1: Він був бажаний гість

Сторінка 105

5 — Чи вона добре розчула? 1: Чи добре почула?

13—14 — намисто низала. Вона сама не знала, чого сміється. 1: намисто низала,— сама не знача чого

18 — Марко роздивлявся Гафійку. Вона була. 1: Гафійка була якась

25—26 — тремтів, теплий і тихий, як повесні вітер, коли дерева цвітуть. 1: тремтів

Сторінка 106

6 — Гафійка зашарілась вся, навіть поночі видко було. 1: Гафійка почервоніла, навіть поночі видко

8 — молодь. Од нього. 1: молодь. Він усе знає, сидів у тюрмі. Од нього

Сторінка 108

21 — своє не рушницею. 1: своє добро не рушницею

38 — роботу. Своє поле. 1: роботу. Рух у селі був незвичайний

Сторінка 109

6 — бунтує, хоче чогось. 1: бунтує

24—26 — перебирав ногами, минаючи зборню. Забував наче, що він староста сільський. 1: перебирав ногами

31 — 32 — радять. Ну, і народ. Треба і нам. 1: радять. Треба і нам

33 — Скликайте. І Прокіп радить. 1: і Прокіп такої думки

Сторінка 110

8 — Я так... Може, здасться коли... 1: Я так... Як буде треба

10 — І раптом замовкла. 1: І замовкла

11 — *Після розділу, який починається словами:* Дощі випадали щоденно *(стор. 108) і закінчується:* Винуваті очі несміло шукали Маркових, 1: *йде розділ.* «Сходка в лісі», *закреслений і не відновлюваний у жодному з прижиттєвих видань:*

Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця, так що дерева потопали у ньому. Стовбур чорнів у лісі, чи маячила людина, трудно було вгадати. Тільки там, де плече торкалось плеча, або чулось ззаду тепле дихання, люди напевне знали, що вони не самі. Лиш почувалось, що з туману ллється у ліс жива

течія люду, як води в долину, що лава росте і збивається в купу.

— Хто там прийшов?

— Се ми, ямищани.

І знов текло та м'яко шаруділо у лісі.

— Хто там?

— Не бійтесь. Свої...

Вже почувалось, що і далеко, так само, як тут, дихають груди, тіло торкається тіла і щось живе єднає з далекими близьких, як хвиля єднає окремі краплини.

Черкне хто сірник,— і на мить виткнеться з пітьми з десяток сірих облич, здригнеться молочний туман і заграє, як риза у церкві, жовта осіння галузка.

— Чого мовчать? Нехай говорять...

— Говоріть... говоріть...

Велике тіло колихалось в тумані, і од краю до краю одна кров переливалась у жилах.

Байдуже, хто говорив. Аби почути таке щось, що б зв'язало докупи розпорошені думки, зілляло надії в один потік і показало, кудою пливти.

Земля!

Бренькнуло слово, як висока струна, і настроїло серце.

Давнє, знайоме і близьке слово. Це не той сірий жорстокий клапоть, що як п'явка тягне з людини сили, а сам родить будяк; це щось чарівне, принадне, що одвіку манить стомлену душу, переливається, грає на сонці, як мрія, як щось невловиме, од чого змінилася б доля і вище піднялись би води життя понад берегами.

Земля — дар божий, як повітря, як сонце...

Земля для всіх. А хто її має?..

А хто ж її має? Пан, багатир...

Є поле в руках багатих, і є убогий мужик, що нічого не має, тільки руки та ноги... Тільки свої чотири кінці...

В тумані, то тут, то там, як островки, зринали глухі голоси.

Тепер скажімо так: мені потрібна земля, бо своєї немає, й тобі потрібна... А пан те бачить і наганяє ціну...

— Не пан наганя, а самі б'ємось за аренду, бо ти не возьмеш, то возьмуть люди. Ніхто не хоче з голоду гинуть — та й платиш...

— Однаково гинеш... Земля не виносить видатків, голодна не хоче родити. А що вродила, все забрав пан.

— Пропада твоя праця... А на той рік знов йдеш до пана, сам себе дуриш...

— Страшна видима смерть...

— Слухайте, слухайте! Годі вам там!..

Земля належить трудящим. Хто багатому дав його багатство? Ми, мужики. І звідки сила у нього? З нас, мужиків. Діди наші, батьки й самі ми життя ціле робили на пана. Хіба ж ми не заробили собі землі?..

І знов в тумані бриніли окремі розмови, як зачеплені струни.

— Подать плати, москаля дай, щоб землю нашу од ворога боронив... А що ж мені боронити, коли в мене землі нема? Зроби спочатку так, щоб була в мене земля, а тоді й бери москаля, як має що боронити...

— Зруйнуймо засиджені гнізда, як роблять інші, викурімо багачів, щоб не наважились більше вертатись, тоді миру вільніше буде, тоді в нас буде земля...

Панаса Кандзюбу кортіло. Він вже кілька раз крикнув:

— Люди! Християни! — Але його не пускали.

— Мовчи, заважаєш.

А він ліз вже на дерево, важкий у своїй свиті, як ведмежа, аж хрустіли галузки.

— Люди, християни!

— Хто там говорить?

— А хто його знає...

— Християни, ми довго терпіли. Воно правда, що пани товстобрюхі за людей нас не мають, як леви рикають на мужика: народ розорили та ще й ганяють за нами з москалями та посіпаками всякими, наче за звіром. Але потерпімо ще трохи. Почекаймо великої милості і справедливості.

— Від кого?

— Знаємо! Ждали!

Здригнувся туман неначе, і колихнулось сподом, ось-ось хлюпне у береги.

— Нема терпцю! Урвався...

Панас зліз вже на землю і винувато обертався до сусідів.

— Хіба я що?.. Я згоден... я на все згоден... Як люди...

— Знайшовся мудрий, потерпімо, каже.

— Цитьте,— нехай говорить, хто починав.

— Говори, Гуща.

Долом шуміло, наче бурчак у повінь котив по річці каміння і рив береги.

А з туману, як з хмари, плив голос і падав між люди.

...Вся земля наша одвіку, бо кожна грудка, кожен упруг политі потом, погноєні кров'ю трудящих. Одберім землю, і тоді кожен трудящий матиме хліба доволі для себе і для дітей.

Ось воно слово: одберім землю!..

Воно впало серед такої тиші, що чутно було, як мостилась по гніздах птиця або спросоння била крилом по вершечках дерев.

— Одібрать землю!

Ці два слова досі лежали насподі кожного серця, як захований скарб, а тепер, вийняті звідти, стали немов живим чимсь і говорили: ходім за нами, ми поведем.

Не руйнувати й не палити, а одібрати. Вогонь що візьме, то вже не оддасть. Ходім і однімем своє, неправдою взяте од нас і батьків наших. Одберімо хліб свій кривавий, для розкошів одірваний од голодного рота.

Груди так повно зітхнули, аж ліс обізвався.

Велике тіло розросталося наче, простувало застояні ноги, затерплі руки. Почуло силу. І благовістило у ньому, як дзвін на великдень: «Буде земля... Однімемо землю...»

Ту саму землю, що як мрія далека, тільки манила, а не давалась у руки, що грала перед очима, як марево в спеку.

Тепер вона близько, простягни руку й бери.

І не хотілось розходитись з лісу, розривати на частки могутнє тіло.

13 — Неспокійно було в селі. 1: *розділ мав три редакції: I — написана чорним чорнилом і частково (до слів:* з наймитами Підпара...) *перекреслена червоним чорнилом, II — написана чорним чорнилом і перекреслена червоним чорнилом, III — написана чер-*

воним чорнилом, майже цілком відповідав основному тексту. Подаємо перші дві редакції:

І. Неспокійно в селі; всі чогось ждуть. Одні говорять одно, а другі друге; з поголосок плететься сітка, в якій ні кінця, ні початку. Прокіп не дістав газет,— бастувала чагунка, бастували робочі, і тільки граки чорним ланцюгом крил в'яжуть із світом село.

Щось діється навкруги, мов здалеку йде градова хмара, а з якого боку прийде, де впаде і що зачепить, незвісно. Важко й тривожно дихалось і короткими днями, і довгими осінніми вечорами. Якби хто крикнув на пробі, бовкнув дзвін раптом у незвичайний час або загримів постріл,— люди вибігли б з хат та кинулись осліп одні на других.

Гафійка не спить ночами. Як тільки смеркне, Підпара сам засуває двері, пробує довго, чи міцно замкнені, і перше, ніж лягти спати, у головах ставить рушницю, а біля себе сокиру. Гаситься світло, але Гафійка чує — не спить хазяїн: ворушиться, кашляє, сопе, сіда на лаві й слуха. Серед ночі шарить рука по долівці, маца сокиру. Підпара виходить. У Гафійки калатає серце, і в такт йому гупають кроки коло стодоли, біля стіжків, під стінами хати. Часом хазяїн на ніч вибирався на поле сторожити клупі. Тоді знов хазяйка товчеться цілісіньку ніч, стогне, оха й шарудить шкарбунами од вікна до вікна.

З наймитами Підпара поводився краще, не лаявсь, не підганяв, але в спину їм завжди дивилось підзорливе око, або під час розмови зненацька вставала за ними важка, як дзвіниця, постать хазяїна.

Гафійці так часом ставало сумно та страшно, що вона прохалась на ніч додому.

Маланка облягалась нерано. Андрій вічно десь був на людях і повертався пізно, а Маланка весь вечір снувала мрії про те, що з ними буде, як настануть кращі часи. Ось-ось, незабаром, не сьогодні, то завтра. Їй не хотілось нічого робити і, згорнувши руки, як у неділю, вона вишивала словами такі мережки, що аж душа раділа. Часом вони ставали на порозі у сінях і довго дивились, як світяться вікна у хатах скрізь по селі. Там, в кожній хаті, ждали чогось, ішли наради і суперечки, і, певно, ніколи перше стільки не сходило світла, як у сі довгі осінні ночі.

Гафійка теж сподівалась: щось буде, щось станеться швидко, люди готові, як сухий трусок, що жде підпалу. Щодня їй говорили, що прапор, на якому так старанно вишивала, не лежатиме довго в скрині.

По дощах настала нарешті година: вітер супив дороги, осіннє сонце покірно висипало останнє злото...

Гафійка ловила хазяйське хустя, що вітер розніс по підвір'ю, коли її раптом обступила радісна юрма, хлопці, дівчата, і всі гукали на неї і махали руками:

— Давай! Швидше винось!

— Що таке давати? — хотіла спитати Гафійка, але враз догадалась.

— Швидше! Царське слово читають... Прийшов маніфест.

Маніфест? Це трохи плутало думку, але Гафійка знала, що треба винести прапор і, покинувши хустя, сховалась у хаті.

Ноги в неї трохи тремтіли, коли піднятий прапор залопотів на

вітрі, аж заскакали слова по червоному полю, наче живі:

Земля і воля!

Те, що досі люди ховали глибоко у серці, тепер здіймалось високо над головами, одкрито, осяяне сонцем, і наче поривалось летіти у світ.

Прапор узяв Прокіп. Його великі запрацьовані руки спокійно і міцно лежали на грубому держалні, а постать набрала такої поваги, немов йому доручили долю цілого народу.

Гафійка йшла мовчки, наче у сні. Сном здавалась ця юрма, що все зростала і шуміла, цей прапор, що полум'ям вився на вітрі, і білий напис, який повторяли людські уста.

«Земля і воля!» — кричали діти і лопотіли ногами з обох боків. Мало не з кожного двору до них приставали чоловіки, жінки, молодиці та завертали стрічних:

— Маніфест читають на зборні... про землю та волю...

Слова бриніли радісно, урочисто, наче в темну весняну ніч горіли воскові свічі в руках і люди співали «Христос воскрес...»

Земля і воля!.. Здіймались шапки, ясніли суворі обличчя та зливались в одну течію, як струмочки в потік.

Йшли серед вулиці лавою, минали болота; усім хотілось бути ближче до слів, що у вогні наче зійшли на землю, щоб вести народ до нового життя.

А коли дійшли до майдану, збоку влився назустріч їм другий потік народу і плив на радісних хвилях, як жар червоний, широкий стяг.

Тоді Прокіп підняв свій прапор високо і потряс їм в повітрі.

— Земля і воля! З святом будьте здорові...

— З нашим, мужицьким святом! — кричали звідти і похилили на знак привіту стяг.

А біля зборні вже півсела чорніло.

Гуща, без шапки, стояв на столі й читав. Він вже хрипів, проте з глибини рота вилітали одні за другим слова, як птахи, а сотні очей і сотні вух розставляли на них сільце. Не всі ловились, багато пурхало повз вуха, а ті, що спіймались, бились в сільці і з мукою тріпали крилами.

— Що він читає: воля, свобода... а де ж про землю?

— Отак! Він тільки про землю й читає...

II. З наймитами Підпара тепер добріший, не лає, не підганяє, але в спину їм завжди дивиться підзорливе око, або під час розмови зненацька встає за ними важка, як дзвіниця, постать хазяїна і кидає тінь.

Гафійка не могла витримать часом і прохалась на ніч додому.

Маланка облягалась нерано. Андрій вічно був десь на людях і повертався пізно, а Маланка весь вечір снувала мрії. Буде їм краще, ой, буде. Не сьогодні, то завтра. Їй не хотілось нічого робить і, згорнувши руки, як у неділю, вона гаптувала словами хитрі мережки. Часом вони ставали на порозі у сінях і довго дивились, як світяться вікна скрізь по селі. Там, в кожній хаті, не спали люди, все чогось ждали, радились та сперечались. І, певно, ніколи перше стільки не сходило світла, як у сі довгі, тривожні осінні ночі.

Гафійка теж ждала: щось має бути, щось станеться раптом, люди готові, як сухий трусок, що чекає підпалу. Опустіють хати,

виллють на вулиці грізний потік і будуть дивитись, як попливе по ньому червоний прапор, дар її серця, її безсонних ночей.

По дощах настали вітри. Вогкий осінній вітер скаче з розгону, як молода вівчарка, рве живе тіло людських голосів, шмаття диму, а сонце висипає з-за хмар на землю своє останнє золото.

Гафійка біга по дворі, ловить хазяйське хустя, бо вітер скрізь розметав, як стадо білих гусей. Вона червона, одне спіймає, а друге втече. Вітер свистить їй в ухах і зриває одежу, а Гафійці здається, що хтось її кличе. Хазяйська сорочка надулась, як вагітна жінка, і котиться просто у хлів, коли б не подерлн ще свині. Білі рукава хапають землю, то знов ловлять повітря. Ні, таки кличуть. Гафійка озирнулась і раптом бачить: на вулиці повно народу, Прокіп махає до неї, кричить:

— Неси твій прапор!..

Тут і Маланка. Гафійка бачить сухі мамині руки, що мають в юрмі, як галузки на вітрі. Панас Кандзюба тупа ногами, як ведмідь перед циганом. Діти шниряють скрізь між народом, і всі кричать:

— Прапор... давай твій прапор!

А він у скрині!

Десятки рук простяглися до нього, але Прокіп сам хоче. Висмикнув з плота кілок і в'яже червону шматину, що як кривава пляма серед чорного люду.

Народ гуде, а Підпара став на порозі хати, як чорна тінь, і дивиться мовчки.

Гафійка тремтить. Їй наче сон сниться. Ось прапор знявся, мов язик полум'ям, лизнув чорні шапки, залопотів на вітрі. Скачуть по червоному полю слова, наче живі:

«Земля і воля!..»

Гафійка пірнула в юрму. Їй здається, що Прокіп виріс одразу. Його великі, запрацьовані руки спокійно лежать на грубому держалні, ноги ступають твердо. Він знає, куди веде.

Радісний гомін, як хвиля, лллється од краю до краю. Прийшов маніфест. Про волю і землю.

— Господи, слава тобі...

— Всім буде, всім стане,— дзвенить Маланка, і вітер кида назад:

— Всім стане — наша земля...

— Таки побачимо пана у постолах...— [нрзб.] зубами Кандзюба.

— Бо що, пане добродзею, оділлються вовкові овечі сльози.

— Аякже!..

Обличчя в Андрія червоне, і два молочні вуси на ньому, як голуби.

З боків, попід плотами, лопотіли діти. Гафійка бачить, як їх червоні ноги одкидають болото і тонко, ламаючи голос, летить навперейми:

Земля і воля! Земля і воля!..

Юрма росте. З хат, як течійки в потік, вливаються люди у неї, стрічних спиняють і завертають на зборню... Там маніфест.

Якийсь дідок зняв шапку і низько вклонився. Глибокі очі світяться на сірих обличчях, як лампади в червоних сутінках і ясна Гафійці кожна душа і кожна думка, як своя власна.

Їй радісно в юрмі серед схвильованих грудей і голосів, під живе лопотіння червоного стягу, в тихому сумі осіннього сонця.

Щось в цьому є урочисте, наче в темну весняну ніч горять воскові свічі в руках і пливе аж під зорі «Христос воскрес».

На перехресті похід спиняє другий потік. Червоніє на ньому прапор, як піна на заході сонця, людські хвилі рокочуть.

Прокіп здіймає високо свою корогву і трясе нею над головами.

— Земля і воля! З святом будьте здорові...

— Будьте і ви... з нашим мужицьким святом...

На знак привітання хилиться стяг.

На хвилину всі збились в рій.

Маланка обійма ковалиху.

— Діждалися, кумо, на старість кращої долі...

Її сухі руки трясуться на гладких боках ковалихи.

— Слава тобі, господи, слава...

Вітер зриває з кінчика носа в ковалихи сльозу.

На зборню! На зборню! Там маніфест...

А біля зборні вже півсела. Хмари пливуть по небі, а їх тіні по людях, земля вся в плямах рухливих, то згасне, то спалахне.

Гуща без шапки, стоїть на столі і все читає. Він вже захрип. Дальнім лиш видко, як розкривається рот та вилітають звідти слова, мов птахи. Що він читає? Сотні очей і сотні вух розставляють на них сільце, та не всяке спіймаєш. Багато шурхне тільки повз вухо, а ті, що зловились, б'ються в сільці і з мукою тріпають крилами.

— Що він читає: воля, свобода, а де ж земля?

— Отак! Він тільки про землю й читає.

— Слухайте, слухайте, люди!

Дві корогви врізались в гущу і рвуться на вітрі, як полум'я з печі.

Ура! Земля і воля!..

Одні напирають на других, тісно, низьку Маланку зовсім затерли. В теплі людського тіла, в випарах поту їй зовсім добре, охоче. Вона не слуха. І так відомо. Це вже всі знають, що земля людською стала. Ніж тут стояти, краще б піти гуртом на поле, пустити ланами плуг. Побачить швидше, як він крає незміряні ниви, одверта скибу, ділить людей. Оце твоя, а це моя. Щоб всім по правді. О! Вже й ти, Андрійку, зняв перед миром скалічену руку, щоб не забули тебе... А давно проклинав землю? Ну, та минулось. Вона тепер добра, непам'ятлива, у неї й стілечки серця немає проти Андрія. Тепер до неї співає земля, подає голос хазяйці.

І земля справді осміхнулась під сонцем на мент, далеко заграла рудою стерпею.

А Гуща читає, мов засіває зоране поле голів.

Село спустіло. Як кров до серця, зборня стягнула людей. Самотою повзуть дороги поміж хатами, як чорні гадюки, вітер скубе солому по стріхах, а на розриті городи сідають хмари ворон.

Якась столітня баба вилізла з хати, трясе бородою, кричить сердито в пустку.

— Що сталось? Де люди? Горить що? Га?..

Стукають двері по покинутих хатах, корови вийшли з обор, собаки гризуться по дворах, і носить вітер рої сухого листя.

Але поволі кров назад одпливає од серця. Двоє ідуть просто болотом, не шукають стежок.

— Чув, що читали? Свобода, воля, а яка воля?..

— Звісно, яка. Бити панів.

— Я розібрав одразу. Дадено волю, щоб чорний народ знищив панів... Котрий, значить, живе з чужої праці...

Баби лопотять підтичками:

— Як будуть розбирати економію в пана, я нічого не візьму, тільки руду корову.

— А мені коли б пару гусей на розплід. Такі хороші гуси...

— Е, моє серце, у пана багато добра. Є що узяти... Хіба чиє воно все? Людське, все наше...

— Правду кажете, кумо. Не ми заберемо, заберуть чужосельці... А він же наш пан...

Парубки раптом наливають вулиці співом, сміхом червоної корогви.

Коло дворів жмикрутів сільських вони припиняють ходу та дають голосу волю.

Поховались чортові багачі, нехай хоч чують...

Гущу та Прокопа так люди і обліпили. Неспокійні питання хлюпають в них, як хвилі у човен. Як воно буде? Чи скоро будуть ділити землю? Одбиратимуть куплену? Марко хрипить на всі боки, ледве встигає, а Прокіп спокійний, як завжди, один серед всіх.

Маланка ловить його за поли.

— Прокопе, слухай-но, осьде... се я, Маланка. Дайте ж мені сказати... Чуєш-бо, Прокопе... Коли б мені одрізали ближче, там, де пшениця родить... Щоб ти не забув часом. Чуєш, Прокопе? Га?

Вона вся зігнулась, суха і маленька, а гострі пальці готові були вчепитися в землю, щоб хто не одняв.

36 — Знов тихо ставало на кілька хвилин. 1: Тоді ставало знов тихо.

Сторінка 111

1—2 — і в такт його перебоям гупали Підпарині ноги коло стодоли, біля стіжків, хрустіли на підмерзлих калюжах під стінами хати. 1: і в такт йому гупали Підпарині ноги коло стодоли, біля стіжків або під стінами хати

6 — од вікна до вікна. 1: *далі йде абзац:*

З наймитами Підпара поводився краще, не лаявсь, не підганяв, як перше, але в спину їм завжди дивилось підзорливе око, або під час розмови зненацька вставала за ними важка, як дзвіниця, постать Підпари і кидала тінь.

12—13 — завтра. Чудо якесь. Їй не хотілось. 1: завтра. Їй не хотілось

23—24 — а сонце, бліде й зубожіле, висипало з-за хмар на землю своє останнє золото. 1: а бліде сонце, показавшись на мить, висипало з-за хмар на землю своє останнє багатство

34 — Вона не чула, що він говорить. 1: Вона не чула

Сторінка 112

20 — гомону юрми. 1: гомону

35 — палав. 1: вогонь

39 — Було нове щось в людях. 1: Дорога наллялась народом. Було нове щось в людях

40 — наче світло. 1: наче воскові свічі

Сторінка 113

2 — і хором пливло. 1: і пливло

26—27 — все йшли і одні другим налягали. 1: все йдуть і одні другим палягають

36—37 — Щоб порівну всім. А вони тут стоять! 1: Щоб порівну всім

39—40 — не пам'ятлива. 1: не пам'ятлива тепер

Сторінка 115

17 — безперестанку котились. 1: котились

19 — панських. 1: баских

Сторінка 116

4—5 — Глянув я на сестру, а вона ледве на ногах встоїть, очі червоні. 1: Сестра ледве на ногах встоїть, іде і заточиться, а очі червоні

8—9 — Ждемо паліїв.— Кого ждете? 1: Ждемо, коли прийдуть.— Кого ж ви ждете?

19—20 — Якби не пізнав, було б вже по їх. 1: Коли б не пізнав, забили б на смерть.

29 — кинути слово. Ну, добре. 1: Кинути до мене слово

41—42 — в руках — хто що попав. 1: хто сокиру тримає напоготові, хто вила, а інший рушницю

Сторінка 117

4 — стогнав. 1: стогнав... Ах, боже

31—32 — Більше не прийдуть? — Мабуть, усі. 1: Всі прийшли? — Всі.

Сторінка 118

11—12 — чулося тільки. 1: чутно було

16 — що вони чули у церкві. 1: що читають у церкві

32 — не хочеш? 1: не хочеш, пане?

35 — Ач, пан. Чого схотів. 1: Ач, захотів

40 — Але Ян не схотів. 1: Але Ян став червоний

41 — Пустіть, я піду пішки. 1: Пустіть мене пішки

Сторінка 119

21—22 — Хоч воно і народне добро. 1: Таки народне добро

Сторінка 120

9 — його обрали, і тут його місце. 1: його обрала громада

Сторінка 122

10 — Андрій, як і перше, жалівся. 1: Андрій усім жалівся

18 — Хіба ми гірші за других? 1: *далі йдуть речення, закреслені червоним чорнилом:* Гафійка, почувши, що готується лихо, побігла до Гущі. Але було вже пізно.

Сторінка 123

21 — тривожне. 1: тривожне питання

Сторінка 124

11—12 — Минула хвилина. І сталось чудо. 1: І сталось чудо

43 — П'яніли все більше. 1: П'яніли

Сторінка 125

31 — у безпросвітній. 1: в осінній
34—35 — Світлиця зароїлась од нового народу, що насилу пролазив. 1: Світлиця зароїлась новими людьми, що насилу пробирались

Сторінка 126

18—19 — як перебиті крила. 1: як перебиті гусячі крила

Сторінка 127

29 — пасом. 1: ремінним пасом

Сторінка 128

28—29 — хмарка захилиталась над ним. З цілої гуральні збіглись. 1: хмарка вся попливла над ним. Люди збігались

Сторінка 129

15—16 — посуду. 1: спідсподу
28 — мигнула. 1: плигнула
43 — бігли в подвір'я. 1: вибігали надвір

Сторінка 130

3 — не боятись скакати. 1: мати змогу скочить

Сторінка 131

12 — почув зараз. 1: почув
22 — обняв. 1: обвіяв

Сторінка 132

41—42 — той всіх винуватив. Село винувато. 1: той всіх винуватив. Усі розбивали, грабували й палили. Село винувато.

Сторінка 133

8 — громаду. 1: народ
9 — Не мине лихо, видко. 1: Не мине лихо
24 — Що ж тепер діять? 1: Що ж людям робити?

Сторінка 134

27 — горіла. 1: світилась
28 — спливав з богів. 1: обіймав хату

Сторінка 135

1 — А усім гинуть за них. 1: А нам гинуть за них
26 — Скликайте. 3: Збирайте
29 — безнадійно сіріла. 1: сіріла
30 — олив'яним. 1: сірим
31—32 — що неохоче збирались до зборні. 1: що збирались на сход

Сторінка 136

9 — в святпому жупані. 1: в жупані
20 — А сама озиралась: де той Андрій? 1: А сама вже тремтіла
31 — маю діло до тебе. 1: маю до тебе справу

Сторінка 137

10—11 — повалилось. 1: впало
14—15 — захопило. 1: обхопило
28 — рішуче одділились. 1: одділились
43 — Добре. А тим часом... Андрій Волик! 1: Андрій Волик!

Сторінка 138

6—7 — зрідка. 1: часом
7—8 — Не хотілося вірить, що то голос людини. 1: *речення відсутнє.*
15—16 — На устах в нього бився ще крик. 1: *речення відсутнє.*
25 — Але зараз мусили. 1: Але мусили
28 — он там... он там. 1: он там...
38 — на місце. 1: у воду

Сторінка 139

5 — стрепенулось, ожило. 1: стрепенулось

Сторінка 140

7 — з дитиною. 1, 3: разом з дитиною
16—17 — своя мука буде. 1: щоб була своя мука

Сторінка 141

16 — рушницю. 1: цівку рушниці
23—24 — Підпара послав їх шукати. 1: Підпара найшов охочих і послав їх шукати.
25 — юрми. 1: інших
38 — Маланка ледве допхалась. 1: *далі, до слова:* — Утік? *(стор. 142) йде інший текст:*

Маланка ледве допхалась до своєї халупи. Впала у пітьмі на лаву і на коліна впустила знесилені руки. Пустка. Тепер вже сама. Порожня, зайва й непотрібна. Так звір конає в норі. Де мрії і де надії? Вона хотіла землі, а земля встала проти неї, ворожа, жорстока і пожерла Андрія. Лежить холодна і ссе тепер кров...

Хотіла радості трохи, трохи спочинку для серця, а земля збунтувалась, не далась, утекла з рук... Як марево поманила і як марево щезла. Лишилась пустка, самота, безнадія.

Рипнули двері:

— Хто там?

— Я.

Життя вставало як довгий і важкий шлях. Каламутне дівоцтво, найми і праця для других, бідування з Андрієм, дрібні пригоди і марні надії, що розтікались, наче вода між пальці.

— Де була?

А дні, що мають прийти ще, довга зима, сирітство...

— Де була?

— Рятувала Марка.

— А батька забили...

Сторінка 142

1—2 — Нема у ньому ні страху більше. 1: Нема ні страху
6 — одвернулось. 1: одцуралось
11 — Маланці більше нічого не треба. 1: Їй нічого не треба

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 45, рядок 2. Було: дзвенить золоте сонце
Виправлено за 1, 2, 3: дзвенить золото сонця
Сторінка 58, рядок 4. Було: а він добре хоче людям
Виправлено за 1: а він добра хоче людям
Сторінка 59, рядок 9. Було: жбурнула
Виправлено за 1: жбурляла
Сторінка 77, рядок 28. Було: наймається
Виправлено за 1: найметься

ЩО ЗАПИСАНО В КНИГУ ЖИТТЯ

Дата і місце написання: 26 грудня 1910 р., Чернігів.

Уперше надруковано: «Літературно-науковий вісник», 1911, кн. IV, стор. 4—13.

Творча робота над оповіданням була дуже складною у зв'язку зі складністю психологічного вирішення теми. Як видно з листів та матеріалів письменника, він довго й болісно шукав підходу до теми, був невдоволений першим варіантом оповідання, багато працював над удосконаленням тексту. «Кажется совсем был готов,— звіряється він О. Аплаксіній у листі 18. XI 1910 р.,— сюжет обдуман, тема есть, а теперь все мне не нравится, нужно брать что-нибудь другое». 5.XII того ж року Коцюбинський пише редакції «Літературно-наукового вісника», що готував для журналу оповідання, але потім «одкинув обдуману вже тему,— і тепер на роздоріжжі». У листі від 30.XII 1910 р. М. Коцюбинський повідомляє про цей твір: «...Написав оповідання. Яке воно — не знаю, закинув у шухляду, нехай лежить, аж поки забуду...» Тобто письменник хотів, щоб твір вилежався. «Нове оповідання,— пише він М. Могилянському 10.I 1911 р.,— поки що не думаю друкувати, нехай полежить зо 2 тижні». Згодом, 9.III 1911 р., у листі до того ж адресата Коцюбинський додає: «Оповідання коротеньке, менше аркуша, називається «Що записано в книгу життя». Сфера — селянська убога родина. Сюжет: син вивозить в ліс стару, забуту смертю мати (почасти культурні [1] пережитки давнього звичаю вбивати батьків), але під непереможним впливом бажання хоч раз добре попоїсти і випити на похоронах — забирає її назад. Ця схема може видатись Вам грубою, але ж це тільки схема і, звичайно, важніше, як вона розроблена».

Джерела тексту

1. Чорновий автограф на 12 сторінках поштового паперу з численними правками червоним чорнилом (р-158). На першій сторінці зазначена дата початку роботи над оповіданням — 17.XII 1910 р., на останній сторінці — дата закінчення — 26.XII 1910 р.

2. Чистовий автограф (р-159) на 17 сторінках (без кінця), відповідає основному тексту.

3. Михайло Коцюбинський, Тіні забутих предків. Оповідання. Видання Українсько-руської видавничої спілки, Київ — Львів, 1913, стор. 162—175.

Друкується за збіркою «Тіні забутих предків».

[1] Очевидно, культові.— *Ред.*

Різночитання та варіанти

Сторінка 143

20 — що паливо жер. 1: що жер дороге паливо
24 — що така має бути і смерть. 1: що така смерть
26 — Не докличеться баба. 1: не докличешся — кличеш
27 — Чоловіка забрала. 1: Старого забрала
28 — ось-ось не видко як по онуку прийде. 1, 2: ось-ось прийде до онуки

Сторінка 144

17 — щезає, як змитий. 1: злітає, наче змитий
18—19 — на тоненькій ряднині. 1, 2: на самій ряднині
23 — займає баба на світі. 1: займає баба
42 — довго невидимкою кашляла. 1: довго кашляла

Сторінка 145

1—2 — як п'ятеро горобців жовторотих. 1: п'ятеро «жовтих ротів»
4 — як порожній гаман. 1: як чорна яма
12 — застряг. 1: заховався
16 — Душа пташкою. 1: Скоро душа пташкою
23 — кликати смерті. 3: волати до смерті
26 — Одна була. 1: *далі йде інший текст до слів:* ...а баба лежала, як нежива *(стор. 145)*.

Одна була потіха в баби, зозулястенька курка. Вона влітала крізь одчинені двері і прожогом бігла до баби. Витягне шию, поставить боком кругленьке око, підніме лапку й чекає. А як тільки протягне баба суху долоню з сухими кришками хліба, зозулястенька цокає дзьобом в долоні і пощипує бабу.

Ну й доставалося курці. Її били по спині, аж вона присідала, виганяли у сіни і кляли:

— Бодай ти здохла, проклята.

Краще б закляли бабу. Нема їй смерті.

28 — Витягала коротку шию... І лиш баба простягне суху долоню. 2: Витягне шию, поставить боком кругленьке око, підійме лапку і чекає. А як тільки простягне баба суху долоню
33 — виганяли назад. 1: виганяли
42 — Нарешті перемоглася. 1: Наважилась якось

Сторінка 146

1 — Він щось латав і, певно, не чув. 1: Він латав щось коло світла і, певно, не чув
7 — сів на лаві під мисником. 1: сів коло неї на лаві
13 — Потап дратувався і не дивився. 1: Потап не дивився на неї
15—16 — Жорстока складка лягла і застигла у нього між носом та бородою, і щось несказане сховалось в ній. 1: Між носом і бородою лягла і застигла у нього жорстока складка, в якій ховалось те, чого не сказав.
20 — Забула за мене смерть... Нема сконання... 1: Не можу вмерти... Забула за мене смерть...

26—27 — і спокійно щось говорила до себе, наче крізь сон. 1: і спокійно скрипіли слова

28 — та й одвіз. 2: і одвіз

28—33 — ...Взяв син лубки, поклав старого та й одвіз у провалля... Потап підняв брови.

— Що ви сказали?

Але баба опритомніла.

— Я так... 1: *слова відсутні.*

33—34 — Куток займаю. 1: Лежу у хаті, куток займаю

36—37 — Він ще не розумів, тільки скоса глянув на матір...

— Поможи, сину.. одвези в гай... 1: *слова відсутні.*

Сторінка 147

1 — Гріха не буде... 1: *далі йде інший текст:* Він підняв брови: чи при розумі баба?

Але в голосі баби таке щось було, що він не міг сперечатись. Поклав голову на долоню і слухав.— Не сердься. Слухай.

3 — не суди сина. 1: не суди сина Потапа

3—4 — На те не зважай, що скажуть люди. Як біда прийде, де тоді люди?.. 1: на людей не зважай: як прийде біда, де то ті люди?

6 — Мамине слово... *до слів:* Спали б вже краще. 1: Він не міг сперечатись. Чув, що годиться, але не міг. Якийсь чужий, наче роблений гнів підняв його з лавки і, куйовдячи бороду, він крикнув сердито:

— Не верзіть казна-чого. Спіть собі — й край...

7—8 — чужий, роблений гнів. 2: чужий гнів

14 — клубок. 1, 2: клубки

18 — Злісні й холодні були ті проблиски думки. 1, 2: Злісні й холодні, як вовчі очі у темряві лісу, були ті проблиски думки.

22 — А разом з тим, наче наперекір. 1: і разом, мимохіть

30 — Нажилась стара... *до:* Люди! Ха-ха!.. 1: *інший варіант:* Стара нажилась, а вмерти не може. Просить у бога смерті, а бог не дає. Але щоб він... ні, нема чого й думать. Як буде, так буде. Од людей просвітку не стало б: живу матір виволік з хати... Люди! І знов злісні, холодні думки різали мізок. Вони осудять! Коли з голоду гинеш з малими дітьми, коли виєш од нужди, як пес, коли пече тебе й крає — ніхто не бачить... людей нема... Як серед пустки живеш... Люди!

30—31 — Прохає смерті — не дає бог. 2: Сама прохає смерті, а бог не дає.

33 — стирало думки, млоїло тіло. 2: стирало всі думки, обезвладнювало тіло

Сторінка 148

5—6 — Йому аж легше стало. 2: І навіть легше стало

10 — Встав пізно. 1: Потап пізно прокинувся.

11 — важкий. 1: хмурий.

11—13 — Сіре переповнене небо здушило землю, а по ній лазив туман, як неприкаяні душі. 1: Сіре переповнене небо обняло землю і опустило на неї легкий туман.

14—20 — Треба було возити гній. 1: Потап мав сьогодні возити гній. Пораючись біля коняки і розкидаючи у полі гній, він дивився вглиб себе і чув, що за ніч там щось стверділо і щось осіло.

Приїхав додому рано, завидна. Кілька разів заходив у хату, підходив до мисника, але не дивився під ноги. Щось хтів сказати і не знаходив слів.

17 — Чогось покинув роботу рано, завидна. 1: Приїхав додому рано, завидна

17—18 — Зайшов у хату, потупав мовчки і вийшов. Ще раз вернувся, став біля порога. 1: Кілька разів заходив у хату, підходив до мисника

18 — Ще раз вернувся. 2: Знову зайшов

22 — напівсердито. 1: не дивлячись на неї

23 — Опам'ятались. 1: Прочумались

25 — Забули вчорашні дурниці? 1: Питаю, чи облишили оті дурниці?

28—32 — Одвези в гай...

— Тоді він раптом присів накарячки, наблизив до баби своє лице, аж на неї війнуло гаряче дихання, і зашептав швидко і з свистом: — Кажіть, самі схотіли? — 2: — Одвези в гай...— Кажіть, самі схотіли?

29 — присів накарячки. 1: присів накарячки над нею

36—37 — Він різко звівся і сів за стіл. Хотів одрізати хліба, але не одрізав і знов поклав на місце. 1: Він обернувся різко на місці і сів за стіл. Хотів одрізати хліба, але не одрізав і знов поклав

37 — поклав на місце. 2: поклав

Сторінка 149

11 — Маленька, як справлена курка. 1: маленька, в білій сорочці, як справлена курка

41—42 — зо три верстви полем, що починалось зараз од хати. 1: зо три версти

Сторінка 150

1—2 — замкнула. 1: закрила

11 — Обернувся. 1, 3: Одігнувся

Сторінка 151

4 — неясно тремтіли. 1: тремтіли

Сторінка 153

33 — назад, по бабу... 1: назад по бабу... Баба була ще тепла

СОН

Дата і місце написання: 28 травня 1911 р., Чернігів.

Уперше надруковано: «Літературно-науковий вісник», 1911, кн. IX, стор. 257—278.

Про початок роботи над оповіданням М. Коцюбинський повідомляє редакцію «Літературно-наукового вісника» в листі від 30 грудня 1910 р. (див.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 7, № 502). На чорновому рукопису зазначено таку дату початку роботи над «Сном»: 21.IV. «На великодні свята,— пише Коцюбинський В. Гнатюку 5.IV 1911 р.,— я маю 11 вільних днів і збираюся написати оповідання, воно вже готове, ціле у голові».

У листі від 29.IV 1911 р. Коцюбинський обіцяє надіслати оповідання «Сон» до «Літературно-наукового вісника» в кінці травня, а 22 травня пояснює, чому досі не вислав цього твору: «У мене такий звичай, щоб написаного зараз не виправляти. З тиждень воно мусить полежати, а тоді тільки я перегляну і перепишу» (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 7, № 507). А 19.VI 1911 р. письменник повідомляє того ж адресата, що рукопис оповідання «Сон» він надіслав до «Літературно-наукового вісника» (див.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 7, № 508).

Джерела тексту

1. Чорновий автограф на 52 сторінках поштового паперу з багатьма виправленнями червоним чорнилом (р-90). На першій сторінці — дати початку й закінчення роботи над твором: 21. IV — 28.V.
2. «Літературно-науковий вісник», 1911, кн IX, стор. 257—278.
3. Михайло Коцюбинський, Тіні забутих предків. Оповідання. Видання Українсько-руської видавничої спілки, Київ — Львів, 1913, стор. 67—97.

Друкується за збіркою «Тіні забутих предків».

Різночитання та варіанти

Сторінка 154

9 — щодня ходив. 1: щодня по обіді ходив; знайома. 1: відома
12—13 — голови. 1: бороди
14 — бриля. 1, 2: криси бриля
28 — те. 1: це

Сторінка 155

7 — оповідала. 1: оповідає
10 — значить? Чиста. 1: значить? Гм... Чиста
15 — серед. 1: поміж
39 — прозаїчні, скучні. 1: прозаїчні і скучні

Сторінка 156

7 — тому. 1: цьому; 2: сьому
9 — задовольнити потребу. 1, 2: задовольнити неспокійну потребу
19 — обличчя. 1: облич
26 — багаті й дзвінкі. 1: багаті й, як спів, дзвінкі
41—42 — тільки в ліхтарника ноги. 1: тільки осяяні ноги

Сторінка 157

15 — Антін. 1: Він
21—22 — який до. 1: який так до
28 — Приходив тут. 1: Без тебе приходив
28—29 — не знаю. 1: не знала
32 — конче треба. 1: треба; може, краще. 1: може б, краще

Сторінка 158

12 — папіроски. 1: папіроси
27 — папіроску. 1: папіросу

Сторінка 159

2 — їдальню. 1: столову
3 — одбивались. 1: одбивали
10 — щоб вирвала. 1: щоб вона вирвала
22 — вигідніше. 1: вигідно
27 — його. 1, 2: їм

Сторінка 160

20 — На скелях. 1, 2: Між скель

Сторінка 161

24 — Антін потер чоло і говорив тихіше: — Не знаю. 1 : — Не знаю
40—41 — здіймала скеля міцні і голі груди. 1: здіймалася скеля, міцні і голі груди

Сторінка 162

6 — виглядала. 1: синіла
19 — шкуркою. 1: шкурою
20 — щось — вже. 1: щось і вже.
33 — саме купались. 1: купались
39 — А на. 1: І знову на

Сторінка 163

21 — на яких. 1: на яких
28 — рядами. 1: рядом
30 — повернуто було в їдальню. 1: повернено в літню їдальню; 2 : повернули було в їдальню
38 — картину. 1: картинку

Сторінка 164

3 — Перші. 1: Першими
4 — подовж. 1: удовж
9 — понад столом. 1: над столом
11 — та в запорошених. 1: та запорошених
33 — блиснув. 1: блимнув

Сторінка 165

3 — дивніше, коли. 1: дивніше, що коли
4 — крім. 1: опріч
15 — садів. 1: садків
26 — од смертельного. 1: в смертельному
27 — ослюка. 1: вислюка

Сторінка 166

3 — з ними. 1: з ним
5 — за ними. 1: з ними
27 — застиглим. 1: загаслим

Сторінка 167

3 — мала навіть рану. 1: мала рану
27—28 — вони — Антін і та жінка — подавались. 1: вони подавались
31 — двобарвний. 1: двокольоровий

Сторінка 168

2 — сади. 1: садки
6 — острів. 1: він
17 — їдальні. 1: столовій
29 — найближчою. 1: самою близькою
42 — тільки в сорочці. 1: в сорочці
43 — сповзла з плечей. 1: сповзла їй з плеч

Сторінка 169

5 — Почувала. 1: Почула
18 — в неї. 1: їй
20 — була горда. 1: чула гордість
25 — ясне, добре. 1: ясне, давно і добре
38—39 — котрий якимсь чудом зберіг їх, здавався тепер Марті. 1: зберігши їх чудом, здавався Марті
42 — навіть. 1: наче
43 — ніж завжди. 1: як завжди

Сторінка 170

1—2 — Марті здавалося, що вона все іще бачить. 1: Марта, здавалось, все ще дивилась
3 — з помолоділим зразу обличчям. 1: з обличчям, помолоділим до нової краси
6—7 — виходив. 1: відходив
36 — роздивляється на тих. 1, 2: роздивляється тих

Сторінка 171

22 — Що ж тобі ще розказати?.. Замовк на хвилину і знову почав. 1: Що ж тобі ще розказати?
28 — кольорових. 1: коралевих
39 — Звідси нам зрозумілими стали. 1: Тепер нам зрозумілими були

Сторінка 172

2 — камінь. 1: він
15 — море здималось. 1: море безперестанку здималось
17 — скерувати. 1: направити
24—25 — створити важке склепіння. 1: створити склепіння
39 — трибарвних. 1: трьохкольорових
39—40 — червоних чортів і кардиналів. 1: червоних чортів
42 — Повертались засмалені. 1: Поверталися з моря засмалені

Сторінка 173

18 — не зійшов. 1: не зійшов. Мені було самотньо
26 — протягла. 1, 2: простягла
27 — Вічно самотній в просторах. 1: Вічно пливе, вічно самотній в просторах
38—39 — замахавши сотнями віял, вітали. 1: замахали сотнями віял і вітали
43 — не старять: все те. 1: не старять і все те

Сторінка 174

12 — матерня. 1: материна
25 — сяйві. 1: світлі
38 — Часом. 1: Часами

Сторінка 175

3 — перетворював. 1: перетворяв
7 — Тепер так. 1: Тепер там так

Сторінка 176

4 — одпихнулась. 1: одхитнулась

Сторінка 177

19 — одноманітне, «щасливе». 1: одноманітне, таке «щасливе»
30 — голих жінчиних. 1: її заголених
34 — Але у тім. 1: А у тім
38 — троянди... 1: *Оповідання мало інше закінчення, пізніше закреслене письменником:* і Марта була щаслива, коли між двома сварками хоч на хвилину їй вдавалось знайти спільну з Антоном мову.

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 161, рядок 40—41. Було: здіймалася скеля, міцні і голі груди

Виправлено за 1: здіймала скеля міцні і голі груди

ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

Дата і місце написання: 3 жовтня 1911 р., Чернігів.

Уперше надруковано: «Літературно-науковий вісник», 1912, кн. I, стор. 5—32; кн. II, стор. 209—226.

Зацікавленням темою з життя гуцулів М. Коцюбинський значною мірою завдячує В. Гнатюку. Ще з 1902 р. видатний фольклорист і етнограф починає систематично знайомити Коцюбинського з народною творчістю карпатських українців, з етнографічними матеріалами про Гуцульщину, зокрема періодично надсилаючи письменникові томи багатотомного видання етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Так, у серпні 1902 р. Коцюбинський одержав т. IX цього видання під назвою «Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Зібрав Володимир Гнатюк». У листі від 14.X 1902 р. письменник дякує В. Гнатюкові за надіслані три томи етнографічних матеріалів — т. IV (анекдоти), т. IX (матеріали з Угорської Русі), т. XII (легенди) — і повідомляє, що ці матеріали стануть йому, Коцюбинському, у великій пригоді. 24.VIII 1906 р. М. Коцюбинський так пише В. Гнатюкові про зібрані останнім і видані в «Етнографічному збірнику», т. XVII (Львів, 1905) і т. XVIII (Львів, 1906) пісні-коломийки: «Розважали мене під час вакацій Ваші коломийки. Що за хороша книжка! Просто подивляє багатство народної творчості, багатство, колоритність мови. «Буду красти», певно, скаже кожен письменник, читаючи сю книжку...» Діставши від В. Гнатюка «Етнографічні матеріали», т. XIV, де Гнатюк опублікував матеріали з Закарпаття, Коцюбинський пише останньому 6.XII 1908 р.: «Це надзвичайно цінний матеріал, як етнографічний, так і діалектологічний... Як видасте коломийки — не забудьте прислати мені, бо дуже цікавлюся ними».

В. Гнатюк заохочує М. Коцюбинського написати художній твір про Гуцульщину (див.: «М. Коцюбинський і Західна Україна». Збірник III, 1943, стор. 61). У листі від 3.I 1910 р. письменник дя-

кує В. Гнатюкові за нові збірники матеріалів із Закарпаття і додає: «...Це такий багатий, інтересний матеріал, особливо для нашого брата белетриста. Я дуже ціню такі книжки; змушений жити в місті, далеко од народу, я часом з головою пірнаю в етнографічні записи, в те чисте і свіже джерело народної творчості, та покріпляю тим свої сили». 16.V 1910 р. В. Гнатюк посилає М. Коцюбинському збірник «Народні оповідання про опришків» і запрошує письменника влітку приїхати в гуцульське село Криворівню на відпочинок, а в листі від 29.V 1910 р. додає: «Вас зацікавили би, на мій погляд, настільки гуцули, що Ви мусили б щось написати про них...» «...Приблизно 13—14 серпня,— сповіщає М. Коцюбинський В. Гнатюка 17.VII 1910 р.,— виїду до Криворівні... Своїми словами: «Ви мусите щось написати про гуцулів» забили Ви мені клин у голову, вони не дають мені спокою...» З дороги на Криворівню письменник повідомляє О. Аплаксіну в листі від 30.VII 1910 р.: «Еду не в Швецию (він мав план по дорозі з о. Капрі заїхати в Швецію.— *Ред.*), а в Карпатские горы... Имею дерзкие намерения собрать в Карпатах кой-какой материал для своих будущих работ». Про своє майже двотижневе перебування на Гуцульщині М. Коцюбинський розповідає О. М. Горькому в листі від 27.VIII 1910 р.: «...Я решился закончить свой отпуск отдыхом в Карпатах, на границе с Венгрией... Если бы Вы знали, какой это удивительный, почти сказочный уголок, с густо-зелеными горами, с вечно шумящими горными реками, чистый и свежий, точно вчера родившийся. Костюмы, обычаи, весь уклад жизни гуцулов-номадов, проводящих все лето со своими стадами на вершинах гор,— настолько своеобразны и красочны, что чувствуешь себя перенесенным в какой-то новый, неведомый мир. Как бы хорошо было, если бы Вы хоть раз съездили в Карпаты.

Не утерпел я, взбирался на горы и, конечно, повредил своему здоровью, но было красиво, необычайно красиво...»

У вересні того ж року В. Гнатюк надсилає М. Коцюбинському чотири частини фольклорно-етнографічного дослідження В. Шухевича «Гуцульщина», надрукованого в «Матеріалах до українсько-руської етнології» (т. II, IV, V, VII, Львів, 1900—1904), що їх видавало Наукове товариство ім. Шевченка (разом з тим надіслано було три томи «Писань Осипа Юрія Федьковича-Гординського», Львів, 1902). «Цілі скарби,— пише М. Коцюбинський В. Гнатюкові 17.IX 1910 р.,— якими я тішуся і не натішуся. Вони пригадують мені і Вас, і любу Гуцульщину, що, як сон чарівний, просунулась перед моїми очима, вони врешті в'яжуть мене з Криворівнею. Дуже, дуже дякую [...] «Гуцульщину» почав потроху читати. Тоді візьмуся за оповідання про опришків (йдеться про надісланий Гнатюком раніше збірник «Народні оповідання про опришків».— *Ред.*), а на кінці прочитаю Федьковича». У жовтні того ж року В. Гнатюк посилає М. Коцюбинському працю А. Опищука «Матеріали до гуцульської демонології», надруковану в «Матеріалах до української етнології», т. XI, Львів, 1909 р., а в листі від 19.XI 1910 р. запрошує його на літо наступного року до Криворівні відпочити і набратися свіжих вражень з життя гуцулів. «Я, у свій час,— пише М. Коцюбинський В. Гнатюкові 30.XII 1910 р.,— з головою пірнув у «Гуцульщину», яка мене захопила. Який оригінальний край, який незвичайний, казковий народ. Але книжка книжкою, треба мати живі враження, щоб щось зробити,— і хочеться швидше дочекатися літа».

Прибувши до Криворівні в липні 1911 р., М. Коцюбинський уважно вивчає життя, побут, звичаї, народну творчість, говірку гуцулів, цікавиться місцевою фауною і флорою, назвами рослин, робить нотатки в записній книжці. «Завтра,— повідомляє він О. Аплаксіну 11.VII 1911 р.,— беру верховую лошадь и проводника-гуцула и еду на три дня на вершины гор, где нет дорог, а только горные тропинки, доступные немногим. Хочу увидеть жизнь гуцулов-номадов, живущих все лето на горных пастбищах со скотом своим и не сходящих в долины с гор до самой глубокой зимы». У селі Голови письменник спостерігав оригінальний місцевий похоронний обряд. Своїми враженнями від Гуцульщини ділиться він з О. М. Горьким у листі: «Все время провожу в экскурсиях по горам, верхом на гуцульском коне, легком и грациозном как балерина. Побывал в диких местах, доступных немногим, на «полонинах», где гуцулы-номады проводят со своими стадами все лето. Если бы Вы знали, как величественна здесь природа, какая первобытная жизнь. Гуцулы — оригинальнейший народ, с богатой фантазией, со своеобразной психикой. Глубокий язычник — гуцул всю свою жизнь, до смерти, проводит в борьбе со злыми духами, населяющими леса, горы и воды. Христианством он воспользовался только для того, чтобы украсить языческий культ. Сколько здесь красивых сказок, преданий, поверий, символов! Собираю материал, переживаю природу, смотрю, слушаю и учусь».

Обробкою та впорядкуванням своїх вражень і записів М. Коцюбинський зайнявся відразу ж після повернення до Чернігова — паралельно з студіюванням «Гуцульщини» В. Шухевича, «Матеріалів до гуцульської демонології» А. Онищука тощо. В листі до В. Гнатюка від 11.VIII 1911 р. М. Коцюбинський повідомляє, що вже збирається писати твір на основі зібраних матеріалів, а 23.VIII пише про безпосередню роботу над повістю «Тіні забутих предків»: «З Карпат привіз я цікавий матеріал, встиг упорядкувати його і тепер вже пишу. Боюсь, як звичайно, за кожну свою річ, але пишу». Як свідчать дата в чорновому автографі твору і повідомлення письменника в листі до М. Могилянського від 3.X 1911 р., «своє гуцульське оповідання» він закінчив у чернетці 3.X 1911 р. «Певно, доведеться поправляти, переробляти навіть,— додає письменник.— Взагалі, я мало вдоволений з своєї роботи». Напружена творча робота над «Тінями забутих предків» продовжувалась, повість тричі переписувалась. І лише 4.XI 1911 р. письменник сповіщає М. Могилянського про завершення роботи над повістю.

Джерела тексту

1. Чорновий автограф на 111 сторінках поштового паперу з численними виправленнями червоним чорнилом (р-161). На першій сторінці дата початку роботи над твором: «28.VIII». В кінці — дата закінчення і місце написання: «3.X 1911 р., Чернігів».

2. Чистовий рукопис, з якого набирався твір (р-162), на 123 сторінках форматом 35,5 × 11,1 *см*.

3. Журнал «Літературно-науковий вісник», 1912, кн. I, стор. 5—32; кн. II, стор. 209—226.

4. Михайло Коцюбинський, Тіні забутих предків. Оповідання. Видання Українсько-руської видавничої спілки, Київ — Львів, 1913, стор. 3—66.

Друкується за збіркою «Тіні забутих предків».

Різночитання та варіанти

Сторінка 178

17 — на йому. 1: з нього
27 — Безлісній горі. 1: Кичера — безлісна гора
29 — Ца́ринка — обгороджений сінокіс близько од оселі. 1: *примітка відсутня.*

Сторінка 179

1 — гаджуги кивали. 1: гаджуги (смереки) кивали
7 — горбах. 1: кичерах
13 — свистілку. 1: телешки (дудки)
15 — збирав квітки. 1: він рвав квітки
16 — кресаню (бриль). 1: кресаню
31 — про русалок. 1: про красунь-русалок
32—33 — вигадувать. 1: вигадуючи
34—35 — на каменях в річці. Всякі злі духи заповнюють. 1: на каменях річки. Опирі, відьми, мерці і нічниці, всякі планети заповнюють.
39 – Смереки, рід наших ялинок. 1: *примітка відсутня.*
40—41 — Острива — суха смерека з галузками, на якій сушиться сіно. 1: Острива — кілок з утятими галузками; 2: Острива — кілок з утятими галузками, на якому сушиться сіно.
43 — Диких верхах гір. 1: Дикі верхи

Сторінка 180

25—26 — густі зарослі блідої папороті, колючої ожини. 1, 2, 3: густих заростей блідої папороті, колючих ожин
27—28 — продирався крізь гіллячки кущів. 1: пробирався крізь колючі кущі
28 — підіймався. 1: піднімався
34—35 — погами в Івана. 1: ногами Івана
42 — Лісові ягоди. 1: *примітка відсутня.*

Сторінка 181

9 — круг його вуха. 1: круг нього
11 — з радісним напруженням. 1: в радіснім напруженні
14 — видно. 2: видко
15 — На камені, верхи. 1: Верхи на скелі
18 — піднялись вгору. 1: піднялись
27 — наосліп. 1, 2, 3: осліп
33 — бриніла. 1: бренить
34 — грати. 1: все
43 — Ватра — вогнище. 1: *примітка відсутня.*

Сторінка 182

6 — жовтаня. 2: біланя
6—7 — галузки, привітно. 1: галузки смерек привітно
9 — чого. 1: що
14 — загинув. 1, 2, 3: згинув
22 — То байка, що Іван був. 1: Хоч Іван був
35 — дістав. 1, 2: діставав
40 — розцвіталася. 1: розцвіла
41 — Довга на сажень сурма з дерева і з кори. 1: *примітка від-*

сутня; 3: Довга на сажень сурма з дерева і кори.
43 — Суточки — обгороджена гірська стежка. 1: *примітка відсутня.*

Сторінка 183

6—7 — Раптом на вузенькій дорозі, між скелею і Черемошем, зробився тиск. 1: Раптом на дорозі зробився тиск
14 — пишний. 1, 2: шитий
15 — челядь, кинулась. 1: челядь (жінота), кинулась
43 — жінота. 1: *примітка відсутня.*

Сторінка 184

19—20 — у Іванове серце. 1: в серце Івана
33 — долинах. 1: долинках
34, 38 — ягнята. 1: дроб'вта
41 — качались. 1: котились
42 — вони забирались. 1: забирались

Сторінка 185

8—9 — втомлених. 1: велетенських
34—35 — верещали обоє. 1: верещали вони обоє
38—39 — смерічка. 1: дубок

Сторінка 186

3 — не бачили. 1: не бачать
12 — ідуть по. 1: ідуть у танцях по

Сторінка 187

18 — Маріччина пісня. 1: Пісня Марічки
20 — молодиці: 1: жінки

Сторінка 188

9 — в полонину, Марічко. 1: в полонину
15 — біляву. 1, 2, 3: свою біляву
27 — видно. 1: видко
28 — котра. 1: котора
28—29 — полонинков — тоту. 1: полонинков висить — ту

Сторінка 189

17 — стрибав. 1: перескакував
22 — горбах. 1: кичерах
23 — диму, яким прокурились. 1: диму
29 — піднімався. 1: підіймався
30 — доріжка мулила. 1: доріжка прикро мулила
34 — по озерах. 1: в морі
36 — Вниз западалися. 1: Вниз од груня западалися
38 — нога, де. 1, 2: нога і де
39 — Гірська стежка. 1: *примітка відсутня.*
40 — Огорожа з дерев'яних лат. 1: *примітка відсутня.*
41 — Повітка на сіно. 1: *примітка відсутня.*

Сторінка 190

1 — маржини. 1: маржинки
2 — потік. 1: потічок
6 — стежка вела. 1: плай вів

9 — вились. 1: клубились
17 — один за одним. 1, 2, 3: один за другим
20 — заллять світ. 1: заллять весь світ
26 — вкритій густою травою. 1: вкритій травою, як волосом щітка
26—27 — обляло. 1, 2, 3: облягло
28 — на нього, готові впасти до ніг. 1: на нього
42 — Дерев'яний намет, в якому живуть вівчарі та роблять сир (будз, бриндзю). 1: *примітка відсутня.*

Сторінка 191

5—6 — двоє людей, скуплені й строгі. 1: двоє людей
8 — підняв. 1: узяв
10—11 — тепер маєм. 1: тепер вже маєм
13 — завів. 1: повів
14 — лавиць. 1: лавок
15—16 — коли б допоміг пан-біг. 1: коби допоміг бог; 2: коби допоміг пан-біг
34 — стелився. 1: слався
38—39 — усе новими. 1: все повими
41 — дерев'яна посудина. 1: *примітка відсутня.*

Сторінка 192

9 — по весні. 1: на весні
22 — дихання отари. 1, 2: дихання, веселе блеїння отари
28 — прохали у бога. 1: прохали бога
29—30 — переступала. 1, 2, 3: переступила
34 — простосердечну. 1, 2, 3: простосердцу
34—35 — добродушно. 1: не сердито

Сторінка 193

4 — киває на ході. 1: киває
10 — тримає повідь. 1, 2: тримає овечу повідь
16 — Хрум-хрусь. 1: Хрум-хрусть
22 — Хрум-хрусь. 1: Хрум-хрум
25 — в одколоту скалку, докучно бринить, як муха. 1: в пьому, докучно, як муха
29 — І питається. 1: Дз... дз... питає
32 — Бескид. Блакитне. 1: Бескид. Дз-з... дзз... Блакитне

Сторінка 194

8 — за нього. 1: од пього
18 — між горами. 1, 2, 3: між гір
31 — зубами. 3: губами
39—41 — при вівцях. Далеко. 1, 2, 3: при вівцях, а вівці при купі. Далеко
43 — Коров'ячий пастух. 1: *примітка відсутня.*

Сторінка 195

10 — лапу. 1, 2, 3: лабу
15 — вона надить його. 1: вона кличе його та манить
24 — все німіє. 1, 2, 3: все знову німіє

Сторінка 196

13 — ану, скажеш. 1: ану ж скажеш
28 — теплим. 1: гарячим

Сторінка 197

6 — заправив. 1: загледжів
17 — жмуток дерев'яних колодок. 1: жмуток колодок
20—21 — штирнадцять. 1: чотирнадцять
23 — Питається. 1, 2, 3: Питаєся
25 — Ци. 1: Чи
36 — схилився. 1: сіда
37 — навіть суворий. 1: строгий
38 — зарослі. 1: покриті
40 — Полиці під дахом. 1: *примітка відсутня.*
41 — Сироватка. 1: *примітка відсутня.*

Сторінка 198

4—5 — на полицях. 1: на подрі
8 — в посуді. 1: в путині
32 — та смерека. 1: та ж смерека
34 — гукнув назад себе у ліс. 1: гукнув густо у ліс
40 — звівся. 1, 2, 3: звіявся

Сторінка 199

2 — іншим. 1: другим
21 — воювавсь. 1: воював
30 — з долини. 1: з долин
33 — як ті діти. 1, 2: як діти
39—40 — скидали з себе одежу. 1: роздягались
41 — Туман. 1: *примітка відсутня.*
42 — картопля. 1: картоплі

Сторінка 200

4 — облягатись. 1: облягтись
8 — долітала. 1: доліта
17 — блищав молодими зубами. 1: блищав зубами
22 — шумом небесна ріка. 1: шумом ріка
28 — потім додає. 1: потому обзивається; 2: потому додає
32 — каже. 1: відповіла
37—39 — бо бог все знав на світі, лише нічого не вмів зробити. А арідник мав силу до всього — та й каже: «Я бих туди пронир». 1: Бог знав усе на світі, але нічого не міг зробити, а арідник мав силу до всього. «Я бих туди пронир»,— каже він богові
40 — до рота. 1: у рот

Сторінка 201

1 — не можна йому дихати вже, очі. 1: не мож йому дихати стало, очі; 2: не мож йому дихати вже, очі
7 — злий. 1: злий дух
10 — здатний. 1: здатен
23 — А з тої. 1, 2: І з тої
35—36 — встромлює. 1: встромляє

Сторінка 202

12—13 — залляли долини. 1: лягли долом
19 — А може. 1: Може
20 — гори, роздушили усе живуще. 1: гори та роздушили усе живе

Сторінка 203

1 — ні. 1: ані
3 — груди. 1: груди під кептарем

Сторінка 204

6 — їхнє кохання. 1: їх кохання
16 — скочити. 1: кинутись
19 — дихання. 1: зітхання
26 — зчорнілий. 1: чорний
31 — до. 1, 2, 3: на
37 — ботей (стадо). 1: ботей
40 — жиє. 1: живе; маржинки. 1: маржини
43 — Кашіца — дерев'яна обшивка берегів. 1: *примітка відсутня.*

Сторінка 205

6—7 — звіра і од відьом, які. 1: звіра, од відьом й чередінниць, які
26—27 — здоров'я. 1: долю

Сторінка 206

4 — лісом. 1: лісами
10 — Скільки. 1: Стільки
16—17 — голос: Ізгадай. 1: голос і, як метелик, вився над вухом. Ізгадай
35—36 — маленьких. 1, 2, 3: м'якеньких
40 — у гори. 1: у вільні простори

Сторінка 207

7 — закладала. 1: клала
15 — жінка, маржинка. 1: жінка й маржинка
38 — блискав. 1: лискав

Сторінка 208

23 — ясно горіли. 1: горіли
30 — нині. 1: сьогодні
43 — На роботах у лісі. 1: *примітка відсутня.*

Сторінка 209

11—12 — заростаючи. 1: зростаючи
31 — з долини. 1: з долин
32—33 — небом оповідав. 1: небом глухо оповідав

Сторінка 210

32 — шарпонулась. 1: шарпнулась
34 — вигиналось на травах, мов. 1: вигиналось та хвилювало на травах, як; 2: вигиналось та хвилювалось на травах, мов

Сторінка 211

12 — Юром. 1: Юрком
15 — стомлених. 1: втомлених
37 — все знав. 1: все знав, усе

Сторінка 212

32 — розсівать. 1: розсіять його

Сторінка 214

2 — кликали. 1, 2, 3: волали
5 — не доіржуть, корови. 1: не доіржуть, де котюги (собаки) не добріхують, корови
5 — не доблеюють, ворони. 1: не доблеюють, кури не допівають, ворони
29—30 — Гляди, газдине! 1: Гляди мені, газдине!
35 — Іван сам. 1: Іван і сам
39 — триматись. 1: держатись

Сторінка 215

37 — розраду. 1: потіху
38 — однак, бійка. 1: Однак і бійка
40 — запались. 1: запали

Сторінка 216

8 — у грудях. 1: у грудях дух
16 — шептав зловісно. 1: шептав він зловісно
27 — стежку. 1: стежечку
39—40 — її співанки. 1: і співанки

Сторінка 217

5—6 — дахівок густо. 1, 2: дахівок і густо
9 — кращі. 1: незнайомі
29—30 — за шию. 1: на шию

Сторінка 218

6 — строга, в собі замкнута. 1: строга, скуплена тиша
7—8 — сваволя потоків. 1: сваволя гірських потоків
9 — хотіла. 1, 2: схотіла

Сторінка 219

6 — трошки. 1: трохи
15 — холоділи. 1: *подвійне написання:* стигли, хололи; 2: хололи
19—20 — смереки наче. 1: смереки навкруги наче
22 — помітив. 1, 2: побачив

Сторінка 220

17 — зловить. 1: зловить нявку

Сторінка 221

1 — то починати. 1: то й починати
8 — додавав. 1: піддавав

Сторінка 222

1 — поляни. 1: полянки
6 — з чугайстром. 1: *слова закреслені.*
29 — ставав. 1: став
30 — прислухався. 1: наслухав
31 — здавалось. 1: здавались
42 — поспішавсь. 1: поспішав

Сторінка 223

12 — але не. 1: а не
14 — Податись управо. 1, 2: Податись трохи управо
25 — був. 1: були
29 — Скакав по каміннях. 1: Скакав з каменя на камінь

Сторінка 225

1 — видно. 1, 2, 3: видко
37 — покотився. 1: котився

Сторінка 227

21 — під вагою молодих. 1, 2, 3: під вагою сильних молодих ніг
24—25 — добрими душами на перевіз. 1: добрими людьми на перевіз душі

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 181, рядок 35. Було: напружав
Виправлено за 1: напружував
Сторінка 182, рядок 5. Було: обидві корови — біланя і голубаня
Виправлено за 1, 2: обидві корови — жовтаня і голубаня
Сторінка 185, рядок 21. Було: губами
Виправлено за 1, 2: зубами
Сторінка 195, рядок 18. Було: спершись
Виправлено за 1: опершись
Сторінка 201, рядок 23. Було: перша
Виправлено за 1: перше
Сторінка 217, рядок 11. Було: світом
Виправлено за 1: світлом

ЛИСТ

Дата і місце написання: 15 грудня 1911 р., Капрі.

Уперше надруковано: газета «Рада», 1912, 22.I, № 18, стор. 2—4.

Про початок роботи над оповіданням «Лист» М. Коцюбинський говорить у листі до О. Аплаксіної від 3.XII 1911 р., писаному з Капрі. 16.XII письменник сповіщає В. Коцюбинську: «Тільки що скінчив оповідання. Воно ще ніяк не називається. Невелике, сторін на 10 друку, на тему, про яку я розказував тобі: великодні свята. Не буду посилати ще нікуди, нехай вилежиться, легше буде переробити».

Доопрацьоване оповідання 9.I 1912 р. М. Коцюбинський посилає з Капрі для надрукування в газету «Рада».

Джерела тексту

1. Чорновий автограф на 13 сторінках поштового паперу з виправленнями чорним чорнилом (р-191). На першій сторінці дата

початку роботи над твором: «4.XII». У кінці рукопису — дата і місце написання: «15. XII 1911, Capri, villa Serafina».

2. Чистовий рукопис на 31 сторінці поштового паперу з незначною кількістю правок чорним чорнилом (р-192). У кінці автографа дата і місце написання твору: «15. XII 1911, Capri, villa Serafina».

3. Газета «Рада», 1912, 22.I, № 18, стор. 2—4.

4. Михайло Коцюбинський, Тіні забутих предків. Оповідання. Видання Українсько-руської видавничої спілки, Київ — Львів, 1913, стор. 98—110.

Друкується за збіркою «Тіні забутих предків».

Різночитання та варіанти

Сторінка 228

1 — друже! Довго чекав ти. 1: приятелю! Довго ж ти чекав

2—3 — дихнути родинним. 1: дихнути на мить родинним

4—5 — були серед чужого, холодного гвалту. 1: були в чужому холодному гвалті

6—7 — їда для нас стала тільки досадною потребою. 1: їда була лише скучною, досадною потребою

11 — часом. 2, 3: часами; запах. 1: поезію

20 — матір. 1, 2: мати; розлуки. 1: чекання

21 — 22 — Чорне весняне небо. 1: Чорне небо

22—23 — схвильована й тепла. 1: тепла

22 — ніжна квітка. 1: квітка

23 — розпускалась разом з весною. 1: розпустилась нарешті з весною

24 — Все те. 1, 2, 3: Все це

Сторінка 229

1 — Насамперед. 1: Першою

7 — Мене теплом. 1: мене материнським теплом

13 — Голі по лікоть руки. 1: Голі руки

16 — Стрічі злилась. 1: стрічі в одно злилась

22 — які мінялись на інші. 1: які зараз ламали інші

25 — лишились. 1: лишались

32 — влітала до нас. 1: влітала

36 — поспішаючи. 1: переривано

37 — не пора б вже. 1: не пора б

Сторінка 230

4—5 — здається. 1: видимо

8 — велися в кутку. 1: велися

10—12 — вимить кишки...» На ніч. 1: вимить кишки...» З пекарні несло нудним духом свіжого м'яса, що віддавало живе тепло. На ніч; 2, 3: вимить кишки...» З пекарні несло нудним духом свіжого м'яса. На ніч

18 — дитинства. 1: ...дитинства і з тих сонячних плям раптом виринули і їх покрили слова, які найчастіше довелось мені чути сьогодні: «заколоти, зарізать, одтяти голову, ноги, посікти серце і печінки...»

26 — ті. 1, 2, 3: ці

30 — себе: адже то. 1: себе, що то

35—36 — спав неспокійно. 1, 2: неспокійно

Сторінка 231

2 — по моріжку. 1: по зеленій траві
6 — прикривши. 1, 2: прикрила
12 — я такий блідий. 1: я блідий
19 — прискореним. 1: поспішним
22 — ніздрі. 1: ніс
23 — скатерть. 1: скатір
24 — наче. 1: неначе
30 — сяюча вся. 1: сяюча
31 — трохи бліда. 1: хоч трохи бліда

Сторінка 232

5 — І повела мене на кухню. 1: І потягла мене на кухню
10 — безперий горобчик. 1: горобчик
15 — дивився. 1: дивився на нього
19 — на грудях. 1: у грудях
19—20 — злегка курилась теплою кров'ю. 1: ледве помітно парувала свіжою кров'ю
27 — жовту в прищиках. 1: жовту
29 — як породілля. 1: як та породілля
30—31 — Я слухав Олине щебетання, а моє око мимоволі стрічалось з мутним. 1: мимохіть моє око стрічалось раз у раз з мутним
39 — на дошку стола. 1: на стіл
43 — неситої. 1: ненаситної

Сторінка 233

1 — лаву. 1: лавку м'ясо
7 — веснянним ключем. 1: ключем
10 — мухи обсіли. 2: *над словом* мухи *надписано слово* пчоли.
10—12 — обсіли. Я йшов у місто. Назустріч. 1: обсіли. Назустріч
14 — і з їх кошиків, повних слизького м'яса. 1: і з кошиків. серед слизького м'яса
15 — й первоцвіт. 1: та перші квітки
19 — крики неслися з міста на мене. 1: крики пливли мені назустріч
20 — вирувалися. 1: вириваючись
21 — крилами об камінь. 1, 2: крилами камінь
21—23 — жахом. Усі хапались швидше донести живність. В мішках. 1: жахом. В мішках
28 — били повітря дзьобами. 1: били повітря міцними дзьобами; 2, 3: били дзьобами
40—41 — І було так дико... Так дико було бачити свято убійства на безкровному святі творця — весни. 1: І було дико стрічати се свято убійства рядом з безкровним святом творця — весни

Сторінка 234

1 — Не знаю. 1: Я не знаю.
1—2 — звідки лився все сильнішим потоком лемент. 1: звідки все густішою лавою лився лемент
6 — чуття огиди. 1: почуття жаху й огиди
7 — подовж стін. 1: вздовж стін; 2: уздовж стіни

9—10 — на купи кишок, мертвих голів і ніг по брудних лядах, де темно-цегляста. 1: на розгорнені ребра, які, здавалось, ворушилися од хитання, на купи кишок, голів і ніг. Темно-цегляста

12 — рубали кістки, роздробляючи мозок. 1: рубали кістки

14—15 — не чутливі. 1: байдужні

16—17 — жаху. Не повіриш, якими гидкими і навіть страшними здались мені люди, що морили. 1: жаху і мук. Гидкими і страшними здались мені люди, які зумисне морили. 2: жаху. Не повіриш, якими гидкими і навіть страшними здались мені люди, які морили

18 — аби. 1, 2: щоб

21 — замордованих ними. 1: замордованих животин

31 — тікав вже од них. 1: тікав од того

38 — межу. 1: межі

40 — навіть камінь. 1, 2: камінь

Сторінка 235

1 — Ху! 1: Фу

2 — Дихнув ним. 1: І я дихнув їм; 2: Дихнув їм

6 — нивах. 1: просторах

8 — убійства і мордування. 1: убійства, жаху і мордування

9 — по кімнатах. 1: по всіх кімнатах

12 — стрічки. 1: бинди

13 — над тим. 1, 2: над сим

19 — палили. 1: запалили; 2: палали

21 — а ми відчули. 1: і ми відчували

25 — добра, забудуть щоденне. 1: добра, хоч на часинку забудуть про щоденне; 2: добра, забудуть про щоденне

26 — що воно стерло. 1: що стерло

30 — гудуть. Юрми. 1: гули. Цілі юрми

31 — несуться. 1: пливли

32 — пливе. 1: сунувсь; шелестить. 1: шелестіла

33 — пахне. 1: пахло

34 — стукають. 1: стукали; по сухих. 1, 2: на сухих

35—36 — по-великодньому блима. 1: соромливо блимало

37 — Мури церковці хитаються серед гострих тіней. 1: Рожеві мури церковці хитались серед тіней

38 — малюють. 1: малюючи

38—39 — Пірнаємо в юрму. Круг нас світяться воском похуділі за піст обличчя, міщанські дівчата в туго сплетених косах, ще мокрих од лугу, тримають у пальцях, не одмитих од фарб, клунки зі свяченим. 1: Ми змішались з юрбою. Похуділі за піст обличчя світилися воском круг нас, міщанські дівчата в гуго сплетених косах, ще мокрих, соромливо вплітали пальці, не одміті од фарб, в намисто на грудях.

Сторінка 236

1 — В церкві вже. 1: В церкві було вже; блищить. 1: блищало

2 — вставляє. 1: вставляв

3 — хоче. 1: хтіла

4 — а мене й Олю тягне на цвинтар. 1: а Олю тягло на повітря

6 — оновлених. 1: весняних

7—8 — дивимось заздро, як обскубують діти. 1: дивились, як скубли дівчата

9 — згадує. 1: згадала

10 — спочиває. 1: спочила
12 — Нам весело. 1: Нам було весело
13 — співах й вогнях, в хвилюючім повіванні весни. 1: співах, вогнях, в бадьорім диханні весни
14 — якесь. 1: було
16—20 — Та ось рушило небо. 1: І коли врешті рушило небо, позеленивши на світанні наші обличчя, з радісним шумом дзвонів та співу з церкви вилився вогняний потік і, сяючи блиском свічок, риз та облич, влився в вогняне море побожної юрми, що принесла святити паски.
18 — струмок з палаючих. 2: струмок палаючих; та. 2: і
21 — І коли. 1: А коли
25—26 — шкварилась на вогні. 1: шкварчала в огні; 2: шкварчала в вогні
36 — мама. 1: мати
42—43 — витирала почервонілі очі. 1: стерла сльозу з почервонілого ока

Сторінка 237

9 — морочилась. 1: поморочилась
12 — кишки і таке інше. 1: кишки і шиї, жили й запечена кров
13 — дихало й жило. 1: жило, дихало
15—16 — чув передсмертне хрипіння, що жило. 1: слухав смертельний крик жаху, що жив
25 — в'яло і без. 1: в'яло, без
27 — материних. 1, 2: матерних
30 — старець. 1: жебрак
31 — гострого. 1: молодого; 2: і тугою
38 — обличчям. 1, 2: лицем

Сторінка 238

4—5 — Люди плакали і кричали, а мені лицемірними здались і їхні жалі, і страх злочину. 1: Лицемірними здались мені всі жалі і жах злочину
9 — Не знаю; може. 1: Може, все воно смішно, що тут пишу, може, мене така доля чекає, як молодий місяць весною, а поки... А поки не забувай твого друга Петра...

ПОДАРУНОК НА ІМЕНИНИ

Дата і місце написання: 4 січня 1912 р., Капрі.

Вперше надруковано: журнал «Літературно-науковий вісник», 1912, т. 58, кн. IV, стор. 4—18.

Про роботу над оповіданням «Подарунок на іменини» М. Коцюбинський писав дружині 7.I 1912 р.: «От пишу тепер оповідання, тема мені подобається, а пишеться дуже погано, неможливо просто, не маю навіть певності, чи надрукую. Тема оповідання проста. В родині поліцейського надзирателя (околодки) завтра святкують іменини єдиного сина, гімназиста 1-го класу. Мати купила синові пароходик, а батько придумав повести сина завтра на місце, де будуть вішати дівчину одну, щоб син побачив таке, чого другі діти не можуть бачити, щоб міг розказати потому про цю подію. На другий день рано вони (батько з сином) їдуть на місце кари, і коли син побачив, кинувся до дівчини, обняв її за коліна і почав крича-

ти: Не треба, не дам! — і грозяти катові. Звичайно, переполох, гімназиста забрали, і батько везе його додому, наляканий, щоб це не пошкодило йому по службі. Просто, але тут би можна багато зробити, коли ж не йде».

У листі до одного із своїх адресатів від 22.I 1912 р. М. Коцюбинський зазначав, що невдоволений першою редакцією оповідання і має намір її переробити (див.: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 6, К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 333). Згадуючи про першу редакцію твору, Коцюбинський повідомляв дружину в листі від 25.I 1912 р.: «...Оповідання мов (друге), здається, зовсім цензурне. Воно вилежується тепер...» Незабаром після цього письменник здійснив другу редакцію твору.

Джерела тексту

1. Чорновий автограф оповідання (перша редакція р-196) на 20 сторінках поштового паперу з багатьма виправленнями чорним чорнилом. Дата початку роботи над оповіданням на першій сторінці: «20.XII»; дата закінчення і місце написання в кінці автографа: «4. I 1912, Capri, villa Serafina». В розділі «Інші редакції», т. 4, подається повний текст цієї редакції.

2. Автограф на 46 сторінках поштового паперу з рядом виправлень чорним чорнилом (р-197). В кінці рукопису дата і місце написання твору: «4. I 1912 р., Capri, villa Serafina».

3. Журнал «Літературно-науковий вісник», 1912, т. 58, кн. IV, стор. 4—18.

4. М. Коцюбинський, Тіні забутих предків. Оповідання. Видання Українсько-руської видавничої спілки, Київ — Львів, 1913, стор. 111—131.

Друкується за збіркою «Тіні забутих предків».

Різночитання та варіанти

Сторінка 240

32 — на шиї. 2: на ній

Сторінка 241

3 — се. 2: ще
16 — унесла. 2: принесла
29 — шашку. 4: шапку

Сторінка 242

17—18 — спати. За дверима. 2: спати.— Доря! Ти вже скінчив? — За дверима

Сторінка 244

10 — Нарешті. 2: *слово відсутнє.*
16 — пустив далі. 2: пустив його далі
17 — ще раз накрутив. 2: ще раз сам накрутив
29 — Авжеж. 2: А так
42 — хлопець. 2: син

Сторінка 245

8 — шию, нащось. 2: шию і нащось
19 — свій план. 2: *слова відсутні.*

26 — Вона звикала. 2: Вона вже звикла
30 — до тридцятого року. 2: до тридцяти літ

Сторінка 246

8 — можна б. 2: може б
11—12 — тепер. 2: *слово відсутнє.*

Сторінка 247

8 — може. 2: *слово відсутнє.*
13—14 — Дерева будуть кружитись і тікати назад... 2: Дерева крутяться і тікають...
14 — підстеляться. 2: підстеляються
15 — обсядуть. 2: обсіли; зади, а над. 2: зади... Над
16 — пищатиме. 2: пискнула
17 — Хотів запитати у батька. 2: Він хотів запитать батька
27 — сорочки й тепла. 2: сорочки, од тепла

Сторінка 248

4 — сонно. 2: *слово відсутнє.*
28 — гаряча. 2: молода
42 — тільки в нім ворухнулось: чи. 2: тільки подумав, чи вже. 2: *слова відсутні.*

Сторінка 249

10 — надувся. 2, 3: надувався
23 — соціалізмом. 2: революцією

Сторінка 250

5 — хмаринки. 2: хмари
15 — полиск. 2, 3: поблиск
20 — комарів. 2: мух
38 — ззаду. 3: зразу

Сторінка 252

6 — крок, а далі твердо. 2: крок і твердо
8 — опекло. 2: *слово відсутнє.*
11 — він. 2: *слово відсутнє.*
20 — слухав. 2, 3: слуха

Сторінка 253

6 — якась. 2: *слово відсутнє.*
21 — ще глибше. 2: *слова відсутні.*

Сторінка 254

42 — опускалася. 2: спускалася

КОНІ НЕ ВИННІ

Дата і місце написання: 2—15 березня 1912 р., Капрі.
Вперше надруковано: журнал «Літературно-науковий вісник», 1912, т. 58, кн. VI, стор. 401—417.
В листі до дружини, В. Коцюбинської, від 24.II 1912 р. М. Коцюбинський так визначив задум свого твору: «...Завтра думаю по-

чати нове оповідання, в якому будуть описані поміщики, властиве одна родина». А вже в іншому листі від 2.III 1912 р. він повідомляв: «Почав я писати оповідання про такого поміщика, який під час аграрних рухів сам говорив селянам, що земля їхня, а потому зрадів, коли прийшло військо його боронити».

Письменник грунтовно переробив першу редакцію новели.

Джерела тексту

1. Чорновий автограф (перша редакція) новели на 28 сторінках поштового паперу з багатьма виправленнями чорним чорнилом (р-198). Дата початку роботи над оповіданням на першій сторінці: «12.II»; дата закінчення і місце написання — в кінці автографа: «2—15.III 1912, Capri, villa Serafina».

2. Автограф (друга редакція) на 48 сторінках поштового паперу з виправленнями чорним чорнилом (р-199). В кінці рукопису дата і місце написання твору: «4.I 1912, Capri, villa Serafina».

3. Чистовий автограф, з якого набирався твір на 45 сторінках форматом 35,5 × 11,1 *см* (р-200).

4. Журнал «Літературно-науковий вісник», 1912, т. 58, кн. VI, стор. 401—417.

5. Михайло Коцюбинський, Тіні забутих предків. Оповідання. Видання Українсько-руської видавничої спілки, Львів — Київ, 1913, стор. 139—161.

Друкується за збіркою «Тіні забутих предків».

Різночитання та варіанти

Сторінка 257

38 — його кликали «татком»! 2, 3: його не палили, як інших. Не дурно ж його кликали «татком»!

Сторінка 258

18 — якраз. 2, 3: саме

28 — той. 2, 3: сей

33—34 — що ви називаєте. 2: що тепер називаємо

36—39 — Я бачив прекрасний, невиданий город. Все, що люди створили в архітектурі, шедеври давні, сучасні й прийдешні, краса і вигода, храм, достойний людини... Тільки ваші нащадки... 2: Мені приснився прекрасний, невиданий город. Шедеври архітектури давньої, сучасної і майбутньої, краса і вигода, храм, достойний людини, город, який, може, тільки нащадки ваші побачуть...

43 — «Есть!» 2: Є!

Сторінка 259

24—25 — з наймічнішими. 2: з міцнішими

27 — важно. 5: важко

28 — мов в камізельці. 2: мов камізельку

29 — обізвався. 2: озвався

36 — розгнівило. 2, 3: розсердило

42—43 — адмірал («броненосець», як він себе називав). 2: адмірал, що називав себе «броненосець»

Сторінка 260

4 — на концерті: 2, 3, 4: в концерті
12 — На хвилину зробилось тихо в столовій. 2: Зробилось тихо за столом
15 — схилялась. 2: схилилась
28 — з плугами на поле. 2: в поле з плугами

Сторінка 261

4 — Бо ти б. 2: Ти б
9 — Антоша. 2: Аркаша
25 — одкинути забобони. 2: одкинуть всі забобони
32 — сукенці. 2: одежі

Сторінка 262

40 — лікті. 2: *слово відсутнє.*
41 — на нього. 2: до нього

Сторінка 263

8 — настали. 2: *слово відсутнє.*
10 — нам. 2, 3: *слово відсутнє.*
19 — у звичайних хазяйських справах. 2: у звичайній хазяйській справі

Сторінка 264

19 — закляклі. 5: закляті

Сторінка 265

8 — об його. 2: у його
13 — розпускались. 2: розцвітались
17 — перестали його займати. 2, 3: його не займали
27 — квітник і на. 2: квітник на
29 — додому. 2: у хату
35 — перейшов. 2, 3: пройшов
36 — цвіту тихо гойдались. 2: цвіту хитались
38 — Дитячі очі-волошки. 2: Сині очі волошок, немов дитячі
40 — Ниви то поволі. 2, 3: Ниви поволі

Сторінка 266

19 — Федько. 2, 3: Федька

Сторінка 267

19 — ниви котились. 2: ниви мирно котились
29 — наставить. 2: поставить

Сторінка 268

19 — вже. 2: *слово відсутнє.*

Сторінка 269

5 — удень. 2: на день
8 — жували. 2: жуючи
9 — при дверях. 2, 3: коло дверей
36 — засвітило. 2: запалило
39 — вже. 2: *слово відсутнє.*

Сторінка 270

1—2 — чорна і паруюча після дощу. 2: зчорніла й паруюча од дощу
4 — казав. 2: сказав
10 — ще. 2: тут
16 — мовчки полежав. 2: Лежав так
34 — цікавість неминучого. 2, 3, 4: пікавість до неминучого

Сторінка 271

2 — Ху-ху!.. 2: Ху-у!..
3 — з кушетки на. 2: з кушетки і на

Сторінка 272

6 — мати. 2, 3: Софія Петрівна
23 — добровільно не. 2, 3, 4: добровільно і не

Сторінка 273

1 — вже. 2: тату
16 — сміялись вікна. 2: сміялись всі вікна
30 — пахучий. 2, 3: ароматний

ХВАЛА ЖИТТЮ

Дата і місце написання: 5 травня 1912 р., Чернігів.

Вперше надруковано: збірка «Біля квітка», видання Полтавського товариства боротьби з туберкульозом, 1912, стор. 2—4.

Оповідання було написане для збірки «Біла квітка», про що писав М. Коцюбинський у листі до М. Могилянського від 29.V 1912 р.: «...Як тільки трохи поправився, мусив зараз засісти за роботу і до сьогоднішнього дня виготовити два оповідання: одно для збірника Полтавського товариства «борьбы с туберкулезом»...»

У передмові до збірки голова товариства Г. Даньковський писав: «Товариство має на увазі викликати більший інтерес до боротьби з туберкульозом, поширити знання про його; а разом надіється зібрати й грошей від продажу сього збірничка. Усе, що тут міститься, написане спеціально для сього видання».

В основу твору М. Коцюбинський поклав свої спостереження під час поїздки в місто Мессіну, яке 1908 р. зазнало найбільш руйнівного землетрусу. Про враження від цієї подорожі він докладно розповів в листі до дружини від 17.VI 1910 р.:

«Яке страшне враження зробив на мене цей город! Все в руїнах, з вулиць зробились гори всякого грузу та каміння. Все наче спресоване, все змішане дивно. Під руїнами і досі поховано 40 000 людей. Ідуть розкопки. Бачиш, як сидять городові. Ось городовий встає. Це знак, що одрили тіло. При мені викопали труп жінки. Спочатку витягли голову і поклали в таз. Потому потягли сорочку, яка подерлась, а далі витягли тіло, напівзгниле. Я вже не хотів дивитись. Доми стоять так, що тільки 3 стіни залишились, а через четверту, одвалену, видно ліжка, посуду і т. ін. Найбільше ж од домів лиш груда каміння. По вулицях страшно ходити, бо руїни потріскались і ось-ось впадуть на голову. Був у мене і неприємний момент. Йшов я по вулиці, коли раптом земля затряслась, будинки хитнулись і ось-ось, здавалось, завалиться. Але се

був момент і не повторився. Люди поніміли, бо на вулицях все ж ходять і їздять і ставлять дерев'яні домочки, смішні, на два поверхи, і тонепькі, з легких дощок. Такі ж і магазини. За городом збудовано нову Мессіну. Ряди домочків, як коробки з макаронів, маленькі, тоненькі, без вікон, тісні, т[ак] що чути, що говорять в десятого сусіда. Тіснота і убожество. Всі ці домочки збудовані на гроші, пожертвовані різними народами. Як тут живуть, як не пересваряться, як не згорять — не знаю. Правда, їсти готують на вулиці, в жаровнях. Люди якісь залякані, сумні, жінки в жалібних чорних крепах, у мужчин тільки чорні краватки, і в очах кожної людини — жах. Тяжкі враження. Не хотів би другий раз бачити».

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 13 сторінках поштового паперу з багатьма виправленнями червоним чорнилом (р-201). В кінці автографа — дата написання твору: «5 травня» [1].

2. Збірка «Біла квітка». Видання Полтавського товариства боротьби з туберкульозом, 1912, стор. 2—4. .

3. Михайло Коцюбинський, Тіні забутих предків. Оповідання. Видання Українсько-руської видавничої спілки, Львів — Київ. 1913, стор. 132—138.

Друкується за збіркою «Тіні забутих предків».

Різночитання та варіанти

Сторінка 274

20 — постаті. 1: фігури

Сторінка 275

14 — небо, сміятися. 1: небо, цвісти квітки і сміятися
25 — бог зна куди. 1: кудись в пустку; 2: бозна-куди
36 — обступав мене. 1: обступав мене з обох боків

Сторінка 277

35 — картками. 1, 2: відкритками

Сторінка 278

33 — долину. 1: далину

НА ОСТРОВІ

Дата написання: на підставі архівних документів датується 1912 р. Точна дата невідома, тому що оповідання незакінчене, а письменник, як правило, зазначав дату на останній сторінці рукопису.

Вперше надруковано: журнал «Літературно-науковий вісник», 1913, т. 61, кн. I, стор. 8—22.

Про свій намір працювати над цим твором М. Коцюбинський писав у листі з Капрі до М. Могилянського від 14.I 1912 р.: «...Думаю зробити спробу написати щось про Капрі — се мають бути дрібнички, враження, картинки, сонце, море, природа і трошки

[1] У першодруку зазначена дата: «6 квітня 1912 р.»

людини, яка усе те любить». А в листі до О. Аплаксіної від 3.I 1912 р. письменник зазначав: «...Мне хочется собрать с острова мед и перенести, как сумею, на бумагу». Дещо пізніше (25.I 1912 р.) Коцюбинський інформував свою дружину також з Капрі: «...Я тимчасом пишу потрохи свої враження з Капрі. Се така робота, що її можна писати і з початку, і з кінця, і з середини, бо буде ряд маленьких оповідань-картинок».

Очевидно, чорнові начерки окремих розділів твору. М. Коцюбинський встиг зробити на Капрі. Чистова ж редакція здійснена, мабуть, уже в Чернігові десь у травні — червні 1912 р. У листі до одного із своїх адресатів від 7.VI 1912 р. Коцюбинський зазначав: «...Зараз пишу одну річ, яку хочу скінчити до 15 червня...» Є підстави вважати, що ці слова стосуються саме «На острові» (див.: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 6, К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 393).

Твір був опублікований з приписки: «Далі буде». З приводу його публікації М. Коцюбинський писав до О. Аплаксіної 2.I 1913 р.: «Редакція «Вісника» буквально вирвала у мене до січневої книжки цю незакінчену річ і надрукувала її».

Для написання твору були використані нотатки з записних книжок за 1909—1912 рр.

Джерела тексту

1. Чорновий автограф (за винятком третього і п'ятого розділів) на 22-х аркушах поштового паперу з багатьма виправленнями чорним чорнилом (р-203).

2. Автограф другої редакції шостого розділу на двох аркушах поштового паперу (р-204).

3. Чистовий рукопис, з якого набирався твір, на 54 сторінках поштового паперу (р-202). В кінці рукопису невідомо ким написано: «Першу коректу автор прохає надіслати йому по адресі: Бибиковский бульвар, № 17, палата № 9, клиника проф. Образцова».

4. Журнал «Літературно-науковий вісник», 1913, т. 61, кн. I, стор. 8—22.

Друкується за текстом журналу «Літературно-науковий вісник».

Різночитання та варіанти

Сторінка 279

6 — Так мені уявляється острів, на який нині ступив я й де маю жити. 1: Се мій острів стоїть од острова Капрі; 3: Так мені уявляється острів, де маю жити

8—10 — А зараз по тім чую дрібне цокання підошов в камінь, тих дерев'яних дзвінких підошов, що одкидають од себе круглі жіночі п'яти. Наче. 1: Потому зараз я чую дрібне, часте цокання дерев'яних підошов в камінь, наче

16 — виставляє. 1: показує

20 — нею. 1: *двояке написання* — стіною, нею

22 — мохнатих. 1: *слово відсутнє.*

26 — ще. 1: *слово відсутнє.*

Сторінка 280

6 — знизу. 1: стиха

9 — заповнив. 1: заповнивши

11 — і. 1: *сполучник відсутній.*
13 — йду, самотній, поміж домами, немов коридором. 1: йду наче в...; 3: йду між домами, немов коридором.
15 — блимне. 1: *слово відсутнє.*
22 — наді. 1: піді
28 — ллються. 1: сипляться
30 — заткнути сердитим. 1: заткнути його сердитим
37 — понесла. 1: несе

Сторінка 281

6 — Море поблискує. 1: Світиться море
8 — крило. 1: *слово відсутнє.*
9 — друге і третє. 1: друге крило і третє
10 — що. 1: якісь
10—11 — раптом 1: *слово відсутнє.*
11 — завзято. 1: од жаху
12 — білі широкі крила. 1: широке біле крило
16 — виноградники і доми. 1: виноградники і каміння, завивають й доми
22 — у збитій крилами піні і сяє. 1: у білій піні крила і сяє
24 — уст. 1: *двояке написання* — губ, уст
26 — вітрилах: пасажири, скелі, будинки. 1: вітрилах: дерева, скелі, будинки і пасажири
35 — густим. 3: *слово відсутнє.*

Сторінка 282

23 — не добре було б. 3: не добре б було
35 — голі. 3: *слово відсутнє.*

Сторінка 283

1 — сходу до. 1, 3: сходу і до
9 — по хаті і знову важко сідаю. 1: по хаті, знову важко сідаю (на місце)
10 — незручно у хаті. 1: у моїй хаті
15 — той недогризок куций. 1: *слова відсутні.*
18 — доторкаються руки. 2: доторкнеться рука
23 — достукалась. 1, 3: достукалась врешті
25 — шафи і стіл. 1, 3: шафи, стіл
29 — сироко кладе мокру лабу мені на лице. 1, 3: сироко налітає на мене, обливає лице
35—36 — Тільки з безвісті густо ринуть у безвість сірі води небесні, й важко диха сироко. 1: Тільки з безвісті ринуть у безвість густі води небесні в теплім солонім[1] диханні сироко
40 — я маю бажання. 1: я хотів би
41 — у тінь. 1: у легку тінь; 3: у сіру тінь

Сторінка 286

16 — проходжу повз самотній, закинутий сад. 1: проходжу повз нього, повз той самотній садок
17—18 — Внизу горять трави власним вогнем, над ними поблискують. 1: Далі трава палає своїм власним вогнем, над нею поблискують

[1] *Це слово надписано над словом* теплім.

20 — тупа копитом. 1, 2: б'є копитом

21 — запущений і забутий. 1: тихий, забутий

22 — сковзять очима по нетоптаних травах. 1: милують очима нетоптані трави

23 — тіні. 1: тіні дерев

24 — наче одбились в воді. 1: наче дерева одбились в зелених водах; 2: наче в зелених водах одбився тихий садок; 3: наче визирають з води

26—27 — Вони перерізують першу терасу і кидають сітку на другі. 1: Ось вони перетяли першу терасу і кинули сітку на другу

27 — Або. 1, 2: А ось

29 — докупи і підібгались чорним клубочком під корінь. 1: докупи, згусли і підібгались під самі ноги дерев

30 — метелики білих, один. 1, 2, 3: метелі, один; злітають. 1: злетіли

31 — цвіт; то блимнуть. 1: цвіт, і то блиснуть

32 — Потріпають крильми, торкнеться. 1: Потріпали крильми, торкнувся

33 — далі йде залицяння. 1: далі ведуть своє залицяння

34 — подзвонюють листом вгорі. 1: подзвонюють в самоті

35 — Рушаю. 1: Одривають врешті, щоб пройти далі

38—39 — а само на крайнебі задивилось в дзеркало моря і підпалило воду. 1: а на крайнебі загляда потай в дзеркало моря і запалює воду своїм лицем

40 — Од нестерпучого блиску заплющую очі. Тоді чую, що під ногами шумить. 1: Зажмурився од блиску і тоді чую, що під ногами в мене шумить; 2: Од нестерпучого блиску заплющую очі. Тоді чую, що під ногами в мене шумить

Сторінка 287

2—3 — Навіть через повіки. 1: І крізь повіки

4 — Достоту. 1: Наче

6—16 — Надходять люди і тріском мов чужоземних заглушують море. Тоді вертаюсь назад. Спираюсь на мур і знову з дивним спокоєм дивлюся на самотній садок. На зелені тераси, на купу маслин. Тіні витягають свої сустави, лягають на інший бік, і виростає долі другий, лежачий садок. Сиві корони видзвонюють угорі, під ними цілий день тихо світяться трави. Пташка часом поскаче в галузках, потрусить хвостом. Часом почистить носик... 1: Надходять люди і заглушають шум моря сухим тріском всіх чужоземних мов. Я вже втомився од того блиску, шуму і фарб. Тихий, забутий садок знов тягне до себе. Вертаюсь назад, спираюсь на мур і довго дивлюся. Дві-три тераси і кілька маслин. Більше нічого. Тіні повитягали свої сустави. Перевернулись на інший бік, і поволі виростає на травах другий, лежачий садок з химерних стовбурів і гіллячок. Сиві корони видзвонюють стиха, і світяться трави власним жертовним вогнем. Пташка на сухих лапках плига по галузці і трусить хвостом. Так тихо, що чутно, як чистить в дереві дзьобик. Так од світання і до смеркання живе тихо, самотньо садок. Шумлять срібні корони і на терасах тліє зеленим жаром трава...

9 — на мур і знову. 1, 2, 3: на мур і знову; з дивним спокоєм. 2, 3: *слова відсутні.*

11—12 — сустави, лягають на інший бік, і виростає долі другий. 2: сустави. Перевернулись на другий бік, і на терасах виростає другий.
13—14 — цілий день тихо світяться трави. 2: світяться трави зеленим вогнем
16 — Часом почистить носик... 2: Часом почистить носик, І так од світання аж до смеркання самотіє забутий садок в шумі срібного листя, у власному сяйві трав...
25 — складу. 1, 3: *слово відсутнє.*
35 — слабо. 1: стиха
38 — крилаті слова. 1: ніжні слова
39—40 — золотистий з цвіту пилок. 1: золотистий пилок; 3: золотистий пилок

Сторінка 288

12 — ягідки. 1: черешні
21 — потрохи. 1: поволі
22 — між аркади. 1, 3: між широкі аркади
25 — на. 1: в; 3: у
35 — на нагріту вже спину. 1: на гарячу од сонця спину
36 — знову. 1: *слово відсутнє.*
42 — смикнути. 1: сіпнути

Сторінка 289

23—24 — загойдалась.— Куди? 1: загойдалась. І ми на морі.— Куди?
40 — просолився. 1: солоний

Сторінка 290

12 — гачки. 1, 3: крючки
20 — як оправлені самоцвіти. 1: *слова відсутні.*
34 — в небі. 1: на крайнебі; щипає. 1: пощипує

Сторінка 291

1 — бігли. 1: біжать
2 — дихало море. 1: диха морське лице
3 — раз озирнувся на неї. 1: раз зирнув
4 — і знов її очі. 1: і очі; 3: і знов очі
10 — по сірих. 1: на сірих
29 — каблучки з-під спідниці. 1: каблуки
39 — вже. 1: *слово відсутнє.*

Сторінка 292

1 — Її очі. 1: Вони
8 — ненароком неначе. 1: мов ненароком
11 — трохи. 1: наче
19 — може. 1: могло; Стоїмо. 1: Ми стояли
20 — сонце нас в'яже. 1: сонце в'язало
21 — зливаються. 1: зіллялися
27 — схиляв. 1: спирає
30 — давній. 1: добрий
40 — обличчя. 1: лице

Сторінка 293

8 — Чую погляд на шиї. 1: Чийсь погляд на моїй шиї
10 — накрить голубків? 1: накрити?
12 — цілком холодний. 1: наче байдужий
17 — невідступно. 1: *слово відсутнє.*
23 — людські. Так. 1: людські, як

Сторінка 294

15 — з болем. 1, 3: *слова відсутні.*
17 — Все має. 1: Однак все мав
25 — і. 1: *сполучник відсутній.*
26 — листя в'януть тим часом під. 1: листя слабнуть під

[МАТЕРІАЛИ ДО ПОВІСТІ «FATA MORGANA»]

Підготовчі матеріали до повісті «Fata morgana» за їх характером діляться на три групи:

I. Начерки, плани. Це короткий виклад-проспект змісту першої та другої частин твору, перелік і характеристики головних героїв, план-схема сюжету повісті, ескізи деяких сцен, картин; замітки, що стосуються окремих рис, вчинків, психологічного стану персонажів; нотатки письменника щодо чисто творчих моментів своєї роботи над повістю («Пора ввести Гущу», «Розмову з Гудзем продовжити» і т. п.). Записи зроблені на окремих, переважно розрізнених аркушах поштового паперу. Матеріали, згруповані за їх характером, розташовані відповідно до змісту повісті.

II. Виписки (на окремих картках) з журналу «Труды Императорского вольного экономического общества», 1908, № 4-5, липень — жовтень. Зберігаються в конверті з написом рукою М. Коцюбинського: «Ліквідація і настрій селян».

III. Дописи земських кореспондентів з Чернігівщини на картках під заголовком «Листок для особых замечаний и дополнений гг. корреспондентов» (такі бланки розсилалися Чернігівським губернським статистичним бюро своїм кореспондентам на місця для записів про економічний стан села 1905—1906 рр.).

На кожному дописі рукою М. Коцюбинського червоним олівцем зазначена рубрика, до якої письменник відносив даний матеріал: надії, події, акція, пани тощо.

Тут публікуються найважливіші кореспонденції та уривки з них — ті, що найбільше стосуються повісті «Fata morgana» або підкреслені М. Коцюбинським. Дописи загалом подаються за сучасними мовно-правописними нормами, але подекуди збережені характерні мовно-стильові помилки кореспондентів.

Усі ці підготовчі матеріали до повісті «Fata morgana» зберігаються в Чернігівському державному літературно-меморіальному музеї М. М. Коцюбинського: начерки, плани — р-87, виписки з журналу — р-92—121, дописи земських кореспондентів — р-129—157. Уперше їх частково опубліковано у виданні: М. Коцюбинський, Твори, т. III, ДВУ, 1929, стор. 223—273.

Друкуються за автографами.

[НАЧЕРК ДО ОПОВІДАННЯ «ЩО ЗАПИСАНО В КНИГУ ЖИТТЯ»]

Вперше опубліковано у виданні: Михайло Коцюбинський, Твори, т. IV, ДВУ, 1929, стор. 305.

Подається за автографом.

КАПРІ

У переважній більшості це доопрацьовані доповнені виписки з записної книжки 1909—1910 рр.

Рукопис на 85 картках форматом 13,5×11,7 *см* зберігається в Чернігівському державному літературно-меморіальному музеї М. М. Коцюбинського.

Значна частина матеріалу «Капрі» використана в оповіданні «Сон».

Уперше опубліковано у виданні: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 3, Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 386—396.

Друкується за автографом.

[МАТЕРІАЛИ ДО ПОВІСТІ «ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ»]

Це окремі начерки, фрагменти, план твору, тлумачний словник із цілої низки місцевих слів, записи характерних діалектних форм слів, виписки з праць В. Шухевича «Гуцульщина» та А. Онищука «Матеріали до гуцульської демонології». Записані ці підготовчі матеріали на розрізнених аркушах неоднакового формату та картках форматом 9 × 11 *см*. Матеріали, що становлять собою певну єдність, виділяються трьома зірочками.

Уперше опубліковано у виданні: Михайло Коцюбинський, Твори, т. IV, ДВУ, 1929, стор. 305—318.

Тут друкуються за автографом (р-162).

Зазначаючи джерела своїх виписок, М. Коцюбинський робить скорочення. 86, 88, т. XI, або 95, XI, або Етн. 126 — означає вказівку на «Матеріали до української етнології», т. XI, де знаходиться праця А. Онищука «Матеріали до гуцульської демонології». Ч. V, 202; ч. I, 33; ч. IV, 23 — означає вказівку на частини та сторінки п'ятитомної праці В. Шухевича «Гуцульщина».

[ПЛАН, ФРАГМЕНТИ, ПЕРВІСНИЙ, ЧОРНОВИЙ НАЧЕРК ПОЧАТКУ ОПОВІДАННЯ «ЛИСТ»]

В архіві письменника (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського, р-193) збереглися підготовчі матеріали до оповідання «Лист» — план, фрагменти, первісний чорновий начерк початку твору. Уперше вони опубліковані у виданні: Михайло Коцюбинський, Твори, т. VI, ДВУ, 1929, стор. 319—321. Друкуються за автографами.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

М. М. Коцюбинський. *Фото початку 900-х років* 47
«Fata morgana». Сторінка автографа 73
І. С. Їжакевич. Ілюстрація до повісті М. Коцюбинського «Fata morgana». Сцена самосуду. *Папір, олія. 1938 р.* . . . . . 128—129
О. Л. Кульчицька. Ілюстрація до повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». *Ксилографія* 224—225
М. Коцюбинський та М. Горький на риболовлі. *Фото 1910 р.* . . . . . 336—337

ЗМІСТ

ОПОВІДАННЯ, ПОВІСТІ

Як ми їздили до Криниці 7
Дебют 17
«Fata morgana» (З сільських настроїв) 44
Що записано в книгу життя 143
Сон 154
Тіні забутих предків 178
Лист 228
Подарунок на іменини 239
Коні не винні 256
Хвала життю 274
На острові 279

ДОДАТКИ

[Матеріали до повісті «Fata morgana»] 297
[Начерк до оповідання «Що записано в книгу життя»] 328
Капрі 330
[Матеріали до повісті «Тіні забутих предків»] . 341
[План, фрагменти, первісний, чорновий начерк початку оповідання «Лист»] 356
[План твору «На острові»] 360

Примітки 361

Список ілюстрацій 429

КОЦЮБИНСКИЙ МИХАИЛ МИХАЙЛОВИЧ

Сочинения в семи томах

Том третий

(На украинском языке)

Редактор *В. Я. Пипченко*

Художній редактор *В. П. Кузь*

Технічні редактори *М. А. Притикіна*,

І. А. Ратнер

Коректори *І. Б. Баркова, Я. М. Вишневська*

Здано до складання 12.III 1973 р.

Підписано до друку 11.IX 1973 р.

Зам. № 3-625. Видавн. № 331. Тираж 60 000.

Папір № 1, 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. арк. 13,5+4 вкл.

Умовн. друк. аркушів 22,89,

Обліково-видавн. аркушів 23,31. Ціна 1 крб. 65 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Надруковано з матриць Головного підприємства Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, м. Київ, Довженка, 3 в Київській книжковій друкарні наукової книги, Репіна 4. Зам. 4-338